

खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात

'खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात' या पुस्तकात ब्रिटन, इक्वेडोर, भारत, इस्रायल, जपान, न्यूझीलंड, स्विट्झर्लंड आणि अमेरिका या देशांतील शाळांचे वर्णन आहे. शाळेची पूर्ण फी भरण्यास तयार असलेल्या आणि चोखंदळपणे निवडलेल्या पालकांच्या मुलांपासून ते इतर शाळांनी बाद केलेल्या, तसंच दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या कुटुंबांतील मुलांपर्यंत सर्व प्रकारची मुलं या शाळांचे विद्यार्थी आहेत. शाळांचे परिसरदेखील तितकेच वैविध्यपूर्ण आहेत. त्यांत उपेक्षितांची वस्ती असलेली हार्लेम सिटी आहे, दिल्लीतला आश्रम आहे, टोकियोच्या ऑफिसमधला एक भाग आहे आणि आल्प्सच्या पर्वतरांगेतील निसर्गरम्य दरीदेखील आहे. शाळांमधील वैचित्र्य थकक करणारं तर आहेच. पण या पुस्तकातील प्रत्येक शाळा हेही दाखवून देते की मुलांना विचारस्वातंत्र्य दिलं तर ती जास्त चांगली कामगिरी करू शकतात. विभिन्न संस्कृतींना छेदून जाणारं हे समान लक्षण शैक्षणिक क्षेत्रासाठी फार महत्वाचं आहे. बालकांच्या विकासाच्या दृष्टीने शिस्त, अभ्यासक्रम आणि परीक्षा अप्रस्तुत असून देखभाल, संवर्धन, आदर आणि स्वातंत्र्य हे खरे कळीचे मुद्दे आहेत हे डेव्हिड यांनी 'खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात' यामधून सिद्ध केलं आहे. सदर पुस्तकातील सर्व शाळांमधून प्रत्येक मुलाचा आत्मसन्मान केंद्रस्थानी ठेवून शिक्षण दिलं जातं.

मनोविकास
प्रकाशन

मूल्य : ₹ ३५० | शैक्षणिक विचार
ISBN : 9789383850112

9 789383 850112
www.manovikasprakashan.com

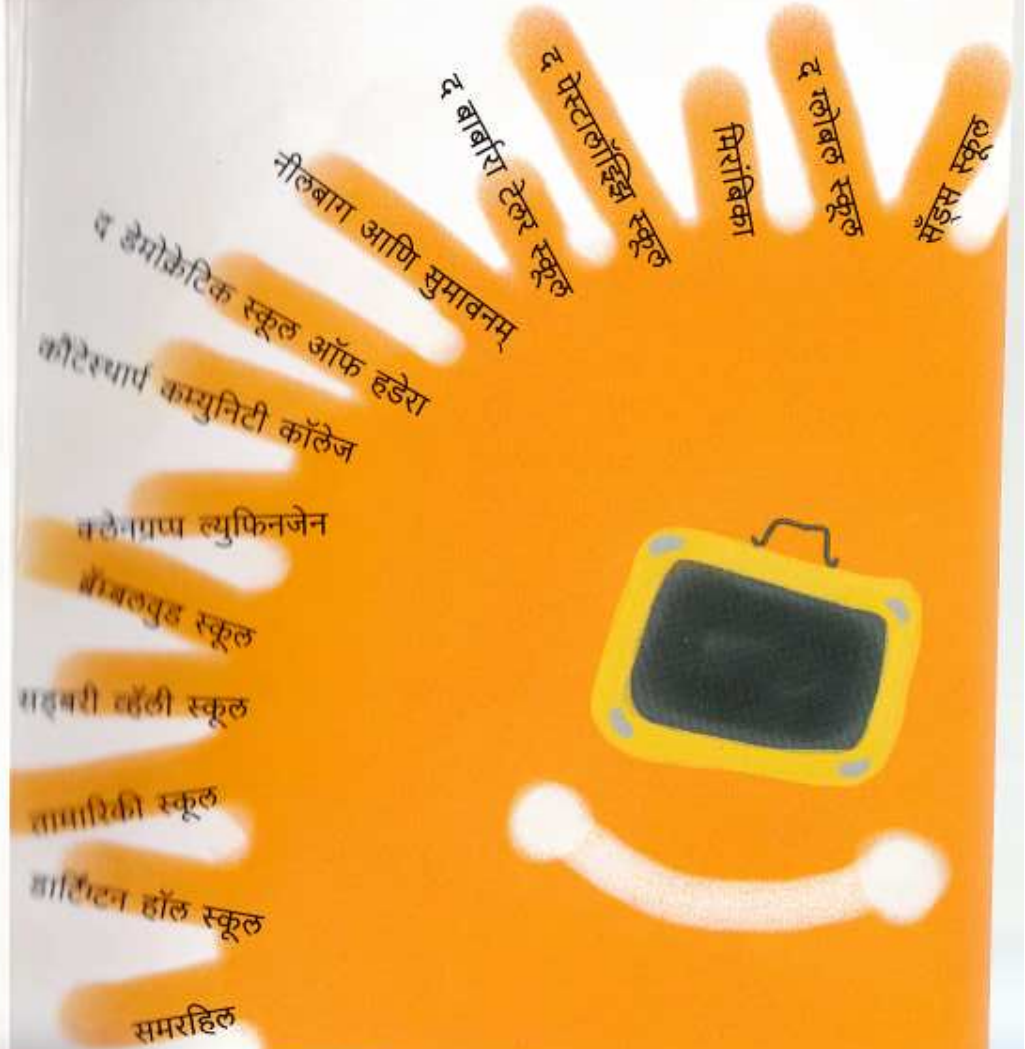
खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात

जीवनमूल्य
उंचावणाऱ्या
शाळांविषयी

डेव्हिड ग्रिबल

अनुवाद

डॉ. वृंदा चापेकर

जीवनमूल्य उंचावणाऱ्या शाळांविषयी

स्वऱ्या शिक्षणाऱ्या शोधऱत

डेव्हिड ग्रिबल

अनुवाद

डॉ. वृंदा चापेकर

मनोविकास प्रकाशन

मनोविकास
प्रकाशन

Kharya Shikshanachya Shodhat
David Gribal | Translation : Dr. Vrinda Chapekar

खऱ्या शिक्शणाच्या शोधात
डेव्हिड ग्रिबल । अनुवाद : डॉ. वृंदा चापेकर

प्रकाशक । अरविंद घनःश्याम पाटकर,
मनोविकास प्रकाशन,

सदनिका क्र. ३ अ, चौथा मजला,
शक्ती टॉवर्स, ६७२, नारायण पेठ,

नू. म. वि. समोरील गल्ली, पुणे - ४११०३०.

दूरध्वनी : ०२०-६५२६२९५०, ६५२१३२०३

Website : www.manovikasprakashan.com

Email : manovikaspublishing@gmail.com

● या पुस्तकाचे मराठी अनुवादाचे हक्क 'मनोविकास प्रकाशन', पुणे यांच्याकडे.

मुखपृष्ठ । गिरीश सहस्रबुद्धे

अक्षरजुळणी । मनोविकास प्रकाशन, पुणे.

मुद्रक । श्री बालाजी एन्टरप्रायझेस, पुणे.

प्रथमावृत्ती । २७ फेब्रुवारी २०१४

ISBN : 978-93-83850-11-2

मूल्य । ₹ ३५०

सर्व वयोगटांतील अनेकांनी
त्यांच्या शाळांबद्दल लिहिण्यास
मला मदत केली, त्या सर्वांविषयी
प्रेम आणि कृतज्ञता व्यक्त करून
हे पुस्तक त्यांना अर्पण करतो.

पारंपरिक शिक्षणाला असलेल्या पर्यायी शिक्षणाविषयीची माहिती मला प्रथम जेव्हा समजली तेव्हा मी सव्वीस वर्षांचा होतो आणि मी ज्या शाळेत शिकवत होतो तिथल्या अनेक आक्षेपार्ह गोष्टी माझ्या आधीच लक्षात आल्या होत्या. एके दिवशी दुकानात पुस्तकं चाळत असताना डार्टिंग्टन हॉल स्कूलबद्दलची माहिती माझ्या वाचनात आली, त्यावेळी माझ्या सर्व आक्षेपांची उत्तरं सापडली असं मला वाटलं. पुढल्याच वर्षी मी डार्टिंग्टन हॉलस्कूलमध्ये शिकवू लागलो.

त्यानंतर जवळजवळ तीस वर्षांनी जेव्हा डार्टिंग्टन हॉल स्कूल बंद पडली तेव्हा तिथल्या काही विद्यार्थ्यांनी आणि शिक्षकांनी - त्या शिक्षकांमध्ये एक मी होतो - सॅंड्स स्कूल सुरू केली. सॅंड्सची तत्त्वं डार्टिंग्टन हॉलपेक्षाही जास्त परिवर्तनवादी होती. मी तिथे माझ्या वयाच्या साठीपर्यंत पाच वर्षे शिकवलं.

अध्यापनाच्या त्या काळांत मी आदर्श शिक्षण पद्धतीच्या शोधात होतो. अध्यापनाच्या व्यवसायात स्वतःचा खूप वेळ द्यावा लागत असल्यामुळे शाळेत शिकवत असताना तिथले विविध प्रश्न सोडवण्यात मी इतका व्यग्र असायचो, की शिक्षणक्षेत्रात नवीन कल्पना विकसित करायला, मला सवड मिळाली नाही. शाळेतून निवृत्ती घेतल्यानंतर माझ्या लक्षात येऊ लागलं की जगभर अशा अनेक शाळा होत्या, की ज्यांची तत्त्वं आणि स्वप्नं आमच्यासारखीच होती; ती प्रत्यक्षात आणण्याच्या पद्धतीत मात्र फरक होता.

पारंपरिक शाळांमध्ये मुलं अक्षरशः कैदी असतात. कायद्यानेच त्यांना बंदिवान केलेलं असतं. मुलांपाशी त्यांच्या कलाने शिकण्याचा पर्याय नसतो; त्यांच्या आवडीनिवडी अप्रस्तुत असतात; त्यांनी काय शिकावं हे त्यांना शिक्षक सांगतात. मुलं त्याही परिस्थितीत आनंदी राहाण्याचा प्रयत्न करतात आणि उत्साहाने शिकतात. परंतु ती सतत दुसऱ्या कोणाच्या तरी ताब्यात असतात. ती स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे वागू शकत नाहीत आणि स्वतःच्या आवडीनिवडी जोपासू शकत नाहीत. शाळेची योजनाच मुळी जणू काही मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचं खच्चीकरण करण्यासाठी केलेली असते. स्विस शिक्षक जुर्ग जेगे म्हणतात त्याप्रमाणे या मुलांचे रूपांतर, एकमेकांत

अडकून चाकांना गती देणाऱ्या चाकांच्या दात्यांत होते आणि ती चाकं समाजाची यंत्रणा सुरळीत चालू ठेवतात.

केवळ अभ्यासक्रमातील विषयांची संख्या वाढवून किंवा मुलांच्या बारांवार चाचण्या घेऊन किंवा अधिक संगणकांची खरेदी करून किंवा शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर वाढवून सरकारी शाळा आदर्श बनवता येत नाहीत. आदर्श शाळांतील वातावरण पूर्णपणे वेगळं असावं लागतं. त्यांनी अशा चाकांचं उत्पादन करण्याचा प्रयत्नही करू नये.

मॅसेच्युसेट्समधल्या 'सड्बरी व्हॅली स्कूल'चे 'डॅन ग्रीनबर्ग' म्हणतात की एकोणिसाव्या शतकात जेव्हा सक्तीचं शिक्षण प्रथम प्रचारांत आणलं गेलं तेव्हा त्याला पालकांनी विरोध केला. कारण असं शिक्षण त्यांच्या पाल्यांना काहीही उपयुक्त शिकण्यापासून परावृत्त करतं असं त्यांचं म्हणणं होतं. आपल्या मुलांनी घरी राहून, घरातल्या मोठ्या माणसांना काम करताना त्यांचं निरीक्षण करून, त्यांना मदत करून, भविष्यात ज्याची गरज भासेल अशा गोष्टी शिकाव्या असं त्यांना वाटायचं. शिक्षकांच्या सांगण्याप्रमाणे वेळ घालवणं हा त्यांच्या मते वेळेचा अपव्यय होता.

परंतु हल्ली लोकांच्या विचारांची दिशा नेमकी याच्या उलट आहे. शिक्षकांच्या देखरेखीखाली वेळ घालवला नाही तर तो वेळेचा अपव्यय ठरतो. लंबकाचा झोका फार दूर गेला आहे. शिकवण्याच्या संकल्पनेत शिक्षणतज्ज्ञ इतके गुंग आहेत की मुलांनी खरोखर काय शिकण्याची गरज आहे याकडे लक्ष देण्यास ते विसरले आहेत.

आदर्श शाळेतून (शिक्षण घेऊन) बाहेर पडणारे आदर्श विद्यार्थी अर्थातच साक्षर आणि अंकज्ञान असणारे तर असतात पण त्याचबरोबर ते आनंदी, संवेदनाशील, प्रामाणिक, उत्साही, सहिष्णू, आत्मविश्वास असलेले, व्यासंगी, सुस्पष्ट, व्यवहारी, सहकार्य-तत्पर, लवचीक, सृजनशील, स्वतःचं व्यक्तिमत्त्व असलेले, निग्रही युवा बनतात. या तरुणांना आपल्याला नेमकं काय आवडतं याचं आणि आपल्यातल्या प्रतिभेचं पक्कं भान असतं. या गोष्टींचा आपल्या मनासारखा त्यांनी विकास घडवलेला असतो आणि त्यांचा सत्कारणी उपयोग करण्याचा निश्चयही केलेला असतो. हे विद्यार्थी मोठेपणी इतरांसाठी झटणारी, इतरांची काळजी घेणारी माणसं बनतात, कारण इतरांनी त्यांच्यासाठी कष्ट घेतलेले असतात. इतरांनी त्यांची काळजी घेतलेली असते.

पारंपरिक शाळेसारख्या संस्थेची योजनाच अशी असते की तिथून बाहेर पडणाऱ्या व्यक्ती वरवर लायक वाटतात. परंतु त्यांचा खरा चेहरा वेगळाच असतो. या व्यक्ती टाळाटाळ करणाऱ्या, 'स्वान्तः सुखाय' प्रवृत्तीच्या, निष्ठुर,

नैराश्यग्रस्त, अतिसावध, आज्ञेत राहणाऱ्या, भित्र्या आणि धोपटमार्गी असतात. त्यांच्या कामगिरीला पसंतीची थाप मिळाली तर तेवढ्याने अशा व्यक्ती आत्मसंतुष्ट बनतात आणि अपयश जाहीर झाल्यास झटकन त्यांचा मनोभंग होतो. ज्या विषयांत आपल्याला अजिबात स्वारस्य नाही त्या विषयांशी झटापट करण्यात आणि आपल्या आवडीनिवडींशी दूरान्वयानेही संबंध नसलेली कौशल्यं शिकण्यात त्यांनी इतका मौल्यवान वेळ वाया घालवलेला असतो, की स्वतःच्या खऱ्या आवडीनिवडी आणि अंगभूत गुणांच्या योग्यतेवरचा त्यांचा विश्वासच उडालेला असतो. अशा व्यक्ती समाजात इतरांची फारशी कदर करत नाहीत, कारण बहुतांश इतर मंडळींनी त्यांची कधी कदर केलेली नसते, असं दिसतं.

शाळेच्या अभ्यासक्रमाने मुलांना त्यांचं आयुष्य जगण्यास सक्षम बनवावं अशी अपेक्षा असते. आता मागे वळून पाहताना, शालेय शिक्षण संपल्यावर बाहेरच्या जगात समर्थपणे वावरण्यास आपण तयार होतो असं तुम्हाला वाटतं का? शाळेत तुम्ही जे काही थोडेफार विषय शिकलात त्या विषयांचं ज्ञान तुम्हाला खरोखर मिळालं असं तुम्हाला वाटतं का? तरुणपणी जेव्हा तुमच्या कार्यक्षेत्रात तुम्ही प्रथम प्रवेश केला तेव्हा शाळेत शिकवलेलं जवळजवळ सगळंच तुम्ही विसरला होता ना? रासायनिक मूलद्रव्यांची सारणी, लांबलचक भागाकार, मध्ययुगीन भाषामहर्षी शाडसेरचं शाडसेरियन इंग्लिश इत्यादींशी आता तुमचा कितपत संबंध येतो? मी तर म्हणून की 'आपल्याकडून अपेक्षित गोष्टी निमूटपणे करण्याचं आणि स्वतःला चाकाचा उत्तम दाता बनवण्याचं महत्त्व' हा शालेय जीवनातला तुमच्या सर्वांत जास्त लक्षात राहिलेला एकमेव आणि साधासरळ धडा असावा.

'जगभरच्या पारंपरिक शाळांमध्ये मुलांच्या जिज्ञासूवृत्तीकडे दुर्लक्ष केलं जातं. त्यांच्या उत्साहाला दाबून टाकलं जातं आणि त्यांच्या उसळून येणाऱ्या विवेकाच्या आवेगाला वेसण घातली जाते. त्यामुळे किती नुकसान होतं हे जगभर सर्वांनी पाहिलं आणि म्हणूनच त्यांनी वेगळ्या पद्धतीच्या शाळा काढल्या' असा निष्कर्ष मी काढला आहे. अशा चौदा शाळांची माहिती हा या पुस्तकाचा विषय आहे. या शाळा मुलांना गरगर फिरत राहणाऱ्या चाकाचा दाता बनवण्यास नकार देतात. इतकंच नव्हे; तर अशा दाता बनलेल्यांना चाकाच्या 'चाकोरीतून' बाहेर पडायला मदत करतात. या सर्व शाळांमध्ये मुलांना मोठ्यांकडून मूलभूत मौलिक आदर मिळतो, त्यांचा नैसर्गिक व्यक्तिविकास घडण्यास वाव मिळतो. 'मुलं म्हणजे काही माती नव्हे, जिला कुंभाराच्या हाती सुपूर्द करावं आणि त्याने तिला आपल्याला हवा तसा आकार द्यावा किंवा ती अशी मडकीही नव्हेत ज्यांच्यात कोणीही काहीही भरावं. मुलं प्रौढ प्रशिक्षणार्थी नसतात तर

चारचौघांसारखी सामान्य माणसं असतात.'

या शाळांसंबंधी माहिती मिळवण्यासाठी मुख्यत्वे करून शिक्षकांवर अवलंबून राहाणं योग्य नाही हे ओघानेच आलं. म्हणूनच जवळजवळ प्रत्येक शाळेच्या वर्णनात विद्यमान किंवा माजी (कधीकधी दोन्ही) विद्यार्थ्यांच्या अभिप्रायांचा समावेश आहे.

शाळांच्या स्थापनेच्या दिनांकांप्रमाणे त्यांची ऐतिहासिक क्रमवारी आखलेली आहे. सातव्या आणि बाराव्या प्रकरणांत पहिल्या शाळांच्या तारखा अधिकृत तारखा म्हणून घेतल्या आहेत. नील बाग आणि क्लेनग्रप्प ल्युफिन्जेन या दोन शाळा सोडल्या तर इतर सर्व शाळांना मी स्वतः भेटी दिल्या आहेत. बहुतेक सर्व शाळांत मी किमान एक आठवडा घालवला आहे.

मी या शाळा निवडल्या, कारण या साऱ्या शाळा मला माहीत होत्या; त्यांनी मला प्रभावित केलं होतं आणि त्यांचं वेगळ्याने वर्णन करावं इतक्या त्या उठून दिसणाऱ्या होत्या किंवा मी त्यांच्याबद्दल जे काही ऐकलं किंवा वाचलं होतं त्यात वेधकता आणि नवलाई खात्रीपूर्वक जाणवत होती. माझ्या अखेरच्या काही भेटींपैकी एका भेटीची माझ्या रोजनिशीत नोंद करताना मी लिहिलं आहे - "पुन्हा एकदा थक्क झालो."

अनुक्रम

१. समरहिल (इंग्लंड, १९२४)	११
२. डार्टिंग्टन हॉल स्कूल (इंग्लंड, १९२६)	३९
३. तामारिकी शाळा (न्यूझीलंड, १९६७)	६७
४. सड्बरी व्हॅली स्कूल (यू.एस.ए., १९६८)	९५
५. ब्रॅबलवुड स्कूल (यू.एस.ए., १९६९)	१२४
६. कौंटेस्थॉर्प कम्युनिटी कॉलेज (इंग्लंड, १९७०)	१५०
७. नील बाग आणि सुमावनम् (भारत, १९७२)	१७८
८. पेस्टालॉझी शाळा (इक्वेडोर, १९७७)	२००
९. क्लेनग्रप्प लुफिनजेन (स्वित्झर्लंड, १९७७)	२२२
१०. मिरांबिका (भारत, १९८१)	२४६
११. द बार्बारा टेलर स्कूल (यू.एस.ए., १९८५)	२७१
१२. जपान : टोक्यो शूरे, नानोमी चिल्ड्रेन्स व्हिलेज, द ग्लोबल स्कूल, किनोकुनी (जपान, १९८५)	२९३
१३. द डेमॉक्रेटिक स्कूल ऑफ हडेर (इझ्रायल, १९५७)	३२१
१४. सँड्स स्कूल (इंग्लंड, १९८७)	३४८
उपसंहार	३७०
संदर्भ-सूची	३७४
शाळांची यादी	३७६

१. समरहिल

‘समरहिल’ ही या पुस्तकांतील सर्वात जुनी आणि सर्वात सुविख्यात शाळा आहे. गंमत म्हणजे ती जितकी सुप्रसिद्ध आहे, तितकीच कुप्रसिद्धही आहे. ज्यांना ती माहीत आहे त्यांचे तिच्याबद्दल स्वतंत्र व्यक्तिगत मत आहे; किंबहुना त्यांच्यातील प्रत्येकाचे/प्रत्येकीचे तिच्या लौकिकाबद्दल ठाम आणि आग्रही मत आहे. थोडक्यात, समरहिलच्या ‘वास्तुमत्त्वा’चे वर्णन ‘शुभ्र धवल’ किंवा ‘काळेकुट्ट’ अशा विशेषणांनीच करावे लागते; तिथे ‘करडा’ हा शब्द गैरलागू ठरतो.

याच कारणास्तव या शाळेचे, ती पूर्वी जशी होती तसे आणि आता ती जशी आहे तसे वर्णन करणे महत्त्वाचे आहे. ए. एस. नील नावाच्या गृहस्थांनी ही शाळा स्थापन केली आणि जवळजवळ पन्नास वर्षे ते तिथे हेडमास्तर होते. सतत वादाचे भोवरे तयार करणे हा जणू त्यांचा छंदच होता. त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकातून शाळेबद्दल एकाच वेळी प्रौढी आणि अचंबित करणारी हेटाळणी दिसून येते. त्यामुळे ‘समरहिल’मधले वातावरण कसे होते याचा शोध घेऊन ते समजून घेण्यासाठी त्या पुस्तकाचा आधार घेता येणार नाही. ‘समरहिल’मधल्या मुलांना ‘माझी कार्टी’ असं संबोधण्याकडे त्यांचा नेहमी कल असायचा. मुलांच्या ‘गुन्हेगारी प्रवृत्ती’ना तोंड देताना येणाऱ्या अनंत अडचणी, त्यांच्यापासून तसेच भेटिला येणाऱ्या तिन्हाईतांपासून सतत होणाऱ्या अडथळ्यांचा भडिमार यांची वर्णने त्यांच्या पुस्तकात वारंवार आढळतात. एका मुलाला चोरी करण्यासाठी आपण कसे पैसे दिले, किंवा मुलांनी रात्रीच्या वेळी लपतछपत स्वयंपाकघरा-शेजारच्या साठवण खोलीत कशी धाड घातली आणि आपणदेखील त्या धाडीत कसे सामील झालो असे ‘गमतीशीर’ प्रसंग रंगवून सांगायला त्यांना आवडत असे. आयुष्यांत काही साध्य करण्यासाठी आपला जन्म झाला आहे यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता

आणि तो रास्त होता. परंतु शाळेसाठी आपण कोणी अतिमहत्वाच्या व्यक्ती आहोत असा दर्प त्यांनी जोपासला. इतका, की आपल्या मृत्यूनंतर शाळा बंद होईल अशा भीतीने त्यांना ग्रासले. वयाची ऐंशी वर्षे पार केल्यावरदेखील थकलेले, सदा आजारी असणारे नील शाळेचे हेडमास्तर होते. त्यावेळी शाळेची उज्ज्वल परंपरा अबाधितपणे चालू होती. नीलच्या मृत्यूनंतर वीस वर्षांच्यावर काळ उलटल्यावरदेखील तीच भक्कम परंपरा, काळा-बरोबर करावा लागणारा थोडाफार बदल स्वीकारून, अजूनही शाळेची शान राखून आहे.

‘समरहिल’ची स्थापना १९२१ मध्ये झाली असं नील म्हणत असत. परंतु हेलेराउच्या डलकूझ शूलचा एक भाग म्हणून त्यांनी जी जागतिक शाळा चालू केली ती खऱ्या अर्थाने समरहिल नव्हती. नील आणि लिलियन न्यूस्टॅटर १९२४ साली लाइम रीजेस येथील समरहिल नावाच्या घरात पाच विद्यार्थ्यांसह राहायला आले तेव्हा खरी समरहिल शाळा सुरू झाली. ‘न्यू एरा’ नावाच्या एका प्रगतीशील शैक्षणिक मासिकाने जाहीर केलं की इतर शाळा ज्या मुलामुलींना त्रासदायक, आळशी, मंद, समाजकंटक समजतात अशांच्या शोधात ते आहेत. ‘हार्ट्स नॉट हेड्स इन द स्कूल’ या पुस्तकात त्यांनी स्वतः लिहिलं आहे की, ‘एखाद्या नवख्या पण उत्साही वृत्तीच्या व्यक्तीला वाटतं तसं त्यांना वाटायचं, की नवं उभरतं मानसशास्त्र देवस्वरूप आहे. त्यांना मनापासून वाटत होतं, की मानसशास्त्राची झेप असीम आहे. म्हणून तर त्यांनी बाल-गुन्हेगारांनाच नाही, तर जन्मतःच व्यंग असलेल्या, दोष घेऊन जन्मलेल्या, तिरपं चालणाऱ्या मुलांनादेखील शाळेत दाखल करून घेतलं.’ हळूहळू शाळा वाढत गेली. १९२७ साली नील यांनी लिलियनशी विवाह केला आणि सफेकमधल्या लायस्टन येथे २७ विद्यार्थ्यांसह शाळेने प्रस्थान केले. तेव्हापासून आजतागायत महायुद्धाचा पाच वर्षांचा काळ सोडला तर त्याच ठिकाणी शाळेची वास्तू दिमाखाने उभी आहे. युद्धाच्या काळात नॉर्थ वेल्स येथील फेस्टिनियॉग इथे तिने आसरा घेतला होता.

नीलच्या विचारांशी सहमत असलेल्या आणि त्यांच्या कल्पनांत रस घेणाऱ्या एका दानशूर व्यक्तीने एका लहानशा गावाच्या वेशीला लागून अकरा एकर जागेत उभं असलेलं घर नील दांपत्यासाठी विकत घेतलं. हे व्हिक्टोरियन काळातील (१८३७ ते १९०१) एका कुटुंबाचं घर होतं. आणि आश्चर्य म्हणजे जेव्हा तुम्ही त्याच्याजवळ जाता तेव्हा ते अजिबातच तुमच्या मनात भरत नाही. आजही ते एक दुर्लक्षित बाग असलेलं उजाड घर आहे. या घरांत ७५ मुलं राहू शकतील असं वाटत नाही. तशी ती रहातही नाहीत. घराच्या मागे, तसेच एका बाजूला असलेल्या खेळाच्या मोकळ्या मैदानाभोवती अनेक कॅरवान, झोपड्या, तात्पुरत्या बांधलेल्या छोटेखानी इमारती दिसतात. त्यांमधून मुलांच्या रहाण्याची सोय केलेली आहे.

शाळेचे वर्गही त्यातच भरतात.

ही शाळा खास समस्याग्रस्त मुलांसाठी असायला हवी या मूळ कल्पनेला लवकरच तिलांजली देण्यात आली. त्यानंतर ज्यांच्या पालकांना परवडेल अशा मुलांसाठी एक आदर्श शाळा एवढीच तिच्या अस्तित्वाची खूण राहिली. (शाळेची फी शक्यतो कमीत कमी ठेवण्यात आली होती. कमी पगारांत काम करण्यास तयार असलेल्या आदर्शवादी कर्मचारी वर्गावरील भरवसा हे त्यामागील एक कारण होतं. इतकं करून देखील कित्येक पालक मुलांना शाळेत दाखल केल्यावर बरेचदा फी भरू शकत नव्हते. त्यामुळे शाळा वारंवार आर्थिक अडचणीत येत असे.)

कौटुंबिक जाचांतून मुलांची सुटका करणे, ओडिपल कॉन्फ्लिक्टच्या (मुलांचे लैंगिक आकर्षणाच्या) धोक्यापासून मुलांना लांब ठेवणे, वडिलांच्या जुलमी दराऱ्याच्या भयगंडातून मुलांना मुक्त करणे, हस्तमैथुनात काही वावगं नाही हे त्यांच्या मनावर बिंबवणे, इत्यादि मानसशास्त्रीय उपाय राबवण्यांत शाळा नेहमी प्रयत्नशील असायची. वर्गात बसून धडे घेणं ऐच्छिक होतं. मुलांना त्यांच्या वेळेचा उपयोग त्यांच्या सोयीप्रमाणे करण्याची मुभा होती. मोठ्यांच्या व्यत्ययाचा प्रश्नच नव्हता. शाळेत सभा भरवून मतदानावर कारभाराची रूपरेषा निश्चित केली जात असे. मुलांना आणि शाळेतल्या कर्मचाऱ्यांना (शिक्षक आणि शिक्षकेतर) मतदानाचा समान हक्क होता.

मुलांना शारीरिक आरोग्याबद्दलचे नियम काटेकोरपणे पाळायला लावले पाहिजेत यावर नील यांचा कटाक्ष होता. हे नियम आहाराबद्दल, ऋतुमानाप्रमाणे घालायच्या कपड्यांबद्दल, झोपण्याच्या वेळांबद्दल असत. पण त्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी आणि त्यांच्या शिक्षणासाठी कोणत्याही नियमांचे बंधन नव्हते. या बाबतीत मुलांना संपूर्ण निर्णयस्वातंत्र्य होते. परंतु या प्रथा कधीकधी शाळेच्या सभेतून घेतलेल्या निर्णयांच्या विरोधात जायच्या आणि गोंधळाची परिस्थिती निर्माण व्हायची. मुलांनी समाजात कसे वागावे याबद्दल अनेक नियम बनवले जायचे; तर बरेच वेळा झोपण्याच्या वेळेबाबतचे नियम रद्द करावे लागायचे. त्यामुळे निर्माण झालेले दुष्परिणाम दिसू लागताच पुन्हा नवे नियम बनवले जायचे. अशा प्रकारे मूळ कल्पनांमध्ये उलटसुलट बदल करायची परवानगी नील यांनी दिली होती. खरं तर त्यांना देखील असे प्रयोग करायला आवडत असे.

१९३४ सालापर्यंत विद्यार्थ्यांची संख्या ७० झाली होती. सर्व विद्यार्थी तीन ते अठरा वयोगटातील होते. नील यांनी ‘मॉडर्न स्कूल्स हँडबुक’ मध्ये शाळेबद्दल लिहिले आहे.

मुलांच्या अंतःप्रेरणांना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांना शिक्षण दिले जावे या उद्देशानेच 'समरहिल' मधील अभ्यासक्रम राबवला जात होता. समाजाच्या चौकटीत राहून वागणाऱ्या बहिर्मनापेक्षा अंतर्मनाला जास्त महत्त्व दिलं जायचं. आमची मांडणी अशी आहे की मुलांना त्यांच्या अंतःकरणाने दिलेल्या कौलाप्रमाणे अभिव्यक्त होण्याचं स्वातंत्र्य असावं. वाटल्यास त्या अधिकारी शक्तीला आपण अंतःकरण किंवा सुप्त मन किंवा जीवनाचा मुख्य स्रोत म्हणू या. या स्रोतातील शक्ती त्याला नेहमीच मिळेल त्या मोकळ्या वाटेने रेटत असते. तशी वाट मिळाली तर तो स्रोत सृजनात आणि प्रेमात व्यक्त होतो. उलट हा स्रोत जर कोंडून ठेवला तर विनाश, द्वेष व आत्मिक आणि शारीरिक आजारांद्वारे तो बाहेर पडतो.

शाळेच्या आतापर्यंतच्या अस्तित्वात तिच्या शिक्षणपद्धतीच्या या वेगळेपणाची, या मुख्य गाभ्याची लोकांनी नोंदच घेतली नाही. उलट दुर्लक्षच केले. त्याऐवजी तुलनेने क्षुल्लक असलेल्या चार बाबींनीच ते अस्वस्थ होऊन संतापत असत. पहिली बाब म्हणजे मुलं शाळेतील कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या नावाने संबोधत. दुसरी बाब, मुलांना अपशब्द वापरायला बंदी नव्हती, बरीच मुलं अपशब्द बोलत. (परंतु ते सहजपणे घडत असे; त्यामागे द्वेषाची भावना नसायची.) तिसरी बाब, धूम्रपानास मज्जाव नव्हता, (परंतु फारच थोडी मुलं धूम्रपान करीत.) चौथी बाब, मुलं विवस्त्र घेऊन आंधोळ करू शकत होती. शाळेच्या परिघांत या चारही गोष्टी पूर्णपणे गृहीत धरल्या जात होत्या. हल्ली मात्र धूम्रपान आरोग्यास घातक असल्यामुळे त्यावर वारंवार चर्चा होत असते.

गेल्या ७० वर्षांत शाळेच्या पायाभूत तत्वांत फारच थोडे बदल झाले आहेत. आता पूर्वीसारखा मानसशास्त्रावर भर दिला जात नाही. नील यांच्या मानसशास्त्राकडील जबरदस्त ओढ्याची मुळं शोधणं उद्बोधक ठरेल. सर्वप्रथम त्यांच्यावर प्रभाव पडला तो होमर लेनच्या बालगुन्हेगारांसाठी केलेल्या कार्याचा. नंतर विल्हेम स्टेकेलबरोबर त्यांनी स्वतः केलेल्या विश्लेषणात्मक सखोल चर्चेतून त्यांची या विषयाची गोडी वाढली आणि सर्वांत शेवटी विल्हेम राइश या त्यांच्या मित्रांमुळे त्यांना मानसशास्त्राच्या आवाक्याची जाण आली. जेव्हा शाळा सुरू केली तेव्हा ते मानसोपचाराच्या नियमित बैठका घेत. त्यांना ते खाजगी धडे म्हणत. पण जेव्हा त्यांच्या लक्षात आलं की, त्यांच्या या खाजगी धड्यांशिवायही मुलांचं मानसिक स्वास्थ्य सांभाळलं जात होतं तेव्हा त्यांनी त्यांचे धडे आवरते घेतले.

लिलियनचे १९४४ साली निधन झाले आणि नील यांनी १९४५ साली एना

बुडशी लग्न केले. नीलच्या मृत्यूनंतर एनानेच शाळेचा भार सांभाळला. १९७३ पासून १९८५ पर्यंत तिने शाळा चालवली. त्यानंतर त्यांची मुलगी झो रेडहेडने शाळेची सूत्रे स्वतःकडे घेतली.

काही वर्षे पारंपरिक पद्धतीचे शिक्षण घेऊन नंतर उशिरा 'समरहिल' मध्ये प्रवेश घेतलेल्या कित्येक मोठ्या मुलांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावं लागलं. तेव्हापासून शाळेने अकरा वर्षांवरील मुलांना नवीन प्रवेश देणं बंद केलं. शाळा सुरू झाली तेव्हा तीन वर्षांच्या मुलांनादेखील निवासी शाळेत प्रवेश मिळायचा. आता वसतिगृह प्रवेशाची किमान वयोमर्यादा सहावर आणली आहे. सोळाव्या वर्षी शिक्षण पूर्ण करून मुलं बाहेर पडतात.

शाळेच्या स्थापनेपासून आतापर्यंत विद्यार्थ्यांच्या संख्येत प्रचंड चढउतार झाले आहेत. युद्धाच्या वेळी विद्यार्थ्यांची संख्या ७० होती. शिवाय काहींची नावं प्रतीक्षा यादीत होती. पण १९५९ पर्यंत केवळ १७ विद्यार्थी पटावर होते. नंतर नीलचं 'समरहिल' या नावानेच लिहिलेलं पुस्तक अमेरिकेत प्रकाशित झालं. त्याचा परिणाम म्हणून १९६८ पर्यंत विद्यार्थ्यांची संख्या पुन्हा मूळपदाकडे जाऊ लागली आणि ६० पर्यंत आली. या साठांपैकी ४५ अमेरिकन होते. ऐंशीच्या दशकात अमेरिकन विद्यार्थ्यांच्या संख्येत घट झाली आणि त्यांची जागा जपानी विद्यार्थ्यांनी घेतली. १९९४ च्या गणनेप्रमाणे ७५ विद्यार्थ्यांपैकी एक तृतीयांश विद्यार्थी जपानी, एक तृतीयांश ब्रिटिश आणि उरलेले एक तृतीयांश अन्य देशांतील होते.

शाळेची खासियत म्हणून ख्याती पावलेल्या नीलच्या रंगतदार आख्यायिकांना आता फारसे महत्त्व राहिलेले नाही. ते नियम मोडायला मुलांना प्रवृत्त करीत; एखाद्याने उंच खिडकीवरून उडी मारायची धमकी दिली तर त्याला तसं करायची संमती देत; नव्याने रंगवलेल्या गैरजच्या दरवाजाचा रंग ओला असतानाच त्यावर खडे मारायला मुलांना मदत करीत. परंतु 'समरहिल'चं नाव राखण्यासाठी असले नसते उद्योग करायलाच हवेत असं काही आता राहिलेलं नाही.

समरहिलचे माजी विद्यार्थी आता विद्यापीठातले प्राध्यापक, डॉक्टर, अभियंते, शिक्षक, चित्रकार आणि लेखक बनले आहेत. शिक्षणाचा उद्देश जर अशा पेशांसाठी लायक व्यक्ती बनवणं असेल तर 'समरहिल'ने तो यशस्वीपणे साध्य केला आहे. पण 'समरहिल'च्या दृष्टिकोनातून हे कमी महत्त्वाचं आहे. माजी विद्यार्थी आपापल्या पेशांत समाधानी आहेत की नाही हे जास्त महत्त्वाचं आहे. एखाद्या अस्वस्थ आणि असमाधानी सर्जनपेक्षा सुखीसमाधानी ट्रकचालक बनलेला माजी विद्यार्थी शाळेचा अभिमान उंचावतो.

शाळेबद्दल देशाच्या शिक्षण खात्याचे मत चांगले आहे. त्यांच्या अटी

आणि नियमांच्या चष्यातून पाहूनदेखील खात्याला शाळेच्या पुरेशा जमेच्या बाजू दिसल्या. म्हणूनच शाळेला मान्यता मिळाली. माध्यमांनी मात्र 'भयानक किळसवाणी बजबजपुरी' असे शाळेचे चित्र रंगवले आहे. अगदी अलीकडे १९९३ च्या वसंतात 'चॅनेल ४' या वाहिनीवरून दाखविलेल्या एका चित्रपटाने हाहाकार उडवला होता. हा चित्रपट शाळेत एका सहामाही सत्रात पाहुणे म्हणून राहिलेल्या लोकांनी बनवला होता. त्यांना तो चित्रपट आवडला होता असं दिसतं. त्यांनी ज्या एकुलत्या एक सत्रांत शाळेचा पाहुणचार घेतला होता, त्याच सत्रात घडलेल्या सनसनाटी प्रसंगांची चित्रपटासाठी नेमकी निवड केली होती.

द्वेषभावना पसरवण्याच्या उघड हेतूने ते प्रसंग प्रेक्षकांसमोर सादर केले गेले. झोपण्याच्या वेळेचा नियम रद्द करण्यासाठी झालेल्या मतदानाचा प्रसंग त्यांनी दाखवला. त्यातून निर्माण झालेला ताणही त्यांनी दाखवला. परंतु त्यानंतरच्या एका सभेने झोपेच्या वेळेच्या नियमांचे महत्त्व मान्य करून ते नियम पुन्हा प्रस्थापित केले हे दाखवायला मात्र चित्रपटकर्ते सोयीस्करपणे विसरले! एक मुलगा ससा मारतो हा प्रसंग त्यांनी ठळकपणे चित्रित केला. पण त्या सशाला 'सिक्झोमेटॉसिस' नावाचा साथीचा रोग झाला होता, त्यामुळे त्याला मारणे आवश्यक होते, हे सत्य मात्र चित्रपटात ओझरत्या उल्लेखाने गुंडाळले. काही मुले धनुष्यबाण बनवत असतानाची दृश्ये दाखवली आणि त्यांतच एक मांजर झुडुपांवर चढतानाचे दृश्य घुसडले गेले! 'समरहिल' मधील मुले कधी मांजरांना मारत नाहीत. एका विद्यार्थ्याला शाळेच्या वातावरणाशी जुळवून घेणं किती कठीण जात होतं हे अधोरेखित करण्यासाठी चित्रफितीची बरीच लांबी खर्ची पडली होती आणि या मुलाला सांभाळण्यासाठी शाळेतल्या दुसऱ्या मोठ्या मुलाला किती धडपड करावी लागते, एखाद्या एकांड्या शिलेदारासारखे किती कष्ट घ्यावे लागतात इत्यादी अशा पद्धतीने सादर केले गेले की, त्यातून या शाळेतील मुले किती दुर्लक्षित आणि बावरलेली असतात हे सूचित व्हावं. 'गुन्हेगारी प्रवृत्ती' हा विषय तर जणू काही चित्रपटाचे मध्यवर्ती कथानक असल्यासारखा हाताळला होता. चित्रपटकर्त्यांना जर जनावरां मारणाऱ्या मुलांवरच चित्रपट काढायचा होता तर त्यांनी जवळपासच्या वस्त्यांत राहाणाऱ्या पौगंडावस्थेतील मुलांना गोळा करायला हवं होतं म्हणजे चित्रण जास्त परिणामकारक झालं असतं. कारण एरव्हीदेखील अशा मुलांना ससे मारायला शिकवतात.

स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे मुलांकडून गुन्हे आणि प्रमाद घडतात असे बिंबविण्याचा या बाहेरच्या मंडळींचा हेतू स्पष्ट दिसून येत होता. परंतु हे तर अजिबातच पटण्याजोगं नाही. कारण कोंडमारा झालेली मुलं अशा गोष्टी करण्यास प्रवृत्त होतात, असंच जास्त वेळा अनुभवास येतं. ज्या शाळांत शिक्षक अतिशय

कडक आणि क्वचित अघोरी शिक्षा देतात तिथेच मुले गुंडगिरी आणि दांडगटपणा करतात. शिक्षकांच्या देखरेखीखाली जेव्हा खेळांचे तास घेतले जातात तेव्हा मुले दडपणाखाली खेळतात, त्यामुळे जास्त अपघात घडतात. याउलट त्यांना जर खेळाच्या तासांत मोकळीक दिली तर ती स्वतःच्या कुवतीचा अंदाज घेऊन जबाबदारीने खेळतात आणि उत्तम खेळाचे प्रदर्शन करतात. मोठ्या माणसांनी चार पावसाळे जास्त पाहिले असल्यामुळे त्यांना लहानांपेक्षा प्रत्येक बाबतीत अगदी बालमनाशी निगडीत गोष्टींबद्दलदेखील, जास्त समजतं, अशी जी आपली पक्की भावना आहे, तीच या सान्या पारंपरिक गैरसमजुतीमागचे कारण आहे. परंतु ही भावना इतकी खोलवर रुजली आहे की, प्रत्यक्ष अनुभव विरोधी पुरावे देत असूनदेखील आपण त्यांकडे दुर्लक्ष करतो. प्रस्तुत पुस्तकातल्या बऱ्याच शाळांवर कधी ना कधी टीका झाली आहे कारण त्या शाळांतून प्रत्यक्षांत जे घडतं त्यापेक्षा काय घडलं असेल या तर्कावरच लोकांचा जास्त विश्वास असतो.

'समरहिल' सारख्या शाळेबद्दल समतोल मत बनवायचं असेल तर प्रथम प्रौढ वयाशी निगडीत सान्या समजुतीचा अंगरखा उतरवा. स्वतःची या शाळकरी मुलांच्या जागी कल्पना करा आणि मगच तुम्हाला मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा तुम्ही कसा उपयोग केला असता याचा विचार करा. मोठ्यांच्या धाकाखाली केलेल्या गृहपाठांचा तुम्हाला खरोखरच किती उपयोग झाला? तुमच्या बालपणी जर तुम्हाला स्वतःच्या कलाने वाढायचे स्वातंत्र्य मिळाले असते तर तुम्ही आता आहात तितकीच चांगली किंवा कदाचित जास्त चांगली व्यक्ती बनू शकला असता का?

आर्थर रॅन्सम ने 'स्वॅलोज अँड अमेझॉन्स' पुस्तक लिहिली. ती 'समरहिल' शाळेच्या सुरुवातीच्या काळातील होती. एका पूर्णपणे वेगळ्या आणि आपल्या जगाशी काडीचाही संबंध नसलेल्या दुनियेत घडणाऱ्या या साहसकथेमध्ये शेवटी फक्त एकदाच आलेलं 'समरहिल'चं नाव सोडलं तर इतरत्र कोठेही तिचा उल्लेख नाही. या कथेमध्ये प्रौढांना फारच थोडा वाव दिला आहे. त्यांना एकतर साहसी वीरांना जेवण आणि साहसी कृत्यांसाठी लागणारी साधनसामग्री पुरवण्याचं काम आहे किंवा त्यांना आक्रमक आणि हिंसक आदिवासी बनवलं आहे. या आदिवासींना स्वॅलोज आणि अमेझॉन्स सतत टाळत असतात. (चिमणीएवढे लहान पक्षी आणि धिप्पाड लढवय्यी स्त्री) फक्त कॅप्टन फ्लिंट नावाच्या एका पात्राला या कथानकामध्ये महत्त्वाचे काम दिले आहे. हा कॅप्टन एक अविवाहित काका या नात्याने साहसवीरांच्या हुकुमांचा ताबेदार म्हणून कथानकभर वावरतो. स्वॅलोजचे आईवडील कथानकात कोठेही दाखवले नाहीत. सुट्ट्यांमध्ये एका शेतावर त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था करण्यात आलेली असते. अमेझॉन्स आपल्या आईशी

अलिप्ततापूर्ण अनादराने वागतात. मुले त्यांच्या आवडीच्या गोष्टीत रमतात.

त्यांच्या आवडीच्या गोष्टी असतात तरी कोणत्या? शिडाच्या होड्यांतून सफर करण्याचा खेळ, मोकळ्या जागेत तंबू उभारून त्यात राहाण्याची सहल, नवीन ठिकाणं हुडकून त्यांची माहिती करून घेणे, नव्या कल्पना लढवून तयार केलेले खेळ इत्यादी. या कथा आंतरराष्ट्रीय गुप्तहेरांवर मात करून त्यांना नाक मुठीत धरून शरण आणणाऱ्या बालसाहसवीरांच्या नाहीत. या कथा आपल्या सभोवतालच्या खऱ्याखऱ्या दुनियेत मुक्त वावर करण्याची मुभा असलेल्या मुलांच्या आणि त्यांच्या खेळांच्या आहेत. या खेळांतील प्रसंग खरे असतात आणि त्यांना कसं सामोरं जायचं हे मुलांनाच ठरवायचं असतं. या पुस्तकांतून मुलांना विशिष्ट शिक्षण देण्यासाठी खास श्रम घेऊन लिहिलेल्या कथा नाहीत. शेकोटी कशी पेटवायची, घरगुती फोटोग्राफिक फ्लॅश कसा बनवायचा, पक्ष्यांच्या वेगवेगळ्या जाती कशा ओळखायच्या यांसारख्या व्यवहारोपयोगी आणि निसर्गाशी नातं जोडणाऱ्या गोष्टी मात्र विस्ताराने सांगितल्या आहेत. या कथांमधील मुलं कोणत्याही ज्ञानार्जनाच्या मोहिमेवर निघालेली नाहीत. ती हॅकलॉईट वाचत असतील, रात्री ताऱ्यांचं निरीक्षण करायला मोकळ्या जागी जात असतील, सेमफॉर (हातांचा आणि झेंड्यांचा उपयोग करून वेगवेगळ्या अक्षरांचे संकेत खुणांनी देण्याची पद्धत) आणि मोर्सकोड (कट्ट, कडकट्ट सारखे लहानमोठे आवाज काढून तसेच प्रकाशाच्या झोतांची विशिष्ट पद्धतीने उघडझाप करून अक्षरे आणि आकडे दर्शवण्याची सांकेतिक भाषा) आत्मसात करत असतील, पण हे सर्व ती अभ्यासक्रमात आहे म्हणून मानेवर जू ठेवून नाइलाजाने शिकत नाहीत. त्यांच्या आवडीचं जे काही त्यांना करायचं असतं, त्यातलाच एक भाग म्हणून जे काही शिकावं लागतं ते ती शिकतात. त्यासाठी ती शिडाच्या होड्या चालवायला शिकतात, स्वयंपाक करायला शिकतात, दोराच्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या गाठी घालायला शिकतात, पोहायला शिकतात, नकाशे वाचायला शिकतात, हवामानाचं भाकीत वर्तवायला शिकतात. हिवाळ्यात जेव्हा बाहेर पडून मन रमवणं शक्य नसतं तेव्हा ती मेसी ली आणि पीटर डक सारख्या शक्तिमानांच्या साहसकथा एकत्रितपणे रचतात.

रॅन्समच्या काल्पनिक कथेतील हीच मुलं जर वास्तव जगांतील असती तर त्यांना शाळेत जावं लागलं असतं आणि तिथे लॅटिन शिकावं लागलं असतं, इंग्लंडच्या राजांच्या आणि राण्यांच्या सनावळ्या पाठ कराव्या लागल्या असत्या आणि वयाच्या आठव्या वर्षी त्यांना 'मॅडम साउरिश' या पुस्तकातील दोन पानांचा अभ्यास करण्यास संपूर्ण वर्ष खर्ची घालावं लागलं असतं! हे सर्व मी अनुभवाने सांगतो कारण त्याच सुमारास मीही शाळेत शिकत होतो. इंग्लंडच्या

राजांच्या आणि राण्यांच्या सनावळ्या अजूनही माझ्या लक्षात आहेत, परंतु फारतर दुसऱ्या विल्यमपर्यंतच “(जेता) विल्यम १०६६ ते १०८७, दुसरा विल्यम १०८७ ते ११००.” शाळेतल्या माझ्या उत्तम कामगिरीच्या छोटेखानी काळातदेखील माझं पाठांतर पहिल्या सहा-सात सनावळींपलीकडे गेलं नव्हतं!

माझ्या अभ्यासक्रमात मी जे काही शिकण्याचा प्रयत्न केला ते तुम्ही 'समरहिल'मध्ये शिकला नसतात. शाळेच्या वेळा वगळता जो काही रिकामा पण किमती वेळ मला मिळाला त्यात मी जे काही शिकलो, म्हणजे माझ्या परीने शिकण्याची धडपड केली, ते तुम्ही 'समरहिल'मध्ये शिकला असता. ऑसबर्ट सिटवेलने म्हटलं आहे की त्याचं खरं शिक्षण तो इटन (जगप्रसिद्ध शाळा) मधून सुट्टीवर यायचा तेव्हाच झालं. जर तुम्ही 'समरहिल'मध्ये गेला असता तर मात्र तुमचं खरं शिक्षण शाळेच्या सत्रातूनदेखील सातत्याने झालं असतं.

स्वॅलोज अँड अमेझॉन्स मालिकेची पुस्तकं प्रचंड लोकप्रिय झाली. 'त्या पुस्तकांत वर्णन केल्याप्रमाणे जगायची परवानगी मिळाली असती तर किती मजा आली असती' असं ज्यांना वाटलं त्या मुलांना ही पुस्तकं अतिशय आवडली. प्रौढांना पुस्तकं पसंत पडली ती त्यांतल्या नीटनेटक्या लिखाणामुळे आणि औत्सुक्य वाढवणाऱ्या गोष्टींमुळे. त्यांनी स्वतःसाठीच ती पुस्तकं वाचून काढली. आश्चर्य म्हणजे तरीदेखील त्यांच्या लक्षात आलं नाही की बाकावर बसून दररोज लॅटिनची कंटाळवाणी घोकंपट्टी करणं आणि ती करताना सुट्ट्यांची स्वप्नं बघणं यांतच निम्मं वर्ष घालवणं हे शुद्ध वेडेपणाचं होतं!

मला वाटतं, स्वॅलोज अँड अमेझॉन्स मधल्या मुलांच्या जगाची आपल्याशी केलेली तुलना पाहून कदाचित 'समरहिल' वैतागेल. परंतु मनसोक्त शिकण्याच्या स्वातंत्र्याशिवाय त्यांच्यामध्ये आणखी दोन साम्यस्थळं आहेत. एक तर पुस्तकांतल्या मुलांना प्रौढांपासून शक्यतो चार हात लांबच ठेवण्यात आलं आहे. मुलांच्या राहाण्याखाण्याची व्यवस्था ठेवणं आणि नित्योपयोगी वस्तूंचा पुरवठा करणं एवढ्यापुरताच प्रौढांचा संबंध येत असे. 'समरहिल'देखील याच धर्तीवर चालवली जाते : स्थानिक नोकरवर्ग जेवणखाण बनवतो आणि शाळेच्या इमारती व परिसर स्वच्छ ठेवतो. तर नील कुटुंबीय (नंतर रेडहेड कुटुंबीय) इमारतींची देखभाल आणि शाळेचे व्यवहार सांभाळते. मुलांनी स्वतःची दिनचर्या स्वतःच आखायची आणि सांभाळायची असते. प्रौढांच्या चिंता प्रौढांनाच वहायच्या असतात. त्यांची मुलांना झळदेखील लागत नाही. दुसरं असं की, दोन्ही ठिकाणची वातावरणं, म्हणजे 'समरहिल'मधलं वास्तव वातावरण आणि आर्थर रॅन्समचं काल्पनिक वातावरण, अशी राखली आहेत की काय चांगलं, काय वाईट हे ठरविण्यासाठी मुलं स्वतःच्या नैतिक जाणीवांवर विसंबतात. दोन्ही ठिकाणी

मुलांनी अतिशय उच्च दर्जाच्या नीतिमूल्यांचा आदर्श ठेवला आहे असा निष्कर्ष निघाला आहे.

समस्या बनलेल्या मुलांबद्दल आणि 'समरहिल'मध्ये आल्यावर हीच मुले समस्यामुक्त कशी झाली याबद्दल नील यांनी इतक्या वेळा लिहिलं आहे की, वाचक हो, तुमच्या-माझ्यासारख्या सर्वसामान्य मुलांसाठी ही शाळा कशी होती याची कल्पना करणं अवघड बनतं. नीटनेटकं वागणारी, परिस्थितीशी जुळवून घेणारी, पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत चपखलपणे समाधानकारक प्रगती साधणारी मुलं अशी आपली साधीसरळ ओळख. दारांवरच्या ओल्या रंगावर खडे मारण्याचं धाडस कधीही न करणाऱ्या आम्हा मुलांना तसं करणाऱ्या मुलांच्या संगतीत पाहून तुम्ही चक्रावून जाल.

जरा थांबा, 'दराजांवरच्या ओल्या रंगावर कधीही खडे न मारणारी आम्ही मुलं' असं मी म्हटलं? कदाचित आम्ही तसं केलं नसेल. पण तितक्याच मूर्खपणाच्या इतर बऱ्याच गोष्टी आम्ही केल्या आहेत. मला तर त्यांची आठवण-देखील नकोशी वाटते. त्या आठवणी भीतीने आणि शरमेने पूर्णपणे झाकोळल्या आहेत. पण समजा, आम्ही बालवयाचे असतो, आणि आम्ही ओल्या रंगावर असे खडे फेकले असते आणि ते कसे चिकटतात याची मजा बघत बसलो असतो. (त्या खड्यांच्या खुणांनी कशा गमतीशीर आकृत्या बनतात - असं मी कधीच केलं नाही, त्यामुळे नेमकं काय होतं हे मला माहीत नाही) आणि तेवढ्यांत ज्यांनी ते दार नुकतंच रंगवलं असेल ते गृहस्थ आले असते आणि आमच्या बरोबरीने खडे फेकण्याची मजा घेऊ लागले असते तर? आणि मनसोक्त खेळून झाल्यावर त्यांनी आम्हाला सगळा पसारा आवरून दराजा पुन्हा पूर्वीसारखा रंगवण्यास त्यांना मदत करण्याचं आमंत्रण दिलं असतं तर? तर आम्हाला खूप खूप म्हणजे खूपच बरं वाटलं असतं! मुलांना नेहमी ज्यासाठी शिक्षा भोगावी लागते किंवा बोलणी खावी लागतात ती द्वेषापोटी केलेली कृत्यं नसतात; तर अनवधानाने केलेल्या चुका असतात. या सगळ्याचा परिणाम असा होतो की आपण केलेल्या सुरुवातीच्या चुका, त्या चुकांपायी आलेले कटु अनुभव, त्या कटुतेतून झालेली चुकांची पुनरावृत्ती या गोष्टी आपल्या मनाचा एक कोपरा शरमेने कायमचा भरून टाकतात. त्या चुका कितीही भाबडेपणे घडल्या असल्या तरी! 'समरहिल'च्या एका विद्यार्थ्याने १९८० साली लिब एड नावाच्या मासिकाला दिलेल्या मुलाखतीत सांगितले की अशा प्रकारची अपराधीपणाची भावना त्याची शाळा विद्यार्थ्यांच्या मनात कधीच येऊ देत नाही हे तिचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. इथे तुम्ही प्रश्न विचारून खूप शिकता. 'समरहिल' तुमच्या चौकसवृत्तीला प्रोत्साहन देते. 'मी

खूप चुकादेखील केल्या आणि त्यातूनही शिकलो, 'समरहिल'मध्ये चुका करायची मुभा असते, तीदेखील अजिबात ओशाळवाणं वाटून न घेता' असे त्याने सांगितले.

मला स्वतःला मी एका दहा वर्षांच्या मुलाच्या जागी आहे अशी कल्पना करू दे. अशीही कल्पना करू दे की मी शाळेचा सक्तीचा गणवेश लांब कुठेतरी भिरकावून दिला आहे. तो करड्या रंगाचा फ्लॅनेलचा शर्ट, त्याच रंगाची फ्लॅनेलची अर्धी पॅट, शाळेने ठरविलेल्या रंगाची किनार असलेले लोकरीचे लांब पायमोजे, चकचकीत पॉलीश केलेले काळे शूज, त्याच रंगाचा टाय, व्ही गळा आणि गळ्याभोवती तशाच रंगाची किनार असलेला करड्या रंगाचा स्वेटर आणि शेवटी शाळेची टोपी हा असा नखशिखांत गणवेश धारण करून शाळेत प्रवेश घेतलेला मी त्या गणवेशालाच कायमची रजा देतो!

मी माझे सुटीच्या दिवसांत घालायचे नेहमीचे कपडे घालतो आणि मला खूप खूप मोकळं वाटतं!

सुरुवातीच्या अडचणींपैकी सर्वात मोठी अडचण अशी असायची की शाळेतील मोठी माणसं. तुम्ही त्यांना नावाने संबोधावं अशी अपेक्षा करत. सुरुवातीचे काही दिवस, कदाचित एक-दोन आठवडे, पुरुषांना 'सर' न म्हणणं मला जमतच नव्हतं. स्त्रियांच्या बाबतीत तर मी पार बावचळून जात असे. कारण कुठल्याही स्त्रीला 'मिस' किंवा 'मिस अमुक अमुक (आडनांव)' असं अदबीने संबोधावं अशी आम्हाला शिकवण होती. परंतु मला तर कुठल्याही शिक्षिकेचं आडनाव माहीत नव्हतं. तसंच मुलांच्या तोंडी अपशब्द ऐकून तर मला धक्काच बसला असता.

मुलांच्या तोंडी अपशब्द ऐकून जेव्हा प्रौढ अस्वस्थ होतात तेव्हा ती मुलांची केवळ बोलीभाषा आहे हे समजून घेण्यासाठी पुरेसा अवधी त्यांना मिळालेला नसतो. शाळेत मुलांच्या सहवासात ते फारच थोडा वेळ असतात. खरं तर त्यांची ही बोलीभाषा त्यांची देहबोली असते, त्यांच्यातला आपलेपणा दाखवणारी. ज्या मुलांचं शाळेतलं स्थान पक्कं असतं, त्यांना ते सिद्ध करण्यासाठी अपशब्द वापरायची काहीही गरज नसते. अपशब्दांबाबत कळीचा मुद्दा हा असतो की लोक ते ऐकून कमालीचे अस्वस्थ होतात. परंतु ज्यांना या बाबतीत फारसं काही वाटत नाही अशांच्या सहवासात जर तुम्ही आलात तर सगळाच मामला निरुपद्रवी ठरतो. बहुतेक मुलांना माहीत असतं की अपशब्द टाळणं हा कित्येक प्रसंगी उत्तम पर्याय असतो. बरेचदा अगदी लहान मुलांनी अपशब्द वापरणं प्रौढ हसण्याबारी नेतात. म्हणजे उदाहरणार्थ, एखाद्या चार वर्षांच्या मुलाने ही xxxची बुटाची लेस असं म्हणणं वगैरे! कारण तसं न करणं प्रौढांना कमालीचं अप्रस्तुतपणाचं वाटतं. परंतु याच मुलांनी काही वर्षांनी हेच अपशब्द वापरले तर मात्र प्रौढ मंडळी अतिशय

दुखावतात. जेव्हा या अपशब्दांद्वारे द्वेष किंवा वैफल्य व्यक्त केले जाते तेव्हा ऐकणारा घायाळ होतो. परंतु जेव्हा तो अपशब्द एक निरुपद्रवी शिवी म्हणून उच्चारला जातो किंवा कधीकधी घट्ट मैत्रीच्या हक्काने वापरला जातो तेव्हा त्यांत वावगं काहीच नसतं. अर्थात त्यातून बोलणाऱ्याचा असभ्यपणा व्यक्त होतो हे कबूल करायला हवंच.

लहानपणी मला शिवराळ भाषा बहुधा मान्य झाली नसती. म्हणजे इतरांची शिवराळ भाषा मी सहन केली असती परंतु स्वतः मात्र टाळली असती. 'इटन'ला असताना मी तेच करत होतो. इटनमध्ये असभ्य भाषा बोलण्याची सक्त मनाई होती. परंतु जवळजवळ प्रत्येक जण शिक्षकांच्या कानावर पडणार नाही अशा बेताने ती बोलत असे. 'समरहिल'मधल्या शिक्षकांना अशा प्रकारची मनाई खटकली असती याची मला कल्पना आहे. याचा अर्थ असा नाही की मुलांनी शिवराळ भाषा बोललेलं त्यांना आवडलं असतं. परंतु कोणत्याही गोष्टीची सक्ती करणं शाळेच्या तत्वात बसलं नसतं. मी कदाचित या असभ्य, असंस्कृत वातावरणात एक-दोन महिने वाहवत गेलो असतो. पण नंतर मात्र ताळ्यावर येऊन शहाण-पणाची वाट धरली असती.

शिक्षकांना पहिल्या नावाने संबोधायला सुरुवातीला कदाचित मी धजावलो नसतो. परंतु लवकरच आपल्या शिक्षकांशी आपण एखाद्या मित्रासारखा सहज संवाद साधू शकतो याचा वेगळाच आनंद मी अनुभवला असतो. एवढंच नव्हे; तर शिक्षकदेखील माझ्याशी त्याच नात्याने मोकळेपणाने वागतात हे लक्षात आल्यावर तर माझ्यातला कानकोंडेपणा कुठल्या कुठे लुप्त झाला असतो. त्यांच्यापैकी काही शिक्षकांशी तर माझं जिवाभावाचं नातं जुळलं असतं. कारण भीतीपेक्षा प्रेमात जास्त विधायक शक्ती असते.

अभ्यासाबद्दल म्हणाल तर मला वाटतं, मी वर्गात नक्की बसलो असतो. तसं मला शिकायला आवडत असे. पण जोपर्यंत माझ्यावर शिकणं लादलं जात नसे तोपर्यंतच! ज्या शाळेत मला कंटाळवाणे वाटणारे विषय सोडण्याची सोय होती तिथे माझ्या आवडीचे विषय शिकण्यासाठी मी हौशीने जास्त श्रम घेतले असते.

मी जर 'समरहिल'मध्ये गेलो असतो तर तिथल्या वातावरणाला कसा सामोरा गेलो असतो याचं 'जरतरी' काल्पनिक वर्णन मी लिहिलं आहे. तुम्ही या शाळेशी कसे जुळवून घेतले असते याची कल्पना करण्याचा प्रयत्न करण्यास तुम्हाला उद्युक्त करावं हा त्यामागचा हेतू होता.

'समरहिल'बद्दल आतापर्यंत भरभरून लिहिलं गेलं आहे. ज्यांनी या शाळेला फक्त भेटी दिल्या आणि दुरून अदमास घेतला त्यांनी लिहिलं आहे. ज्यांनी या

शाळेचा प्रौढपणी, प्रत्यक्ष अनुभव घेतला, त्यांनीही लिहिलं आहे. माझ्या मते मि. नील या दुसऱ्या प्रकारच्या लेखकांत मोडतात. मी देखील उगाचच लांबण लावत आहे असं वाटायला लागलं आहे. परंतु पुढल्या काही पानांमध्ये शाळेबद्दल वेगळं लिखाण वाचायला मिळेल. हे लिखाण काल्पनिक नाही, तर जी या शाळेची विद्यार्थिनी होती आणि जिने शाळेचे अंतरंग पाहिले आहे अशा व्यक्तीने ते लिहिले आहे. हा वृत्तांत 'समरहिल' बहुधा अशी असेल किंवा 'प्रौढांच्या दृष्टिकोनातून 'समरहिल' अशी होती' या थाटाचा नसून हिल्डा सिम्स नावाच्या बालिकेला ती कशी वाटत होती याचा आहे. १९४० च्या दशकात हिल्डा 'समरहिल'मध्ये होती. हा वृत्तांत प्रथमतः 'फ्रेंडस ऑफ समरहिल ट्रस्ट जर्नल फॉर ख्रिसमस १९९३' मध्ये प्रकाशित झाला.

तिने म्हटले आहे, "माझ्या आयुष्यात समरहिलमधल्या पाच वर्षांना प्रचंड महत्त्व आहे. मी एक मुलगी होते, तीदेखील सामान्य चेहऱ्याची. आपल्या आईवडलांना निर्मळ, दयाळू, पवित्र देवतांचं स्थान असतं, तेच स्थान माझ्या मनात समरहिलला होतं. समरहिलला जाण्यापूर्वी ज्या २२ शाळांतून मी शिकले त्यांच्या आठवणी माझ्या मनांत विखुरलेल्या कपच्यांसारख्या आणि पुसट आहेत. नार्विचमधली एक प्राथमिक शाळा मला आवडते. तिथली मिस टेंच नावाची शिक्षिका कायम ओरडायची. आम्ही बाकांवर अवाक्षरही न काढता बसत असू. नंतर ती वर्गासमोर एक टाचणी दाखवून सांगायची की टाचणी खाली पडल्यावर होणारा आवाज तिला ऐकायचा आहे. जेव्हा हवाई हल्ल्यांचा इशारा देणारा भोंगा कोकलायचा तेव्हा ती अतिशय तुटकपणे आम्हाला रस्त्याच्या पलिकडील दमट, कोंदट बंकरमध्ये हाकलायची. भोंग्याचा कर्कश आवाज शिगेला पोचला असतानाच आम्ही आपापल्या जागी पुन्हा स्तब्धपणे बसलेले असायचो! माझ्या आठवणीप्रमाणे, त्यावेळी तरी तिच्या हातात टाचणी नसायची! बऱ्याच वेळाने पुन्हा भोंगा वाजायचा आणि तिच्या जरबेखाली आमची परतीची पदयात्रा पार पडायची. लगेचच बायबलचा तास असायचा. तेव्हा ती परमेश्वराबद्दल भसाड्या आवाजात काही सांगायची. नंतर आम्हाला दूध प्यावं लागायचं. त्यानंतर दहा मिनिटांसाठी आम्हाला स्वस्थपणा मिळायचा कारण तेव्हा आमचा खेळाचा तास असायचा.

कदाचित या असल्या गोष्टींमुळे माझ्या मनात बंद जागेबद्दल कायमची भीती निर्माण झाली. मी दादागिरी करणाऱ्यांचा तिरस्कार करू लागले. पृथ्वीतलावरील परमेश्वराच्या दलालांकडे संशयाने पाहू लागले आणि दुधाला नावडल्या पेयांच्या यादीत टाकलं! पण समरहिलमध्ये आल्यावर मी स्वतःविषयी

आणि जगाविषयी खास माझा दृष्टिकोन बनवू शकले. आजतागायत तोच दृष्टिकोन ही माझी मोजपट्टी आहे.

मी २२ शाळांतून शिकले, कारण माझे वडील भटके व्यापारी होते. त्यांनी आमच्या डोक्यावरील छप्पर म्हणून बनवलेल्या कॅरवानमध्येच आम्ही राहात होतो आणि कायम एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करत होतो. युद्ध सुरू झालं आणि माझ्या आईवडिलांना हे विंचवाच्या पाठीवरचं बिऱ्हाड गुंडाळावं लागलं. ते नॉर्विचमध्ये स्थायिक झाले. ते कम्युनिस्ट विचारसरणीचे होते. त्यामुळे स्वातंत्र्य आणि समता या दोन अक्षरसमूहांचा ते शब्दशः अर्थ घेत. जिथे 'नाही' शब्दाला थारा नाही अशा शाळेत त्यांना मी जायला हवं होतं त्यांना वाटलं की समरहिल स्वातंत्र्य, समता आणि 'सकारात्मकते'चा पुरस्कार करणारी शाळा आहे. युद्ध-काळात समरहिल नॉर्थवेल्समध्ये स्थलांतरीत झाली होती. माझ्या आईवडिलांच्या मते, हिलर आणि मिस टेंचपासून ते सुरक्षित आश्रयस्थान होते. खरोखरच ते तसे होते.

वास्तविक त्या वर्षी समरहिलने प्रतीक्षा यादी लावली होती. परंतु माझ्या वडिलांनी त्यांचा मोडीत निघालेला कॅरवान शाळेला उसना दिला आणि शाळेच्या आणखी तीन विद्यार्थ्यांच्या झोपण्याची सोय झाली. समरहिलचा माझा पहिला प्रवास अजूनही माझ्या लक्षात आहे. माझ्या वडिलांनी मोठी चौकोनी सिट्रॉ गडी चालवत लायन फेस्टिव्हिटीगपर्यंत नेली. मागून आमची कॅरव्हॅन हिंदकळत, धापा टाकत, रखडत वेल्शच्या उभ्या टेकड्यांवरून चालली होती. उबदार मस्त हवा असलेला अप्रतिम दिवस होता. जिथे पाहावं तिथे फुलपाखरे, चतुर, मेंढ्या नयनसुख देत होत्या. न्होडोर्डेड्रॉन्सच्या रंगीबेरंगी फुलांच्या झुपक्यांनी टेकड्यांच्या वळणदार रस्त्यांभोवती जणू मखरच तयार केलं होतं.

शाळेची इमारत म्हणजे लॉर्ड न्यूबरोच्या मालकीचं घर होतं. एका सुरेख दरीच्या अर्ध्या भागात ते उभं होतं. समोरासमोर मोलविन, मोलविन फाक आणि मोलविन बाक अशी तीन रम्य पर्वतशिखरं होती. घरासमोर फरशी लावलेली लांब जागा होती. तिथून दोन ठिकाणी खाली हिरवळीवर जायला पायऱ्या होत्या. दोन्ही हिरवळींचे सपाट भाग पायऱ्यांच्या रांगांनी रेखीव बनवले होते. त्यातील एका हिरवळीच्या मधोमध वापरात नसलेला एक पोहण्याचा रिकामा तलाव होता. जवळच उभ्या असलेल्या एका मोठ्या झाडावर दोर बांधून बनवलेला झोपाळा हिरवळीच्या वरच्या पायरीपासून खालच्या पायरीपर्यंत लोंबत होता. घराच्या डाव्या बाजूला कडेकपाऱ्यांनी सजलेली दाट झाडी असलेली विस्तीर्ण जागा होती. पृष्ठभागावर चकाकणारे

स्फटिक असलेले निमुळते खडक झाडीतून डोकावत होते. जणू हौशी गिर्यारोहकांना आमंत्रण देत होते. घराच्या मागच्या बाजूला असलेल्या रस्त्यानं चढून वर गेलं की गाव होतं. घराच्या इस्टेटीची हद्द गावात जिथे संपायची तिथे एक मोठं फाटक होतं त्यावर दोन बाजूंनी पक्की केलेली एक दगडी पाटी होती.

मुलगी एकटी राहाणार या काळजीपोटी आईवडिलांनी दिलेल्या सावधगिरीच्या सूचना आणि प्रेमळ सल्ल्यांना ठराविक साऱ्याची उत्तरे देऊन मी त्यांचा निरोप घेतला आणि सुटकेचा निःश्वास सोडला. शाळेचा संपूर्ण टापू नजरेखालून घालण्याच्या आणि इतर मुलामुलींशी ओळखी करून घेण्याच्या कामगिरीवर जाण्यास मी उत्सुक होते. त्यामध्ये मोठी माणसे अजिबात अडथळे आणत नव्हती. ही सुखद जाणीव हळूहळू मुरत गेली. माझ्या पूर्वीच्या शाळांच्या अनुभवांहून हे पूर्णपणे वेगळं होतं. जणू काही अघटित घडत होतं. इथे मोठ्या माणसांचं लहानांशी मैत्रीचं नातं होतं. ती लहानांशी थट्टा-मस्करीदेखील करत असत. पण बहुतेक वेळा त्यांची कामं ती सांभाळत आणि आमची कामे आमच्यावर सोपवत. लवकरच आम्हाला त्यांच्यातील आमच्या खास आवडीच्या व्यक्ती सापडल्या. त्यांच्या खोल्यांतून आमची ये-जा सुरू झाली. कोकचा आस्वाद घेत त्यांच्याशी संध्याकाळच्या गप्पा रंगू लागल्या.

पहिल्या सत्रातील माझी सर्वात मोठी डोकेदुखी होती : 'शालीनता' किंवा 'मर्यादशीलपणा' हा शब्दप्रयोग. समरहिलमध्ये या शब्दांचा अर्थ 'अंगावर कपडे नसताना कोणी पाहिलं तर लाज वाटणे' एवढ्यापुरताच मर्यादित होता. तुम्ही तुमच्या अंथरुणावर कपडे बदलले तर 'ती शालीन आहे', असं म्हणून लोक हसायचे, त्यामागे निष्ठुरपणाची भावना नसायची. केवळ खिल्ली उडवणं एवढाच उद्देश असायचा. मी जेव्हा पहिल्यांदाच एका लहान मुलाला उघड्यावर कपडे उतरवून शांतपणे पायजमा चढवताना पाहिलं तेव्हा मला हसू आवरेना. ही धक्कादायक कथा इतरांना ऐकवण्यास मी तत्परतेनं निघाले. त्यावर 'त्यांत काय झालं?' असा कोड्यात पडलेला प्रतिसाद मिळाला! स्नानगृहे घरातील सर्वांत उबदार आणि शांत जागा असल्यामुळे भेटीगाठीसाठी योग्य ठिकाणे बनली होती. मायकेल नावाचा एक मुलगा मी कधी आंघोळीला जाते याच्या पाळतीवर असायचा, माझ्या पाठोपाठ स्नानगृहांत घुसायचा आणि मला त्याच्या-समोर आंघोळ करायचं आव्हान द्यायचा! तो सोनेरी केसांचा आणि रुबाबदार होता आणि मी त्याच्या अर्धवट प्रेमात पडले होते. इथेच तर सारी गोची होती! कदाचित इतर मुलामुलींच्या अशा उपेक्षावादी

(म्हणजे 'त्यात काय झालं' सारख्या) वृत्तीनेच माझा मानसिक इलाज केला. दुसऱ्या सत्रापर्यंत मी देखील स्नानगृहांत सभा भरवण्यात आणि हसतखेळत गंमती सांगण्यात तरबेज झाले! शाळेत नव्याने भरती झालेली मुलं टॉबेल किंवा ब्लॅकट अंगाभोवती धरून कशी अंतर्वस्त्र बदलतात किंवा लाजेपोटी आठवडेच्या आठवडे आंघोळ न करताच कशी राहातात याची स्नानगृहांत चवीने चर्चा करू लागले.

मला कित्येक दिवस नील कोण आहेत हे माहीत नव्हतं. नंतर जेव्हा समजलं की घराच्या बाजूला पालापाचोळा गोळा करणारे म्हातारे गृहस्थ नील आहेत तेव्हा आश्चर्य वाटलं. कधीकधी नील मुलांना 'खाजगी धडे' घ्यायला त्यांच्याकडे बोलवायचे. हे 'खाजगी' किंवा 'मानसशास्त्रीय' धडे म्हणजे रोगचिकित्सेच्या बैठका असायच्या. त्यांच्या मते, ज्या मुलांना रोगोपचाराची गरज आहे, त्यांच्याबरोबरच ते अशा बैठका घेत असत. मी ऐकलं होतं की ते बरेचदा 'तुझ्या भावाला असलेल्या लिंगाचा तुला हेवा वाटतो का?' किंवा 'तुला असं वाटतं का की तू खरी राजकन्या आहेस, पण तुला लहानपणी कोणीतरी तुझ्या आईवडलांच्या दारात टाकून दिलं?' यांसारखे मूर्ख प्रश्न विचारत. माझी मैत्रीण विनी ही नीलकडे आठवड्याला एक 'खाजगी धडा' घेत होती आणि तिला ते मनापासून आवडत. मला विनीचा थोडा मत्सर वाटायचा पण तिनेच मला सुचवलं, की मी नील यांना नुसतं विचारायचा अवकाश की लगेच ते मला खाजगी धडे देतील. त्याप्रमाणे मी त्यांना विचारलं, आणि ते तयार झाले. माझा पहिला धडा घेण्यासाठी एका शुक्रवारी सकाळी मी नील यांच्या खोलीवर गेले. नील आरामखुर्चीत पडले होते आणि मलाही त्यांनी समोरच्या खुर्चीत बसण्यास खुणावलं. ते काही बोलले नाहीत. मीदेखील गप्प बसले. मी वाट बघत होते. बहुधा तेदेखील वाट पाहत होते. काहीच घडत नव्हतं. बऱ्याच वेळाने त्यांनी आपला पाइप पेटवला, आगपेटी आरामखुर्चीच्या एका हातावर ठेवली, वर्तमानपत्र उघडलं आणि त्या वर्तमानपत्राच्या आड दिसेनासे झाले. माझं वाट बघणं आणि निरीक्षण करणं चालूच होतं. त्यांचं वाचणं चालू होतं. हळूहळू मी कंटाळले. माझी अस्वस्थता शिगेला पोहचली तेव्हा मी थोडंसं चिड्डूनच विचारलं, 'तुम्ही मला काही प्रश्नच विचारणार नाही का?'

'नाही,' त्यांनी तुटकपणे उत्तर दिले.

त्यांनी वर्तमानपत्राचं पान उलटलं. त्याच्या मागून येणारा त्यांचा पाइप चोखण्याचा आवाज माझं डोकं पिकवत होता. तेवढ्यानं धुराचा एक विरळ पुंजका त्यांच्या हातातल्या 'टाइम्स'वर तरळताना मला दिसला. माझं डोकंच

सणकलं. मी समोरची आगपेटी झटकन उचलली, आतली काडी ओढली आणि समोरच्या पेपराचा एक कोपरा पेटवून दिला. नील यांनी सावकाश जळता पेपर खाली ठेवला आणि आपल्या फताड्या चवड्याने आग विझवली. पेपराच्या जळलेल्या भागाची काळी राख जमिनीवर जमा झाली. 'छान!' नील पुढे म्हणाले, 'मला वाटलं नव्हतं तुझ्यात एवढी धमक असेल असं! पण पेपराचा हा दुसरा कोपरा निवडला असतास ना तर जास्त बरं झालं असतं. त्या जळलेल्या कोपऱ्यात जे शब्दकोड होतं ना, ते अर्धवटच राहून गेलं बघ!'

नीलची विनोदबुद्धी अगदीच पोचत होती असं आम्हा सर्वांचं मत होतं. कधीकधी ते सभांमध्ये आचरत ठराव मांडायचे पण आम्ही मतदानाने ते हाणून पाडत असू. एका सभेत त्यांनी सांगितलं की त्यांना असं वाटतं की आम्हा सर्वांना लोकतंत्राने शाळा चालवायचा कंटाळा आला आहे आणि म्हणून ते जर्मनीतल्या-सारख्या हुकूमशाहीचा प्रयोग करून बघणार आहेत. त्याप्रमाणे त्यांनी शाळेतल्या मोठ्या मुलांमधून प्रभावशाली मुलांची निवड करून हुकूमशहांचा गट बनवला आणि शाळेचा कारभार त्यांच्या ताब्यात दिला! तेव्हापासून जेवणाच्या रांगेत त्यांना अग्रक्रम मिळू लागला, लवकर झोपण्याच्या बाबतीतील वेळांचे कडक नियम त्यांना वगळून इतरांना लागू व्हायला लागले आणि ऊठसूट आमच्यावर हुकूम सोडले जाऊ लागले. लवकरच आम्ही या सान्या प्रकारांनी कातावून गेलो. हुकूमशहांचा गटदेखील त्या पलीकडे मजल मारू शकला नाही. आम्ही खास सभा भरवून बहुमताने त्यांची उचलबांगडी केली. तेदेखील कोणताही विरोध न करता आनंदाने पायउतार झाले. बहुधा तेदेखील या सान्या तमाशाला वैतागले होते!

एकदा सभेत एका विद्यार्थ्याने सूचना आणली की लोकसभेत चालतो तशा पद्धतीने आपण शाळेचा कारभार चालवू. म्हणजे एक निवडलेलं सरकार असावं, एक विरोधी पक्ष असावा. आम्ही निवडणूक लढवली आणि माझा पक्ष जिंकला. माझी मंत्रिमंडळात वर्णी लागली आणि माझ्या वाट्याला सामाजिक व्यवहार खाते आले. त्यानुसार मला मुलांनी संध्याकाळी करावयाच्या उपक्रमांचं व्यवस्थापन पाहायचं होतं. काही काळाने आम्हाला या लोकसभातंत्राचाही कंटाळा आला. शेवटी आम्ही आमच्या खुल्या, 'एक व्यक्ती एक मत' या जुन्या पद्धतीकडे परतलो.

शनिवारी भरणाऱ्या शालेय स्वराज्य सभा, या सभांतून बहुमताने निर्णय घेण्याची पद्धत, त्या पद्धतीने दर सत्रासाठी निवडून दिलेला सचिव आणि फिरत्या अध्यक्षपदाचा मानकरी या सर्व गोष्टी बहुमतांशी जशाच्या तशा,

कचित् अल्पशा फरकाने, अजूनही समरहिलमध्ये टिकून आहेत. जणूकाही मुलांच्या दृष्टीने शाळा चालविण्याची ही नैसर्गिक पद्धत आहे. अशा सभामधून 'निजायच्या वेळा' हा कायमस्वरूपी चर्चेचा विषय असायचा. या वेळा कोणत्या असाव्यात आणि त्या कशा अंमलात आणाव्यात यावर काथ्याकूट व्हायचा. कधीकधी आम्ही या निजायच्या वेळा शाळेच्या नियमावलीतून हद्दपार करत असू. परंतु तो निर्णयही व्यवहारी नव्हता हे लक्षात आलं. कारण त्यामुळे दोन-तीन दिवसांतच विशेषतः लहान मुले सदा पेंगुळलेली आणि निस्तेज दिसू लागत. बनी लेफ नावाच्या एका मृदू पण ठाम स्वभावाच्या मोठ्या मुलानं मात्र निजायच्या वेळांचं हे किचकट तंत्र समर्थपणे राबवलं. त्यांत तो इतका यशस्वी झाला की, पुढील अनेक सत्रं 'निजायच्या वेळा'चा तोच अधिकारी राहिला. 'आठ वाजले, झोपायची वेळ झाली' वगैरे ओरडत जेवणाची घंटा घणाणत तो सगळीकडे फेऱ्या मारायचा. का ते सांगता येत नाही, पण आम्हीदेखील हातातील कामं टाकून गुपचूप अंथरूणावर जाऊन पडत असू. समरहिलच्या आजवरच्या इतिहासात एवढाच काळ 'निजायच्या वेळे'च्या समस्येतून मुक्त होता.

समरहिलमध्ये येण्यापूर्वी ढीगभर शाळांमधून भ्रमंती होऊनदेखील किंवा असंही म्हणता येईल की, अशा भ्रमंतीमुळेच मी खूप हुशार विद्यार्थीनी होते. त्यामुळे मला ज्या वर्गात घातलं होतं, तिथल्या आठ मुलांपैकी बरीचशी वयानं माझ्याहून मोठी होती. आमचे तास सकाळी असत. मी बहुतेक सर्व तासांना हजर असे. अगदीच काही महत्वाचं काम असेल तरच खाडा व्हायचा. नील आम्हाला गणित आणि इंग्रजी शिकवत. शाळेच्या शिक्षकवर्गात अनेक युरोपियन निर्वासित होते. ते आम्हाला फ्रेंच आणि जर्मन भाषा शिकवीत असत. सुरुवातीचे कित्येक आठवडे माझ्या लक्षातच राहात नसे की मी समरहिलमध्ये आले आहे. पूर्वीच्या शाळांत असल्याप्रमाणे नकळत माझ्याकडून वागणं व्हायचं. एखादा प्रश्न विचारला की ताडकन् माझा हात वर जायचा आणि विंचू चावल्यागत मी जागच्या जागी उड्या मारत 'मिस् मिस्' किंवा 'सर सर' म्हणत किंचाळत सुटायची. सर्वात आधी उत्तर देण्याच्या धडपडीत मी विसरत असे की इथे शिक्षिकेला किंवा शिक्षकाला निना किंवा रॉबिन म्हणूनच संबोधायचं असतं. तसंच टिंबकटू कोठे आहे याचं अचूक उत्तर दिलं म्हणून कोणी तुमची पाठ थोपटणार नव्हतं किंवा तुमच्या वहीवर रजत नक्षत्रचिन्ह देणार नव्हतं. मी लवकरच शिकले की समरहिलमध्ये असताना शनिवारच्या रात्रीच्या सभामध्ये काही मतप्रदर्शन करायचं असेल तरच तुम्हाला हात वर करायची संधी मिळते. शाळेचे नियम ठरवण्यासाठी आणि नियम

मोडणान्यांचे काय करायचे यावर निर्णय घेण्यासाठी दर आठवड्याला सभा भरत असे. त्याचप्रमाणे 'एक व्यक्ती एक मत' पद्धतीने होणाऱ्या मतदानात तुम्हाला तुमच्या मताची नोंदणी हात उंचावून करावी लागत असे. दुपारच्या वेळी आम्ही कधी कलादालनात जात असू, कधी आपापल्या खोल्यांत बसून गप्पा मारत असू, कधी शाळेजवळच्या टेकड्यांमधून आणि दाट झाडीच्या दऱ्यांमधून निसर्गाची माहिती गोळा करण्याच्या मोहिमेवर जात असू किंवा कधी वरच्या अंगाला असलेल्या खेड्यात जात असू. कलादालनात कासवाच्या आकाराची शेगडी होती. थंडीच्या दिवसांत एकत्र बसण्याची ती मस्त जागा होती. संध्याकाळी आम्ही विश्रामकक्षात जाऊन नृत्य करत असू किंवा खेळत असू किंवा नील 'उत्स्फूर्त अभिनयाने' करायचा नाट्यप्रकार परिणामकारक कसे बनवावेत' याची कार्यशाळा घेत.

मोसमांना साजेशा विविध उपक्रमांची तर टूमच असायची. उन्हाळ्यात आम्ही 'प्रिझनर्स इन द ग्राउंड्स' खेळाच्या (आपल्या हुतुतू/कबड्डी सारखाच खेळ) अनेक स्पर्धांचे आयोजन करत असू. कधी कधी रात्री चांदण्यातदेखील खेळत असू. अख्खी शाळा या स्पर्धांत आवर्जून भाग घ्यायची. अडगळीतले मोडक्या पलंगांचे आणि खिडक्यांचे सांगाडे आणि लहानमोठे दोर गोळा करून आम्ही घरासमोर विचित्र आकाराचे सापळे बनवले होते. पोहण्यासाठीच्या रिकाम्या तलावात उन्हां अंगावर घेत आम्ही पडून रहात असू. तलावाच्या टक्के निघालेल्या आणि तापलेल्या काँक्रीटच्या भिंतीवरून इकडून तिकडे लगबगीने जाणाऱ्या हिरव्या पालीचे पडल्या पडल्या निरीक्षण करण्याची मजा काही और होती! उकाडा खूप असायचा तेव्हा आमची सभा आम्ही तिथेच घेत असू आणि सभा संपल्यावर अंगाभोवती चादरी लपेटून मोकळ्या जागेतच झोपत असू. कधी आम्ही अनेक गट बनवून मोलबिनचा डोंगर चढायला जात असू आणि शिखराच्या बरोबर खाली असलेल्या तळ्याच्या काठी रात्रीचा मुक्काम करत असू. हिवाळ्यात शाळेच्या शेजारी असलेल्या टेकडीवर बर्फाची भलीमोठी आणि लांबलचक घसरगुंडी बनवून त्यावरून घसरगाडीने जोरात खाली येण्याचा खेळ खेळत असू.

बरेचदा विविध गोष्टी बनवण्याचं खूळ निघायचं. समरहिल-मधल्या माझ्या पहिल्या वर्षी लोकांनी सँडल्स बनवले होते. वर्कशॉपमध्ये पावलांच्या आकाराच्या कापलेल्या लाकडी तुकड्यांपासून काही सँडल्स बनवलेले असायचे. या तुकड्यांची चवड्याकडील बाजू तासून घ्यायची, नंतर ती मूळ तुकड्याला बिजागरीने जोडायची आणि शेवटी तुमचा पाय आत सरकू शकेल अशा बेताने टाकाऊ चामड्याचे तुकडे मोठ्या टाक्यांनी शिवून सँडल्सचं

वरचं आवरण बनवायचं. उल्लाच्या शिवणाच्या वर्गात आम्ही दोर वापरून सँडल्स बनवले होते. दोरांच्या तुकड्यांच्या गुंडाळ्या करायच्या. अशा अनेक गुंडाळ्या एकत्र शिवायच्या आणि सँडल्सचा तळ बनवायचा आणि वरून कापड शिवायचं. परंतु वेल्सचं हवामान लाकडी सँडल्सला अनुकूल होतं. कारण, पाऊस पडला की दोरांचे सँडल्स जड आणि विसविशीत व्हायचे आणि त्यांच्यात चिखल साचायचा.

“टेबल टेनिसचं वेड तर शाळेत कायम होतं. मी ‘टेटे’ चांगली खेळत असे. उन्हाळ्यात आमचा मोर्चा कॉर्की नावाच्या आमच्या शास्त्र शिकवणाऱ्या शिक्षकाबरोबर आमच्या शाळेपासून मैलभर अंतरावरील उतार असलेल्या एका मैदानावर जायचा. तिथे आम्ही हॉकी खेळत असू. फुटबॉल आणि हॉकीचे खेळ सतत खेळले जायचे. त्यात स्पर्धेचा अंश कमी असायचा. सगळ्या वयोगटातील मुलगे आणि मुली तसेच शिक्षक आणि शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांपैकी स्त्रीपुरुष या खेळांत भाग घेत असत. शाळेच्या आसपास वेगाने वाहणाऱ्या काही नद्या होत्या. त्यांतील एका नदीत पोहण्याचा एक नैसर्गिक डोह तयार झाला होता. आम्ही तिथे पोहायला जात असू. तुम्ही एका मोठ्या सपाट खडकावर उभं राहायचं, तुमच्या डोक्याच्या बरोबर वरच्या बाजूला दुसरा मोठा सपाट खडक असायचा, वरून खालच्या खडकावर पाण्याचा धबधबा तुमच्यासमोर कोसळल्यावर उडून अंगावर येणारे थंडगार थेंबांचे शिडकावे घेताना द्रवरूप हिऱ्यांचाच प्रपात होतो आहे असं तुम्हाला वाटलं असतं.

“युद्ध सुरू व्हायच्या आधीपासून जी मुलं समरहिलमध्ये होती ती लिस्टन (युद्धाचा काळ वगळता समरहिलचा पत्ता) साठी झुरत होती. तिथे सायकल चालवायची सोय होती. तिथला स्वच्छ सूर्यप्रकाश आणि अमर्याद मोकळी जागा त्यांना सतत आठवत असे. नील यांना वेल्सची अतिवृष्टी आणि प्रार्थना स्थळांना भोज्या करणारी सोवळी संस्कृती अजिबात आवडत नसे. पण ते खूश होते. ‘लान’मध्ये फिश अँड चिप्स (मासे आणि बटाट्याचे काप)ची तीन दुकानं होती. तिथे रुचकर स्कॅलॉप्सही मिळायचे. स्कॅलॉप्स म्हणजे बटाट्याच्या गोल चकत्या पिठांत बुडवून तळलेला पदार्थ. आणि स्कॅलॉप्सबरोबर फेसाळ लेमोनेड! गडद गुलाबी रंगाच्या रासबेरीच्या स्वादाने सजल्यावर तर लेमोनेड अधिकच लज्जतदार बनायचं. ‘ब्लॉन्’मध्ये घरंदाज वेल्श विधवांनी चालवलेल्या तयार चहाच्या दुकानात मस्तपैकी चहा प्यायचा आणि मार्क्स ब्रदर्स किंवा रिटा हॅवर्थचा एखादा सिनेमा टाकायचा! कधी पोर्ट मेरियनच्या आकर्षक विदेशी उद्यानांच्या सहली काढायच्या. समोरच्या विस्तीर्ण

पसरलेल्या वाळूच्या लाटांतून धावत जायचं आणि समुद्राशी दोस्ती करायची. आमच्या दैनंदिन स्वच्छंदी जीवनात युद्धाचा मागमूसही नव्हता. आणि चोहोंकडून लावलेल्या काळ्या पडद्यांच्या फर्टीतून प्रकाश दिसला तरी त्याची कोणाला पर्वाही नव्हती.

जेव्हा आमची शाळा पुन्हा लिस्टनला सुरू झाली तेव्हा या काळ्या पडद्यांचे आम्ही ‘उल्ला’च्या वर्गात बसून स्कर्ट शिवले आणि त्यांचे घेर रंगीत नागमोडी पट्ट्यांच्या किनारीने सजवले. पण लिस्टननं मला प्रचंड निराश केलं. आमच्या गैरहजेरीत शाळेच्या इमारतीत सैन्याचा मुक्काम होता. प्रत्येक गोष्ट मळकट खाकी रंगानं रंगवली होती. गाव अगदी शुष्क, रटाळ होतं. चिप्सची फक्त (काचऱ्या बनवणारी) दोन टपरीवजा दुकानं होती. सफेकच्या संपूर्ण रूक्ष परिसरांत एकदेखील टेकडी किंवा डोंगर नव्हता. एका लहानशा वीज निर्मिती केंद्राजवळ असलेल्या ‘साइझवेल’मध्ये आम्ही डुबक्या घ्यायला जात असू. तिथे वाळूच्या टेकड्या असलेला बऱ्याच विस्ताराचा प्रदेश होता. पण तिथे स्फोट न झालेले सुरंग असण्याची शक्यता असल्यामुळे चारही बाजूंनी तारेचं कुंपण होतं. तिथल्या भयाण करड्या समुद्रात ‘सैतानाचे दात’ नावानं ओळखल्या जाणाऱ्या अगडबंब लोखंडी तुळ्या समोरच्याला दरडावत उभ्या होत्या. शत्रूच्या आक्रमणापासून संरक्षण करण्यासाठी त्यांची फळी उभी करण्यात आली होती.

मी वयानं वाढत होते आणि इतर अनेक गोष्टीत रस घेऊ लागले होते. इतर दोन मुलांबरोबर मी ‘रेडिओ’ नावाचं नाटक मालिकेच्या रूपांत लिहिलं. दर गुरुवारी संध्याकाळी आम्ही त्यातला एकेक भाग सादर करीत असू. सिनेमागृहाच्या पडद्यामागे हे सादरीकरण व्हायचं. या नाटकात माझी महत्वाची भूमिका होती. युद्धापूर्वी समरहिलमध्ये शिकवणारे काही उत्कृष्ट शिक्षक पुन्हा शाळेत रुजू झाले. लेस्ली मॉर्टन नावाचे प्रसिद्ध मार्क्सवादी इतिहासकार आम्हाला इतिहास शिकवत आणि त्यांची पत्नी विवियन इंग्रजी शिकवत असे. त्यांच्या मदतीने आम्ही मॅकबेथची निर्मिती केली, लेडी मॅकबेथच्या भूमिकेसाठी मी आणि विनी, आम्ही दोघींनी, अभिनयपरीक्षा दिली. विनीला ती भूमिका मिळाली, त्याचं मला अजिबात वाईट वाटलं नाही. मला त्याच भूमिकेसाठी आयत्यावेळची बदलीची नटी म्हणून काम करावं लागलं. शिवाय मी ‘पहिल्या चेटकिणी’ची भूमिका केली. रस्ती नावाचा एक प्रियकर मला मिळाला. रस्ती शाळेतील अतिशय देखण्या आणि हुशार मुलांपैकी एक होता.

आणि मग पुढच्या सत्रात माझी एंड ऑफ टर्म कमिटीत (EOTC) निवड

झाली. EOTC च्या सभासदांची निवड अर्ध्या सत्रानंतर प्रत्यक्ष भेटी घेऊन होत असे. या कमिटीचं काम पैसे गोळा करून सत्राच्या शेवटी होणाऱ्या नृत्याच्या दिमाखदार कार्यक्रमाचं आयोजन करण्याचं होतं. प्रत्येक सत्राच्या शेवटच्या शनिवारी संपन्न होणारा हा समारंभ अतिशय महत्त्वाचा असे. प्रथम मुलांनी आणि शिक्षकांनी लिहिलेल्या आणि अभिनय केलेल्या नाट्यप्रवेशांचा कार्यक्रम दुपारी व्हायचा. नंतर EOTC च्या मुलांनी खास सजवलेला हॉल नृत्यासाठी खुला व्हायचा. दरवर्षी हॉलच्या सजावटीसाठी EOTC चे सभासद निवडले जात. ते एक खास विषय निवडत. विषय गुप्त ठेवला जाई. सजावट चालू असताना हॉलमध्ये प्रवेश करण्यास EOTC चे सभासद वगळता इतरांना मनाई असे. त्यामुळे दुपारच्या थिएटरमधल्या कार्यक्रमानंतर या हॉलमध्ये तुम्ही शिरलात की त्याचं पार बदललेलं रंगरूप तुम्हाला थक्क करित असे. चक्क एखाद्या अल्लाउद्दीनच्या गुहेत किंवा वाळूच्या बेटावर येऊन थडकल्यासारखं वाटत असे! हॉलच्या एका कोपऱ्यात उंचावर एक ग्रामोफोनची पेटी ठेवलेली असायची. दर वर्षीच्या एन्ड ऑफ टर्म कार्यक्रमासाठी नव्या रेकॉर्ड्सची भर व्हायची. तशी EOTC च्या सभासदांना ताकीद असायची. ग्रामोफोन कमिटीच्या सभासदांची देखील ती जबाबदारी होती. आम्हा सर्वांना जाझ खूप आवडायचं. फॅटस् वॉलर, ड्यूक एलिंग्टन, नेली लॉचर आणि लुइ आर्मस्ट्रॉंगच्या हॉट सेव्हनची समरहिल आवृत्ती आम्ही पेश करत असू. नील यांच्या मते, जाझची आवड वेळ वाया घालवण्याच्या वृत्तीचं चिन्ह होतं. मग त्यांचा मान राखण्यासाठी ग्रामोफोन कमिटीचे सभासद अधूनमधून त्यांच्या आवडीच्या मधाळ आवाजातल्या झुलवणाऱ्या गाण्यांची रेकॉर्ड लावत. मग ते उठायचे आणि एखाद्या लहान मुलीला घेऊन नाचायला लागायचे. क्विक स्टेप (Quick Step : एक नृत्य प्रकार) नृत्याचे मूळचे वेगवान पदन्यास ते आपली बेढब फताडी पावले आतल्या बाजूला वळवून तऱ्हेवाइकपणे धीम्या गतीने करत. त्यावेळी आपल्या छोट्या साथीदारावर झुकून तिचा हात त्यांनी एखाद्या पंपाच्या दांड्यासारखा पारंपरिक रितीने बाहेर ओढून धरलेला असायचा. मध्यंतरात एखादा नृत्याचा किंवा गाण्याचा कार्यक्रम सादर केला जायचा. कधी शाळेतल्या मोठ्या मुलींनी बसवलेले बॅले नृत्य असायचे. आणि मग फराळाचे पदार्थ यायचे. सॉसेजचे रोल, केक, टार्ट्स यांसारखे पदार्थ EOTC च्या सभासदांनी जातीनं आदल्या रात्री बनवलेले असायचे आणि हो, मुख्य नृत्याच्या कार्यक्रमात स्पधदिखील आयोजलेल्या असायच्या. विजयी फेरीच्या आधीच्या बादफेऱ्या, संगीत खुर्ची, स्टॅच्यू (स्तब्ध उभं रहायचा हुकूम देण्याचा खेळ) इत्यादी स्पर्धा असायच्या. नील त्यांची एक

खास स्पर्धा घ्यायचे. ते विनोदी प्रश्न विचारायचे आणि तुम्हाला उत्तर आलं नाही तर नृत्यमंच सोडावा लागायचा. सर्व स्पर्धासाठी बक्षिसांची सोय केलेली असायची. EOTC चे सभासद रेल्वेने इप्सविक्ला जाऊन बक्षिसांच्या वस्तू, फुगे, नवीन रेकॉर्ड्स वगैरे अगोदरच आणून ठेवायचे.

एन्ड ऑफ टर्म समारंभासाठी लागणाऱ्या सर्व वस्तूंची म्हणजे बक्षिसे, संगीताच्या तबकड्या, सजावटीचं सामान, फराळाचे पदार्थ इत्यादींची गुणवत्ता राखण्यासाठी आम्हाला भरपूर पैशांची गरज होती. म्हणून आम्ही समारंभाच्या काही दिवस आधी निधी उभारणीचे अनेक उपक्रम केले. भंगारविक्री केली, लॉटरीची तिकीटं (शाळेच्या परिसरापुरती) खपवली, शाळेच्या शिक्षक आणि शिक्षकेतर वर्गाकडून, अभ्यागतांकडून आणि पालकांकडून देणग्या गोळ्या केल्या. कार्यशाळेत वस्तू बनवून विकल्या. EOTC च्या सभासदांची संख्या बऱ्यापैकी मोठी असायची, बहुधा बारा होती. शाळेच्या धोरणानुसार सभासदांमध्ये लहान मुलांचा, मोठ्या मुलांचा आणि शाळेच्या शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचा समावेश असायचा. कलाशिक्षकांना आणि चित्रकार मुलांना (शाळेत चित्रकलेची उपजत जाण असणारी मुले खूप होती) नेहमी सहभागी करून घेतलं जायचं.

समारंभाच्या पूर्वतयारीत नृत्याच्या मुख्य हॉलची जमीन पॉलीश करायचं काम असायचं. त्यासाठी जमिनीवर पॉलीश पसरवायचं, चिंध्यांनी पावलं बांधायची आणि हॉलभर पावलं सरकवत फेऱ्या मारायच्या. थोड्या वेळानं संपूर्ण पॉलीश जमिनीत मुरून ती चकचकीत दिसू लागायची.

नृत्य सुरू झाल्यावर निदान अर्धा तासपर्यंत मोठ्या मुली हॉलमध्ये उगवत नसत. पहिला अर्धा तास लहान मुलांसाठी आणि काहीशा अनभिज्ञ अभ्यागतांसाठी असायचा. सर्व काही सुरळीत चालू झालं की समोरचा जिना उतरून आमचा दिमाखदार प्रवेश व्हायचा. उल्लाच्या वर्गात सत्रभर खपून बनवलेले डोळे दिपवणारे पोषाख चढवून आम्ही सर्वांचं लक्ष वेधून घेत असू.

एन्ड ऑफ टर्मचा समारंभ निखळ आनंद देऊन जायचा. तुम्ही जर तुमच्या प्रियकरापासून वेगळे झाला असला तर नवीन प्रियकर जोडायची संधी या समारंभात मिळायची. मात्र एक डोकेदुखी होती, टाळता न येणारी - दुसऱ्या दिवशी सर्वांना घरी जावं लागायचं! आणि घरी शाळेइतकी मजा कधीच यायची नाही.

नृत्याच्या समारंभानंतर जी मुलं त्या सत्रानंतर शाळा सोडून जाणार असायची ती हॉलच्या मध्यभागी जमा व्हायची. आम्ही त्यांच्याभोवती फेर धरून 'आउलंड लॅग साइन' हे गाणं गायचो. नंतर एकमेकांना आलिंगन

देऊन, मुके घेऊन पाणावलेल्या डोळ्यांनी त्यांना निरोप दिला जायचा.

मनांत भीतीचा लवलेशही नसणं याहून उत्तम गोष्ट मुलांच्या आयुष्यात असूच शकत नाही' असं नील म्हणत. अर्थात समरहिलमध्येदेखील ज्यांची भीती वाटावी अशा गोष्टी आणि व्यक्ती होत्या. कधीकधी या भीतीमागचं कारणही स्पष्टपणे सांगता यायचं नाही. मला अंधाराची आणि माझ्या अंगावर झाडं पडत आहेत अशी सारखी भीती वाटायची. तथापि भीतीच्या अमलाखाली नसणं आणि निर्भयपणे शाळेत वावरता येणं हे मुलांसाठी वरदान आहे. अशा शाळा फारच विरळा. 'मोठी माणसं आणि लहान मुलं यांच्यातली दरी नाहीशी करा' असं जेव्हा नील बोलतात तेव्हा ते समरहिल आणि इतर शाळांमधल्या मुख्य फरकावर नेमकं बोट ठेवतात.

मला आठवतं, जेव्हा मी घरी असायची तेव्हा माझ्या आईची प्रौढ मित्रमंडळी माझ्याकडे कटाक्ष टाकून म्हणायची, 'चांगली वाढली आहे ही, नाही का?'

त्यातली काही तरतरीत आणि तल्लख माणसं खास ठेवणीतल्या आवाजात सरळ मलाच विचारायची 'काय गं, वाढली आहेस ना तू?'

त्या कोवळ्या वयातदेखील असले शेर ऐकून माझी फार पंचाईत व्हायची. मी पायाच्या बोट्यांचा चाळा करत लाजून खाली मान घालत असे किंवा आईच्या मागे लपत असे, पण अशानं त्यांना जणू जखमेवर मीठ चोळण्याचा संकेतच मिळायचा. त्यांचा पुढचा शेर असायचा. 'जरा बुजरी आहे नाही?' जर तुम्ही लपला नाहीत आणि उत्तरादाखल काही बोललात तर त्यात हसण्यासारखं काही नसलं तरी मंडळी उगाचच हसायची. जणू काही या बोलक्या बाहुलीचा नुसता आवाजदेखील एक विनोद आहे.

इतर शाळांत मिस टेंचसारख्या शिक्षकांचं, 'मुलांचं भलं कशात आहे?' यावर स्वतःचं खास चिंतन असायचं आणि ते कचितच तुमच्या मनोगताशी जुळायचं.

परंतु समरहिलमधली प्रौढ माणसं अशी नव्हती. एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीशी जसं बोलावं तसं ती बोलत. हसण्याजोगं काही असलं तरच ती हसत, उगाचच फिदीफिदी करत नसत. तुम्ही बोलत असताना तुम्हाला जे म्हणायचं असे ते ती लक्षपूर्वक ऐकत. तुम्ही जे काही करत होता, ते न करता वेगळंच काही करायला हवं होतं असा विचार करत नसत. ती देवही नव्हती आणि सैतानही नव्हती. त्यामुळे आम्हाला त्यांचा आदर करण्याची, अनुनय करण्याची, त्यांना आव्हान देण्याची किंवा त्यांचा खात्मा करण्याची वगैरे आवश्यकताच नव्हती. मोठी माणसं आपल्याबद्दल काय मत बनवतात,

ती आपलं काय करणार आहेत, अशा विचारात कायम व्यग्र असण्याच्या रोगट मानसिक अवस्थेतून सुटका झाल्यामुळे माझ्या आयुष्यातला प्रत्येक दिवस मी आपल्याच मस्तीत जगत होते, जगण्यातली मजा मनसोक्त घेत होते.

बहुतेकांना समरहिल शाळा विक्षिप्त वाटते. कारण त्यांच्या शाळेबद्दलच्या आठवणी नाना तऱ्हेच्या आहेत. मला तरी समरहिल एक स्वाभाविक, सर्वसामान्य आणि तारतम्य असलेली शाळा वाटते. मी तर म्हणून की सगळ्याच शाळा समरहिलच्या धर्तीवर का चालवत नाहीत?

हे सारं वाचून आपणही समरहिलमध्ये असायला हवं होतं असं तुम्हाला वाटत नाही? आणि औत्सुक्यापोटी विचारतो की आर्थर रॅन्समच्या पुस्तकातल्या मुलांनी कल्पना केलेला स्वर्ग आणि समरहिलमधलं वातावरण यांत विलक्षण साम्य आहे की नाही? "प्रौढ माणसं... स्वतःच्या उद्योगात लक्ष घालायची, लहानांच्या गोष्टीत नाक खुपसत नसत. आम्ही आमच्या उद्योगात व्यस्त असायचो." चांदण्यात दरवाजाबाहेर जाऊन खेळायचं, टाकाऊ वस्तू वापरून झोपाळा बनवायचा, रात्री बाहेर झोपायचं, पालीचं निरीक्षण करायचं, बर्फाची घसरगुंडी बनवायची, गिरीभ्रमण करत माहिती मिळवायची, नदीत पोहायचं, सँडल्स बनवायचे, या सगळ्या गोष्टी स्वॅलोज आणि अॅमेझॉन्स करत किंवा त्यांनी केल्या असत्या. समरहिलचा वेगळेपणा म्हणजे ती जास्त समृद्ध होती. वरील गोष्टींशिवाय समरहिलमध्ये समारंभ, नाटकं, संगीत, प्रियकर आणि योजनाबद्ध स्थानिक शासन या गोष्टीदेखील होत्या. आणि अभ्यासाच्या वर्गाबद्दल म्हणावं तर स्वॅलोज आणि अॅमेझॉन्सना देखील अभ्यासवर्ग होतेच की! पण त्यांचे वर्ग शाळा नामक भयानक जागी भरायचे.

आपल्यात कोणताही बदल झालेला नाही याचा समरहिलला अभिमान आहे. १९९० च्या दशकात देखील इथल्या वातावरणात स्वातंत्र्य आणि आनंद भरून राहिला आहे. ही वातावरणनिर्मिती होते कशी?

समरहिलच्या जगात मुलांनी त्यांच्या मनाला येईल तसं वागलेलं चालत नाही. एका नियमित चौकटीत शाळेचा दिवस बसवलेला असतो. या चौकटीत उठण्याच्या वेळा, जेवणाच्या वेळा, झोपण्याच्या वेळा आणि अभ्यासाच्या वेळांची योग्य तरतूद केलेली असते. इथे देखील भरपूर नियम बनवलेले आहेत आणि नियम मोडणाऱ्यांना शिक्षाही होतात. पुडिंग खायला न मिळणं, दंड भरावा लागणं, पटांगणात जाऊन अधिक काम करावं लागणं अशा प्रकारच्या शिक्षा

होतात. फरक इतकाच की शाळेच्या सभांमध्ये नियम बनवले जातात आणि तिथेच शिक्षेचं स्वरूपही ठरवलं जातं. सभांना जवळजवळ अख्खी शाळा हजर असते. त्यामुळे प्रौढांच्या उपस्थितीतदेखील मुलं बहुमतात असतात. प्रौढांच्या हातात अजिबात अधिकार नसतात.

एखादी प्रौढ व्यक्ती आणि मुलांमध्ये काही वितुष्ट आलं तर ते शाळेच्या सभेसमोर मांडावं लागतं. माझ्या एका भेटी दरम्यान, पाककलेच्या वर्गात एका मुलानं तास संपल्यावर स्वतःचं साहित्य धुवून ठेवण्यास नकार दिला. त्या वर्गाचा शिक्षक नवीन होता. परिस्थिती कशी हाताळावी हे त्याच्या लक्षात आलं नाही. शाळेच्या सभेसमोर ही घटना मांडावी असं त्याला सांगितलं गेलं आणि त्याप्रमाणे त्याने केलं. सभेत यावर उलटमुलट भरपूर चर्चा झाली. त्या मुलाला संपूर्ण सत्रभर पाककलेच्या वर्गात बसू न देण्याचा निर्णय घ्यायचा का? किंवा त्यानं त्याची उपकरणं साफ करेपर्यंतच अशी बंदी घालायची? किंवा पाककलेच्या पुढल्या तासाला त्याला सर्व मुलांची उपकरणं धुवायची शिक्षा ठोठवायची का? तो मुलगा जर पुढल्या तासाला उगवलाच नाही तर त्याचं साहित्य दुसऱ्या मुलाने किंवा शिक्षकाने साफ करायचं का? जो कोणी मुलगा त्याची उपकरणे साफ करेल त्याला दोषी मुलाने मोबदला द्यावा असा नियम करायचा का? त्या मुलाला शेवटी कोणती शिक्षा झाली हे मला नीटसं आठवत नाही. पण चर्चेचं स्वरूप निखालस सामंजस्याचं आणि तारतम्य बाळगणारं असायचं आणि मुलांच्या मतांना मोठ्यांच्या मताइतकंच वजन असायचं.

माझ्या डोक्यात एक ध्वनीफीत चालू झाली आहे. शिक्षक मंडळी या लांबलचक कंटाळवाण्या पद्धतीची टिंगल उडवत आहेत. उपकरणं धुण्याच्या क्षुल्लक गोष्टीचा एवढा बाऊ करायचा? त्यासाठी मुलाला शाळेच्या सभेत न्यायचं, चर्चेत भाग घ्यायचा म्हणजे शिक्षकांच्या वेळेचा निव्वळ अपव्यय होता. खरं तर असल्या लहानसहान समस्यांवर तत्काळ तोडगे काढण्याचा पूर्ण अधिकार त्यांना असायला हवा. प्रत्येक किरकोळ चूक शाळेच्या सभेसमोर मांडायची असं ठरवलं तर त्यांचा सगळा वेळ असल्या भातुकलीत शोभणाऱ्या गुन्हांची चौकशी करण्यातच गेला असता. परंतु 'समरहिलमध्ये शिक्षक आणि मुलांमधील संघर्षाचे प्रसंग अतिशय विरळा असत' या वास्तवाकडे दुर्लक्ष केलं तरच असे विचार कोणाच्याही डोक्यात येतील. इथे शिक्षकांचं मुलांशी मैत्रीचं नातं असल्यामुळे त्यांच्यात नेहमीच सहकार्याची भावना असते. त्यामुळे शिस्तीच्या बाबतीत फारशा अडचणी येत नाहीत. हे जर तुम्ही ध्यानात ठेवलं आणि त्याहून महत्वाचं म्हणजे इथल्या कोणत्याही तासाला बसणाऱ्या मुलांनी तो विषय स्वतःच्या पसंतीने निवडलेला असतो हे तुम्हाला माहीत असेल, तर कोणत्याही अडथळ्यांना फार कमी वाव

असतो हे तुमच्या लक्षात येईल आणि जर मुलांनी एखादा अडथळा आणलाच तर शिक्षकावर शिक्षा करायची जबाबदारी नसते. जी काही शिक्षा द्यायची तिचं स्वरूप शाळेची सभा ठरवते. त्यामुळे शिक्षक आणि अडथळा आणणाऱ्या मुलांच्या नात्यात कोणताही तणाव येत नाही.

समरहिल ही एक मुलांची, मुलांनी मुलांसाठी चालवलेली संस्था आहे. आणि ती प्रौढांनी बांधलेल्या चबुतऱ्यावर उभी आहे. संस्था ज्या इमारतीत आहे तिची आणि तिच्या भोवतालच्या मैदानांची देखभाल ही प्रौढ मंडळी करतात. समरहिलच्या सभांत चर्चेस येणाऱ्या विषयांची विस्तारकक्षा जाणीवपूर्वक मर्यादित ठेवलेली असते. पैशाचे व्यवहार, जनसंपर्क, कर्मचाऱ्यांच्या नेमणुका, बागकाम, देखभाल आणि घरकाम यातल्या कटकटींची मुलांना झळ लागायला नको हा त्यामागचा उद्देश असतो. बहुतेक वेळा मोठी माणसं फक्त त्यांची कामं सांभाळतात आणि मुलं त्यांची. दोघंही एकमेकांच्या कामात नाक खुपसत नाहीत.

मोठ्यांच्या आणि लहानांच्या जगांमध्ये एक फट असणं समरहिलला मंजूर आहे. परंतु मुलांची आपसातली सुंदोपसुंदी सोडवण्यासाठी अशा फटीतून शिरकाव करून मुलांच्या जगाचा ताबा घ्यावा असं मोठ्यांना वाटतं असा याचा अर्थ नसून फटीच्या पलीकडचं मुलांचं जग मुलांनी सांभाळावं असा आहे. शाळेच्या सभांमधून शिस्तीसंबंधीच्या समस्या जशा सोडवल्या जातात तशी मुलं आपसातले वैयक्तिक हेवेदावेदेखील मिटवतात. त्यांच्यामध्ये मोठ्यांना पडायची गरज नसते.

तथापि मोठी माणसं नेहमी उपलब्ध असतात. ती वर्गात येऊन नियमितपणे शिकवतात. ती शाळेच्या सभांना हजर असतात. त्यांच्या खोल्या सर्वांसाठी नेहमी उघड्या असतात. झो रेडहेडच्या मते मुलांशी वडीलकीचा हक्क मिरवत वागण्याचे दोन प्रकार असतात. एकतर त्यांना सतत सल्ले देणं किंवा ती आपल्या खिजगणतीत नाहीत असं दर्शवणं. समरहिलमधील कर्मचाऱ्यांना या दोन्ही प्रकारच्या वागणुकी टाळाव्या लागतात. आणि मुलांच्या संस्थेत त्यांच्या बरोबरीने स्वतःला सामावून घ्यावं लागतं. प्रौढ आणि मुलांमधले फरक दोघेही नाकारत नाहीत, पण त्यांच्यात न सांधली जाणारी दरी नसते.

पालकांना आपल्यापासून एक हात लांब ठेवण्याच्या शाळेच्या धोरणामागचं एक कारण म्हणजे त्यांच्यात झो (Zoe) च्या सिला आणि करीब्ड्स या कथेतील आगीतून निघून फुफाट्यात पाडणाऱ्या प्रसंगासारखे प्रसंग टाळण्याची कुवत नसते. (एका जुन्या ग्रीक कथेनुसार सिला नावाची समुद्रात राहाणारी मादी तिची गुहा आणि समुद्रातील भोवरा यांमधून निसटू पाहणाऱ्या खलाशाना पकडून खाण्याचा प्रयत्न करत असते) शाळा स्थापन झाली तेव्हा तीन वर्षांच्या मुलांनादेखील निवासी विद्यार्थी म्हणून प्रवेश दिला जात असे. (डोरा आणि बर्ट्रांड

रसेलच्या बेकन हिलमधल्या निवास शाळेत दोन वर्षांची मुले होती). 'ओडिपल कॉन्फ्लिक्टसारख्या मानसशास्त्रीय समस्यांना (मुलाला आईविषयी असणारं सुप्त लैंगिक आकर्षण आणि त्यापोटी उद्भवणारा वडलांविषयीचा मत्सर) एकवेळ बाजूला ठेवूनदेखील पालक मुलांवर अतिरेकी प्रभाव पाडतात आणि त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्याच मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा मोकळ्या वातावरणात जसा विकास झाला असता तसा होण्यात अडथळा आणतात असं शाळेचं मत होतं. हिल्डा सिम्स म्हणते, "पालकांनी आस्थेनं केलेल्या उपदेशाला तोंडदेखलं काहीतरी उत्तर देऊन त्यांची बोळवण केली आणि सुटकेचा दीर्घ निःश्वास सोडला." मुलांच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या समस्येचं हे सार आहे. घरापासून लांब पाठवलेल्या कित्येक मुलांना घराच्या आठवणीने व्याकूळ झाल्यामुळे जे क्लेश होतात त्याची अनेक कारणं असू शकतील. पण आत्मविश्वास असणारी मुलं आईवडलांच्या पंखांखाली नसतात, तेव्हा जास्त आनंदात असण्याकडे त्यांचा कल असतो. मुलं जेव्हा पालकांपासून लांब असतात तेव्हाच खऱ्या नैतिक मूल्यांची जोपासना करतात. असं जरी असलं तरी समरहिलमध्ये आता सहा वर्षांखालील मुलांना निवासी विद्यार्थी म्हणून प्रवेश दिला जात नाही आणि घरून फक्त दिवसभरासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाही प्रवेश मिळतो.

मुलांना त्यांचं आयुष्य त्यांच्या मनासारखं जगू देणं हा समरहिलचा गाभा आहे. दैनंदिन जीवनातील अनावश्यक तपशिलापासून दूर असलेलं, पालकांच्या उपदेशापासून आणि अपेक्षांपासून सुरक्षित, प्रौढांच्या अधिकारक्षेत्राबाहेरचं मुलांचं इथलं जग मोठ्यांच्या जगाहून खूप वेगळं असतं. इथे मुलं आपल्या स्वातंत्र्याला कुठे कुंपण घालायचं ते ठरवतात. असं करताना त्यांचं आयुष्य जास्तीत जास्त सुखी आणि सुरक्षित कसं होईल याकडे ती लक्ष देतात. कोणत्या वर्गात कधी जायचं हे मुलं ठरवतात. लक्षात ठेवा, मोठ्यांच्या चप्प्यातून बघून शाळेचे दोष दाखवू नका, स्वतःला मुलाच्या जागी ठेवून समरहिलची पूर्ण मजा घ्या, आणि अर्थात तुमचा कल जसा असेल त्याप्रमाणे शाळेतील वास्तव्याचा जबाबदारीने उपयोग करून घ्या.

आपण समरहिलमध्ये असायला हवं होतं असं तुम्हाला वाटत नाही का?

२. डार्टिंग्टन हॉल स्कूल

इतिहासांत डार्टिंग्टन हॉल स्कूलच्या कारकीर्दीची नोंद १९२६ ते १९८७ अशी केली जाईल. एका धाडसी आदर्शवादातून १९२६ साली तिचा जन्म झाला आणि एका कटू भ्रमनिरासाने तिची कबर खणली. शाळेविषयी मुलं आणि शिक्षक यांचा नव्हे तर विश्वस्तांचा भ्रमनिरास झाला होता. खरंतर मुलं आणि शिक्षक यांचा विश्वस्तांविषयी मात्र निश्चितच भ्रमनिरास झाला होता. (काटेकोरपणे बोलायचं तर शाळा बोर्ड ऑफ गव्हर्नर्सकडून चालवली जात होती तर डार्टिंग्टन हॉल संस्था विश्वस्तांकडून चालवली जात होती. परंतु प्रत्यक्षात विश्वस्तांचेच दोन्हीवर वर्चस्व होते) व्यक्तींच्या वेगवेगळ्या समूहांचे या शाळेबद्दल कसे टोकाचे दृष्टिकोन असतात हे पुढे दिलेल्या प्रत्यक्ष घटनांच्या वर्णनावरून स्पष्ट होते.

एखाद्या शाळेचे शिक्षकांच्या दृष्टीने जे सर्वात महत्त्वाचे पैलू असतात ते मुलांना किरकोळ वाटतात. मुलांना ज्या गोष्टीबद्दल आस्था असते त्यांची गव्हर्नर्सना पर्वा नसते, आणि गव्हर्नर्सची विशिष्ट प्रकारे विचार करण्याची जी पद्धत असते तिला स्थानिक प्रसारमाध्यमांशी/वृत्तपत्रांशी आणि आम जनतेशी काही देणघेणं नसतं.

मी स्वतः या शाळेत अगोदर १९५९ ते १९६१ पर्यंत आणि नंतर १९६३ पासून शाळा बंद पडेपर्यंत म्हणजे १९८७ पर्यंत शिकवलं आहे. १९८६ मध्ये मी निवृत्तीचा एक अयशस्वी प्रयत्न करून पाहिला होता. माझी पहिली पत्नी १९४७ पासून १९६० पर्यंत या शाळेची विद्यार्थिनी होती. माझी दुसरी पत्नी या शाळेत शिक्षिका होती. तर माझी चारही मुलं वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून याच शाळेत शिकली. त्यामुळे माझी या शाळेशी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे अनेकविध नाती आहेत. मायकेल यंग यांनी त्यांच्या 'द एल्महर्स्ट्स ऑफ डार्टिंग्टन' या पुस्तकात

शाळेच्या त्यांना दिसलेल्या वेगळ्याच रूपाचं वर्णन केलं आहे. मी जेव्हा त्यांचं पुस्तक पुन्हा वाचलं तेव्हा त्यांचा डार्टिंग्टनचा विद्यार्थी असतानाचा आणि त्याच शाळेचा गव्हर्नर आणि नंतर विश्वस्त बनल्यानंतरचा शाळेबद्दलचा दृष्टिकोन यातला फरक मला प्रकर्षाने जाणवला. आपल्या विद्यार्थीदशेचं जोशपूर्ण प्रामाणिकपणे वर्णन करताना ते प्रौढांच्या आदर्शवादी अपेक्षा आणि त्यांनी अनुभवलेलं मुलांचं वास्तव यांमधल्या विसंगतीवर नेमकं बोट ठेवतात. इथे ते बर्ट्रांड रसेलशी सहमत नाहीत.

ते लिहितात - “बर्ट्रांड रसेलच्या म्हणण्याप्रमाणे ‘ज्या व्यक्तीच्या मनात आदरभावना असते अशी व्यक्ती मुलांना घडवणं आपलं कर्तव्य आहे असं समजत नाही. त्या व्यक्तीला असं वाटत असतं की सर्व सजीवांमध्ये, त्यातूनही लहान मुलांमध्ये एक पवित्र अवर्णनीय, अमर्याद, खास व्यक्तिनिष्ठ आणि विलक्षण मौल्यवान अशी जगण्याची उर्मी असते. निमूटपणे चालणाऱ्या जगाच्या रहाटगाड्याची ती प्रतिनिधित्व करते.’

मला मात्र असं कधीही वाटलं नाही. मी निमूटपणे जगण्याचा मुळीच प्रयत्न करत नव्हतो. मी चांगला गोंगाट करून माझं हक्काचं जेवण मिळविण्याचा आटापिटा करत होतो. आणि का करू नये? बाजारात पुरेशी अंडी विकून मिळालेल्या मोबदल्यात जर मला केवळ फिशच नाही तर त्याच्याबरोबर चिप्सदेखील पस्वडत होती तर मी ती घेणारच ना!”

- ऍट्स ऑल फोक्स! (लेखसंग्रह)

शाळेचे पहिले हेडमास्तर मि. करी यांच्याशीदेखील मि. यंग सहमत नाहीत. करींच्या ‘द स्कूल’ या पुस्तकातील उतारा उद्धृत करून ते म्हणतात,

“मुलांनी आणि मुलींनी एकमेकांसमोर अंशतः किंवा पूर्णपणे विवस्त्र होणं हे निव्वळ दिनक्रमाचा भाग या दृष्टीने इष्ट असतं. त्यामागचं कारण असं की, सुरुवातीचे काही प्रसंग बगळता नग्नता मुलांमधील लैंगिक कुतूहल वाढवण्याऐवजी कमी करते.” मला आणि माझ्यासारख्या इतर अनेकांना मात्र असं वाटत नाही.

नंतर जेव्हा यंग यांनी १९७० च्या दशकातील शाळेबद्दल लिहिलं तेव्हा त्यावेळचे हेडमास्तर रॉयस्टन लॅम्बर्टचे बोल उद्धृत केले आहेत. ते वाचून वरवर पाहता असं वाटतं की ‘आपल्या शाळेत जे चाललं आहे त्याची हेडमास्तरांच्या

डोक्यातील कल्पना अचूक असण्याची शक्यता कमी आहे’ हे मायकेल यंग विसरले आहेत. रॉयस्टन लॅम्बर्ट त्यांच्या भोवतालच्या लोकांच्या जाणीवांशी पूर्णपणे अनभिज्ञ होते. त्यामुळे त्यांनी स्वतः घातलेल्या अनेक नव्या पायंड्यांचा प्रत्यक्षात काय परिणाम झाला आहे याचं त्यांना आकलन होत नव्हतं. कित्येकदा त्यांनी (लॅम्बर्ट यांनी) या गोष्टींना उगाचच कमी लेखलं. आपल्या ‘द एल्महर्स्ट ऑफ डार्टिंग्टन’ पुस्तकात मायकेल यंग यांनी रॉयस्टन लॅम्बर्टचं स्वतःच्या चष्यातून मूल्यमापन केलं आहे.

यावरून एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली की शाळेबद्दल काहीही लिहिताना मला कमालीची सावधगिरी बाळगायला हवी. कारण माझदेखील या शाळेशी खास नातं होतं. माझा बहुतांश अध्यापनकाल डार्टिंग्टनमध्येच गेला हे खरं आहे. पण त्याहीपेक्षा महत्त्वाचं म्हणजे मी डार्टिंग्टनवर मनापासून प्रेम केलं. मुलं आणि शिक्षकांमधल्या प्रामाणिक नात्यांच्या शक्यतेची पहिली जाणीव मला याच शाळेने करून दिली. शिक्षकांनी मुलांवर अनाठायी आणि तर्कदुष्ट अधिकार गाजविण्याची अजिबात गरज नाही हे मला इथे आल्यावर समजलं. इथे मी मुलांशी बरोबरीच्या नात्याने वागू शकत होतो. मुलं माझा व्यक्ती म्हणून आदर करत होती, माझ्या पदाचा नाही. इतर शाळांमध्ये अशा तऱ्हेच्या वातावरणाची अपेक्षा करणं कठीण होतं. माझ्या माहितीतली ही पहिली शाळा होती जिथे मी मुलांच्या समजूतदारपणाला, त्यांच्या संवेदनशीलतेला, इतरांच्या गरजा आणि आनंद यांचा विचार करण्याच्या त्यांच्या वृत्तीला माझ्या अंतःकरणाच्या साक्षीने साद देऊ शकत होतो. इथे अनावश्यक नियमांनी मुलांना जखडून टाकण्याची सक्ती नव्हती.

जेनिफर स्मिथ या शिक्षिकेने - जिने नंतर कॉन्टेस्थोर्प महाविद्यालयात (Countesthorpe College) अध्यापन केले - तिच्या ‘अँन एक्सप्लोरेशन ऑफ टीचिंग इन अँक्शन’ या शीर्षकाच्या प्रबंधात डार्टिंग्टनबद्दलच्या तिच्या प्रतिक्रिया लिहून ठेवल्या आहेत. त्या माझ्या प्रतिक्रियांशी बऱ्याच मिळत्याजुळत्या आहेत.

ती म्हणते, “डार्टिंग्टन हॉल शाळेच्या अँलन पार्क स्कूल या ९ ते १३ वयोगटाच्या विभागात मी दोन वर्षं शिकवलं.

“डार्टिंग्टनमध्ये मला मुलांच्या सहवासाचा वेगळाच अनुभव आला. माझ्या माहितीतल्या बहुतेक शाळांहून वेगळा, माझ्या माहितीतल्या अनेक पालकांच्या आणि मुलांच्या सहवासाहून वेगळा. डार्टिंग्टनमध्ये, शिक्षकाने कसं शिकवावं, मुलांशी कसं वागावं यासंबंधी अस्तित्वात असलेले वाक्प्रचार ‘बोले तैसा चाले’ या न्यायाने प्रत्यक्षात उतरवले जात होते. ‘खायचे दात वेगळे, दाखवायचे दात वेगळे’ असा प्रकार तिथे नव्हता. मुलांबरोबरच्या

भावनिक आणि वैचारिक नात्यांविषयी शब्दांचे फुलारे फुलवणं सोपं असतं, पण त्या शब्दांतील सूचित अर्थाप्रमाणे वागणं मात्र कठीण असतं. मुलांच्या भावनांची कदर करावी, त्यांना योग्य तो मान द्यावा, त्यांच्यातील सुप्त गुणांना वाव द्यावा, त्यांच्या अनुभवांचं महत्त्व समजून घ्यावं, मुलाला केंद्रस्थानी कल्पून शिक्षण बेतावं, इत्यादी गोष्टींवर आपण भरभरून बोलतो; पण दुसऱ्याच क्षणी अननुभवी मुलांहून श्रेष्ठ अशा प्रौढाच्या भूमिकेत आपण शिरतो आणि नेमक्या याच सर्व गोष्टी त्यांना नाकारतो.

“डार्टिंग्टनमध्ये प्रौढांचा एकमेकांशी किंवा मुलांशी ज्येष्ठ-कनिष्ठ असा तरतम भाव नसायचा.

“त्याचबरोबर ते अतिसलगी दाखवून किंवा मानभावीपणे मुलांना आपल्या पंखांखाली घेण्याचा प्रयत्नही करत नसत. प्रौढ प्रांजळ सौजन्याने मुलांशी वागत. प्रौढांसारखीच त्यांनाही वागणूक मिळत असे.”

नंतर डार्टिंग्टनमध्ये तिच्या मते ती काय शिकली याचं वर्णन ती करते :

“डार्टिंग्टनमध्ये उथळ आणि अवास्तव कायदेकांनूंचा बडगा नसल्यामुळे मी आणि मुलं आम्हाला महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टींमध्ये लक्ष घालू शकत होतो. शाळेच्या नियमांच्या मर्यादित राहूनही कशा प्रकारचं स्वातंत्र्य उपभोगता येतं, कोणत्या गोष्टी फारसा बाऊ न करता सोडून द्यायच्या, स्वातंत्र्याचा गैरवापर होऊ नये किंवा स्वातंत्र्याच्या अतिरेकाने गोंधळाची स्थिती निर्माण होऊ नये यासाठी आपल्याला कसं वागायला हवं आणि इतरांकडून कशा वागण्याची अपेक्षा करायला हवी याबद्दल बरंच काही शिकायला मिळालं, त्यापैकी काही-

- वर्गात मला मिळणारं स्वातंत्र्य आणि त्याच्या अनुषंगाने येणाऱ्या जबाबदारीने मला शिकवलं, डार्टिंग्टनमधील मुलांच्या आणि पालकांच्या सहवासाने मला शिकवलं.
- कोणत्याही दडपणाशिवाय मोकळ्या वातावरणात मुलांच्या संगतीचा आनंद अनुभवला.
- प्रौढांच्या आणि मुलांच्या नात्यांतला सहजपणा पाहिला.
- इथे मी मोठी माणसं अतिशय उनाड मुलांशी देखील सहानुभूतीने, समभावाने परंतु ठामपणे कसं वागतात आणि मुलांना दोष देत बसण्याऐवजी त्यांची कशी जोपासना करतात हे पाहिलं.
- इथे मी प्रौढांना आणि मुलांना समरस होऊन चर्चा करताना, एखाद्या उपक्रमाचा

एकत्र आनंद घेताना, पतंग उडवताना, नौकानयन करताना, उघड्यावर तंबू ठोकून झोपताना, पाहिलं. एखाद्या गंभीर गोष्टीचा एकत्रितपणे पाठपुरावा करताना, एकत्र येऊन बॅजरचे (काळेपांढरे पट्टे असणारा, जमिनीत बिळे करून रहाणारा आणि रात्री बाहेर पडणारा एक प्राणी) निरीक्षण करताना, पिनहोल कॅमेऱ्यातून फोटो घेताना, मधमाशा पाळताना, एकमेकांकडून शिकताना, पाहिलं.

- मुख्य म्हणजे हे सर्व स्वतः करून बघायची संधी मला मिळाली.
- इथे मी प्रौढांना स्वेच्छेने एक पाऊल मागे घेऊन मुलांना त्यांचं छंद जोपासण्यास आडकाठी न आणता मंजूरी दिल्याचं पाहिलं. सर्व प्रकारे सुविकसित घरातून आलेली मुलदेखील मुलं म्हणून जगण्याचा जास्त काळ आनंद घेऊ लागली.
- डार्टिंग्टनमध्ये मुलं मला आणि माझ्या गृहीतांना सरळ आव्हान देत. मला देखील त्यांच्या टीकेला मान देऊन त्याचं समाधानकारक उत्तर द्यावं लागायचं.
- इथे मी मुलांना माझ्या म्हणण्यात मनापासून रस घेताना पाहिलं. त्यांना माझं सगळं म्हणणं पटत होतं असं नाही. आमच्यात मतभेद असूनदेखील मुलं मला महत्त्व द्यायची. हा माझ्या मते माझा गौरवच होता.
- इथे मी मुलांच्या सहवासात मनापासून रमत असे.”

- अँन एक्स्प्लोरेशन ऑफ टीचिंग इन अँक्शन

लिओनार्ड आणि डोरोथी एल्मटर्स्टस् यांनी १८२५ साली देवन मधली डार्टिंग्टन हॉलची ओसाड पडलेली वाडी विकत घेतली. तिथल्या मरगळलेल्या स्थानिक ग्रामीण समाजात त्यांना पुन्हा तरतरी आणायची होती. तिथल्या लोकांचं शहरांकडं होणारं स्थलांतर थोपवायचं होतं. शेती, वनसंवर्धन, ग्रामीण उद्योग यांत नवीन प्रयोग करून तसेच कलांच्या उपासनेसाठी नवीन केंद्र उभारून जगासमोर एक आदर्श ठेवायचा होता. त्यांना एक शाळा काढायची होती, प्रस्थापित शिक्षण पद्धतीहून वेगळी, समाजाभिमुख, समाजोपयोगी शिक्षण-प्रणाली प्रचारात आणायची होती. शाळेसाठी जमीन खरेदी करताना इस्टेट एजंटबरोबर आलेल्या एका मजेदार अनुभवाचा किस्सा लिओनार्ड एल्महर्स्ट नेहमी सांगत असत. “जमिनीच्या काही भागावर आम्हाला शेती करायची आहे. त्यामुळे जमीन कसदार हवी. काही भागात वनराई आणि फळबाग असायला हवी. कारण निसर्गातील वैविध्य आमच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचं आहे. शिवाय आम्ही मुलांसाठी शाळा काढणार असल्यामुळे परिसर सुंदर असायला हवा.” लिओनार्डना हव्या असलेल्या या आवडड्याशिंगी, बहुगुणी गायीचं वर्णन ऐकून एजंटचा चेहरा बघण्याजोगा झाला होता! परंतु ही शाळा प्रामुख्याने तिथल्या वाडीतील कामगारांच्या मुलांसाठी काढायची असा

मुळी उद्देशच नव्हता. त्यांना एक निवासी शाळा काढायची होती. अर्थात काही अनिवासी मुलांसाठीदेखील तरतूद केली होती. १९२६ साली जेव्हा शाळा चालू केली तेव्हा शाळेत केवळ ६ निवासी आणि ३ अनिवासी मुलं होती आणि ही तीनही अनिवासी मुलं एल्महर्स्ट दांपत्याची स्वतःची मुलं होती.

त्यांना एखाद्या ठराविक पठडीतील शाळेऐवजी 'विस्तारित कुटुंबाच्या स्वरूपात असलेल्या शाळेची' आखणी करायची होती. शाळेच्या अभ्यासक्रमाच्या आशयात त्यांना संपूर्ण वाडीचा समावेश करायचा होता. ज्या मुलांना भाज्या किंवा फळं यांची शेती करायची असेल किंवा मधमाशांचं संवर्धन करायचं असेल त्यांना उद्यान विभागात काम करावं लागे. तिथे त्यांना परिसर सुशोभीकरण आणि वनस्पतीशास्त्राचाही अभ्यास करता येत असे. कार्यशाळा विभागात बांधकाम, तसेच दुरुस्ती आणि देखभाल क्षेत्रात उमेदवारी करण्याची संधी होती. कुक्कुटपालन विभागात कोंबड्यांची निगा राखण्याच्या शिक्षणाबरोबरच पोषणशास्त्र/आहार, संख्याशास्त्र, हिशेब ठेवणे आणि व्यवसाय उभारणी हे विषयदेखील शिकायला मिळत (मायकल यंगने स्वतः कुक्कुटपालन विभागात काम केले. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांनी पोषणशास्त्र किंवा संख्याशास्त्राचं कोणतंच शिक्षण घेतलेलं नव्हतं. प्रौढांच्या अपेक्षाविरुद्ध असणारं हे त्यांच्या पौगंडावस्थेतील बंडखोरीचं आणखी एक उदाहरण)

त्या शाळेत शिक्षा नव्हती, वर्गनायक/नायिका नव्हती, गणवेश नव्हता, मुलांसाठी आणि मुलींसाठी वेगळं बसण्याची पद्धत नव्हती, धर्माची सक्ती नव्हती, खेळांची सक्ती नव्हती, स्पर्धा नव्हती. शाळेत डोरोथी आणि लिओनार्ड स्वतः शिकवत आणि मुलांवर देखरेख ठेवण्याच्या कामासाठी मित्रपरिवारातील किंवा कुणाच्या शिफारशीने आलेल्या व्यक्तींचीच निवड केली जाई. शाळेला हेडमास्तर किंवा हेडमास्त्रीण नव्हती. "मला घरगुती वातावरणात पूर्णतया नैसर्गिक पद्धतीने शाळा मोठी करायची आहे" असं लिओनार्ड म्हणत असे. असं जरी असलं तरी शाळा लिओनार्ड आणि डोरोथीच्याच पूर्णतया ताब्यात होती. शाळा बघण्यासाठी बाहेरून अनेक सहली येत असत. अनेक नामांकित व्यक्ती शाळेला वारंवार भेटी देत असत. डोरोथीने मुलांसाठी एक 'प्रश्नमंजूषा' चालवली होती. त्यात मुलांना कोणताही प्रश्न विचारण्याची मुभा होती. लैंगिक विषयावरील प्रश्नांना इतर प्रश्नांसारखीच प्रामाणिकपणे आणि खुल्या मनाने रोखठोक उत्तरं दिली जात. तो काळ १९२० च्या दशकाचा होता हे ध्यानात ठेवायला हवं. शिक्षक आणि विद्यार्थी यातील तफावत कमी करण्याच्या दृष्टीने त्यांना अनुक्रमे ज्येष्ठ/मोठी आणि कनिष्ठ/किशोर असं संबोधलं जाई. मायकेल यंग यांनी दिलेला गोषवारा असा :

"अनेक नियमांत वाढ झाली. त्यातील काहीना मोठ्यांच्या आणि किशोरांच्या संयुक्त बैठकीत मंजुरीही मिळाली. परंतु लोकांच्या आठवणीत हे नियम कधीच राहिले नाहीत. अगदी शाळेत प्रवेश घेतलेल्या वर्षापासून त्यानंतरच्या अनेक वर्षांपर्यंत फारच कमी मुलांना ती एक ठराविक साच्यातील शाळा वाटली. शाळेच्या पुनर्बांधणीचे प्रकल्प वेगाने चालले होते. वाडी यशस्वीपणे कार्यान्वित ठेवणंही निकडीचं होतं. त्यामुळे कधीकधी ऐतिहासिक किंवा इतिहासपूर्व कालांतील गुहांच्या सहली रद्द करून सामान्य पद्धतीचे वर्गही चालत, नाही असं नाही, पण तेही फारसे कोणाच्या आठवणीत राहिले नाहीत. मागे वळून पाहता असं नक्की म्हणता येईल की ती शाळा लिओनार्डला हवी होती तशी एक विस्तारीत कुटुंबच होती. या सुरेख कुटुंबात वाडीतील आणि शाळेतील माणसं फारसा भेदभाव न ठेवता एकोप्याने राहात होती."

- द एल्महर्स्ट्स ऑफ डार्टिंग्टन

१९२९ पर्यंत विद्यार्थ्यांची संख्या २५ झाली. प्राथमिक आणि उच्च शिक्षण प्रशस्तिपत्रांच्या अभ्यासक्रमासाठी वरच्या वर्गातील मुलांना तयार करण्याची गरज निर्माण झाली. मायकेल यंग यांनी टिप्पणी केली आहे की शाळा परंपरागत वळणावर झुकत होती. पण :

"मला आणि माझ्याबरोबर सप्टेंबरमध्ये आलेल्या अनेक मुलांना मात्र अजिबात तसं वाटलं नाही. जी मुलं परंपरागत शाळांतून आली होती त्यांना तर दोन शाळांमधली दरी प्रकर्षाने जाणवली. खास करून प्रौढांच्या वागणुकीतला फरक ठळकपणे लक्षात आला. आपल्याला एक धाकटा सावत्र भाऊ आहे हे समजल्यावर पॉलिनचर्च, विकच्या मांडीवर दोन दिवस जी बसून राहिली ती थोडी सावरू लागल्यावरच उठली. अर्नेस्ट ग्रुनबर्गला तर कुंभारकाम शिकण्यात इतका रस निर्माण झाला की त्याने मानसशास्त्र विषय सोडून दिला. डगी हार्टला 'त्याची बाजू समजून घेणारे' प्रौढ आयुष्यात पहिल्यांदाच भेटले. माझ्याबाबत बोलायचं तर मी आनंदात असल्यामुळे माझ्यातला खुनशीपणा कमी होत होता. प्रौढांच्या मनात कदाचित अनेक शंका आणि काळज्या असाव्यात. पण आमच्यापुरतं तरी लिओनार्ड आणि डोरोथीनी उभं केलेलं हे छोटसं जग म्हणजे मुलांचा पृथ्वीतलावरील स्वर्गच होता."

- द एल्महर्स्ट्स ऑफ डार्टिंग्टन

डार्टिंग्टनमधील घडामोडींचा अधिकृत वृत्तांत सादर करून मायकल यंग अभिप्राय देतात : "मी अनुभवलेली डार्टिंग्टन अशी नाही. कोणत्याही शाळेचा सर्वात महत्त्वाचा पैलू शिक्षकांना काय वाटतं, हेडमास्तरांना काय वाटतं किंवा

सरकारला काय वाटतं हा नसून मुलांना काय वाटतं हा आहे.”

१९३१ पर्यंत विद्यार्थ्यांची संख्या ५० च्या वर गेली. डब्ल्यू. बी. करी यांना शाळेचे प्रमुख म्हणून नेमण्यात आलं. करींनी परिस्थितीचा आढावा असा घेतला आहे :

“पहिल्या काही वर्षांनंतर शाळेचा कारभार उर्वरित वाडीच्या कारभारापासून अलग करणं जास्त सोयीचं दिसून आलं. दोघांनाही व्यवस्थापकीय स्वायत्तता द्यायची आणि जिथे दोघांचंही हित गुंतलेलं असेल तेवढ्यापुरतं परस्परांना सहकार्य द्यायचं अशी व्यवस्था करण्यात आली. शाळा आणि वाडी अशा टप्प्यावर पोहचले आहेत की दोघांनाही शाश्वतीची आणि सातत्याची गरज आहे. दोघांचंही विश्वस्त संस्थेत रूपांतर करून त्यांची धर्मादायसंस्था आयुक्तांकडे तशी नोंदणी केली आहे. अशा विश्वस्त संस्थेच्या अंगभूत तरतुदीनुसार शाळेचे संस्थापक शाळेसाठी आवश्यक सर्व इमारती आणि साधनसामग्री संस्थेच्या खर्चानं उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी घेऊ शकतात. याखेरीज कर्मचाऱ्यांचा आणि साधनसामग्रीचा उच्च दर्जा टिकवण्यासाठी लागणाऱ्या रकमेची तरतूद करण्यासाठी एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कायमस्वरूपी वार्षिक उत्पन्न उभं करण्याची जबाबदारी ते घेऊ शकतात. त्यामुळे शाळा असाधारण बनली आहे. कारण उघडपणे उदारमतवादी आणि पुरोगामी दृष्टिकोन असलेल्या शाळेला उत्तम परंपरागत शाळांच्या तोडीने सवलती मिळण्याचं इंग्लंडमधील बहुधा हे पहिलंच उदाहरण असावं.”

– १९३४ मॉडर्न स्कूल हँडबुक

शाळेच्या इतिहासात ही आर्थिक मदत हळूहळू कमी होत गेली. त्याची कारणंही अनेक होती. काही प्रमाणात भाववाद, काही प्रमाणात युद्धकाळातील अनिवार्य अर्थकारण, आणि एल्महर्स्ट्स दांपत्याच्या मृत्यूनंतर शेवटच्या काही वर्षांत विश्वस्तांनी जाणूनबुजून बदललेलं वाटावं असं धोरण. विश्वस्तांना आता ही शाळा एक अत्यंत खर्चिक आणि पेचात आणणारी वास्तू वाटत होती. निदान त्यांच्यातील काही जणांना तरी वाटत होतं की शाळेची प्रायोगिक पद्धतीचे शिक्षणक्रम राबविण्याची क्षमता संपलेली होती; तर दुसरीकडे लैंगिक संबंध आणि अंमली पदार्थांच्या सेवनाबाबत मोकाट आचारविचारांनी ज्यांची मूल्यं पार ढासळली होती अशा आधुनिक पौगंडावस्थेतील मुलांना शिस्त लावण्यात ती पूर्णपणे अपयशी ठरली होती.

करी १९५७ पर्यंत शाळेच्या प्रमुखपदी होते. त्यांच्या प्रभावशाली कारकीर्दीत शाळेला एका विकसित व्यक्तिमत्त्वाचं नवं परिमाण जरी मिळालं तरी शाळेचं

वाडीशी असलेलं नातं मात्र हळूहळू क्षीण होत गेलं. वाडीत जरी अनेक व्यवसाय चालत होते तरी ‘यशस्वी व्यावसायिक हा यशस्वी शिक्षक असतोच असं नाही’ या कारणाने शैक्षणिक पातळीवर या नात्यांत दुरावा निर्माण झाला. व्यावसायिक पातळीवर विचार करता, टेबलखुर्च्या, पलंग यांसारखं फर्निचर विकणाऱ्या लोकांना ज्या शाळेचं नाव ‘नम्रावस्थेत आंधोळीला परवानगी देण्याशी जोडलं गेलं आहे’ अशा शाळेशी संबंध ठेवणं अजिबातच खपणारं नव्हतं. त्यांना या गोष्टीविषयी चीड वाटत होती. यथावकाश शाळा एकेक मैलाच्या अंतरावर असलेल्या तीन भूखंडांत विभागली गेली.

पहिल्या लहान भूखंडावर शिशुशाळा, दुसऱ्यावर तेरा वर्षे वयापर्यंतच्या मुलांसाठी पूर्वप्राथमिक आणि प्राथमिक शाळा आणि तिसऱ्यावर माध्यमिक शाळा उभ्या राहिल्या. शाळांतील स्वायत्त शासन अधिक बळकट झालं. त्याच्यात अनेक बदल झाले आणि शेवटी त्याला एक स्थिर स्वरूप मिळालं. पूर्वप्राथमिक आणि प्राथमिक शाळांसाठी निवडून आलेल्या सभासदांची एक परिषद अस्तित्वात आली. तिच्याकडे मर्यादित सत्ता होती. परंतु हव्या तितक्या सूचना आणि शिफारशी करण्याचे अधिकार होते. माध्यमिक शाळेत द्विस्तरीय पद्धत आणली गेली. त्यानुसार शाळेला सुरक्षा आणि आरोग्य वगळता इतर सर्व बाबींवर निर्णय घेण्याचे अधिकार मिळाले. विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांची (शिक्षक आणि शिक्षकेतर) खुली सभा भरत असे. तिला ‘मूट’ म्हणत. सभेच्या चर्चेला हजार असणाऱ्या प्रत्येकाला समान मतदानाचा हक्क असे. महत्त्वाचे निर्णय ‘मूट’ मध्ये घेतले जात. निवडून आलेल्या सभासदांची कामाचा आराखडा ठरविणारी दुसरी एक समिती असायची. या समितीतील सभासद किरकोळ बाबी तिथल्या तिथे मिटवत आणि कोणते महत्त्वाचे मुद्दे ‘मूट’समोर ठेवायचे याचा निर्णय घेत.

करींच्या आगमनानंतरच्या काळात डार्टिंग्टनमध्ये शैक्षणिक कामगिरीवर जास्त भर देण्यात येऊ लागला. शाळेतून महाविद्यालयात प्रवेश घेणाऱ्या मुलांचा आकडा शाळेचा मानबिंदू बनू लागला. डार्टिंग्टनचं हे नवं रूप या पुस्तकात वर्णिलेल्या इतर शाळांच्या रूपांच्या पूर्णपणे विरोधात जातं. करींना तर अध्ययन पद्धतीत काडीचाही रस नव्हता. त्यांचं सारं लक्ष केवळ निकालांवर असायचं. त्यांचं असं म्हणणं होतं की समाजात जे वातावरण असतं त्याचंच प्रतिबिंब शाळेच्या वर्गात दिसतं. जसा समाज तशी शाळा हे त्यांचं तत्त्व होतं.

शाळेच्या नियमात बरीच काटछाट करून कमीत कमी नियमांची तरतूद केली गेली. शिक्षा तर हद्दपारच झाली. तुम्ही जर वर्गात गैरवर्तन केलं तर वर्गाबाहेर काढलं जाई पण त्यापलीकडे काही नाही. तुम्ही जर एखाद्या वस्तूची नासधूस केली तर एकतर तुम्हाला ती दुरुस्त करून द्यावी लागे किंवा तिची

किंमत मोजावी लागे. प्रौढांना आणि मुलांना समाजात समान पातळीवर स्थान असे. या सामाजिक समानतेच्या परिपूर्णतेचं उत्तम उदाहरण म्हणजे शिक्षकांपैकी अनेक जण विद्यार्थ्यांच्या प्रेमात पडले आणि नंतर त्यांचे विवाह झाले. मी देखील त्यांपैकी एक होतो.

निवासी मुलांसाठी स्वतंत्र खोल्या होत्या. मुलांच्या आणि मुलींच्या खोल्या एकाच मार्गिकेत (कॉरिडोर) होत्या. दोघांसाठी सामाईक स्नानगृहे आणि शॉवर्स होते. बाहेरच्यांना वाटायचं की अशामुळे अनैतिक लैंगिक संबंधांत वाढ होईल. पण तसं काही झालं नाही. १९३० च्या दशकातला एक गट आणि १९५० च्या दशकातला दुसरा गट अशा माजी विद्यार्थ्यांच्या दोन स्वतंत्र गटांवर केलेल्या संशोधनावर आधारित 'प्रोग्रेसिव्ह रिट्रीट' शीर्षक असलेलं पुस्तक मॉरिस पंच यांनी लिहिलं आहे. पुढे दिलेले अभिप्राय या दोन गटांतील विद्यार्थ्यांच्या त्या काळातील प्रचलित विचारसरणीचे द्योतक आहेत. (पंच यांनी विद्यार्थ्यांची नावं न दिल्यामुळे 'तिसाव्या दशकातल्या स्त्रिया' यांसारखे खटकणारे शब्दप्रयोग येतात.

“मुलगे पोस्टाने काँडोम मागवत. त्यांपैकी बरेचसे पाणी भरून वसतिगृहाच्या आवारात फेकलेले असत. हा सर्वांना प्रचंड विनोदच वाटायचा. परंतु डार्टिंग्टनमधला हा खरोखरच गंभीर किस्सा होता. माझ्या नवऱ्याला यातलं गांभीर्य समजलंच नाही. अर्थात तुम्ही जर डार्टिंग्टनमध्ये राहिला नसाल तर तुम्हाला ते समजणं कठीण आहे. त्याकाळी अशा गोष्टीकडे (लैंगिक संबंधांकडे) अत्यंत आदराने पाहिलं जाई. एका दृष्टीने पाहिलं तर आम्ही खूपच भावूकही होतो. मला आठवतं की वयाच्या पंधराव्या वर्षी मी निरंतर या गोष्टीबद्दल बोलत असे. तुम्ही जोपर्यंत खरोखर प्रेमात पडत नाही तोपर्यंत त्याच्याशी लैंगिक संबंध ठेवू नये, आणि एखाद्याच्या प्रेमात पडण्यापूर्वी एकमेकांमध्ये संवाद घडणं आणि एकमेकांना सर्वांगानं समजून घेणं अतिशय गरजेचं आहे, वगैरे.

– तिसाव्या दशकांतील स्त्री (प्रोग्रेसिव्ह रिट्रीट)

मुलाखतकार : मुलांबरोबर एकत्र वाढल्यामुळे त्यांच्याबद्दल शृंगारिक भावना मनात आणणं कठीण जात होतं का?

पन्नासच्या दशकांतील स्त्री : फारसं भावुक होणं जमत नव्हतं, खरोखरच जमत नव्हतं. जेव्हा तुम्ही त्यांना पोहण्याच्या तलावात, वजनाच्या काट्यावर किंवा मोजमाप देताना नेहमी बघता किंवा त्यांचे मोजे धुता – कधीकधी तेही करावं लागायचं – तेव्हा त्यांच्याबद्दल कमालीचं भावुक बनणं केवळ अशक्य असतं.

– प्रोग्रेसिव्ह रिट्रीट

मी डार्टिंग्टनमध्ये शिक्षक होतो त्या संपूर्ण काळात वसतिगृहातील विद्यार्थिनी गरोदर राहण्याचे ५ प्रकार घडले. पण तसं पाहिलं तर त्यांच्या समवयस्क अनिवासी मुलींमध्ये असे प्रकार कितीतरी जास्त प्रमाणात घडतात. मुलांच्या आणि मुलींच्या नात्यातला मोकळेपणा ज्यांना पसंत नव्हता त्यांना हे सारं भयानक वाटायचं. पण जे कोणत्याही पूर्वग्रहाशिवाय या गोष्टीकडे बघत त्यांना निश्चितच दिलासा मिळायचा.

१९५७ मध्ये करींच्या जांगी हू आणि लुई चाइल्ड हे दांपत्य आलं. जेव्हा करींचे १९३१ साली शाळेत आगमन झालं होतं तेव्हा त्यांनी यंत्रचलित गाड्या आणि बंदुकांवर बंदी घातली होती. त्यामुळे विद्यार्थी संतापले होते. आता १९५७ साली 'उघड्या अंगाने आंघोळ फक्त सकाळच्या न्याहारीपूर्वीच करता येईल' या फतव्यामुळे विद्यार्थी पुन्हा संतापले. चाइल्ड दांपत्याच्या कारकिर्दीत शैक्षणिक बाजूवर अधिकच भर देण्यात आला. उदाहरणार्थ, माध्यमिक शाळेचं वेळापत्रक दुपारपर्यंत वाढवण्यात आलं, वयाच्या तेराव्या वर्षाएवजी दहाव्या वर्षीच फ्रेंच भाषा शिकवण्यास सुरुवात झाली (पण या बदलामुळे वयाच्या सोळाव्या वर्षी द्याव्या लागणाऱ्या परीक्षेच्या निकालात फारशी प्रगती झाली नाही) संध्याकाळी 'नीरव शांततेचा तास' प्रस्तुत करण्यात आला. त्या तासात मुलांना आपापल्या खोल्यात राहून वाचायची किंवा एखादं काम करायची किंवा झोपायचीही परवानगी होती. शैक्षणिक बाबींकडे इतक्या विचारपूर्वक लक्ष देऊनदेखील बऱ्याच विद्यार्थ्यांना स्वतःसाठी भरपूर वेळ मिळत असे. मी जेव्हा शाळेत लागलो, तेव्हा एका मुलाला आठवड्यातून फक्त दोन वर्ग होते हे मला माहीत आहे.

शाळा वाढत होती, नवीन इमारती उभ्या राहात होत्या. सर्वांच्या मनात स्थैर्याची आणि आत्मविश्वासाची भावना रुजत होती.

परंतु विश्वस्तांना स्थैर्य आणि आत्मविश्वासाशी काही देणंघेणं नव्हतं. १९६९ साली जेव्हा शाळेच्या पटावर २९३ मुले होती आणि १५० मुलांची नावे प्रतीक्षा यादीत नोंदलेली होती, तेव्हा त्यांनी रॉयस्टन लॅबर्ट यांची नेमणूक केली. आल्याआल्या लॅबर्ट यांनी स्वतःला एका अप्रातिनिधिक शाळेचा पहिला 'न-प्रमुख' घोषित केलं. त्यांनी चार वर्षांत चालना देणारे अनेक प्रयोग प्रस्तुत केले. त्यामुळे सगळीकडे उत्साहाचं वातावरण निर्माण झालं. अनेक मुलांना त्यांचा खूप फायदा झाला. परंतु त्यामुळे शाळेच्या मूळ साच्याला भेगा पडू लागल्या. परिणामी एका मागून एक सर्व प्रयोग बासनात गुंडाळावे लागले.

त्यांनी सहाव्या इयत्तेच्या मुलांना वेगळ्या वसतिगृह केंद्रात हलवलं. तिथे त्यांना गाड्या न्यायला परवानगी होती, त्यांचा स्वतःचा बार होता. शिवाय

त्यांच्यावरची देखरेखही शिथिल करण्यात आली होती. वरच्या इयत्तांतील इतर मुलांचं जणू शिरकाणच झालं. आठवड्याच्या सुटीच्या वेळी जेव्हा सहाव्या इयत्तेतील मुलं गाड्यांतून दिमाखात निघून जाऊ लागली तेव्हा शाळेचं आतापर्यंतचं घट्ट विणीचं एकसंधी वस्त्र विसविशीत बनू लागलं. धडाधड सर्व मुलं अर्ध्या सत्रानंतर घरी परतू लागली. त्यापूर्वी ती शाळेत राहायला जास्त उत्सुक असायची.

यॉर्कशायरमधील खाणीच्या वस्तीतील नॉर्थक्लिफ शाळेशी लॅंबर्टनी संपर्क प्रस्थापित केला. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या परीक्षांच्या निकालात खूपच सकारात्मक फरक पडला. पण पुरेशा निधीच्याअभावी ती योजना बारगळली.

त्यांनी नवीन शिशुशाळा बांधली. ती त्यांना स्थानिक म्युनिसिपल शाळेबरोबर भागीदारीत चालवावी लागली. शाळेचा खाजगी विभाग ओस पडू लागला, कारण पालकांना आपल्या मुलांना तिथे पाठवण्यात काहीच स्वारस्य नव्हते. संपूर्ण शाळाच सार्वजनिक सरकारी शाळा बनली. शाळा चांगली होती पण तिचा स्वतःचा असा वेगळा ठसा नव्हता. शाळेचे हेडमास्तर प्रशासकीय कामाच्या ओझ्याखाली पार दबून गेले. शेवटी व्हायचं तेच झालं. डार्टिंग्टनच्या शिशुविहारा-कडे येणारा नवीन विद्यार्थ्यांचा ओघ पार आतून गेला.

शाळा संपवून जाणाऱ्या मुलांच्या एका गटाची सिसिलीला जाऊन वर्षातून सहा महिने रहाण्याची त्यांनी व्यवस्था केली. तिथल्या शेतकऱ्यांमध्ये जाऊन त्यांना त्यांच्यासारखं रहावं लागे. तिथल्या अनुभवाने मुलं भारावून जात. पण हा प्रयोगदेखील काही वर्षच टिकला.

चाइल्डसच्या संयुक्त नेतृत्वाखाली विद्यार्थ्यांची स्वतःची अनेक कलापथकं होती, स्वतःचं मासिक होतं, स्वतःची गटकं होती, स्वतःची प्रक्षेपण व्यवस्था-देखील होती. रॉयस्टन लॅम्बर्टच्या कारकीर्दीत प्रौढांनी इतक्या भरगच्च कार्यक्रमांचं संयोजन केलं की त्यामुळे कित्येक मुलं आठवड्याच्या सुटीच्या वेळी बाहेरच असत, अनेक आठवडे चालणाऱ्या प्रकल्पांमुळे इतर सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी खोळंबून राहात. हळूहळू विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घेणं विरत गेलं. 'मूट'ला विश्वासात न घेता परस्पर अनेक बदल केले गेले. त्यामुळे स्वायत्त प्रशासन पद्धतही डळमळीत झाली. आर्थिक तरतुदींवरून विश्वस्तांशी गैरसमज निर्माण झाले. त्यांनी तरतूद केलेल्या निधीहून कितीतरी जास्त रक्कम नवीन इमारती बांधण्यासाठी खर्च करण्यात आली. या सान्याचा परिणाम म्हणून शाळेच्या फीमध्ये आकाशाला भिडणारी वाढ झाली. रॉयस्टन लॅंबर्ट ५ वर्षांच्या करारावर डार्टिंग्टनमध्ये आले होते. चार वर्षांनी त्यांनी घोषित केलं की त्यांना शाळेत जे काही बदल घडवून आणायचे होते ते घडले आहेत आणि यापुढे त्यांना त्यांच्या उर्वरित कामकाजासाठी महिन्यातील एक आठवडा पुरेसा आहे, लवकरच त्यांची उचलबांगडी झाली

आणि त्यांच्या जागी जॉन विचविक आले. ते इंग्लिश भाषेचे शिक्षक आणि उपप्रमुख होते. त्यांना प्रमुखपद देण्यात आलं. आतापर्यंत शाळेला झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी प्रयत्न करण्याची मोठी जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवली गेली.

त्यानंतर देशव्यापी मंदी आली. फी वाढ झाली. परिणामी, मुलांची संख्या आणखीच रोडावली. पंक पंथाचा (टाकाऊ मूल्यांचा) डार्टिंग्टनमधल्या विद्यार्थ्यांवरदेखील प्रभाव पडला. नीतिमूल्यांची घसरण झाली. नेमक्या याच काळात माझी स्वतःची मुलं या शाळेत वरच्या इयत्तांतून शिकत होती. गंमत म्हणजे मला आणि मुलांनादेखील शाळा बदलावीशी वाटली नाही. मी त्यावेळी प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांचा प्रमुख होतो आणि विद्यार्थ्यांच्या रोडावणाऱ्या संख्येची काळजी वाटणारा मुद्दा सोडला तर इतर बाबतीत मी अतिशय समाधानी होतो. पुढे जे अरिष्ट घडलं ते मी या प्रकरणाच्या शेवटी सांगतो. कारण शाळा तिच्या कीर्तीच्या शिखरावर असताना घडलेल्या कौतुकास्पद गोष्टी तुम्हाला माहीत असल्या तरच तुम्ही तिची शोकांतिका समजून घेऊ शकाल. त्यासाठी त्या शाळेत प्रत्यक्ष शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना काय म्हणायचं आहे ते लक्षपूर्वक जाणून घ्यायला हवं.

मी उद्धृत करणार असलेले विद्यार्थ्यांचे अभिप्राय 'प्रोग्रेसिव्ह रिट्रीट' आणि 'दॅट्स ऑल फोकस' या लेखसंग्रहांतून घेतलेले आहेत. यात १९८६ साली शाळा बंद होणार असल्याचं घोषित झाल्यावर विद्यार्थ्यांनी लिहिलेल्या शाळेच्या आठवणी आणि त्यांच्या मनांतील शाळेच्या प्रतिमा चितारलेल्या आहेत.

मॉरीस पंच यांनी स्वतः घेतलेल्या मुलाखतींवर आधारित पुस्तक लिहिलं आहे. पण शाळेविषयी संशोधन करण्यापूर्वीच त्यांनी तिच्याविषयी स्वतःची मतं बनवली होती. त्यांच्या मते एका बाजूला ही शाळा म्हणजे बाहेरच्या जगाच्या बिघडत चाललेल्या वातावरणापासून आपल्या मुलांना वाचवण्यासाठी मुक्तमतवादी श्रीमंत पालकांच्या दृष्टीने मुलांचे लाड पुरवणारं विश्रांतीस्थान होतं, तर दुसरीकडे आपल्या भरकटलेल्या किशोरवयीन मुलांना ताळ्यावर आणण्यासाठी परंपरागत शाळांची दारं ठोठावून भ्रमनिरास झालेल्या श्रीमंत पालकांसाठी ही शाळा शेवटचं आश्रयस्थान होती. त्यांच्या मते शाळेत मुलांना इतकं स्वातंत्र्य दिलं जात होतं की, शाळेतून बाहेर पडल्यावर सामान्य जीवनातील बंधनांना आणि नियंत्रणांना सामोरं जाताना त्यांना जड गेलं असतं. पण त्यांच्या या पूर्वधारणांची दुसरी बाजू बहुधा त्यांच्या नजरेतून निसटलेली होती. आदर्श शाळा पारंपरिक शाळेहून वेगळी असायलाच हवी, हे बहुधा त्यांच्या लक्षात आलं नव्हतं. भरकटलेल्या मुलांना सावरणं, हे नेहमीच सत्कृत्य असतं त्या पालकांच्या, ते श्रीमंत असले तरी लक्षात

आलं नव्हतं. तसंच शालेय जीवना-बाहेरील सामान्य जीवनात मानवी मूल्यं हरवलेली असतात. म्हणून अशा जीवनाशी जुळवून घेणारी मुलं शाळेत तयार करणं हे तर तद्दन नैतिक कृत्य होतं. सरकार तुम्हाला कोणताही मोबदला देणार नसलं तरी शिक्षक आणि मुलांमधलं योग्य नातं स्पष्टपणे निदर्शनास आणणं अतिशय महत्वाचं असतं, हेही त्यांना समजलं नाही.

आपल्या सान्या पूर्वधारणांना पुष्टी देण्यासाठी पंच यांनी पुरावे सादर केले. स्वतःची बाजू मांडण्याची त्यांची पद्धत त्यांच्या करीवरील प्रकरणांतून सोदाहरण दाखवून देता येईल. ते म्हणतात की, त्यांनी घेतलेल्या मुलाखतींमध्ये “काहीनी शाळेच्या जणू आरत्या ओवाळल्या होत्या, बऱ्याच जणांनी तोंड भरून स्तुती केली होती, इतर काही साशंक होते; तर थोड्यांनी निर्भर्त्सना केली होती.” नंतर त्यांनी १५ उतारे उद्धृत केले आहेत. त्यातील ८ नकारात्मक, ५ तटस्थ आणि फक्त २ सकारात्मक आहेत.

इतकं असूनदेखील मॉरीस पंचच्या पुस्तकात शाळेबद्दल थक्क करणाऱ्या काही गोष्टी सापडणं शक्य आहे. त्या अशा :

“एक दिवस रेग (एक शिक्षक) म्हणाले, ‘फारच वैताग आला आहे. चला आपण आपल्या भूमिकांची अदलाबदल करू या.’ मग काय, पूर्ण चोवीस तासांसाठी आम्ही आपापल्या भूमिकांची अदलाबदल केली. मुलं शिक्षक बनली आणि शिक्षक मुलं झाली. आता मागे वळून पाहता एखाद्या मुलासाठी हे सारंच अद्भुत होतं. एक वेगळंच आयुष्य जगायला मिळालं. म्हणजे, रात्री १० वाजता फ्रँक (एक शिक्षक) अचानक म्हणाले, “चला आपण सगळे गुडरिंग्टनला जाऊन समुद्र किनाऱ्यावर सहल काढू आणि आम्ही सारे तिथल्या मोठ्या गाड्यांमध्ये आणि जुन्या बसमध्ये उड्या मारून बसलो आणि मग आम्ही गुडरिंग्टनच्या समुद्र किनाऱ्यावर भलीमोठी शेकोटी पेटवली, मजा केली, चांदण्यात समुद्रस्नान केलं.”

- ध्वनिमुद्रित मुलाखत

“शाळेबद्दल माझ्या मनावर उमटलेला पहिला ठसा पॅडिंग्टनला आगगाडीत मी शाळेला भेटलो तेव्हाचा आहे. मुलांच्या विलक्षण मनमोकळ्या वागण्याने मी अवाक् झालो होतो. मुलं ज्या पद्धतीने मला सामोरी आली तिच्यात पूर्वप्राथमिक शाळेतील (७ ते १३ वर्षांच्या मुलांसाठी खाजगी शाळा) मुलांमध्ये खास वैशिष्ट्य असलेल्या संकोची, संशयी, छुप्या, स्वयंकेंद्री स्वभावाचा मागमूसही नव्हता. त्यांच्यातील मोकळेपणा, सौहार्द, आत्मविश्वास मला खूपच भावला. शाळेच्या आगगाडीतले वातावरण विश्वास बसणार नाही इतक्या परस्परविरुद्ध भावनांनी भारलेले होते. एकीकडे छळछावण्यांकडे

हाकलले जात असताना पोटात जो भीतीचा गोळा येतो तशी भावना; तर दुसरीकडे सुटीचा आनंद लुटण्याच्या नुसत्या कल्पनेने मन नाचू लागते ती भावना. मी जेव्हा प्रत्यक्ष शाळेत पोहचलो तेव्हा तिथल्या जगावेगळ्या विलक्षण, वैचित्र्यपूर्ण आणि सुंदर वातावरणाने भारून गेलो. तिथे पैशाचा सढळ वापर होताना दिसत होता, आहार अप्रतिम होता. इतका, की नेहमीच तो तसा राहील का असं मनात यावं. सर्व काही इतकं उत्तेजित करणारं होतं की माझं अगोदरच्या शाळेतून तिथे जाणं म्हणजे स्वर्ग गाठण्यासारखंच होतं.”

- तिसाव्या दशकातला पुरुष, एम. एस.

“करीची मी भावनिक तसेच व्यावहारिकदृष्ट्या अत्यंत ऋणी असल्यामुळे मी करी-विरोधी किंवा करीच्या बाजूने अशी निदर्शक होऊच शकत नाही. गंमत म्हणजे ते काही उत्तम शिक्षक नव्हते, पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात प्रचंड चुंबकीय आकर्षण होतं. मी बालपणी शारीरिक आणि मानसिक छळ सोसला होता. त्यामुळे माझ्या बालमनाला ते माझ्यात आणि माझ्या समस्यांत प्रामाणिकपणे आणि खोलात शिरून आस्था दाखवणारे देवदूतच वाटायचे. त्यांनी माझ्या समस्या सोडवण्यात स्वतःला पूर्णपणे झोकून दिलं आहे असा मला विश्वास वाटायचा.”

- पन्नासाव्या दशकातील स्त्री, चाचणी मुलाखत

ज्यांना काम करायचं आहे आणि ज्यांना आपल्याला नेमकं काय करायचं आहे हे माहीत आहे अशांसाठी डार्टिंग्टन ही आदर्श शाळा होती आणि त्या वेळेला शाळेत निर्विवादपणे उत्तम शिकवलं जायचं. मी जेव्हा शेवटच्या वर्षाची विद्यार्थिनी होते, तेव्हा आम्ही जुन्या पास्टर्न मध्ये राहात होतो. त्यावेळी झोपायची वेळ ठरलेली नव्हती. तुम्हाला हवा तितका वेळ तुम्ही काम करू शकत होता. ही म्हणजे थोडीशी महाविद्यालयासारखी पद्धत होती. खरं तर माझ्या महाविद्यालयापेक्षा डार्टिंग्टनमधलं वातावरण जास्त उत्साही होतं. डार्टिंग्टनमध्ये वर्गात एखाद्या शिक्षकाने पाठ्यपुस्तक उघडून वाचायला लागण्याचा प्रसंगच येत नव्हता. अशा प्रकारे शिकवलं जातं हे समजायला मला महाविद्यालयात जावं लागलं.

- तिसाव्या दशकातील स्त्री, एम. एस.

“जेव्हा डेव्हिड लॅक हे पक्ष्यांच्या किंवा जनावरांच्या वागणुकीबाबतच्या अभ्यास मोहिमेवर निघायचे तेव्हा त्यांच्या अंगात मूर्तिमंत उत्साह संचारलेला असायचा. पक्ष्यांसाठी पिंजरे बनवायचं काम माझ्याकडे आलेलं असायचं. तुम्हाला माहीतच आहे की रॉबिन पक्ष्याच्या प्रादेशिक जीवनपद्धतीच्या निरीक्षणाचं सुरुवातीचं सगळं काम त्यांनी केलं

आहे. आम्ही सारे त्यांच्याबरोबर हिंडत असू आणि रॉबिन्सना पकडून त्यांच्या पायांत कडं अडकवण्याचं काम करत असू. मला जरी संशोधनातलं फारसं समजत नसलं तरी चांगल्या दर्जाच्या शास्त्रीय संशोधनात एक गर्भित औत्सुक्य असतं. त्यांच्या अभ्यासात अप्रत्यक्षपणे ओढला गेलो असल्यामुळे मी ते जाणू शकत होतो. त्यामुळे आपल्या कामाशी प्रामाणिकपणे बांधलेला चांगला शास्त्रीय संशोधक कसं काम करतो आणि त्याबद्दल त्याच्या काय भावना असतात हे मला माझ्या वयाच्या पंधराव्या वर्षीच त्या विषयात मला काही गती नसताना देखील समजत होतं.”

– तिसाव्या दशकातला पुरुष, एम. एस.

“शाळेतील माझ्या शेवटच्या तीन वर्षांत मी कॅब्रे डान्स बसवले, गाणी रचली, नृत्य दिग्दर्शन केलं आणि करमणुकीचे अनेक कार्यक्रम केले. मी एक चांगली संयोजिका होते. त्यामुळे मी जेव्हा सूचना फलकावर ‘अर्ध्या सत्राच्या अखेरीस करमणुकीच्या कार्यक्रमांचं आयोजन करायचं आहे, इच्छुक मदतनिसाठी संपर्क साधावा’ अशी सूचना लिहीत असे तेव्हा कमीत कमी चाळीस ते पन्नास नावं पुढे यायची. शेवटी करींनी मला सांगितलं की उन्हाळ्याच्या सत्रात परीक्षा चालू असताना मी कॅब्रे डान्सचा कार्यक्रम आयोजित करू नये. पण इतर वेळी मी असे कार्यक्रम आखण्यात अतिशय व्यस्त असे आणि त्यात मला खूप समाधान मिळायचं.”

– पन्नासव्या दशकातील स्त्री एम. एस.

शाळेच्या उणीवा दाखवून देण्याच्या उद्देशाने पंच यांनी अनेक परिच्छेद उद्धृत केले आहेत. पण माझ्या दृष्टीने ते शाळेची गौरवास्पद वैशिष्ट्यं दाखवतात. उदाहरणार्थ, खाली दिलेला परिच्छेद डार्टिंग्टनमधील मुलांचा उद्धटपणा आणि हेतूपूर्वक धक्का देण्याची त्यांची अघोरी वृत्ती दाखवण्यासाठीच लिहिलेला आहे.

“टोटेनेस म्हणजे मूर्तिमंत कर्मठपणा, अगदी कर्मठपणाचा अर्क होतो. शाळेच्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या काळात आम्ही गावातल्या नगरसभागृहात भरणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या बैठकांना हजर राहात असू. तिथला एक ब्रिगेडियर किंवा असाच कोणीतरी माझ्यावर चांगलाच खेकसला होता हे मला अजूनही आठवतं. इतरांना जरी आमची तिथली उपस्थिती आवडत नव्हती तरी आम्ही तिथे घडणाऱ्या सगळ्या गोष्टींची दखल गंभीरपणे घेत होतो. आम्ही फारसे लोकप्रिय होतो अशातला भाग नाही. पण ‘ग्राहम’ चांगल्या (विचारण्यास योग्य) प्रश्नांच्या शोधात दिवसभर वाचनालयात ‘हन्सार्ड’ मध्ये डोकं खुपसून बसायचा आणि त्यावेळी “ओह, हा डार्टिंग्टनचा कंपू दिसतोय. त्यांच्याकडे लक्ष देण्याची अजिबात गरज नाही” अशी शेरबाजी कानावर यायची.

आम्हाला वारंवार पिटाळलं जायचं. ‘मोठे झाल्यावर या’ असा डोसही मिळायचा.”

– पन्नासव्या दशकातली स्त्री, एम. एस.

मुलांनी राजकारणाची गंभीरपणे दखल घेणं पंच यांना अजिबात अभिमानाची बाब वाटत नाही, एवढंच काय; तर ‘ग्रॅहम’चं हन्सार्ड वाचणं हे देखील केवळ चारचौघांत मिरवण्यासाठीच होतं असा त्यांचा उघडउघड समज होता. तो जो कोणी ब्रिगेडियर किंवा दुसरा कोणी होता तो, तसंच ‘आता मुकाट्यानं खाली बसा आणि मोठे झाल्यावर या’ असं सांगणारी माणसं, यांपैकी कोणावरच त्यांच्या गैरवर्तणुकीबद्दल पंच यांनी कधी टीका केली नाही. गावकऱ्यांनी स्थानिक बोलीभाषेतून व्यक्त केलेला तिरस्कार पंच यांना योग्य वाटायचा. पुढे कधीतरी डार्टिंग्टनमधल्या मुलीने या स्थानिकांचं ध्वनिमुद्रित केलेलं बोलणं या गोष्टीला पुष्टी देतं. पंच नेहमी बाहेरच्याची बाजू घेत. तुम्ही जर स्वतःला विद्यार्थ्यांच्या जागी ठेवलं असतं तर समोरच्याशी राजकारणावरून खटके उडताना त्यांच्या अंतरंगात होणारी खळबळ आणि अनेक राजकीय विषयांची गंभीरपणे दखल घेण्याचा त्यांचा कल याचा तुम्हाला अंदाज आला असता.

शाळेचा आयुष्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन कसा सोवळा होता हे खाली उद्धृत केलेल्या अवतरणावरून स्पष्ट होतं. इथे ‘सोवळा’ शब्दाचा ‘जाचक’ किंवा ‘नावडता’ असा गर्भितार्थ आहे.

“रंगभूषा पूर्णपणे निषिद्ध होती. समारंभासारखे काही प्रसंग बहुधा अपवाद असायचे, पण तेव्हासुद्धा विशिष्ट प्रकारच्या रंगभूषेलाच सवलत मिळेल असा दंडक असायचा. लिपस्टिक लावल्यावर थोडी चमत्कारिक वाटायची; पण ठीक होती. पावडरीचं तसं नव्हतं कारण ती फसवी होती. एखादीने पावडर लावली आहे किंवा नाही हे कळायला मार्ग नव्हता. समारंभाशिवाय इतर प्रसंगी स्टॉकिंग वापरायला चक्क बंदी होती. त्याचाच परिणाम म्हणून की काय, मी युनिव्हर्सिटीत जायला लागल्यावरदेखील रोज स्टॉकिंग वापरत नसे. अर्थात थोड्याच दिवसांत डोक्यातून हे खूळ गेलं म्हणा! पण सांगायाचा मुद्दा हा की या सर्व गोष्टी खोलवर रक्तांत भिनल्या होत्या. पण या सोवळेपणाचा मनावर इतका पगडा बसला होता की, मला आठवतं, जेव्हा मला ज्येष्ठ असलेल्या काही मुली शाळेतून बाहेर पडल्यावर लगेच मॉडेल बनल्या तेव्हा त्यांचं असं वागणं अत्यंत अनीतीचं होतं अशी आम्हा सर्वांची तीव्र भावना झाली होती. मला आठवतं की त्यावेळी कोणीतरी म्हणालंदेखील की मॉडेलिंग करणं म्हणजे वेश्याव्यवसाय आणि शरीरविक्रय करण्यासारखंच आहे.”

– पन्नासव्या दशकातील स्त्री, एम. एस.

शेवटचं वाक्य अतिशयोक्तीचं आहे, पण मजेशीर आहे. बाकी जे लिहिलं आहे त्यातून 'सोवळेपणा' या संकल्पनेवरील श्रद्धेपेक्षा सर्वांना ते निसर्गतः जसे आहेत तसे राहू द्यावं अशी स्वाभाविक तळमळ दिसून येते. व्यक्तीची खरी ओळख लपवणाऱ्या पारंपरिक पद्धतीच्या रंगभूषेला आणि वेशभूषेला मुक्त शाळांतील विद्यार्थी साधारणपणे नाकारतात. ज्या मुलींना नट्टापट्टा करण्याची हौस होती, त्यांना डार्टिंगनमध्ये कठीण जात असेल. पण इथेच त्यांना अकृत्रिम आणि म्हणूनच आकर्षक वाटणारं व्यक्तिमत्त्व मिळालं. त्यामुळे त्या काळातल्या फॅशनप्रमाणे रंगरंगोटी केलेल्या कृत्रिम बाहुल्यांसारख्या दिसणाऱ्या मुलींमध्ये डार्टिंगनच्या साध्या मुली उठून दिसायच्या. अशा प्रकारे सर्व मुद्द्यांवर उलटमुलट चर्चा आणि वाद व्हायचे आणि प्रामाणिक मतांबद्दल सर्वच आग्रही असायचे.

वरील सर्व उतारे मॉरीस पंच यांच्या पुस्तकांतील निवडक उतान्यांतून उद्धृत केले आहेत. त्यामध्ये 'दॅटस् ऑल फोक्स' साठी लिहिलेली दोन संपूर्ण प्रकरणे आहेत. डार्टिंगन कायमच बंद करण्याची अंतिम घोषणा झाली तेव्हा या पुस्तकाचं शीर्षकाचं पान छतावर सापडलं हे गूढच होतं. मी शाळेच्या माजी विद्यार्थ्यांना शाळेबद्दल चारशे शब्दांत लिहून पाठवण्याचं आवाहन केलं. त्यांनी डार्टिंगनची निवड का केली, शाळेत असताना त्यांना आलेले अनुभव आणि शाळा सोडल्या-नंतरच्या त्यांच्या आयुष्यावर शाळेने उमटवलेला ठसा याबद्दल त्यांनी लिहावं अशी माझी अपेक्षा होती. परंतु मी काटेकोरपणे नमूद केलेल्या मुद्द्यांकडे कोणीही फारसं लक्ष दिलं नसल्याचं खाली दिलेल्या उतान्यांवरून तुमच्या लक्षात येईल.

पहिला उतारा वेनेसा पॉसीने लिहिला आहे. ती साठच्या दशकाच्या सुरुवातीला शाळेत होती.

“डार्टिंगन : शरद ऋतूतील दिवस होते. मस्त कुंद हवा होती. खाजगी मालकीच्या बहुपदरी खिंडीत दिमाखाने उभे असलेले रुबाबदार वृक्ष, खाली तांबड्या रंगाची विलक्षण छटा असलेली माती आणि समोर टवटवीत प्रसन्न पांढऱ्या रंगाची 'फॉक्सहोल'ची (उच्च माध्यमिक शाळेची इमारत) डोलदार वास्तू! खालच्या मजल्यावर मी माझ्या वडलांना चाइल्ड दांपत्याकडे घेऊन गेले. त्यांनी वडलांची मुलाखत घेतली आणि माझ्या शाळेतल्या प्रवेशावर शिकवामोर्तब झालं. त्यानंतर ए-लेव्हलची दोन वर्षे मी त्या शाळेत होते.

“ती दोन वर्षे माझ्यासाठी अविस्मरणीय होती. माझ्या आयुष्यात प्रथमच मी अशा जगात आले होते जिथे सौंदर्यदृष्टीचं आणि कलात्मकतेचं वावडं तर नव्हतंच, उलट त्यांना गृहीत धरलं जात होतं. तिथे मी चकचकीत पार्केटच्या (जमिनीचा लाकडी नक्षीकाम असणारा तळ) जमिनीवर पडलेल्या उन्हात मनसोक्त लोळण्याचा

आनंद लुटला. तिथे चित्रकला, पेंटिंग, काव्य, संगीत इत्यादी कलांत रस घेणं म्हणजे बालीश हौस किंवा पोरकटपणा समजला जात नव्हता; तर त्यांना शैक्षणिक उपक्रमांचं स्थान होतं.

“माझ्या अगोदरच्या शाळांमध्ये मी नेहमीच वेगळी; इतरांच्यात न शोभणारी मुलगी होते. खूप हुशार, खूप बारीक चणीची, वयाने खूप लहान आणि रोज खूप लांबून शाळेत यावं लागणारी. आधीच्या एका शाळेतला एक प्रसंग अजूनही लखवणें माझ्या डोळ्यांसमोर येतो. शाळेच्या कॉमन रूममध्ये मी एकटीच होते. तिथे शिरणाऱ्या कोणालाही सहज दिसेन अशा ठिकाणी बसले होते. थोड्या वेळाने शाळेतल्या काही 'अस्सल' मुली आत डोकावल्या आणि खवचटपणे म्हणाल्या, “इथे तर कोणीही नाही.” डार्टिंगनची गोष्ट वेगळी होती. तिथे एक व्यक्ती म्हणून माझ्यावर विश्वास टाकला जात होता. मी जशी होते तशी सर्वांना आवडत होते. एखाद्या चित्रपटाच्या बऱ्याच भागाला कात्री लावून उरलेला प्रेक्षकांसमोर ठेवावा तसे माझ्या व्यक्तिमत्त्वातल्या इतरांना पसंत नसलेल्या अनेक अंगांची काटछाट करून 'उरलेल्या मला' नाइलाजाने स्वीकारावं असं काही डार्टिंगनमध्ये नव्हतं. मी माझ्या मुलांनादेखील असं शिक्षण देऊ शकले तर किती बरं होईल!

“म्हणून तर मला वाटतं, डार्टिंगनचं खास असं एक अव्यक्त गृहीतक होतं की हे जग विविध प्रवृत्तींच्या लोकांनी भरलेलं आहे. प्रत्येकाच्या खुबी वेगळ्या, कौशल्यं वेगळी, डौल वेगळा, स्वभाव वेगळा, समवेदनेची कुवत वेगळी, केसांचा रंग वेगळा, उंची वेगळी, लिंग वेगळं. अर्थात लिंगभेदाचा उल्लेख केवळ भिन्न प्रकारच्या व्यक्ती सूचित करण्यापुरताच मर्यादित आहे, त्यावरून त्या व्यक्तीच्या स्वभावाचा अंदाज बांधण्यासाठी नाही. हे सर्व मी ज्या वातावरणात वाढले त्याला साजेसं होतं. त्यामुळे मी मुलगी असून सहजपणे पक्कड सारखे हत्यार वापरू शकते आणि वादविवादात उत्साहाने भाग घेते याबद्दलचं मानगुटीवर बसलेलं अपराधीपणाचं ओझं हलकं झालं. पुढे युनिव्हर्सिटीत गेल्यावर पुन्हा ही बाब अडचण बनून आली पण निदान मला डार्टिंगनची पार्श्वभूमी असल्यामुळे मला माहीत होतं की मी जशी होते तशी 'खरी' होते आणि माझ्यासारख्या स्वतःच्या स्वाभाविक व्यक्तिमत्त्वावर भरवसा असलेल्या अनेक व्यक्ती जगभर विखुरल्या होत्या. डार्टिंगनमध्ये मला आणखी एक गोष्ट शिकायला मिळाली, ती म्हणजे व्यक्ती-व्यक्तीतल्या अतूट मैत्रीला वयाचा अडसर कधीच नसतो.

“डार्टिंगनच्या वास्तव्यात माझी एका अतिशय महत्त्वाच्या व्यक्तीशी ओळख झाली; 'स्वतःशी!' आयुष्याच्या पुढच्या वाटचालीत या ओळखीचा मला खूप उपयोग झाला. दूरवर पसरलेली शेतं, वनराई, टेकड्या यांनी सजलेल्या निसर्गाच्या सान्निध्यात माझी सगळी दुःखं विरून जातात आणि माझे लहानसहान आनंददेखील

द्विगुणित होतात याचा मला शोध लागला.

“मित्रमैत्रिणींच्या सहवासात एकत्रितपणे स्वर जुळून येऊन संगीत साकारताना, त्यांच्या संगतीने एखादी नवीन चाल रचताना मनाला येणारं आनंदाचं उधाण मी इथे अनुभवलं. त्याचप्रमाणे आपल्या सर्व अनुभवांना शब्दांत व्यक्त करण्याची माझ्यासारखी उर्मी इतरांत असतेच असं नाही, इतकंच काय प्रत्येक जण संवेदनाशील असतोच असं नाही हेही इथेच माझ्या लक्षात आलं.

“मी डार्टिंगमध्ये असताना शाळेचं बांधकाम चालू होतं, तोदेखील वेगळा अनुभव होता. संध्याकाळ झाली की उनाड मुलं डंपर ट्रक चालवायची आणि एखाद्या विचित्र ठिकाणी ती वाहनं सोडून निघून जायची. भोजनगृहाच्या विस्ताराची वास्तुरचना पाहून तर मी अचंबितच झाले होते. याच भोजनगृहाच्या, पावसाने डागाळलेल्या छतावर आम्ही खिसमस पार्टीसाठी इजिप्शियन देखावे रंगवले होते. नवं कलादालन तर अप्रतिम होतं. त्याला अतिशय सुबक असे अनेक कोपरे काढले होते. तिथे कलेची साधना करताना लागणारा निवांतपणा मिळण्याची सोय होती. आमच्या जीवशास्त्र विभागालादेखील एक प्रशस्त प्रयोगशाळा लाभली होती. तिच्या पश्चिमेकडच्या खिडकीखाली एक मोठा बाक ठेवलेला होता. त्यावर बसून खिडकीबाहेर नजर टाकली की निसर्गाच्या विलोभनीय देखाव्याने मन हरवून जात असे. आम्ही जेव्हा दर शुक्रवारी सकाळी प्रयोगशाळेतील टेबलाभोवती कोंडाळं करून त्यावर ठेवलेल्या डॉगफिश (शार्क माशाची छोटी आवृत्ती)च्या कवटीच्या मज्जातंतूंचं निरीक्षण करण्यासाठी ओणवं व्हायचो तेव्हा त्यात वापरलेल्या फॉर्मॅलिनने (सेंट्रिय भाग दीर्घकाळ टिकवण्या-साठी वापरलं जाणारं रसायन) डोळे चुरचुरायचे आणि त्यातून पाणी वाहू लागायचं. अशा वेळी पश्चिमेकडील खिडकीबाहेरचं दृश्य डोळ्यांना थंडावा द्यायचं. प्रयोगशाळेतल्या तासानंतर मिळणाऱ्या रॉक सॅमन (आपल्याकडच्या रावस सारखा गुलाबी मांस असलेला मोठा मासा) आणि बटाट्याच्या चकत्यांच्या दुपारच्या जेवणाची लज्जत काही और असायची.

“वसतिगृहाच्या दोन इमारतींमध्ये ऐसपैस अंगण होतं. या दोन घरांमध्ये समाजातील दोन भिन्न स्तरांमध्ये असते तशी स्पष्ट तफावत होती. आम्हा ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांना हवं ते घर निवडायची सवलत होती. त्यातल्या एकाला आम्ही ‘नगर’ म्हणत असू. ‘नगर’च्या खोलीतून अंगणात येणाऱ्या-जाणाऱ्यांशी अथक गप्पा मारता येत असत आणि रात्रीच्या नियमबाह्य भेटीगाठीही घेता येत असत. दुसऱ्या घराला ‘रानमाळ’ नाव होतं कारण त्यातील खिडक्यातून रम्य निसर्ग दिसायचा. मी अर्थातच या दुसऱ्या घराची निवड केली होती. माझ्यासाठी ते खूपच सोयीचं होतं. माझ्या मनात आलं की वसंत ऋतूच्या अखेरीस पहाटेच्या अंधुक उजेडात मी बाहेर पडायची आणि रमतगमत स्वतःच्याच धुंदीत नदीवर जायची. त्या क्षणी अख्खं जग

आपल्यासाठीच बनलं असल्याची भावना मनात उचंबळून यायची. न्याहारीसाठी जेव्हा मी परतायची तेव्हा कुठे रस्त्यावर एखाद- दुसरा चेहरा दिसायचा. नदीच्या कडेने वाढलेले मंकशूड आणि गुलाबी सुवासिक ‘बलसम’ मन प्रसन्न करायचे. मोठाल्या ‘ओक’ वृक्षाखाली वाढलेलं गवत तुडवणाऱ्या गायी दिसायच्या. तिथे एक अतिशय जुना ‘विलो’चा वृक्ष होता. (विलोच्या लाकडापासून क्रिकेटची बॅट बनवतात.) वरच्या बाजूने छोटणी केल्यामुळे खालून त्याचा प्रचंड विस्तार झाला होता. त्याच्या बुंध्यावर सुरुंग पेरून कोरल्यासारख्या अनेक ढोल्या होत्या. त्यावेळी मला वाटायचं की त्या ढोल्यांत गोटस् मॉथ (एक प्रकारची पाकोळी) च्या अळ्या राहातात. खरंच तसं असेल?

“मी नेहमी नदीच्या काठाने मित्रमैत्रिणींबरोबर हिंडायला जात असे. दर खेपेला वेगळा मित्र/वेगळी मैत्रीण असे आणि वातावरणही वेगळं असे. माझ्यासाठी प्रत्येक हिंडणं खास असायचं. ‘पोस्टर्स’च्या मागच्या भागात उंचावर असलेली ‘नॉर्थवुड्स’ची वनराई देखील भटकायला जाण्यासाठी चांगली जागा होती. तिथे फारसं कोणी भेटतही नसे. त्याऐवजी बुळबुळीत अंड्यांमधून डोकावणारी दुर्गंधयुक्त बुरशी, ग्रीष्मात अवचित पेट घेतल्यामुळे आजूबाजूच्या काळपट हिरव्या पानांच्या सूचिपर्णी वृक्षांच्या वनराईला मधूनमधून उजळून टाकणारी झुडपं, आदिमानवाच्या पहिल्या शोधाचे मानकरी असलेले चकमकीचे दगड आणि आपापल्या भावविचारांचे विश्लेषण करणारे अखंड तरीही उत्कट संवाद इत्यादींची मजेशीर सोबत असायची. आम्ही तिथे जे जे पाहिलं ते सारं मला आठवतं; फक्त काय बोलत होतो ते मात्र आठवत नाही.

“माझ्या आठवणीप्रमाणे जिचा मला अतिशय तिटकारा होता अशी एकही व्यक्ती शाळेत नव्हती. काहींची तर कधीच ओळख झाली नाही. पण मला आवडणाऱ्या मित्रमैत्रिणी खूप होत्या. काही मित्रांबद्दल तर शारीरिक आकर्षणही वाटत होतं. आम्ही सर्व ५० च्या दशकातले होतो. शाळा सोडली त्यावेळी माझं कौमार्य अबाधित होतं; इथल्या विवस्त्र होऊन आंघोळ करण्याच्या प्रथेचा गाजावाजा होऊनदेखील!

“डार्टिंगमध्ये शिक्षकांच्या बाबतीतदेखील मी अतिशय भाग्यवान होते. मिस जूनचा इंग्लिशचा एखादा जरी तास चुकला तरी प्रचंड रुखरुख लागून राहायची. माझ्या पहिल्या कवितेचं स्वागत त्यांनी “मी वाटच बघत होते, तू कविता लिहायला कधी सुरुवात करतेस त्याची,” अशा शब्दांत केलं होतं. त्या माझ्या मार्गदर्शक शिक्षिका बनल्या होत्या. आयुष्याबद्दलच्या नैराश्याने जेव्हा माझं मन झाकोळायचं तेव्हा त्यांनी त्याला उभारी दिली होती, आव्हान पेलायला शिकवलं होतं. परीकथेतील गॉडमदरच फक्त इतकं सारं करू शकते असा माझा समज होता. असं असूनदेखील आम्हा दोघींमधल्या मैत्रीच्या रेशमी अनुबंधाला माझ्या हृदयात खास स्थान होतं.

“प्राणीशास्त्र आणि वनस्पतीशास्त्र यांचा अभ्यासक्रम चार शिक्षक शिकवायचे.

त्यातले रिचर्ड पाउ जेव्हा शिकवायला आले तेव्हा आम्हाला ते देवदूतासारखे वाटले. आम्हा प्राणीशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांचा गट मार्गदर्शकाविना गोंधळून गेला होता. नेमके त्याच वेळी रिचर्ड अतिथी शिक्षक म्हणून आले. त्यांची क्रेफिशच्या कोथळ्याची इत्थंभूत माहिती आणि ज्ञान पाहून आम्ही थक्क झालो. पुढील पंधरा दिवसांत आम्ही सर्वांनी स्वतंत्रपणे त्यांच्याकडून शिकवणी घेण्याची व्यवस्था केली. शेवटी एकदाचे ते शाळेत राहायला तयार झाले. त्यांनी आमच्याकडून परीक्षेची नीट तयारी करून घेतली. मला चांगलं आठवतं की एकदा कुठल्याशा सागरी अळीवरील शिकवणी संपल्यावर संध्याकाळच्या न्याहारीच्या आधी कलत्या सूर्याची उन्हां अंगावर घेत नदीकाठच्या गवतातून मी रिचर्डना खेटून रमतगमत चालले होते आणि त्यानंतर अनेकांच्या जिभा माझ्याबद्दलच्या अफवांनी वळवळत होत्या. इंग्लिश आणि जीवशास्त्र या दोन शाखांचा एकत्रितपणे विचार करता माझ्या असं लक्षात आलं होतं की या विषयातले निबंध लिहिताना पुनरुक्ती अगर अतिव्याप्ती चालत नाही. तसंच निबंधांत द्यावयाच्या सर्वमान्य पुराव्यांच्या गुणवत्तेची पातळीदेखील पूर्णपणे वेगळी असावी लागते. विच्छेदन केलेल्या डॉगफिशचं कलात्मक चित्र किंवा माव्याच्या (पाने खाणारा किडा) जीवनावस्थांचं वर्णन करणारी कविता यांना त्या प्रांतात पूर्ण मज्जाव होता.

“भूतकाळातल्या त्या वर्षात डोकावून पाहता अनेक प्रसंग डोळ्यांसमोर तरळून जातात. बाझने त्याचा गॅबर्डिनचा रेनकोट वापरून डार्टमूर नदीतून भलामोठा रावस मासा पकडून आणला होता. कसं कोण जाणे; पण हे इंग्लिशच्या तासाच्या वेळी घडलं होतं. मला जेव्हा तो मेलेला अगडबंब मासा दिसला तेव्हा बाझच्या वॉशबेसिनच्या दोन्ही टोकांच्या बाहेर त्याचं डोकं आणि शेपटी लटकत होती.

“‘उपयुक्त कामा’च्या एका सत्रामध्ये (मी शेतातलं काम निवडलं होतं, तिथे आम्ही खुरपीने हिरवट कोवळे बटाटे उपटणं, डुकरांच्या पिल्लांच्या कानांवर खुणा रंगवणं, जुन्या टिम्बरच्या फळ्यांतून गंजलेले खिळे उपटून काढणं आणि यांसारखे अनेक उद्योग करत असू) करड्या रंगाची हाफ पॅट घातलेला आणि काळपट लहान नखं असलेला मुलगा माझ्याजवळ येऊन म्हणाला, ‘मी पैजेवर सांगतो की, माझ्या खिशात काय आहे हे तू ओळखूच शकणार नाहीस’ मला खरंच ओळखता आलं नाही, ती एक मेलेली चिचुंदी होती. वनव्यवस्थापक बॉब पेनने त्याला ती दिली होती. मधल्या सुटीत तो तिचं कातडं सोलणार होता.

“पेनी नेहमी स्वतःच्याच तंद्रीत असायची. संध्याकाळच्या जेवणानंतर टेबलावर बेकड बीन्स (सॉसमध्ये भाजलेले पांढरे चवळीसारखे दाणे) आणि मीठ यांनी चित्र रेखाटत ती लंब्याचवड्या बाता मारायची. तिच्या कथा पीट ॲंडलरच्या कथांना तोडीस तोड असायच्या. सर्वांत आधी कोणाच्या गोष्टीबद्दल अविश्वास वाटेल आणि श्रोते अविश्वास दाखवून शंका घेतील याची जणू स्पर्धा असायची.

“प्रत्येक सत्राच्या शेवटी तिथून निघताना आगगाडीत बसले की मला रडू कोसळायचं. तिथे असताना मला वाटायचं की जगात काहीही अशक्य नाही, भूतलावरील प्रत्येक गोष्ट आपल्याला समजते आणि आपण ती मिळवू शकतो अशी उत्तेजित भावना मन व्यापून टाकायची, तसंच कोणत्याही विषयातील प्रचलित मानवी समजुती आणि प्रथांबद्दल शंका घेण्याची आणि वाद घालण्याची मुभादेखील तिथेच होती.

“पुढे कित्येक वर्षांनंतर जेव्हा मी एका अवाढव्य सर्वसमावेशक शाळेत (विविध क्षमतास्तर असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना एकत्र शिक्षण देणारी माध्यमिक शाळा) शिकवू लागले तेव्हा तिथलं बेपर्वाईचं वातावरण पाहून व्यथित झाले. शाळेचे अनेक नियम इतके अमानुष होते की ते लागू करणं मला शक्य झालं नाही. पण कोणाच्याही लक्षात न येता ते मोडण्यात मी मुलांना साथ देत असे. तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की शाळेने जाहीर केलेले उद्देश जरी उच्च असले तरी प्रत्यक्ष समाज त्यांना फारशी किंमत देत नाही आणि आचारविचारांतील ही दरी हळूच कधीतरी मुलांच्या मनात मागल्या दाराने शिरते आणि स्थिरावते. हे अंतर कसं पडत गेलं हे जरी मला त्यावेळी नीट समजलं नव्हतं, तरी एखाद्या कारखान्याच्या धर्तीवर शाळा चालवली जात होती त्यामुळे अनेक अपप्रवृत्ती निर्माण झाल्या होत्या. शाळेतील प्रत्येक व्यक्ती जणू अनामिक आणि दुसऱ्याला अनोळखी, तिन्हाईत होती. बऱ्याच मुलांना शाळेतल्या संपूर्ण वास्तव्यात ‘अरे ए’ किंवा ‘अगं ए’ असंच संबोधलं जायचं. सतत बदलत राहणारे शिक्षक आणि संवादाचा अभाव यामुळे कित्येक मुलं जशी शाळेत आली तशीच निघून गेली. त्यांची बलस्थानं आणि गुणवैशिष्ट्यं तसंच त्यांच्या उणीवा आणि वैगुण्य, त्यांची ध्येयं आणि महत्त्वाकांक्षा, त्यांचे कष्ट आणि प्रयत्न यांपैकी कशाचीही दखल घेतली गेली नाही. साहजिकच मुलांना शाळेबद्दल आणि शिक्षकांबद्दल अजिबात आस्था आणि आपुलकी नव्हती. शाळेत केवळ भीती दाखवून शिस्त लावली जात होती. डार्टिंग्टनमध्ये शाळेचे नियम बनवण्यात आणि ते लागू करण्यात आमचा सहभाग असायचा. एखादा शिक्षक/शिक्षिका आम्हाला जे शिकायचं आहे ते शिकवण्यात कमी पडत असेल तर त्या शिक्षकाला/शिक्षिकेला बदलण्यासाठी आम्ही लकडा लावत असू आणि आमच्या प्रयत्नांत यशस्वी-देखील होत असू. आम्ही ‘उपयुक्त कामा’च्या सत्रात जे शिकायचो, त्याचा शाळेच्या वसतिगृहाचा दैनंदिन कारभार चालवण्यात उपयोग व्हायचा. आता मला स्पष्ट जाणवतं की या सान्या उपक्रमांतून समाजात विविध लोकसमूहांनी गुण्यागोविंदानं राहाण्यासाठी काय आवश्यक आहे, विधायक शक्ती वापरून त्यांचा उत्कर्ष कसा साधावा, लोकशाही नावाचं बोथट पण तरीही उपयुक्त असं उपकरण कसं हाताळावं, यांसारख्या प्रभावी आणि परिणामकारक शिक्षणाचं बाळकडू आम्हाला डार्टिंग्टनमध्ये मिळालं.

“याउलट मी शिकवत असलेल्या त्या सर्वानुकारी शाळेचा ‘एक सुरळीत चालणारी आणि सर्वांच्या सोयीची शाळा’ म्हणून लोकांवर छाप पाडणे एवढाच अंतःस्थ उद्देश होता. परिणामी, विघटनाचं कौशल्य शिकवणारी समोरासमोर ठोकलेली दोन शत्रुसैन्यं असं स्वरूप शाळेला मिळालं. शाळेच्या या उद्देशपूर्तीच्या, त्यासाठी लागणाऱ्या सामग्रीच्या आणि शैलीच्या आणि सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे शिक्षकांच्या मनःशांतीच्या विरोधात आपल्या रूपाने आपण संकट उभं करत आहोत अशी भावना विद्यार्थ्यांच्या मनात चटकन रुजली.”

– वेनेसा पॉसी

जॉन आर. टी. डेव्हीस १९३८ ते १९४२ या काळात डार्टिंग्टनमध्ये होते. शाळेच्या माजी विद्यार्थ्यांकडून लेख मागवण्याचं मी ठरवलं तेव्हा ज्या पहिल्या दोनशे जणांना लिहिलं त्यांतील एक जॉन होते. त्यांनी पाठवलेलं उत्तर असं आहे:

“तुझं पत्र मला कधीच मिळालं होतं, पण मी ते बाजूला ठेवून दिलं होतं. कारण त्यावर मी जितका जास्त विचार करायचो तितकं मला डार्टिंग्टनबद्दलची माझी मतं जास्त हास्यास्पद, निरर्थक आणि अविश्वसनीय वाटू लागायची.

त्यामुळे आता सिंहावलोकन करताना फॉक्सहोलमधली माझी मोजकीच वर्ष माझ्या दृष्टीने अतिशय मोलाची होती याची पूर्ण जाणीव असूनदेखील शाळेनं मला नेमकं काय दिलं हे स्पष्ट करून लिहिणं मला जमेल का नाही असं वाटतं. डार्टिंग्टनने मला आनंदी, तरीदेखील स्वतःवर जरा जास्तच परखडपणे टीका करणारी व्यक्ती बनवलं. या शाळेने मला अशा जीवनमूल्यांची देणगी दिली जिच्या श्रेष्ठतेबद्दल मला मनोमन खात्री आहे. माझ्या भोवतालच्या जगाच्या दृष्टीने ती कुचकामी आहेत हेही मला ठाऊक आहे.

“कुचकामी म्हणायचं कारण मला घेण्यापेक्षा देण्यात जास्त समाधान मिळतं. माझ्यातल्या संपत्तीच्या महत्त्वाकांक्षेच्या अभावाला मी डार्टिंग्टनला जबाबदार धरून दोषी ठरवतो. त्याचबरोबर संगीत तसंच आवाजाची पुनःप्राप्ती आणि पुनर्स्थापना या दोन कार्यक्षेत्रांतील यशस्वी वाटचालीसाठी डार्टिंग्टनने मला ‘जे’ दिलं त्याबद्दल मी शाळेचा अत्यंत ऋणी आहे.

“डार्टिंग्टनने मला दिलेल्या या ‘जे’ची व्याख्या कशी करायची ते मला माहीत नाही. तरीदेखील एखाद्या चांगल्या गोष्टीचा निर्भेळ आनंद घेण्याची म्हणजे त्या ‘चांगल्या’च्या तुलनेत दुसरं कसं ‘वाईट’ आहे असा विचार मनात न आणण्याची प्रगल्भता यावी अशी जी इच्छा बाळगली होती ती पूर्ण झाली होती हे या ‘जे’च आनुषंगिक फल म्हणायला हवं. मला असं वाटतं, की डार्टिंग्टनचा जो आत्मा म्हणता येईल त्याचा हा

‘जे’ लक्षणीय भाग आहे.

“या ‘जे’बद्दल डार्टिंग्टनचा मी निश्चितच कृतज्ञ आहे. पण डार्टिंग्टनच्या आठवणींनी हृदय उचंबळून यावं असंही नाही. शिवाय मी अगोदर म्हटल्याप्रमाणे मला माझ्या भावनांचं नीटपणे विश्लेषण करणं कठीण जात आहे. नेमकं याच कारणामुळे तुमच्या डार्टिंग्टनवरच्या पुस्तकाला मी उपयुक्त योगदान देऊ शकेन असं मला वाटत नाही. ...पण माझ्या या म्हटलं तर ‘प्रति’ योगदानाला पुस्तकात समाविष्ट केलं तर कदाचित फायदाही होईल.

“मला माहीत आहे की मी ठाण मांडून बसलो आणि लिहू लागलो, अगदी पुनःपुन्हा लिहू लागलो तरी आतून जे भरभरून येत आहे ते शब्दांत व्यक्त होणार नाही.”

– जॉन आर. टी. डेव्हीस

डार्टिंग्टनची शाळा १९८७ मध्ये बंद झाली. खरं तर १९६५ मध्ये भरलेल्या एका वाद सभेमुळे विश्वस्तांच्या शाळेवरच्या विश्वासाला तडा गेला होता. वादसभेचा विषय होता, ‘हल्ली पुरोगामी कोणाला म्हणावं?’ पुरोगामी विचारांच्या शाळांचे प्रमुख आणि आधुनिक सर्वानुकारी शाळांचे प्रमुख आमनेसामने आले. परंतु त्यांच्यात परस्परसामंजस्याचा पूर्णपणे अभाव होता. त्यातही कहर म्हणजे ‘आधीच उल्हास त्यात फाल्गुन मास’ म्हणतात, तशी ही मंडळी असं शब्दभांडार उधळायची की त्यातून ज्याने त्याने आपल्या सोयीनुसार अर्थ काढावा. ज्येष्ठ प्रमुख आपल्या मागण्या सावधपणे करायचे आणि इतरांचं म्हणणं शांतपणे लक्षपूर्वक ऐकून घ्यायचे. त्याउलट तरुण रक्ताचे प्रमुख आपल्या म्हणण्याला चिकटून राहायचे आणि इतरांचे सल्ले धुडकावून लावायचे. ते ज्येष्ठ प्रमुखांची ‘बाबा आदमच्या जमान्यातील एक आडगाव’ अशा शब्दांत निर्भर्त्सना करायचे. त्यांच्या मते, ही ज्येष्ठ मंडळी ‘सुरक्षित, मौल्यवान, अवास्तव, कोणत्याही यशस्वी कामगिरीची धुरा वाहण्यास असमर्थ; परंतु फक्त इतरांची उत्सुकता वाढवणारी आणि ‘जरा हटके’ वागणारी’ अशा वर्णनास योग्य होती. वादसभेतील घटनांच्या प्रकाशित केलेल्या नोंदीतून मॉरीस अ‍ॅश यांनी वरील नोंद उद्धृत केली आहे. मुलांना काय वाटतं याची साधी विचारपूसही कोणी केली नाही.

मॉरीस पंचच्या पुस्तकातदेखील या मताला दुजोरा दिला आहे. काहीतरी नवीन करून दाखवण्यासाठी शाळेवर दबाव येत होता. शाळा जे काही करत होती ते नवीन नव्हतं. परंतु योग्य होतं, हितकारक होतं हे संस्थेच्या लक्षात कधीच आलं नाही. विश्वस्तांना हवं असलेलं नावीन्य आणण्याचा प्रयत्न रॉयस्टन लॅम्बर्टनी केला पण त्याची जबरदस्त किंमत त्यांना मोजावी लागली. एकत्र येऊन संकल्पपूर्ती करायची शाळांची मूळ पद्धत जॉन विचविक पुनःप्रस्थापित करू

शकले नाहीत. परिणामी, मुलांना भरपूर स्वातंत्र्य दिलं गेलं पण त्या प्रमाणात जबाबदारी दिली गेली नाही. अधिकृतपणे तरी शाळा स्वतःच्याच स्वातंत्र्याला मर्यादा घालू शकली नाही. थोडेफार नियम अजूनही होते पण ते शिक्षकवर्गाने आपापल्या मर्जीनुसार केलेले होते. परंतु त्याचबरोबर शिक्षा देण्याची कोणतीच निश्चित व्यवस्था नव्हती. शाळेने स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवणारी संस्कृती रुजवली होती आणि आतापर्यंत जोपासली होती. तिचा एकसंधपणा भंगला होता. त्याऐवजी प्रत्येक शिक्षकरूपी केंद्रबिंदूभोवती वेगवेगळ्या रंग रूपाच्या अनेक 'उपसंस्कृती' अस्तित्वात येत होत्या आणि प्रत्येक 'उपसंस्कृती'ला भावेला असं वागण्यात किंवा तिच्या इशान्यावर नाचण्यात मुलं धन्यता मानत होती. इतकं असूनदेखील मुलांना अजूनही शाळा खूप आवडायची, त्यांच्या दृष्टीने डार्टिंग्टन एक झकास शाळा होती.

तथापि अंमली पदार्थांच्या सेवनाच्या आणि लैंगिक स्वैराचाराच्या अफवा विश्वस्तांच्या कानावर गेल्या. या समस्यांचं सार्वत्रिक स्वरूप समजून घेण्यात ते कमी पडले; आपली शाळा उत्कृष्ट आणि निर्दोष राहिलेली नाही या भावनेने अस्वस्थ झाले. शाळेचा विस्कटलेला कारभार सुरळीत करण्यासाठी त्यांनी सात वर्षं अमेरिकेत वास्तव्य करून आलेल्या चाळिशीतल्या एका उत्साही गृहस्थाची नेमणूक केली.

परंतु हे नवागत गृहस्थ शाळेची नस ओळखण्यात पूर्णपणे अपयशी ठरले. त्यांनी आपले वैयक्तिक अधिकार गाजवण्याचे प्रयत्न सुरू केले. जेव्हा त्यांच्या प्रयत्नांना जोरदार विरोध झाला, तेव्हा त्यांनी विद्यार्थ्यांवर अंमली पदार्थांचे सेवन, अल्पवयीन लैंगिक व्यवहार, घरफोड्या आणि चेटूक यांचे आरोप करणारी पत्रे पालकांना पाठवण्याचा सपाटा लावला. त्याहीपुढे जाऊन त्यांनी अंमली पदार्थविरोधी पथकाला शाळेत आमंत्रण दिले आणि मुलांच्या खोल्यांची झडती घेण्याची विनंती केली. परंतु पथकाला आक्षेपार्ह काही न सापडल्यामुळे कोणतीही कार्यवाही करण्याचा प्रश्नच उद्भवला नाही. थोडक्यात, ते आणि शाळेतले शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यामधले वितुष्ट इतक्या विकोपाला गेले की पहिल्या सत्राच्या शेवटी शिक्षकांनी त्यांच्या शाळा चालवण्याच्या कुवतीवर अविश्वास दाखवणारा ठराव आणला आणि त्यांना पदच्युत करण्याची मागणी केली. परंतु विश्वस्तांनी ती फेटाळली. त्या गृहस्थांनी पालकांना पाठवलेलं पत्र प्रसारमाध्यमां-पर्यंत पोहचलं होतंच. विश्वस्तांनी कोणतीही प्रतिक्रिया नोंदवण्यास नकार दिला. त्या संपूर्ण मोसमात अनेक वृत्तपत्रांच्या पहिल्या पानावर शाळेला बदनाम करणारा मजकूर वेड्यासारखा येतच राहिला. अमेरिकेला जाण्यापूर्वी त्या गृहस्थांनी आणि त्यांच्या पत्नीने अश्लील फोटोंसाठी पोझ दिल्याचा 'सन' वृत्तपत्राला शोध लागला.

त्या फोटोंपैकी काहींचे वरचे अर्धे भाग 'सन'ने छापले. अखेर त्यांनी राजीनामा दिला. परंतु आधीच बदनाम झालेल्या शाळेच्या ख्यातीत 'अश्लील फोटोंचा मॉडेल असणारा मुख्याध्यापक नेमणारी शाळा,' अशा लाजिरवाण्या लौकिकाची भर पडली आणि शाळेची प्रतिमा कायमची डागाळली.

इतकं होऊनही ज्यांची मुलं अजूनही शाळेत होती त्यांच्या पालकांनी शाळेवर विश्वास ठेवला. शाळेतील भरतीची प्रक्रिया पूर्णपणे ढासळली होती. त्यातून उद्भवणाऱ्या आर्थिक संकटाला तोंड देण्यासाठी पालकांनी आर्थिक मदतीचा हात पुढे केला. परंतु संस्थेने त्यांच्या मदतीचा स्वीकार केला नाही. चार वर्षांनंतर विद्यार्थ्यांच्या विरोधाला न जुमानता विश्वस्तांनी शाळा कायमची बंद केली.

शाळेविषयी शिक्षकांना काय वाटतं, पालकांना काय वाटतं किंवा विश्वस्तांना काय वाटतं हे महत्वाचं नसतं; तर विद्यार्थ्यांना काय वाटतं हे महत्वाचं असतं. परंतु विश्वस्तांकडे सर्वाधिकार असतात.

एम्मा फेन त्यावेळी डार्टिंग्टनची विद्यार्थिनी होती. तिने 'दॅटस् ऑल फोक्स'साठी पाठवलेल्या लेखात म्हटले आहे :

- "ते डोळे - आम्ही जे पाहिलं त्यावर विश्वास का नाही ठेवला?
विनाशकारी डोळे
विद्वेष ओकणारे डोळे
सत्तालोलुप, निर्दयी, आंधळे डोळे
भक्ष्याच्या शोधात, झडप घालण्यास उतावीळ डोळे
शेवटपर्यंत ते तसेच होते.
- प्रत्येकात कुठेतरी काहीतरी चांगलं असतं, माणसं चुका करतात पण त्यांना संधी दिली तर ती शिकतात, त्यातूनच शहाणी होतात, स्वतःला बदलतात.
- अति निष्पाप, अति दयाळू, तिथल्या वास्तवाने त्यांना कधी सावध केलंच नाही.
- ते डोळे इतके कठोर होते, इतके कोरडे होते की ज्यासाठी त्यांची नजर सतत भिरभिरायची त्यांव्यतिरिक्त इतरांना त्यांच्यापाशी थारा नव्हता.
- तोंड बोलत होतं.
- जे आंधळेपणे नुसतं ऐकत होते ते बळी पडत होते.
- अस्वस्थ करणारे, विपर्यास करणारे चलाख शब्द.
- तरुणांची नजर भेदक असते - त्यांना सर्व स्वच्छ दिसतं. पण वयाबरोबर नजर अंधुक होते.
- आमच्या मनाची कवाडं उघडी होती.

- आम्हाला वाईट वागणूक मिळाली पण आम्ही क्षमा करण्यास तयार होतो. अनेकांनी माफही केलं आणि त्याबद्दल खंत बाळगली नाही.
- दिलेली वचनं पुनःपुन्हा मोडली गेली.
- त्या माणसाच्या डोळ्यांत आम्हाला त्याचं भेसूर सत्यस्वरूप दिसत होतं, पण आमच्याकडे सर्वश्रेष्ठ अधिकार नव्हते.
- ज्यांच्याकडे होते, ते आंधळेपणाने माना डोलवत होते.
- सारं काही इतकं तकलादू निघेल याची पुसटशी कल्पनादेखील आली नाही. मानवी मूल्यं जपत जगणाऱ्या एक लोकसमूहाला एका खोटेपट्याने हा हा म्हणता छिन्नविच्छिन्न करून टाकलं. हा माणूस सत्तेसाठी हपापलेला होता.
- ज्यांचा अश्लीलतेशी सतत संबंध येतो, फक्त त्यांनाच त्या माणसाच्या भोवतीचं जग म्हणजे लैंगिक अनाचारांचं आणि दुर्गुणांचं आगर होतं हे समजलं असतं.
- तुम्ही जर मोठ्या कुटुंबात राहात असाल तरच तिथे मिळणारं प्रेम ओळखण्यास शिकता.
- खूप काही शिकायला मिळालं, बरंचसं निसटूनही गेलं.
- एवढं मात्र खरं - जवळून पारख करा आणि समोरच्याच्या डोळ्यांत जे दिसतं फक्त त्यावरच विश्वास ठेवा.”

३. तामारिकी शाळा

न्यूझीलंडमधल्या खाइस्टचर्च गावात दोन स्त्रियांनी १९६६ साली एक सभा भरवली होती. समरहिल, तसंच वेलिंग्टन मधील मातोरंगा या वेगळी वाट चोखाळणाऱ्या दोन शाळांनी त्या प्रभावित झाल्या होत्या. त्या अनुषंगाने त्यांच्या अंतःकरणांना भिडणाऱ्या काही मुद्द्यांवर त्यांना चर्चा घडवून आणायची होती. पहिल्या सभेला तीस जणांनी हजेरी लावली. त्यातले एक तृतीयांश सामान्य शाळांविषयी असमाधानी असलेले पालक होते, दुसरे एक तृतीयांश अस्वस्थ शिक्षक होते आणि उरलेले एक तृतीयांश 'शाळांनी मुलांच्या मानसिक आरोग्याकडे जास्त लक्ष द्यायला हवं,' अशा मताचा पुरस्कार करणारे एका मानसशास्त्रीय संस्थेचे कार्यकर्ते होते.

एक शाळा काढावी असा ठराव सर्वानुमते मंजूर झाला. आठवड्यातून एकदा सर्वजण एकत्र जमत आणि शाळेचं ध्येय आणि उद्दिष्टे काय असावीत यावर चर्चा करत. नवीन शाळेसाठी लागणारा निधी कसा उभा करायचा यावरही विचारविनिमय होत असे. प्रत्येक मुलाच्या/मुलीच्या सर्वांगीण वाढीची स्वतंत्र प्रक्रिया ओळखून तिला उत्तेजन कसं द्यायचं हा चर्चेचा महत्त्वाचा मुद्दा होता. प्रत्येक मुलाचा/मुलीचा नैसर्गिक कल लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे प्रत्येकाचा उत्तम व्यक्तिविकास घडवून आणण्यासाठी शाळेने कशा पद्धतीचा शिक्षणक्रम राबवावा यावर बराच ऊहापोह होत असे.

जून हिगीनबॉटम यांना शाळेची पहिली शिक्षिका बनण्याचा मान मिळाला. यापूर्वी त्यांनी समरहिल शाळेत, क्यूकनटी हाउस या समरहिलच्या धर्तीवर चालणाऱ्या स्कॉटलंडमधील शाळेत, तसेच तॉरंगी या न्यूझीलंडच्या जिसबोर्न मधील शाळेत - ही शाळा देखील समरहिलवर बेतलेली होती - शिकवले असल्यामुळे त्यांच्याकडे अनुभवाची पुरेशी शिदोरी होती. १९६७ च्या सप्टेंबरमध्ये

शाळा उघडली तेव्हा पटावर दहा मुलं होती. शाळेसाठी एका ब्रास बँडकडून (पितळी वाद्ये वाजवणाऱ्या कलाकारांचा समूह) भाडेपट्टी तत्वावर जागा मिळाली होती. त्यामुळे दुपारी तीन वाजयच्या आत मुलांना सोडून घावे लागत असे. शाळेतील मुले पाच ते अकरा वयोगटातील होती, परंतु जास्त भरणे आठ वर्षे किंवा त्याखालील वयाच्या मुलांचा होता.

१९६८ च्या जानेवारीमध्ये - जेव्हा न्यूझीलंडमधील सर्व शाळा उघडतात - शाळेच्या पटावर वीस मुलं आली तेव्हा शाळेने आपला मुक्काम नवीन जागी हलवला. सभोवती मोठी बाग असलेल्या एका जुन्या बोर्डिंग हाउस (जिथे पैसे देऊन राहण्याची आणि खाण्याची व्यवस्था होते अशी खाजगी जागा) मध्ये शाळा भरू लागली. दुर्दैवाने शाळेभोवती दुर्गंध पसरवणारे अनेक कारखाने होते - जनावरांचे कातडे कमावणाऱ्या दोन टॅनरी, दोन रबराचे कारखाने, एक बॅटरीचा कारखाना आणि दोन माशांवर संस्करण करणारे कारखाने! तरीदेखील या जागी थोडीथोडकी नव्हे; तर तब्बल पंचवीस वर्षे शाळा दिमाखाने उभी राहिली आणि अनेकांच्या मनात अनमोल खजिन्याच्या रूपाने कायमची वसली. एम्मा एडवर्ड्स या माजी विद्यार्थिनीने तिच्या शालेय जीवनाचे वर्णन केले आहे. ती म्हणते :

“तुम्ही जुनी शाळा पाहिली आहे किंवा नाही हे मला माहीत नाही, कारण मी नवीन शाळेत कधीच गेले नाही. आमच्या जुन्या शाळेचा परिसर अप्रतिम होता. तिथे जुन्या गाड्या, त्यांचे सांगाडे ठेवले होते. आम्ही तिथे जाऊन अनेक प्रयोग करत असू. खूप मजा यायची. वाढलेल्या झुडपांतून जाणारी आमची सायकलवाट केवळ अप्रतिम होती. जुने मोठे वृक्ष - मोठा विस्तार असलेले विलोचे वृक्ष होते ते - जुने, प्रशस्त झोपाळे आणि अशा बऱ्याच गोष्टी होत्या. विशिष्ट बाल वयोगटाला भावतील अशा करण्याजोग्या अनेक गोष्टी तिथे होत्या. ज्यांचा सहवास आवडेल अशी अनेक माणसं होती. नैसर्गिक वातावरणात खेळण्याजोगे अफलातून खेळ होते, टिक्कर बिल्ला, लंगोरी, विटीदांडू वगैरे.

पण त्याहीपेक्षा महत्वाचं म्हणजे आमच्या कल्पनांना आणि प्रतिभेला वाव देणाऱ्या अनेक गोष्टी करायला आम्हाला मिळत होत्या. मला आठवतं, मी जमीन खोदून खाली पिटुकली घरं बांधायची. फॅन्सी ड्रेस खेळाची आखणी करायची. इतर मुलांसोबत निरनिराळ्या भूमिका रंगवायचा खेळ खेळायची, खूप मजा केली मी त्या वयात. वरच्या वर्गात गेल्यावर सकाळचे तास वगैरे असायचे. त्यामुळे अभ्यास वाढलेला असायचा. पण तरीदेखील अख्खी दुपार आमच्या दिमतीला असायची. मला चांगलं आठवतं की दुपारी आमच्या आवडीच्या अनेक गोष्टी करण्यात आम्ही रमून जायचो. आम्ही नाटकं बसवायचो, बुद्धीला धार देणाऱ्या अभिरूप सभा भरवायचो आणि असं

बरंच काही करायचो आणि सर्व मुलं उत्साहाने भाग घ्यायची.”

- एम्मा एडवर्ड्स

समरहिलसारखीच इथेदेखील वर्गात बसण्याची सक्ती नव्हती. पण इथे वेगवेगळ्या तासांचं नियमित वेळापत्रकही नव्हतं. फक्त सर्वात मोठ्या वयोगटातल्या मुलांसाठी दिवसाच्या सुरुवातीला वेळापत्रक असायचं. मुलं स्वतंत्रपणे किंवा घोळक्याने, त्यांच्या जरूरीप्रमाणे, शिक्षकांबरोबर बसून चर्चा करत. परंतु जून हिगिन्सबॉटमच्या मते हा अति महत्वाचा मुद्दा नव्हता. शाळेची शिस्त राखण्याच्या बाबतीत त्या फार काटेकोर होत्या. हे काम मुलांवरच सोपवावं अशी त्यांची धारणा होती. स्वतःवर ती जबाबदारी घेण्यास त्यांनी साफ नकार दिला. जेव्हा मुलं आपसातले मतभेद घेऊन त्यांच्याकडे जात तेव्हा ते मुलांनीच सोडवावे असा त्यांचा आग्रह असे.

मुलांनी केलेला पहिला नियम असा होता की, दुसऱ्यांना उपद्रव होईल असं जर काही मुलं करत असतील आणि जर इतर मुलांनी त्यांना ते थांबवण्यास सांगितलं असेल तर त्या मुलांनी लगेच त्यांचं ऐकायला हवं. पण हा नियम राबवणं जरा कठीण जात होतं. म्हणजे असं की, समजा एखाद्याला कोणी गुदगुल्या करतोय आणि त्याच्या तोंडून प्रतिक्रियापणे ‘थांब’ (नको नाऽ) असा शब्द आला तर त्याचा अर्थ गुदगुल्या करणं थांबव असं त्याला म्हणायचं असतं असं नाही. त्यामुळे नियमात थोडा बदल केला गेला. तुम्हाला जर गंभीरपणे थांब म्हणायचं असेल तर ‘मी तुम्हाला थांबण्याची विनंती करतो/करते’ असं म्हणा किंवा ‘तुम्ही अमुक तमुक करू नये अशी माझी विनंती आहे’ असं म्हणा. हा नियम रूढ झाला आणि तो आजही शिक्षकवर्ग आणि विद्यार्थीवर्ग दोघांकडून पाळला जातो.

पुढचा प्रश्न होता जर एखाद्याने त्याला केलेली औपचारिक विनंती नाकारली तर काय करायचं? त्यावर तोडगा म्हणून सभा भरवायची पद्धत मुलांनी सुरू केली. एम्मा एडवर्ड्स आणि तिची आई पॅट - जी १९७८ पासून शाळेची मुख्याध्यापिका होती - यांनी तिचं वर्णन असं केलं आहे :

एम्मा : माझ्याहून वयाने थोडा मोठा एक मुलगा होता. तो अतिशय घाणेरडी शिवराळ भाषा वापरायचा. त्याच्यासारखा वाईट तोंडाचा मुलगा माझ्या आयुष्यात मी आजवर पाहिलेला नाही. ‘कुत्री’सारखे शब्द त्या आठ वर्षांच्या मुलाच्या तोंडात अजिबात शोभून दिसत नव्हते. त्याच्या विरोधात मला सभा भरवायची असे. मग मी सभापतीच्या शोधात सर्वत्र हिंदायचे. मग मी निवडलेला सभापती

या सभेसाठी एखाद्या शिक्षकाची निवड करायचा. पुढची पायरी म्हणजे मी त्या शिक्षकांना सभा भरवण्याचं कारण सविस्तर सांगायची - (पॅटला उद्देशून) नंतर सभापती त्या मुलाला बोलावणं पाठवायचा की शिक्षक?

पॅट : नेहमी सभापतीच बोलावणं पाठवायचा.

एम्मा : ठीक आहे.

पॅट : बरेचदा शिक्षकाची निवडदेखील ती दोघं करत.

एम्मा : हो, बरोबर आहे. मग सर्वजण स्थानापन्न होत आणि सभापती म्हणत- (पॅटला उद्देशून) 'सभा कार्यान्वित व्हावी.' असंच म्हणत ना?

पॅट : हो.

एम्मा : मग ते फिर्यादीला आपलं म्हणणं मांडायला सांगत. फिर्यादी बोलत असताना बचाव पक्षाने तोंड उघडायचं नाही अशी सक्त ताकीद असे. नंतर बचाव पक्षाची बाजू ऐकून घेतली जात असे, प्रश्नोत्तरं होत आणि शेवटी सगळ्याचा सोक्षमोक्ष लावला जात असे आणि योग्य तो तोडगा शोधून काढला जात असे. उदाहरणार्थ, जो मला अपशब्द बोलला त्याने दुसऱ्या दिवशी माझ्यापासून लांब राहावं किंवा असंच काहीतरी.

पॅट : पहिलीच वेळ असेल तर त्या मुलाला/मुलीला पुन्हा तसं न वागण्याबद्दल ताकीद दिली जात असे.

एम्मा : ओह, असं होतं? ठीक.

पॅट : पण पुनःपुन्हा तीच चूक केली तर...

एम्मा : जिला उपद्रव झाला आहे त्या व्यक्तीपासून लांब राहायला सांगितलं जात असे. हो, असंच.

मी : पण ही शिक्षा कोण सुनवायचं? शिक्षक की सभापती?

पॅट : माझ्या मते ते शिक्षक कोण आहे त्यावर अवलंबून असायचं. काही शिक्षक मध्यस्थी करत तर काही स्वस्थ बसणं पसंत करत.

एम्मा : मला वाटतं शिक्षकच ठरवत की...

पॅट : नाही. तुला वाटलं की शिक्षकच...

एम्मा : काय करायचं ते ठरवत असे.

पॅट : आणि मला असं वाटतं काही सभापती असे असायचे की ज्यांना काही सांगावं लागायचं नाही. ते स्वतः सर्व काही व्यवस्थित पार पाडायचे. पण इतर काहींना त्यांच्या कामात मदत करावी लागायची. याउलट काही शिक्षक असे असायचे ज्यांना सर्व काही स्वतः करायला हवं असायचं. त्यांना सगळीकडे नाक खुपसून 'आता असं करा, आता तसं करा, त्यानंतर असं करा' अशा सूचना द्यायची फार हौस असायची. काही शिक्षक मात्र अजिबात बोलत नसत.

इतर कोणतेही नियम मोडले गेले तरी सभा बोलावली जायची. मुलांनी नंतर दोन नवीन नियम बनवले. एखाद्या व्यक्तीने किंवा समूहाने दुसऱ्या व्यक्तीची किंवा समूहाची थट्टा केली आणि दोन्ही बाजूकडच्यांना ती गमतीची वाटली तरच तिला थट्टा म्हणता येईल. तसंच कोणत्याही खेळाची स्पर्धा दोन्ही बाजूंना पसंत असेल तरच घेता येईल.

पहिली पंधरा वर्षं शाळेतील मुलांची वर्गवारी साधारणपणे अशी करता आली असती की एक तृतीयांश मुलं त्यांच्या पालकांना शाळेची उद्दिष्टं आणि संस्कृती आवडली होती म्हणून आली होती, एक तृतीयांश मुलं (आणि त्यांची भावंडं) इतर शाळांनी त्यांना त्रास दिला होता म्हणून आली होती आणि उरलेली एक तृतीयांश नाइलाजाने शेवटचा आधार म्हणून आली होती. परंतु १९८० च्या दशकाच्या अखेरीस ज्यांना शाळेची तत्त्वं आणि आदर्श आवडले आणि अनुकरणीय वाटले असा मोठा पालकवर्ग अस्तित्वात आला. तेव्हापासून पाच वर्षांच्या मुलामुलींना शाळेत प्रवेश देणं शक्य झालं. पूर्वी इतर ठिकाणी मिळालेल्या वागणुकीमुळे ज्यांच्या बाबतीत मानसिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत अशा मोठ्या मुलांना प्रवेश द्यावा लागायचा.

पाच ते तेरा वयोगटातील पस्तीस मुलांसाठी अडीच शिक्षक होते. शाळा कमी फी आकारत होती आणि कर्मचाऱ्यांनाही उदरनिर्वाहासाठी पुरेल इतकाच पगार दिला जात होता. १९९० साली शाळा सरकारच्या अखत्यारीत आली. सरकारने शाळेला नवी इमारत बांधण्यासाठी ६,०००,०००/- डॉलर्स (न्यूझीलंड डॉलर, २.३५ डॉलर प्रतिपौंड दर) चं तरंगतं कर्ज मंजूर केलं. (जर शाळा २३ वर्षांच्या आत बंद पडली तर हे कर्ज परत करावं लागतं). शिक्षकांना पुरेसं वेतन मिळू लागलं; शिवाय शाळेसाठी प्रतिवर्षी ५०,०००/- डॉलर्स मंजूर झाले. दोन जादा शिक्षक नेमण्यासाठी पालक अजूनही दरवर्षी १२५० डॉलर्स शाळेला देतात. आता शाळेत ६० मुलं आहेत आणि शिवाय प्रतीक्षायादी आहे. खाइस्टचर्च शहराच्या दुसऱ्या भागात स्प्रिंगहिल नावाची तामारिकीच्या धर्तीची शाळा चालू झाली आहे. तामारिकीप्रमाणे ही शाळादेखील दहा मुलांना घेऊन सुरू झाली. ही शाळा एका भाड्याच्या जागेत भरते. त्यामुळे ती दुपारी रिकामी करावी लागते. या शाळेला अजून सरकारकडून कोणत्याही प्रकारची मदत मिळत नाही.

सरकारकडून मान्यता मिळवण्यासाठी शाळेने तिची खास वैशिष्ट्यं विशद करणारी दोन पानी व्याख्या बनवली आणि शाळेच्या अखत्यारीतील विविध क्षेत्रांत राबवायची ध्येयधोरणं स्पष्ट करणारी प्रत्येकी एक पानी निवेदनंही तयार केली. शाळेच्या गुणविशेषांच्या व्याख्येची सुरुवात अशी होते :

शाळा खालील कृतींसाठी बांधील आहे :

(अ) प्रत्येक मुलाला/मुलीला त्याचा/तिचा नैसर्गिक कल आणि प्रतिभा लक्षात घेऊन समाधानी वैयक्तिक आयुष्य जगण्यास आणि लोकशाही समाजासाठी उपयुक्त योगदान करणारा नागरिक बनण्यास सक्षम करणे.

(ब) समाजाला आधारभूत ठरणारा लोकसमूह बनून त्यातील प्रत्येक घटकाचं संगोपन आणि संवर्धन करणं आणि त्या घटकांच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा आदर करणं.

वरील दोन्ही उद्दिष्टांत काय सांगितलं आहे यापेक्षा काय सांगितलं नाही हे जास्त वाखाणण्याजोगं आहे : शैक्षणिक अभ्यासक्रमाच्या आशयाबद्दल यात काहीच म्हटलेलं नाही. या आश्चर्यजनक वगळण्यालाही अधिक बुचकळ्यात पाडणारा आणखी एक वचननामा देणारं शाळेचं पत्रक म्हणतं :

वरील उद्दिष्टं गाठण्यासाठी वापरावयाची साधनं न्यूझीलंडच्या मुख्य प्रवाहातील शाळांहून पूर्णपणे भिन्न गोष्टींना प्राधान्य देणारी असतील. एवढंच नव्हे; तर ही साधनंच शाळेचं वेगळेपण ठळकपणे दाखवून देतील.

शाळेच्या उद्दिष्टांची निवेदनं एका विशिष्ट स्वरूपात विशद केली आहेत. शाळेच्या कृती-कार्यक्रमांमागील तत्त्व, प्रयोजन, ध्येयपूर्तीसाठी उपयुक्त सल्ले आणि निष्कर्ष अशा चार विभागांत ती स्पष्ट केली आहेत. शाळेच्या सर्वसाधारण कारभाराची कल्पना यावी म्हणून त्यांच्या अनेक ध्येयधोरणांपैकी एका विलक्षण धोरणाचं - अस्ताव्यस्तपणा किंवा पसारा - संपूर्ण निवेदन खाली उद्धृत केलं आहे.

तामारीकी शाळा

अस्ताव्यस्तपणाविषयीचे धोरण

तत्त्व : या वयोगटातील मुलांसाठी थोडाफार पसारा आणि अस्ताव्यस्तपणा त्यांच्यातील सृजनशीलतेला तसेच अध्ययनाला पोषक असतो.

प्रयोजन : जिथल्या घटकांची किंवा वस्तूंची नावीन्यपूर्ण आणि कल्पक रीतीने मांडणी, तोडणी आणि पुनर्मांडणी करण्याच्या शक्याशक्यता आजमावून पाहण्यास प्रोत्साहन मिळेल असा परिसर मुलांना उपलब्ध करून देणे.

जिथे मुलं त्यांचे उपक्रम पूर्ण करू शकतात आणि प्रौढांच्या पसारा आवरण्याच्या मागण्या त्यांच्या उपक्रमात अडथळे आणत नाहीत असा परिसर त्यांना उपलब्ध करून देणे.

जिथल्या पसऱ्याचा विपरीत परिणाम झाल्यामुळे वैताग येऊन कामाचा विचका कसा होतो याचा प्रत्यक्ष अनुभव मुलांना घेता येतो असा परिसर त्यांना उपलब्ध करून देणे. मार्गदर्शक तत्त्वे : १. परिसर शक्यतो घरासारखा असावा, एखाद्या संस्थेसारखा नाही.

२. कृती : पसारा किती मर्यादितपर्यंत असावा हे संपूर्ण शाळेच्या सभेत ठरवावे.

३. मुलांना (आणि प्रौढांनादेखील) अनारोग्यकारक अस्वच्छता आणि पसारा यांतला फरक समजून घेण्यास मदत करावी.

४. मुलांना त्यांचे उपक्रम पूर्ण झाल्यावर पसारा आवरण्यास प्रोत्साहन द्यावे आणि जरूर पडल्यास प्रौढांनी त्यांना मदत करावी.

५. आवराआवर करणं जिकिरीचं व्हावं इतकी एखादी जागा अस्ताव्यस्त करून ठेवली असेल तर संपूर्ण शाळेची सभा भरवून स्वयंसेवकांनी ती जागा आवरेपर्यंत ती 'प्रवेश - निषिद्ध' जागा म्हणून घोषित करावी.

६. सुरक्षा आणि आरोग्य या अतिशय महत्त्वाच्या बाबी असल्यामुळे त्यांच्या बाबतीत कोणतीही तडजोड करून चालणार नाही.

उदा. : धातूचे किंवा काचेचे अणकुचीदार तुकडे, लाकडातील खिळे किंवा टाकलेले अन्न या सगळ्या गोष्टी ताबडतोब स्वच्छ करायला हव्यात.

७. मुलांच्या कल्पकतेला वाव देतील अशा जास्तीत जास्त मोठ्या विस्तारक्षेत्र बसणाऱ्या वस्तू त्यांना उपलब्ध करून द्याव्यात. अशा तऱ्हेने त्यांच्यातील क्षमतेचा शोध घेण्यास त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.

निष्कर्ष : काही प्रमाणात असलेला पसारा आणि अव्यवस्थितपणा मुलांच्या कल्पनाशक्तीला उत्तेजन देतो असं शाळेच्या पहाणीत वारंवार आलेलं आहे. त्यामुळे एखाद्या ठिकाणच्या पसऱ्याचा प्रौढांना स्वतःला लगेच काही त्रास होणार नसेल तर त्यांनी ती जागा आवरण्याचा आग्रह अतिशय सावधपणे करावा.

खाली दिलेले इतर धोरणांच्या निवेदनातील निवडक उतारे शाळेच्या वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकतात.

हा उतारा 'शिक्षकांच्या भूमिकेचे/कार्याचे धोरण' मधून घेतला आहे.

मार्गदर्शक तत्त्वे : वि.सू. - शिक्षकांच्या कोणत्याही कृतीत आक्रमकता आणि सक्ती नसावी.

एखादा मुलगा/मुलगी अपयशाच्या भीतीने वर्गात बसणं टाळत असेल आणि हे त्यानं/तिनं मान्य केलं असेल तर शिक्षकांनी शाळेचे प्रिन्सिपल आणि तो मुलगा/ती

मुलगी यांच्याशी एकत्रितपणे चर्चा केल्यावरच त्याच्यावर/तिच्यावर वर्गात बसण्याची सक्ती करावी. मुलगा/मुलगी अपयशी होईल अशी परिस्थिती टाळण्याची संपूर्ण जबाबदारी केवळ शिक्षकाचीच असेल.

शिक्षकाची भूमिका : १. शिक्षकाच्या अध्यापनाचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी असायला हवा, शिकवायचा विषय नव्हे.

२. शिक्षकाने प्रत्येक मुलाची संवाद साधण्याची पद्धत आणि शिकण्याची कुवत समजून घ्यायला हवी आणि त्याबाबतीत संवेदनाशील असायला हवं.

३. प्रत्येक विद्यार्थ्याचा विकासदर शिक्षकाने जसा असेल तसा स्वीकारायला हवा. त्यासाठी शिक्षकाने प्रत्येक मुलाच्या प्रगतीचा वेगळा आलेख ठेवायला हवा आणि शिक्षणक्रमातील स्वैरपणे लादलेली उद्दिष्टे गाठण्याची त्याच्यावर सक्ती करू नये.

...

६. शिक्षकाने प्रत्येक मुलाला त्याच्या कलाने शिकवावे.

७. शिकण्याचं आणि त्यातून मिळणाऱ्या फलश्रुतीचं सारं श्रेय मुलांचं असतं हे वास्तव शिक्षकाने स्वीकारायला हवं.

निष्कर्ष : तामारिकी शाळेत शिकवण्यासाठी उत्तम श्रोता असण्याची आणि सोशिकतेची नितांत आवश्यकता आहे. उदा. : मुलांकडून करून घेण्याच्या किंवा मुलांसाठी करायच्या शिक्षणक्रमातील उद्दिष्टांसाठी नव्हे, तर मुलांसाठी शिक्षकाची आवश्यकता असते.

शिक्षणाव्यतिरिक्त मुलांच्या वैयक्तिक बाबींवर सल्ला देणाऱ्या आणि काळजी वाहणाऱ्या धोरणातील उतारे

प्रयोजन :

...

३. आपापल्या भावनांशी प्रामाणिक राहून विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना परस्परांशी आंतरक्रिया करता याव्यात यासाठी साधने उपलब्ध करून देणे.

४. आपल्या भावना निःसंकोचपणे व्यक्त करण्यास आणि इतरांच्या भावनांचा आदर करण्यास प्रोत्साहन देणारे वातावरण आणि परिसर उपलब्ध करून देणे.

५. ज्ञानार्जन आणि भावनिक संतुलन परस्परावलंबी असतात या वास्तवाचा स्वीकार करणे.

मार्गदर्शक तत्त्वे : १. मुलांच्या भावनिक गरजांना इतर सर्व प्रकारच्या गरजांमध्ये प्राधान्य द्यायला हवे.

विद्यार्थ्यांची पारख आणि त्यांच्या कामाचे मूल्यमापन यावरील धोरणातील उतारा

निष्कर्ष : मूल्यमापन साधन आहे, उद्दिष्ट नाही.

वाचनावरील धोरणातील उतारे

प्रयोजन : १. मुलांनी शक्य असेल तितक्या नैसर्गिक आणि सहज शैलीने वाचण्यास शिकावे, यासाठी त्यांना सक्षम बनवणे.

२. साहित्याबद्दल मुलांमध्ये गोडी निर्माण करणे आणि वाचनाने व्यक्तिमत्त्व समृद्ध होते याची त्यांना जाणीव करून देणे.

३. मुलांमध्ये वाचनाविषयी नावड निर्माण होऊ नये याची खबरदारी घेणे.

मार्गदर्शक तत्त्वे :

.....

६. वाचायला शिकण्याची एक सोपी पद्धत शाळेने बनवली आहे. साधारणपणे ३५% मुलं कोणत्याही प्रकारच्या मार्गदर्शनाशिवाय किंवा कमीत कमी मार्गदर्शनाच्या मदतीने वयाच्या सातव्या वर्षापर्यंत वाचायला शिकतात, ५०% मुलं शिक्षकांचा बऱ्यापैकी पाठिंबा आणि प्रत्यक्ष सहभाग यांच्या मदतीने वयाच्या ९ ते ९½ वर्षांपर्यंत वाचायला शिकतात. तर उरलेल्या १५% मुलांना शिक्षकांच्या संपूर्ण मदतीची नितांत गरज असते. आठ वर्षांवरील मुलांमध्ये या तिसऱ्या गटात (१५%) जाण्यास योग्य अशा मुलांना नेमकं हेरण्यासाठी शिक्षकांनी नेहमी सतर्क असावे. याबाबतीत ठामपणे कोणताही सल्ला देता येत नसला आणि प्रत्येक मुलाच्या समस्येचं काळजीपूर्वक मूल्यमापन करावं लागत असलं तरी मुलाची तशी तयारी झाली की वाचन सुधारण्यास लागणारी प्रत्यक्ष मदत अवश्य करावी. मुलांना वाचण्यास उत्तेजन देण्याबद्दल शाळेची ख्याती सातत्य राखून आहे आणि शिक्षकांचं उद्दिष्टेदेखील नेहमी तेच असायला हवं.

निष्कर्ष : बोलणे आणि ऐकणे यापाठोपाठ वाचन हे संदेशवाहनाचं महत्त्वाचं साधन आहे.

पालक आणि शाळा यांवरील धोरणातील उतारे

प्रयोजन : १. मुलांमधील सुरक्षिततेच्या भावनेला उजाळा देणे.

२. शाळेतील शिक्षण हे घरच्या शिक्षणाचाच विस्तारित भाग आहे अशी मुलांची धारणा होण्यात मदत करणे.
३. पालक तसेच विद्यार्थ्यांचे इतर कुटुंबीय यांच्याकडून मिळणाऱ्या माहिती, कल्पना, सल्ले इत्यादींनी शाळेचं वातावरण भक्कम आणि समृद्ध बनवणे.
४. पालकांना तसेच शिक्षकांना प्रत्येक मुलाला नीटपणे समजून घेण्यास प्रोत्साहन देणे.
५. पालकांना शाळेच्या कार्यपद्धतीशी परिचित होण्यात सहकार्य देणे.

मार्गदर्शक तत्त्वे : १. पालक शाळेत कधीही येऊ शकतात आणि शाळेत त्यांनी विशिष्ट जबाबदारी स्वीकारायलाच हवी अशी अपेक्षा नसते.

.....

६. मुलांना वर्गात आणि त्यांच्या इतर उपक्रमात निवांतपणा हवा असतो आणि पालकांचा हस्तक्षेप नको असतो हे पालकांनी लक्षात ठेवावं.

निष्कर्ष : मुलं शाळेच्या हद्दीत शिरली की पालकांवरची मुलांची जबाबदारी संपली असं नसतं. उलट पालक आणि शाळा यांनी एकत्रितपणे मुलांना घडवायचं असतं. शाळेच्या कारभारात भाग घेण्याचा त्यांना अधिकार आहे. शाळेच्या प्रथा आणि बंधन पाळण्यात त्यांचाही सहभाग असावा.

१९९६ च्या नोव्हेंबरमध्ये मी एक आठवडाभर शाळेत होतो. शाळेच्या मुख्य इमारतीत एक मध्यवर्ती सभागृह आणि त्याच्याभोवती चार वर्ग आहेत. त्याला लागूनच ऑफिस, एक लहानसं स्वयंपाकघर आणि स्वच्छतागृह आहेत. सभागृहातून एक जिना वरती जातो. तो संपतो तिथल्या मजल्यावर काही पुस्तकं आणि उशा ठेवलेल्या आहेत, कोणालाही निवांतपणे वाचता यावं म्हणून. वर्ग सर्व सुविधांनी युक्त आणि आरामदायी आहेत. सभागृहात दोन पियानो आहेत. पुस्तके तर सर्व ठिकाणी आहेत. प्रत्येक वर्गात कॉम्प्युटर आहे. एखाद्याला फोटोग्राफीचा छंद जोपासायचा असेल तर व्हिडिओ कॅमेरादेखील आहे. प्रत्येक वर्गाची जबाबदारी एकेका शिक्षकाला/शिक्षिकेला नेमून दिलेली आहे. वयोगटा-प्रमाणे वर्गवारी करायची पद्धत नसली तरी दोन वर्ग मोठ्या मुलांसाठी राखून ठेवले आहेत. या दोन वर्गांतील मुलं शिरस्त्याप्रमाणे दिवसाची सुरुवात क्रमिक पुस्तकातील धड्यांनी करतात.

शाळेची इमारत एक हेक्टर जागेत बांधलेली आहे. अजून तिथे मोठाले वृक्ष नाहीत, परंतु काळजीपूर्वक छाटणी करून डेरेदार बनविलेले विलोच्या लाकडाचे

बरेच वृक्ष आहेत. त्यावर चढून मुलं खेळत असतात. शिवाय फुटबॉलचं मोठं मैदान आहे, तंबू ठोकण्यासाठी जमिनीच्या मोकळ्या तुकड्यावर एक चबुतरा उभारला आहे. रोलर ब्लेड (चाकांचे बूट) आणि स्केटकार्ड (चाकं लावलेले फळीचे बूट) यांसारखे खेळ खेळण्यासाठी टारमॅक (डांबर पसरून खास खेळासाठी बनवलेली जागा), झोपाळे, रबराचे टायर्स, तारेवर तोल सांभाळत चालणाऱ्या डोंबारी खेळासाठी बांबूचे खांब, वाळू, माती यांसारखी खेळांसाठीची भरपूर साधने आहेत.

मुख्य इमारतीसोबत शाळेच्या मोकळ्या जागी आगगाडीचा एक जुना डबा आहे. त्याच्या आतल्या बाजूला दोन भाग केले आहेत. विद्यार्थ्यांचा कोणताही गट त्यांचे आरक्षण करू शकतो. त्या ठिकाणी मुलं फॅटसी गेम्स, (काल्पनिक जगातले खेळ) उशा घेऊन हाणामान्या, खाजगी गप्पा यांसारखे खेळ खेळतात. जवळच एक लांबलचक कोठार आहे. त्या जागी नृत्याचे किंवा नाटकाचे कार्यक्रम करता येतात. कोठाराच्या एका टोकाला मोठा आरसा बसवलेला आहे. पलिकडे सुतारकाम करण्यासाठी खोली आहे. शिवाय कोठीच्या अनेक खोल्या आहेत. बहुतेक सर्व इमारतींच्या सभोवती उघडी पडवी (व्हरांडा) आहे. तिथे तुटलेल्या आरामखुर्च्या आणि उसवलेले सोफे ठेवले आहेत. या ठिकाणी मी खूप वेळ घालवायची. ऐकण्यात, बोलण्यात, बघण्यात वेळेचं भान राहात नसे. कधीकधी मुलं त्यांचं वाचन मी ऐकावं म्हणून विनंती करायची, मग मीही त्यात रमून जात असे. सुटीवरून परत आल्यावर जेट लॅंग घालवण्यासाठी इथे बसूनच जागरण करत असे.

पहिल्याच दिवशी जेव्हा मी शाळेत पोचलो तेव्हा साधारण तासाभरात संपूर्ण शाळेची सभा होती. शाळेतील एक विद्यार्थीनी सभापतीच्या खुर्चीत होती. एक शिक्षक गैरहजर राहाणार असल्यामुळे शाळेच्या दैनंदिन कारभारात करावे लागणारे बदल जाहीर करण्यासाठी पॅट एडवर्ड्स यांनी प्रामुख्याने ही सभा भरवली होती. या सभेची संधी साधून मी देखील फोटो काढण्याची, मुलाखती ध्वनिमुद्रित करण्याची आणि पियानो वाजवण्याची परवानगी मागितली. आश्चर्य म्हणजे ती तत्काळ मंजूरही झाली, तीही अशा थाटात की जणू काही मी विनंती करत नव्हतो, तर माझे मनसुबे जाहीर करत होतो! पण सभापतींनी माझ्या मागण्यांवर कोणाचे आक्षेप नाहीत याची खात्री झाल्यावरच मंजूरी देण्यात आली होती समजल्यावर मी आश्चर्य झालो. काही मुलांनी आपल्या हरवलेल्या वस्तूंबद्दल घोषणा केल्यावरच सभा संपली.

त्यानंतर झुरायल स्टोरी नावाच्या सहा वर्षांच्या मुलाने मला संपूर्ण शाळा आणि परिसर माझ्याबरोबर हिंडून दाखवला. सर्व काही पाहून झाल्यावर आम्ही

खरा खोगीर बसवलेला आणि काहीशा उंचीवर असलेला आडवा खांब आणि घरगुती शिडी यांवर थोडा वेळ खेळलो. ज्यांना आपल्या सोबत्यांशी जुळवून घेणं जमत नाही अशी मुलं शाळेला भेट देणाऱ्या पाहुण्यांना शाळा दाखवण्यास उत्सुक असतात. कदाचित इझरायलच्या बाबतीतही तसंच घडलं असेल. पण मला वाटतं त्याला कुणी टाळतही नव्हते किंवा तो दुःखीही नव्हता. नंतर कधीतरी त्याने आणि मी मिळून आगगाडीच्या डब्यातील बैठका आणि उशांचं घर बनवलं होतं. नंतर इतर काही मुलांनादेखील त्या खेळांत यायचं होतं. म्हणून इझरायलला त्यांच्यासोबत सोडून मी तिथून निघालो. इतरांशी जास्तीत जास्त चांगले संबंध जोडण्यास व मैत्रीचं नातं कसं जपता येईल हे शिकण्यास इझरायल उत्सुक होता असं दिसत होतं आणि सांगण्याजोगं म्हणजे शाळेत तो आपला सर्व वेळ यासाठीच देऊ शकत होता.

शाळेत सक्तीचं असं वेळापत्रक नव्हतं. पण मी तिथे असे अनेक उपक्रम पाहिले जे सामान्य शाळांच्या वेळापत्रकातही असत. मोठ्या मुलांच्या एका गटाला पॉप गायकवृंद बनवायला सांगितलं होतं. ही मोठी मुलं गायक समूहासाठी गाणी लिहीत आणि जाहिरातीचे मसुदे तयार करत. लहान मुलं एखाद्या शिक्षका-बरोबर सकाळच्या वेळी रोपं उगवण्यासाठी बिया पेरण्याचा उपक्रम करत. अनेकदा मोठी माणसं मुलांच्या घोळक्यांसमोर त्यांच्या विनंतीला मान देऊन जाहीर वाचन करत. एका शिक्षकाच्या मार्गदर्शनाखाली उत्तम नृत्य बसवलं गेलं होतं आणि एका पालकाने दोन भागांत आयोजित केलेली आणि सुरेल आवाजात म्हटलेली समूहगीतं (कॉयर) सादर केली होती. या दोन्ही कार्यक्रमांची वैशिष्ट्यं म्हणजे त्यांत शाळेतील मुलामुलींनी स्वखुशीने भाग घेतलेला होता, त्यांच्यावर कोणतीही सक्ती करण्यात आली नव्हती. त्यामुळे मुलांनी खूप परिश्रम घेतले होते. काही गाण्यांमध्ये समूहाने गायच्या ओळींनंतर एकट्याने गायची कडवीदेखील असायची. ही कडवी गायक आपल्या तंत्राने गायचा. या वयाच्या मुलांच्या शालेय गायन कार्यक्रमात असे घडणे ही अपूर्वाईची गोष्ट असते. साथीने संपूर्ण शाळा गात असते. अशा वेळी मुलांना पियानोवरील सूर पकडण्यापलीकडे दुसरे काही करण्याची संधी मिळत नाही.

मुलांचे बहुतेक सर्व उपक्रम शिक्षकांच्या मदतीशिवाय स्वतंत्रपणे राबवले जायचे. तेरा वर्षीय मेरी-एलन ओलसेन आणि दहा वर्षीय सिल्व्हिया रॉस यांचे अभिप्राय पुढे दिले आहेत.

मी : तू व्हिडिओ बनवण्याबद्दल काहीतरी बोलल्याचं मला आठवतं. बनवले का तुम्ही व्हिडिओ?

मेरी-एलन : होऽऽ. आम्ही कचकड्याची माणसं घेऊन खूप व्हिडिओ बनवले. आम्ही नाटकं बसवतो आणि त्यांचं व्हिडिओ चित्रीकरण करतो आणि खूप चित्रपटही बनवतो.

मी : तू देखील त्या व्हिडिओमध्ये होतीस?

सिल्व्हिया : हो, आम्ही सगळे प्रयोग करतो. त्यांनी एकदा कचकड्याची माणसं घेऊन 'वाट चुकलेले अंतराळवीर' नावाचा व्हिडिओ बनवला होता तेव्हा मी येथे नव्हते. पण मी तो पाहिला तेव्हा खूप मजा आली. आम्ही सामान्यपणे असंच काहीतरी करतो.

मी : या व्हिडिओ चित्रीकरणाची योजना कोण करतं? तू एकटी सर्व करतेस? तुला एकटीला कॅमेऱ्याची सर्व तंत्रं सांभाळता येतात?

सिल्व्हिया : हो, व्हिडिओ तुमचा तुम्हालाच वापरायचा असतो. साधारणपणे पूर्वनियोजित असं काही नसतं. एकदा चित्रीकरण सुरू केलं की पुढचं सुचत जातं आणि तसं घडत जातं.

मी : तुम्ही या सान्या गोष्टी करता त्यांचं आयोजन शिक्षक अजिबात करत नाहीत?

सिल्व्हिया : नाही. आम्हीच ठरवतो आणि त्याप्रमाणे करतो.

मी : शिक्षकांची अजिबात मदत न घेता केलेल्या आणि तुम्हाला खूप आवडलेल्या अशा इतर कोणत्या गोष्टी आहेत का?

सिल्व्हिया : मला आवडणाऱ्या जवळजवळ प्रत्येक गोष्टीचा शिक्षकांशी काहीच संबंध नसतो (हसते).

मी या दोघींना लेखन आणि वाचन याबद्दलही प्रश्न विचारले.

मी : तुम्हाला कोणत्या प्रकारची पुस्तकं आवडतात?

मेरी-एलन : मला कल्पनेच्या जगातल्या गोष्टी आवडतात. मला टेरी प्रॅशेट खूप आवडतो. आणि ज्यूडी ब्ल्यूमदेखील आणि... आता मला आणखी दुसरं कोणी आठवत नाही.

मी : तुझी आवड मी समजू शकतो. कारण मला दोघांही माहीत आहेत. मला टेरी प्रॅशेट अतिशय आवडतो. मेरी, तुला ज्यूडी ब्ल्यूम आवडते होय ना? आणखी कोण आवडतं?

मेरी-एलन : आणखी बेव्हर्ली क्लिअरी - मला रमोनाची सगळी पुस्तकं आवडतात.

सिल्व्हिया : मला बेव्हर्ली क्लिअरी खूप आवडते, कारण ती मजेशीर लिहिते.

मी : आपण काहीतरी लिहावं असं तुला कधी तुझ्या आतून वाटतं का? का आपलं शाळेत लिहावं लागतं म्हणून तेवढ्यापुरतं लिहितेस?
मेरी-एलन : मी सारखी लिहितच असते. पण मी घरी असते तेव्हा कथा लिहिते आणि त्या कोणाला दाखवत नाही. त्यामुळे कोणालाच त्याबद्दल माहीत नाही. पण मला लिहायला आवडतं.

शाळेत करावयाचे पाठ घरी जाऊन गृहपाठासारखे करण्यात अनपेक्षित काहीच नव्हतं. शाळेतील अतिशय हुशार मुलींपैकी एकीने 'डिक्शनरी ऑफ फेट' नावाचं अप्रतिम गाणं एका काल्पनिक पॉप-ग्रुपसाठी लिहिलं होतं. पण तीदेखील घरी जाताना गणिताचं पुस्तक घेऊन गेली होती, तिच्या मैत्रिणीच्या मदतीने गणितं सोडवायला. घरी जाऊन गणितं सोडवणं हे फक्त तिच्यासाठीच नव्हतं; तर त्यानिमित्ताने ती थोडंफार समाजकार्यही करत होती. त्या शाळेतील गणिताचा दर्जा खूप वरचा आहे असं मी ऐकून होतो.

तथापि, इतर सामान्य शाळांसारखे या शाळेत जे पाठ असायचे ते शाळेच्या नियमात बसणारे नव्हते, तर अपवाद म्हणूनच होते. मुलांचा जास्त वेळ खेळण्यातच जायचा. कोणी झाडावर चढत, कोणी काल्पनिक खेळात रमत, कोणी पाठशिवणीचा खेळ खेळत तर कोणी लपंडाव. कोणी दिशंव-दिशंव खेळत तर कोणी इतरांना गोष्टी सांगत, कोणी फुटबॉल खेळत. मी त्या शाळेत असताना सायकलिंग, रोलर ब्लेडिंग किंवा स्केटबोर्डिंग यांपैकी काहीही नव्हतं. काही काही गोष्टींचं फंड किंवा खूळ असतं म्हणतात. खूळ ओसरलं की त्या गोष्टी लुप्त होतात. सर्वांत उल्लेखनीय म्हणजे कॉम्प्युटर गेम्सना थारा नव्हता. अशाही वेळा यायच्या जेव्हा सर्वच्या सर्व कॉम्प्युटर्स दिवसभर आणि दररोज खेळांसाठीच वापरले जायचे आणि मुलांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याची जरी शाळेची प्रथा असली तरी जबाबदार प्रौढ नागरिक या नात्यानं आपण हे थांबवायला हवं अशी चिंता निदान एका शिक्षकाने व्यक्त केली. तथापि, मी शाळेला भेट दिली तेव्हा दोन ते तीन वर्षांपासून कॉम्प्युटर गेम्स फारसे वापरले जात नव्हते.

जर लोकांवरच त्यांच्या उपक्रमांबद्दलचे सर्व निर्णय सोपवले तर ते रोज प्रत्येक उपक्रमातलं थोडंथोडं असं न करता एक दोन उपक्रमांवरच लक्ष केंद्रित करून ते पूर्ण करण्याच्या मागे लागतात. तामारिकीमध्ये कधीकधी कित्येक आठवडे प्रौढांनी चालू करून दिलेले उपक्रम व्हायचेच नाहीत, तर कधी प्रत्येक गोष्ट शिक्षकाने किंवा पालकांनी लक्ष घातल्याशिवाय हलतच नसे.

शाळेतल्या माझ्या दुसऱ्या दिवशी मी जोश ग्लू आणि ब्रेडफोर्ड ब्रिझेल नावाच्या अकरा वर्षांच्या मित्रांची मुलाखत घेतली. ते आपला वेळ ज्या पद्धतीने

घालवत ती आपल्यावर चांगली छाप पाडते. ब्रेडफोर्ड अतिशय मनमिळावू, तरतरीत आणि आत्मविश्वास असलेला मुलगा होता. प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या वेळी त्याचं वागणं वाखाणण्याजोगं होतं.

मी : तुला या शाळेत यायला आवडतं?

ब्रेडफोर्ड : माझ्या मते इतर कोणत्याही शाळेपेक्षा ही चांगली शाळा आहे.

मी : तुला का बरं असं वाटतं?

ब्रेडफोर्ड : कारण इथे तुम्हाला निवडीचं स्वातंत्र्य असतं. त्यामुळे इथे मजा येते आणि इथे अध्ययनापेक्षा शिक्षणावर जास्त भर असतो. खरं तर अध्ययन असं फारसं होतच नाही.

मी : अध्ययन होत नाही म्हणजे काय?

ब्रेडफोर्ड : म्हणजे असं की तुम्हाला हवं तेव्हाच तुम्ही वर्गात बसून शिकता त्यामुळे वर्गात कमी बसलं जातं.

मी : मग, तुला वाचता येतं?

ब्रेडफोर्ड : बऱ्यापैकी येतं.

मी : आणि अधूनमधून गणित शिकतोस की नाही?

ब्रेडफोर्ड : हो तर. माझं गणित खूपच चांगलं आहे.

मी : छान. नाहीतरी याच दोन गोष्टींना महत्त्व आहे, नाही का? जोश, तुझ्याबद्दल सांग.

जोश : मला स्पेलिंग येत नाहीत.

मी : तू खूपदा वर्गात बसतोस की अजिबातच बसत नाहीस की...?

जोश : मी अधूनमधून वर्गात जातो.

ब्रेडफोर्ड : तो खूप वाचतो.

मी : तुला कोणत्या प्रकारचं वाचायला आवडतं?

जोश : पुस्तकं.

मी : कोणत्या प्रकारची?

जोश : मला नक्की नाही...

ब्रेडफोर्ड : 'डॉल इन द गार्डन' सारखी पुस्तकं.

जोश : मी काही पुस्तकं वाचतो. मी वेगवेगळ्या प्रकारची खूप पुस्तकं वाचतो.

ब्रेडफोर्ड : मी यावर माझं मत सांगू का? तो ना किशोरवयीन मुलांची, तसंच प्रौढांची खूप पुस्तकं वाचतो. (कोणीतरी त्याला तोंड वेंगाडून दाखवतोय असं त्याच्या लक्षात येतं) अरे ए, काय करतोस रे तिकडे? अरे, कोणाकडे काही फेकायला आहे का? सेब, मी हे जोश जेम्सच्या अंगावर फेकलं तर चालेल?

मी : (चौकशी करण्यास आलेल्या व्यक्तीला उद्देशून) मी मुलांची मुलाखत घेत आहे, त्यांच्या शाळेविषयी. तुझी इच्छा असेल तर मी नंतर तुझीदेखील मुलाखत घेईन. आता मी ब्रेडफोर्ड आणि जोशची मुलाखत घेत आहे. (नंतर पुन्हा ब्रेडफोर्डकडे वळत) तर मग मला सांगा, तुम्ही शाळेत वाचता की जास्त करून घरी वाचता? ब्रेडफोर्ड : दोन्हीकडे, साधारण सारखाच वेळ.

जोश : अं... खरंतर जास्त वेळा घरीच वाचतो.

ब्रेडफोर्ड : (एका मित्राकडे पहात) मी मुलाखत देत आहे.

मी : तू वाचायला कधी शिकलास हे तुला आठवतं?

जोश : छोटी 'सनशाइन' पुस्तकं वाचायला लागल्याचं मला आठवतं.

मी : म्हणजे वर्गात बसून तू वाचायला शिकलास की तुझं तूच शिकलास?

जोश : वर्गात शिकलो, जेनबरोबर.

मी : तुला दिवसा शाळेत काय करायला आवडतं?

ब्रेडफोर्ड : म्हणजे, जादूचे खेळ खेळायला, कुस्ती खेळायला, बॅरल बॅशिंग करायला आणि असंच काही. ढिशाँव ढिशाँव हाणायला. म्हणजे खूप काही. अरेच्या, माझी आई आहे तिकडे, आई, आई, अगं ए आई, इकडे ये, इकडे, इकडे, इकडे ये ना. (त्याची आई येत नाही).

मी : ब्रेडफोर्ड करतो तसंच सगळं करायला तुलाही आवडतं?

जोश : मला बॅरल बॅशिंग आवडत नाही. पण मला जादूचं खेळ खेळायला आवडतं.

(बॅरल बॅशिंगच्या खेळामध्ये दोघांनी उंचावरच्या कांबीला घट्ट पकडायचं असतं. प्रत्येकाच्या पायाखाली पिंपं असतात. त्यावर त्याने उभं रहायचं आणि आपापली पिंपं शाबूत ठेवून एकमेकांना ढकलायचं असतं.)

ब्रेडफोर्ड : मी काय म्हणत होतो बरं, हां! तर, मला शिव्या द्यायला आवडतं!

मी : इतर सामान्य शाळेत मिळत नाहीत त्या गोष्टी इथे शिकायला मिळतात असं तुला वाटतं का?

ब्रेडफोर्ड : हो.

मी : त्या गोष्टी कोणत्या ते सांगू शकशील?

ब्रेडफोर्ड : म्हणजे वाचन, लेखन, स्पेलिंग, गणित आणि यांसारखं शिक्षण नाही, पण - तर मी काय म्हणत होतो बरं - हां, म्हणजे इथे तुम्ही शांत रहायला शिकतां, त्यामुळे तुमचा राग खरोखरच खूप कमी होतो आणि तुम्ही इतर लोकांत मिसळायला शिकता आणि त्यांच्याशी संवाद साधायला शिकता.

मी : जोश, ब्रेडफोर्डने सांगितलं त्याहून वेगळं काही इथे शिकायला मिळालं असं तुला वाटतं का? म्हणजे सामान्य शाळांत मिळालं नसतं असं काही?

जोश : मला माहीत नाही.

मी : शाळेच्या सभांबद्दल तुम्हाला काय वाटतं?

जोश : शाळेच्या सभा? म्हणजे सभेचा हेतू?

मी : हंउ

जोश : तो ठीक असतो.

मी : का बरं?

जोश : हो म्हणजे, चर्चा करणे, माणसं त्यांना नेमून दिलेली कामं का करत नाहीत आणि असंच काही.

ब्रेडफोर्ड : मी यावरचं माझं मत सांगतो. कोणीतरी मुद्दाम त्रास देतोय असं गृहीत धरण्याआधी अशा सभेतून अगोदर सर्व गोष्टींचा उलगडा करून घेतात, प्रत्यक्ष काय घडलं याची खात्री करून घेतात, नंतर दोन्ही बाजूंचं म्हणणं ऐकून घेतात वगैरे. अशा सभांचा हाच फायदा असतो. (पुन्हा काहीतरी अडथळा) च्यायला, आहे का काही हाणायला? हे आहे - (माझ्याकडे वळून बघत) नाही, तुम्ही लक्ष देऊ नका, ती आमची थट्टा होती. तर मी काय म्हणत होतो? हां, तर अशा सभांमुळे होणारा आणखी एक फायदा म्हणजे मुळातच माणसं कमी असल्यामुळे तुम्ही शाळेत जवळजवळ प्रत्येकाला ओळखता त्यामुळे प्रत्येकाशी वेगवेगळ्या पद्धतीने वागण्याचं, बोलण्याचं कौशल्य तुम्ही शिकता.

मी : तुम्ही नेहमी तुमच्या वयाच्या मुलांशीच खेळता का?

ब्रेडफोर्ड : मी अजून माझं बोलणं संपवलं नाही. हां, तर अशा सभांमुळे तुम्ही ज्या कोणाच्या सोबत असाल आणि जसा तुमचा नूर असेल त्याप्रमाणे अनेक प्रकारची व्यक्तिमत्त्वं तुम्हाला पहायला मिळतात.

मी : तुम्ही नेहमी तुमच्या वयाच्या मुलांबरोबरच खेळता की सर्व वयाच्या?

ब्रेडफोर्ड : म्हणजे पहा, सर्व वयाच्या. हो, सर्व वयाच्या.

मी : या शाळेतून बाहेर पडल्यावर काय करायचं ठरवलं आहे?

ब्रेडफोर्ड : खूप गोष्टी आहेत. कदाचित हायस्कूलमध्ये जाईन. त्याच्यानंतरच विचारता का?

मी : हो.

ब्रेडफोर्ड : त्याचं असं आहे की मला ज्या अनेक गोष्टी करायच्या आहेत. त्यातल्या काही साध्य करायला मला युनिव्हर्सिटीत जावं लागेल. मला आर्कियोलॉजिस्ट (पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ) व्हायचं असल्यामुळे मला जे करायचं आहे ना काय बरं त्याला म्हणतात? तो शब्दच आठवत नाही. (जोश मध्येच काहीतरी बोलतो) आणि मला प्राणीसंग्रहालयात (झू मध्ये) काम करायला देखील आवडेल. खरं तर ना मला लहानपणी जनावरांचा डॉक्टर (व्हेटरीनरी डॉक्टर) व्हायचं होतं.

पण ते जमणार नाही कारण मला रक्त बघितलं की खूप घाबरायला होतं. त्यातूनही स्वतःचं रक्त पाहिलं की कसंसच होतं. (जोश काहीतरी कुजबुजतो. नंतर हसणं)

मी : जोश, तुला शेवटी काय करायचं आहे हे ठाऊक आहे का?

जोश : शाळेतून बाहेर पडल्यावर मला काहीतरी शिकायचं आहे, युनिव्हर्सिटीत जाऊन शिकायचं आहे. मला चित्रं काढायला आवडेल, खरं सांगू? मला पुस्तकातली रेखाचित्रं काढायला किंवा असंच काहीतरी करायला आवडेल.

ब्रेडफोर्ड : तो ना छान विनोदी नट बनू शकेल.

मी : तू खूप चित्रं काढत असतोस का?

जोश : हो.

मी : कोणत्या प्रकारची चित्रं?

ब्रेडफोर्ड : वेताळ, माणसांना मारणारा देवमासा, राक्षस वगैरेंची चित्रं काढतो तो. बॉब काढतो ना तितकीच छान हा देखील काढतो. आणि बॉबने काढलेली ती इतर चित्रं आहेत ना, तीं तिकडे लावलेलीं तशीं देखील तो काढतो.

मी : तुला असं वाटतं का की या शाळेत असल्यामुळे तुला चित्रं काढायला जास्त वेळ मिळतो? म्हणजे तुला चित्रकार बनावयचं आहे ना म्हणून विचारतो.

जोश : हो.

मुलाखत देताना ब्रेडफोर्डला माझी अजिबात भीती वाटत नव्हती हे आमच्या संभाषणावरून उघडच आहे. तो अतिशय स्वाभाविकपणे आणि खेळीमेळीने बोलत होता. त्याच्या वागण्यात दांडगटपणा, चमचेगिरी वगैरे अजिबात नव्हती. जोशच्या गुणांचंही कौतुक व्हावं याबद्दल तो उत्सुक होता. त्याची आई दिसली तेव्हा त्याला आनंद झाला. ब्रेडफोर्डचे घरातील आणि शाळेतील वर्तन यात अजिबात तफावत नव्हती. तुलनेने जोश संयमी आणि मितभाषी होता. बहुधा ब्रेडफोर्डच्या अतिउत्साहामुळे तो थोडा अवघडला असावा. त्यामुळे तुटक उत्तरं देत होता. एकटा असता तर कदाचित जास्त मोकळेपणाने बोलला असता.

समरहिलमध्ये असते तर ब्रेडफोर्ड आणि जोश या दोघांना नीलने गुंडगिरीच्या वयाच्या गटात टाकलं असतं. पॅट एडवर्ड्सच्या मते त्यांनी ते वय पार केलं होतं. तिच्या अनुभवानुसार गुंडगिरीचं वय साधारणपणे सात ते दहा असतं. कारण या वयातच त्यांना स्वतःतली धमक आजमावयाची असते, नियम मोडून बंडखोरी करायची असते. एखाद्या मुलाच्या चीड आणणाऱ्या, दादागिरी करणाऱ्या, उपद्रव देणाऱ्या वागण्यासंदर्भात एका दिवसात दहा बैठका भरायच्या. काही मुलं तर नऊ ते दहा वयाच्या दरम्यान मुर्दाड बनतात. पॅट तर अशा मताची होती की

प्रौढांनी मुलांना नीती-अनीतीच्या गोष्टी सांगू नयेत. कारण काय योग्य, काय अयोग्य याचा शोध त्यांचा त्यांनाच घेता यायला हवा. कळतं पण वळत नाही असं म्हणतात ते आपल्या बाबतीत का होतं? असा आपल्यात कोणता दोष आहे जो आपल्याला एखादी गोष्ट अयोग्य आहे ठाऊक असूनही करायला भाग पाडतो? हे त्यांचं त्यांनाच हुडकू द्या. त्यामुळे त्यांच्यातली समज वाढते. आपल्या वागण्याने आपण दुसऱ्यांना दुखावतो हे त्यांच्या लक्षात येतं आणि आपल्या अशा वागण्यावर ताबा ठेवायला ती शिकतात - आणि साधारणपणे दहा ते बारा वयाच्या दरम्यान त्यांच्यात खूप परिपक्वता येते. त्यामुळे एखाद्या वेळी ती असभ्यपणे वागली तर लगेच दिलगिरी व्यक्त करतात आणि पुन्हा असं होऊ नये यासाठी प्रयत्न करतात. वयाच्या साधारण एकोणिसाव्या वर्षी त्यांच्या आणि तामारिकी सोडून इतर शाळांतून शिकलेल्या मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वातला फरक त्यांना जाणवायला लागतो. इतर शाळांतील मुलांना जे एकोणिसाव्या वर्षी करायला मिळतं ते तामारिकीतल्या मुलांनी नवव्या वर्षीच केलेलं असतं.

सभा भरवून नियमांची चर्चा करण्याची पद्धत शिक्षणात फार महत्त्वाची आहे. फक्त त्यात प्रौढांचा हस्तक्षेप असू नये. एखाद्या घटनेची चर्चा करण्यासाठी सभा भरवता येते, माणसांविषयीच्या चर्चेसाठी नाही. चर्चेच्या शेवटी शिक्षा दिली जात नाही; तर परिणाम सुनावले जातात. जर तुमच्या वागण्याने तुम्ही एखाद्याला अस्वस्थ केलं असेल किंवा वेदना दिल्या असतील तर पुन्हा असं वागणार नाही याबद्दल तुम्ही त्याला हमी द्यायला हवी किंवा तुम्ही जर तशी हमी देऊ शकत नसाल तर काही काळापर्यंत त्याच्याशी न खेळण्याची सूचना तुम्हाला दिली जाते. कदाचित तुम्ही एकमेकांपासून अमुक इतकं अंतर ठेवावं अशी हमीदेखील तुमच्याकडून घेण्यात येते. जर ठरलेला काळ संपण्यापूर्वीच तुम्हाला एकमेकांशी समेट करावासा वाटला तर दुसरी सभा भरवून तुम्ही तसं जाहीर करू शकता. तुम्ही इतरांच्या सोयीकडे आणि अडचणीकडे दुर्लक्ष केलंत तर तुमच्या आशाआकांक्षा, तुमचे मनसुबे धोक्यात येतात, हा अतिशय महत्त्वाचा धडा तुम्ही शिकता. जगात कोणतीही गोष्ट फुकट मिळत नाही हा जीवनमंत्र पॅटने माझ्या भेटीच्या वेळी अनेक प्रसंगी सांगितला.

तामारिकीतल्या माझ्या अतिशय सुखद अनुभवांपैकी एक अनुभव आठ ते दहा वर्षांच्या मुलींच्या एका गटाबरोबर आला. बीबीसी निर्मित 'प्राइड अँड प्रेज्युडिस'च्या व्हिडिओवरून त्यांना एक कल्पना सुचली होती. त्यांनी तो व्हिडिओ अनेक वेळा पाहिला होता. त्यामुळे त्यांना त्याचे कथानक आणि त्यातील पात्रं यांची इत्थंभूत माहिती होती. त्यामुळे त्यांच्या कल्पनेतल्या 'प्राइड अँड प्रेज्युडिस'चा व्हिडिओ त्यांना बनवायचा होता. नेमकी त्यावेळी मी शाळेत होतो आणि मला

पियानो वाजवता येत होता म्हणून त्यांनी बॉलरूममधल्या प्रसंगाचं थेट शूटिंग करण्याचं ठरवलं. सर्वप्रथम खास पोशाख परिधान करावे लागणार होते आणि शाळेच्या संग्रही नृत्यनाटिकांसाठी लागणारे जे योगायोगाने आणलेले पोशाख होते, त्यातूनच मुलींनी हवे ते निवडले आणि आश्चर्य म्हणजे त्या पोशाखांत त्या चक्क ऑस्ट्रेनियन दिसत होत्या. त्या दोन रांगांत उभ्या राहिल्या आणि मी पियानो वाजवायला बसलो. एकोणिसाव्या शतकातल्या पूर्वार्धातलं संगीत हा काही माझा प्रांत नव्हता, पण लोकसंगीतातील एका चालीचा आधार घेत ते उत्तमरित्या सादर करण्याचा मी कसोशीने प्रयत्न केला.

तीन-चार वेगवेगळ्या पद्धतीनं वाजवून शेवटी एका चालीवर आम्ही शिक्का-मोर्तब केलं. त्यावर बेतलेले नृत्याचे पदन्यासही चपखल बसले आणि पियानोच्या मधुर संगीताने सजलेल्या नृत्याचं थेट व्हिडिओ शूटिंग पार पडलं. ही सारी कसरत साधारण तासाभरात आटपली. व्हिडिओ फिल्मचा दर्जा निर्दोष आणि उत्तम होता असं कोणीही म्हणणार नाही. पण ती बनवण्यातली मजा काही और होती आणि अर्थातच त्याची आठवण प्रत्येकाच्या मनात दीर्घ काळ रेंगाळत राहील.

हे सर्व शिक्षकांच्या मदतीशिवाय झालं. त्यावेळी माझ्या मनात एक विचार सतत घोळत होता : 'शाळेच्या संदर्भात 'काम' आणि 'खेळ' यांच्या व्याख्या काय असाव्यात?' मुलं मोठ्यांच्या सूचनांवरहुकूम जे करतात ते अध्ययन आणि स्वतःच्या मनाने जे करतात तो खेळ अशी काहीशी चमत्कारिक व्याख्या करण्याचा मोह मला आवरत नाही. हे अधिक स्पष्ट व्हावं म्हणून एखाद्या झऱ्यावर बांध घालायचं उदाहरण देता येईल. जर शिक्षकाने वर्गाला बांध बनवण्याची सूचना दिली तर ते 'काम' असतं. परंतु मुलांनी आपण होऊन बांध बनवला तर तो 'खेळ' असतो.

म्हणून तर तामारिकीसारख्या शाळेत जेव्हा तुम्ही पहिल्यांदा मुलांना बघता तेव्हा ती तिथे शिकतात हे मानायला तुमचं मन तयार नसतं. समजा, ती फुटबॉल खेळत असतील तर तुम्हाला वाटतं ती फुटबॉल 'शास्त्रशुद्ध पद्धतीने' खेळत नाहीत, समजा ती जादूचा खेळ खेळत असतील तर 'जादू शिकवल्याशिवाय कशी समजेल?' अशी तुम्हाला शंका येते. परंतु जेव्हा ती नृत्याच्या वर्गात जातात किंवा संगीताची दीक्षा घेतात किंवा इंग्रजी भाषेच्या वर्गात बसतात तेव्हाच ती खऱ्या अर्थानं शिकतात अशी तुमची ठाम समजूत असते. मुलं जेव्हा प्रौढांच्या ताब्यांत असतात तेव्हा खरं तर त्यांचं शिक्षण थांबतं अशी जर एखाद्या व्यक्तीने कल्पना केली तर तुम्ही पार चक्रावून जाल आणि त्या व्यक्तीची 'मंगळावरचा प्राणी' अशी कदाचित संभावना कराल. परंतु वास्तवात आम्ही जेव्हा शाळेत होतो तेव्हा वर्गातले कितीतरी तास कंटाळवाण्या निष्क्रियतेत

घालवले होते. ज्ञान तर कसलंच मिळायचं नाही, फक्त आढ्याकडे डोळे लावून बसायचं आणि संपूर्ण वेळ वाया घालवायचा.

आपण अशी समजूत करून घेतलेली आहे की मोठ्या माणसांच्या नजरेखाली मुलं टी.व्ही. बघत असतील तर ते काम किंवा अध्ययन, परंतु स्वतःच्या आवडीनुसार बघत असतील तर मात्र तो वेळेचा अपव्यय! म्हणजे तामारिकी शाळेतल्या त्या मुलींनी टी.व्ही.वरची 'प्राइड अँड प्रेज्युडिस'ची मालिका मन लावून पाहिली, त्यावर विचार केला, त्यातून कल्पनाशक्ती लढवून वेगळ्या धाटणीचं नृत्य बसवलं, त्यासाठी ऐतिहासिक काळातील कपडेपट जमा करण्यासाठी धडपड केली, पियानोवर वेगळ्या चालीत नृत्य बसवण्याचे कष्ट घेतले, त्याचं व्हिडिओ शूटिंग करण्याची तांत्रिक बाजू सांभाळली. पण हे सारं करणं म्हणजे वेळेचा अपव्यय असा हास्यास्पद निष्कर्ष काढावा लागेल. कारण त्यांनी प्रौढांकडून सूचना घेतल्या नव्हत्या ना!

वृत्तसंस्थांना तामारिकीबद्दल आपुलकी होती. परंतु टेलिव्हिजनच्या तंत्रज्ञाना एका प्रसंगी शाळेत यायची परवानगी दिली होती, तेव्हा ते अत्यंत दुष्ट बुद्धीने वागले होते. 'मोकळा वेळ' या विषयावरील मालिकेच्या एका भागाच्या चित्रीकरणाचा कार्यक्रम होता. लोकांनी मोकळा वेळ विधायक कृतींनी घालवावा यासाठी विद्यार्थिदशेपासून शाळांनी त्यांना सज्ज करावं असा दृष्टिकोन खरंतर मांडायचा होता. टीव्हीचे तंत्रज्ञ शाळेच्या आवारात शिरले त्यावेळी विद्यार्थ्यांमध्ये चिखलफेकीच्या (वाच्यार्थाने, लाक्षणिक अर्थाने नाही) खेळाचं पेव फुटलं होतं. मुलांचा खेळावर छान ताबा होता, खेळ कधीही हाताबाहेर जाणार नाही किंवा कोणाला उपद्रव होणार नाही याची योग्य काळजी ते घेत होते. त्यांनी या खेळाचे सविस्तर नियम बनवले होते आणि ठराविक ठिकाणीच हा खेळ खेळायची परवानगी होती. टी.व्ही.वाल्यांनी या नियमांचा कोठेही उल्लेख केला नाही, एवढंच नाही; तर स्वतःदेखील ते पाळले नाहीत. त्यांनी दोन मुलांना चिखलाचे गोळे कॅमेऱ्याकडे तोंड करून भिरकावण्यास भरीस पाडलं आणि हा प्रसंग कार्यक्रमाच्या शेवटी दाखवला आणि मागून मल्लिनाथी करणारा आवाज येत होता, "आपल्याला अशा प्रकारचे नागरिक बनवायचे आहेत का?"

वयाच्या तेराव्या वर्षी हायस्कूलमध्ये जाणाऱ्या मुलांच्या गटामध्ये तामारिकीच्या मुलांची इतर शाळांतील मुलांशी तुलना केली असती तर ते अधिक उचित ठरलं असतं. तामारिकीतल्या मुलांना पुढील आयुष्यात अनेक गंभीर अडचणींना तोंड द्यावं लागतं अशी अनेकांची समजूत असते. पण मी गोळा केलेले पुरावे वेगळंच सुचवतात. लवकरच शाळेतून बाहेर पडणाऱ्या एका मुलीचं असं मत आहे.

मी : म्हणजे पुढल्या सत्रासाठी तू हायस्कूलला जाणार?
मेरी-एलन : हो. मी हेगलीला चालले.
मी : तू तिथे जाण्यास उत्सुक आहेस की जायचं आहे म्हणून अस्वस्थ आहेस?
मेरी-एलन : दोन्ही.
मी : का?
मेरी-एलन : कारण मला तिथला अभ्यास झेपेल की नाही, असं वाटतं.
मी : दुसरं कोणतंच कारण नाही? तिथलं वातावरण वेगळं असेल असं वाटतं म्हणून नाही?
मेरी-एलन : वातावरण वेगळं असतं. तसं पाहिलं तर सगळ्याच बाबतीत प्रत्येक शाळा वेगळी असते. माझे भाऊ आणि माझ्या बहिणी सगळे तिथे होते. ते म्हणतात की शाळा चांगली आहे, त्यामुळे...
मी : ते पूर्वी या शाळेतही होते, होय ना?
मेरी-एलन : हो, म्हणजे ते इथे आले आणि नंतर हेगलीला गेले आणि त्यांना ती शाळादेखील आवडली.
मी : तुला खरोखरच काळजी वाटते, की बहुधा सगळं काही सुरळीत होईल असं वाटतं?
मेरी-एलन : मला माहीत नाही. असंच आपलं काहीबाही येतं मनात... पण ते तेवढ्यापुरतंच.
मी : इथे आल्यावर तुझ्या भावांना आणि बहिणींना जुळवून घ्यायला त्रास झाला का?
मेरी-एलन : नाही, अजिबात नाही. ते खुशीत होते.

ख्रिस्ती ब्रिझेलने हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेऊन जवळजवळ वर्ष झालं होतं. आपलं मत व्यक्त करताना ती म्हणते :

मी : हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेताना तुला सर्वात प्रकर्षाने जाणवलेली गोष्ट कोणती?
दोन्हीकडच्या वातावरणांतला सर्वात महत्वाचा फरक कोणता?
ख्रिस्ती : म्हणजे असं की इथले सगळेच भयंकर नमुने आहेत. मित्र किंवा मैत्रीण म्हणण्याजोगं कोणीही नाही आणि झाडून सगळे शिक्षक भडकू आहेत. 'वर्गात जाऊन बसा' यापलीकडे त्यांना काही बोलता येतं की नाही याबद्दल शंका आहे. अशशी चीड येते म्हणून सांगू! आणखी एक कंटाळवाणी गोष्ट म्हणजे इथे गणवेशाशिवाय दुसरा पोशाख घालायची मुळी परवानगीच नाही. इयररिंगची एकच जोडी कायम वापरायची. अंगठ्या किंवा इतर काही घालायची सोयच

नाही. मी जाऊन विचारलं, "नक्षीकाम केलेले हस्तीदंती किंवा त्यासारखे दागिने घातलेले चालतात का?" तर ते म्हणाले, "छे, छे! अजिबात चालणार नाहीत! काही कारणासाठी घालायचेच असतील तर कोणालाही दिसणार नाहीत अशा बेताने ते अंगावरील कपड्यांच्या आत पूर्णपणे झाकायचे." सगळाच मूर्खाचा बाजार!

मी : तू शाळा बदललीस तेव्हा इथला अभ्यासक्रम खूप जड गेला? की विशेष काही फरक वाटला नाही?

ख्रिस्ती : हो, बऱ्यापैकी कठीण होता. पण नंतर फारसा कठीण वाटला नाही. नेहमीसारखाच वाटला.

मी : तर मग तामारिकीतली कोणती गोष्ट विशेष चांगली वाटली?

ख्रिस्ती : तिथे सगळेच आपुलकीने वागणारे होते. आमच्यात मैत्रीचं सुंदर नातं होतं. कोणतेच शिक्षक भडकू नव्हते; म्हणजे एखादा असेलही, पण सगळेच होते असं नाही. आणि मी म्हणाले तसं सर्व मुलं खूप खूप मनमिळाऊ होती आणि त्या कंटाळवाण्या बकवास वर्गात बसायची सक्ती नव्हती. तुम्ही हवं तितकं खेळू शकत होता. एकूणच, तिथे खूप मजा होती.

मी : बरं आता असं सांग की तुला असं वाटतं का की इतर शाळांतील मुलं शिकतात तेवढं तुम्हाला तामारिकीतही शिकायला मिळालं आणि ते हायस्कूलमध्ये गेल्यावर तिथल्या शिक्षणक्रमाशी जुळवून घ्यायला पुरेसं होतं?

ख्रिस्ती : हो. आमच्या अध्ययनाचा पाया चांगला असल्यामुळे इथला अभ्यासक्रम सहज झेपला. पहिल्या सत्राच्या पहिल्या अर्ध्या भागात थोडं जड गेलं पण नंतर सगळं काही सरळसोपं झालं.

दोन प्रौढ माजी विद्यार्थी तामारिकीच्या तुलनेत इतर हायस्कूलसबद्दल तीव्र नापसंती व्यक्त करतात.

पुन्हा एम्मा एडवर्डची मुलाखत :

एम्मा : आमचं हायस्कूल अवाढव्य आणि बिनचेहऱ्याचं होतं. लोकांशी जुळवून घेण्याचं कौशल्य मी तामारिकीत असताना शिकले होते. त्यामुळे शाळेतल्या कुठल्याही भानगडीत मी कधीच अडकले नाही. परंतु शिक्षणक्रमात समाविष्ट केलेल्या ज्या सतराशेसाठ सांस्कृतिक बाबी होत्या त्यांच्याशी मी पूर्णपणे अनभिज्ञ होते. म्हणजे शारीरिक शिक्षणाचे तास, खेळाच्या सरावाचे तास - असं पहा, चेंडूच्या कोणत्याही प्रकारच्या खेळाचं किंवा इतर काही खेळाचे नियम माहीत नसताना नुसतंच तिथे जायचं आणि 'हॅन्ड्स, काय करावं समजत नाही' म्हणत उसासे टाकायचे, हे सगळंच जरा कठीण होतं. पण...

मी : तुला काही खास प्रसंग आठवतात?

एम्मा : हो, आठवतं ना. नेटबॉलचा खेळ माहीत नसलेले आम्ही तिघं होतो. एकदा आमची पी.टी. शिक्षिका आम्हा विद्यार्थ्यांची विविध गटांत विभागणी करत होती. तेव्हा ती आम्हाला उद्देशून म्हणाली, “नेटबॉल खेळता येत नसलेली तुम्ही तामारिकीची मुलं त्या तिकडे जा. इतरांनी इकडे या आणि मी सांगते तसं करा.” मला वाटतं तो माझा पहिला प्रसंग – कारण तेवढाच एकच नाही, तर असे अनेक प्रसंग आले. पण ती शिक्षिकादेखील खडूस होती. मला अजूनही चेंडूचे अनेक खेळ किंवा त्यांचे नियम ठाऊक नाहीत. पण त्याला इतकं महत्त्व देण्यासारखं काही नाही.

मी : इतर सामान्य शाळांत शिकला नसतात अशा, आणि, केवळ तामारिकीत असल्यामुळे शिकू शकलात अशा काही गोष्टी आहेत का? म्हणजे मला असं म्हणायचं आहे, की तुम्ही नेटबॉल खेळायला शिकला नाहीत, पण मग काय शिकलात?

एम्मा : दुसऱ्यांना न दुखावता वागण्याचं कौशल्य म्हणा, मुत्सद्देगिरी म्हणा, शिकले. मी एक स्वतंत्र व्यक्ती असल्याची जाणीव मला तामारिकीत असल्यामुळे झाली. मला नाही वाटत इतर शाळांत – असं पहा, हे मी माझ्या हायस्कूलच्या अनुभवावरून सांगते. कारण मी तामारिकीव्यतिरिक्त दुसऱ्या प्राथमिक शाळेत कधी गेलेच नाही. त्यामुळे तुलना कशाशी करायची याचा मला नीट उलगडा झालेला नाही. पण एक फरक मला निश्चितपणे जाणवतो की तामारिकीत असताना एक स्वतःचा चेहरा असलेली, स्वतःचे विचार असलेली, स्वतःच्या आवडीनिवडी असलेली, स्वतःची चाल असलेली, स्वतःचा वेग असलेली व्यक्ती म्हणून माझं स्वातंत्र्य अबाधित होतं... माझ्यात स्वाभाविक स्थित्यंतरं होत होती आणि त्यातून मी घडत होते. आणि अचानक तुम्ही दुसऱ्या ठिकाणी जाता आणि तिथे फक्त पुस्तकी अध्ययन असतं आणि तुमची रवानगी मोठ्या कळपात होते आणि मेंढरांसारखे तुम्ही हाकलले जाता आणि व्यक्ती म्हणून तुमचं अस्तित्व नसतं. कारण तुम्हाला सतत दुसऱ्यांशी तुलना करून त्यांची पातळी गाठायची असते. पण तामारिकीत तुमची स्पर्धा तुमच्या स्वतःशी असते, तुमच्या कुवतीप्रमाणे तुम्हाला तुमची पातळी उंचावयाची असते.

मी : हायस्कूलमध्ये आल्यावर तुला कसं वाटलं? हायस्कूलमधली इतर मुलं कशी वाटली?

एम्मा : इथे? अरे बापरे! अतिशय उनाड, चक्रम म्हणता येतील अशी खूप मुलं होती. प्रचंड दादागिरी करायची. धमक्या द्यायची, छळायची वगैरे. तामारिकीत असं खपवून घेतलं गेलं नसतं. मला पक्कं समजून चुकलं होतं की इथे अशी

अनेक मुलं होती ज्यांच्या अध्यातमध्यात न पडणंच श्रेयस्कर होतं कारण त्यांच्या गैरवर्तणुकीचा जाब विचारण्याची सोय नव्हती. म्हणजे मला म्हणायचं आहे की तुम्हाला कोणी बेदम चोपून काढलं आणि त्याच्या खुणा तुमच्या अंगावर उघडउघड दिसत असल्या तरच तुम्ही प्रिन्सिपलकडे जाऊन म्हणू शकता “हे पहा, मला कसं मारलंय ते” असंच काहीतरी. मी कधीच मार खाल्ला नाही, पण मला कोणापासून किती लांब राहायचं हे निश्चित समजलं होतं. माझ्या वर्गात अनेक उनाड मुलं होती. मला आठवतं, एक तृतीयांश मुलगे तसे होते – अशीही माणसं असू शकतात अशी कल्पनादेखील करता येत नव्हती.

मी : म्हणजे कशी?

एम्मा : म्हणजे विश्वास बसणार नाही इतकी बेलगाम, चक्रम आणि थोडी वैफल्यग्रस्तही असतील.

मी : मुलं चक्रम होती म्हणजे काय? कसला चक्रमपणा करायची?

एम्मा : मुळात ही मुलं बेबंद, बेमुर्वत होती, संवेदनाशून्य होती. त्यांच्यात एक प्रकारचा बधिरपणा आला होता. शाळेत एक थोडीशी मतिमंद म्हणा किंवा गतिमंद म्हणा अशी एक मुलगी होती. तिच्यात नक्की काय दोष होता हे मला माहीत नाही, पण ती कमालीची धार्मिक होती. ख्रिश्चन धर्म तिच्या रक्तात भिनला होता आणि तिच्या सगळ्याच हालचाली संथ होत्या. सगळी मुलं त्या बिचारीच्या मागे लागायची, तिला सतत चिडवायची, तिच्या खोड्या काढायची आणि मग ती आमचा पाठलाग करत ओरडायची, “तुम्ही सारे दुष्ट आत्मे आहात, दुष्ट आत्मे आहात, दुष्ट आत्मे आहात, सैतान, सैतान!...” आणि असंच काहीबाही बडबडायची. प्रत्येक जण तिच्याशी अतिशय वाईट वागत होता. तो सगळा गुंडगिरीचा अघोरी प्रकार होता.

मी : तामारिकीमध्ये असं कोणी दुसऱ्यांना सतावलं असतं तर काय झालं असतं?

एम्मा : तामारिकीमध्ये तुम्ही सभा भरवू शकत होता – गुंड मुलांच्या गैरवर्तणुकीवर चर्चा करून कार्यवाही करायला सभा बोलवत. मुख्य म्हणजे तामारिकीतली इतर मुलं संवेदनशील असल्यामुळे एकमेकांची काळजी घेत असत.

मी : आणि इतरांना सैतान म्हणत सुटणाऱ्या आणि ती ख्रिश्चन होती म्हणून चिडवल्या जाणाऱ्या मुलीचं तामारिकीत काय झालं असतं?

एम्मा : ख्रिश्चन होती म्हणून? नाही, नाही, मुळीच नाही. ती आपली उगीचच वेड्यासारखी वागायची आणि तिला कसा प्रतिसाद द्यावा हे इतरांना समजायचं नाही. तिच्यासारखी काही मुलं तामारिकीतही होती. पण ती सर्व ख्रिश्चन होती असं मला म्हणायचं नाही. ती मुलं देखील मतिमंद म्हणता येईल अशी होती. हा दोष नक्की काय असतो किंवा त्याला काय म्हणतात हे मला माहीत नाही. पण

मला वाटतं तामारिकी छोटी शाळा होती, तिथे प्रत्येक जण एकमेकांना ओळखत असे, तिथलं वातावरणच असं होतं की आयुष्यात तुम्हाला न आवडणाऱ्या अनेक व्यक्तींच्या संपर्कात तुम्हाला यावं लागतं. ही शिकवण नकळत तुमच्यात रुजायची आणि तिला तुम्ही आदराने स्वीकारायचे किंवा असंही असेल की मोठ्या शाळेत असुरक्षिततेच्या भावनेपायी प्रत्येक जण स्वयंकेंद्री बनत असेल आणि त्यामुळे इतरांशी नेहमी आदराने वागण्याची वृत्ती अंगी बाणत नसेल. मला एक ऑटिस्टिक (स्वमग्न) मुलगा आठवतो. आणि सांगू का, पण अशी विविध दोष असलेली मुलं नेहमी तुमच्या सहवासात येतातच असं नाही, कारण ती त्यांच्यासाठी असलेल्या खास शाळांत जातात. त्यामुळे तुमच्या संपर्कात अशा व्यक्ती आल्यास त्यांच्याबद्दल तुमच्या मनात माया निर्माण होते. आयुष्यातल्या सर्व वाटांवर तुम्हाला अशी वेगळी माणसं भेटतात. मला आठवतं की तो मुलगा शाळेत आला की मी त्याच्याजवळ जायची आणि त्याच्या शेजारी बसायची. मग तो माझे केस ओढायचा किंवा अशाच काहीतरी खोड्या काढायचा. मग मी त्याला म्हणायची, “हॅलो, हॅलो, तू कसा आहेस?” मग तो माझे केस ओढायचा, डोलायचा, वगैरे. पण एक सांगू? तामारिकीत तुम्ही अशा मुलांशी ती तुमची भावंडं असल्याप्रमाणे वागता. ती मुलं कदाचित पिळदार बांध्याची किंवा तरतरीत चेहऱ्याची बनणार नाहीत पण त्यांच्यातही काहीतरी चांगलं दडलेलं असू शकतं याची जाणीव व्हायची.

एम्माने काही वर्षांपूर्वी हायस्कूल सोडलं.

जेसिका कॉस्टन नावाच्या मुलीने तिथे असताना लिहिलेले इंग्रजीचे गृहपाठ पुढे दिले आहेत. मुलांना त्यांच्या आवडीनिवडीचं स्वातंत्र्य देणाऱ्या ज्या फारच थोड्या शिक्षिका (शिक्षक) होत्या. त्यांपैकी एक इंग्रजीच्या शिक्षिका होत्या.

रस्त्याच्या कडेला खडीची रास रचलेली आहे. एक मुलगी बेछूटपणे लाथा मारत तिच्यातील बारीक खडे इतस्ततः उडवत आहे. तिला पाहिल्यावर ती असहाय आणि निराश असल्याचं जाणवतं. तिचे लुळे पडलेले खांदे, तिचं पावलं ओढत चालणं आणि सर्वात क्लेशदायक म्हणजे तिच्या चेहऱ्यावरचा सैरभैर, खिन्न, उदास भाव. ती एका लहानशा रस्त्यावर येते आणि डावीकडे, उजवीकडे कुठेही न बघता थेट पलीकडे जाऊ लागते. ती अशी अचानक आडवी आल्यामुळे एक गाडी कर्कश आवाजात ब्रेक लावते आणि गचकन् थांबते. ड्रायव्हर रागाने किंचाळतो. पण ती मख्ख चेहऱ्याने चालतच असते आणि तिच्या आजूबाजूला काय चाललंय याचा तिला थांगपत्ता नसतो.

या मुलीच्या बाबतीत काहीतरी अघटित घडलेलं आहे. ती आतून खोल, कुठेतरी पूर्ण ढवळली गेली आहे. म्हणून तर तीन वर्षांपूर्वीपर्यंत आनंदी, मनमिळाऊ असणारी ही मुलगी सदा दुःखी, खिन्न असते. ती दिवसागणिक सुकत चालली आहे, आक्रसते आहे, खरंतर कुणीतरी तिच्यातला एखादा हिस्सा काळजीपूर्वक काढून घेत आहे; या आशेपोटी की ते तिच्याही लक्षात येणार नाही आणि ती कोणताही आक्रस्ताळेपणा न करता आज्ञाधारकपणे स्वतः एक उत्कृष्ट शाळकरी मुलगी बनेल. सततच्या बक्षिसं वाटण्याच्या किंवा शिक्षा करण्याच्या योजनांनी तिचा आत्मविश्वास खच्ची केला जात आहे किंवा पार गाडला जात आहे. त्याचबरोबर तिच्या अंगभूत गुणांना आणि वैशिष्ट्यांना पिरगाळून त्यांचं सपाटीकरण आणि प्रमाणीकरण केलं जात आहे. त्यामुळे तिला जे वाटतंय त्यापेक्षा शिक्षकांना जे ऐकायचं आहे तेच बोलण्याचं धैर्य आपल्यात आहे असा ‘आत्मविश्वास’ तिच्यात निर्माण केला जात आहे. अशावेळी ती ज्याला आपण जिवापाड जपतो ते आपले व्यक्तिमत्त्व ‘इतरांहून वरचढ म्हणून वेगळे’ बनवण्याची केविलवाणी धडपड करू लागते.

ती थेट एका डबक्यातून चालत जाते. तिचे शाळेच्या युनिफॉर्मचे पांढरे शुभ्र मोजे आणि पॉलिश करून चकचकीत केलेले बूट ओलेचिंब होतात. आणि चिखलाने माखतात. तरीही तिचा चेहरा निर्विकार. ती मुळी या जगात नसतेच, दुसऱ्याच विश्वात वावरत असते. मारुतीच्या शेपटीसारखा कधीही न संपणारा गृहपाठ आणि चहकडून येणारं दडपण यातून सुटण्याचा मार्ग शोधत असते. शाळेचा प्रत्येक तास, शिक्षकांच्या चेहऱ्यावरची प्रत्येक आठी, तिच्या काळजात खंजीर खुपसून वेदना देतात, क्वचित उमटणारं त्यांच्या चेहऱ्यांवरचं हास्य तिच्यासाठी नसतं. तिने मिळविलेल्या श्रेणीसाठी असतं.

तरीही ती चालतच असते. गालांवरून अश्रू ओघळत असतात, पाय ओढत ती जात असते. जिथे तिला यातना देणाऱ्या कृत्रिम साच्यात कोंबून ‘घडवलं’ जात असतं त्या कारखान्याच्या दिशेने. तिथे तिला भयभीत करणारं, क्लेश देणारं, असं सत्य लपवायचं असतं. ‘हसऱ्या चेहऱ्याने’, ‘सहभाग देऊन’, ‘यश मिळवून’ इतरांना खूश करायचं असतं. तिच्या व्यक्तिमत्त्वाला तिथे काडीचीही किंमत नसते, तिच्या भावनांची कोणालाही कदर नसते. सर्वांना हवे असतात तिने मिळवलेले गुण.

‘बहुधा मी याबाबतीत यापूर्वी पुरेसं बोलले आहे’ त्या शिक्षिकेने लिहिलं आहे.

‘कल्पना ४ गुण, शैली ३ गुण’ (कल्पना आणि लेखनशैलीसाठीचे गुण प्रत्येकी ५ पैकी आहेत).

दुसरा गृहपाठ :

मला फक्त तिथली भाषा बोलता यायला हवी होती. तिथल्या शिक्षणाला ज्या अनाकलनीय कोड्यांनी घेरलेलं आहे ती मला सोडवता यायला हवी होती. तसं पाहिलं तर तिथे विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक यांच्या भूमिका स्पष्ट नमूद केलेल्या आहेत. तरीदेखील का कोण जाणे पण मी कसं वागायला हवं हे समजून घेणं मला जमलेलं नाही. प्रवेश वर्गापासूनच सरकारी शाळांच्या पद्धतीप्रमाणे विशिष्ट भाषा आणि प्रथा आत्मसात करण्यास सुरुवात करावी अशी तुमच्याकडून अपेक्षा केली जाते. तिथे तुमचं स्थान तुम्हीच ओळखायचं असतं आणि कुठे आणि कधी, काय बोलायचं हे समजून घ्यायचं असतं. फारसे प्रश्न विचारायचे नसतात हे शिकायचं असतं. शिक्षकांच्या म्हणण्याला, तुम्हाला पटत नसलं तरी सहमती दाखवायलाच हवी हे शिकायचं असतं. त्यांचं म्हणणं डोक्यावरून गेलं तरी निश्चल बसून राहायला शिकायचं असतं. फक्त विचारलेल्या प्रश्नांचीच उत्तरं द्यायला शिकायचं असतं आणि बोलायला सांगण्यात आलं तरच बोलायचं असतं, ते देखील त्यांच्या भाषेत. प्रश्न असा आहे की ‘तुम्हाला ती भाषा शिकवलेलीच नसली तर?’ तुम्ही ज्या शाळेत होता तिथे पूर्णपणे वेगळी भाषा बोलली जात असती तर? मुक्त आणि बोलके संवाद, नियमांच्या आणि संकेतांच्या जाळ्यात न अडकलेले, केवळ प्रामाणिक आणि कधीकधी किंचित सडेतोड. म्हणजे असं की तिथे तुम्ही “कृपा करून तसं करू नकोस, त्यामुळे मला त्रास होतो,” किंवा “मी तुझ्याशी अजिबात सहमत नाही” असं म्हणत होता. जिथे त्रास होत असेल तिथून निघून जायचं किंवा एखाद्याशी पटत नसेल तर तसं न दर्शवता गप्प बसायचं अशी पद्धत तिथे नव्हती. वयाच्या तेराव्या वर्षी नवीन भाषा शिकणं जड जातं. तुमची यापूर्वीची भाषा पूर्ण विसरून कायम नवी भाषा बोलणं कठीण होऊन बसतं. त्यातूनही जी व्यक्ती स्वतःच्या पक्क्या कल्पना असलेली आणि खंबीर मनाची आहे, जिला एके काळी मानाने वागवलं जात होतं, परंतु आता नवीन ठिकाणी जिची उपेक्षा केली जात आहे त्या व्यक्तीला अशी थंड आणि बेपर्वा भाषा शिकणं फारच तापदायक असतं.”

कल्पना ३/५ शैली ३/५.

४. सड्बरी व्हॅली स्कूल

या पुस्तकात वर्णन केलेल्या शाळांमध्ये सड्बरी व्हॅली शाळेने एका महत्वाच्या बाबतीत इतर सर्व शाळांवर बाजी मारली आहे. इतर शाळांनी गणवेश, शिक्षा, धर्म, सक्तीचे वर्ग किंवा तकलादू आदर या सर्वांना कात्री लावली असेल पण सड्बरी व्हॅली शाळेमध्ये वर्ग नावाची चीज मुळी अस्तित्वातच नाही. तुम्ही जर सड्बरी शाळेत गेला असाल तर आपला फावला वेळ कसा सत्कारणी लावायचा हे शिकाल.

तुम्हाला जर प्रौढ वयात समृद्ध आयुष्य जगायचं असेल तर हा महत्वाचा मार्गदर्शक धडा आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीत, आपल्या श्रेष्ठिनी आखून दिलेल्या उपक्रमांपेक्षा स्वतः निवडलेल्या उपक्रमांमध्ये आपण आपला जास्त वेळ घालवतो. आपल्यापैकी काही जण तर श्रेष्ठिनी पूर्णपणे डावलून आपल्या संपूर्ण आयुष्याला लांबलचक फावला वेळ बनवतात. हा फावला वेळ म्हणजे आळसात घालवायचा वेळ नाही तर स्वतःच्या मालकीचा, स्वतः निवडलेल्या विधायक गोष्टींसाठी घालवायचा वेळ.

सड्बरी शाळेच्या माझ्या पहिल्या भेटीतच मी वाचलं होतं की तिथे वर्गच नाहीत. त्या निवेदनाची मर्यादाही मी वाचली होती. ती होती, ‘मुलांनी विशिष्ट कारणांसाठी मुद्दाम विनंती केली तरच वर्ग घ्यायचे’ अशी. पण त्यामुळे फारसा फरक पडला नाही हे माझ्या त्यावेळी लक्षात आलं नाही. माझी अपेक्षा होती की मुलांच्या विनंतीनुसार जवळजवळ संपूर्ण शाळेत वर्ग भरलेले असतील. पण तसं नव्हतं. उलट संपूर्ण शाळा फावल्या वेळच्या उद्योगात मग्न होती. माझ्या वास्तव्यातल्या पहिल्या चार दिवसांत मी कराटेचा वर्ग, इतिहासाचा वर्ग, फ्रेंच भाषेचा वर्ग आणि एक जीवशास्त्राची प्रयोगशाळा यांच्याशी परिचित झालो. फ्रेंच भाषेच्या वर्गात तीन विद्यार्थी होते; तर प्रयोगशाळेत तज्ज्ञ शिक्षकाच्या

देखरेखीखाली तीन मुली एका मृत खारीचं कातडं सोलून त्यात भुसा भरत होत्या. शाळेच्या पटावर त्यावेळी चार ते वीस वयोगटामधली दीडशे मुलं होती. परंतु इमारतीला आग लागली असता घ्यावयाच्या दक्षतेच्या सरावाच्या वेळी निम्मी मुलं शाळेत नव्हती हे माझ्या नजरेतून सुटलं नाही.

असं असूनदेखील सड्बरी व्हॅलीच्या विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक कारकीर्दीचा चढत्या भाजणीचा आलेख उल्लेखनीय आहे. तिथल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कारकीर्दीचा शोध घेणाऱ्या संशोधकांनी १९८९ च्या अखेरीस निदान एक वर्ष शाळेत घालवून बाहेर पडलेल्या परंतु वयाच्या किमान नवव्या वर्षापर्यंत तिथे असलेल्या आणि १ जानेवारी १९९१ ला वीस वर्षांच्यावर आहेत, अशा सर्व विद्यार्थ्यांची पाहणी केली. वरील सर्व अटी पूर्ण करणाऱ्या एकूण २३७ पात्र विद्यार्थ्यांपैकी १८८ (७९%) विद्यार्थ्यांशी संपर्क साधला गेला. पाहणीच्या निष्कर्षानुसार ज्यांचं पूर्ण शालेय शिक्षण सड्बरी व्हॅलीतच झालं अशा विद्यार्थ्यांपैकी ५२% विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयीन किंवा विश्वविद्यालयीन (युनिव्हर्सिटीच्या) पदव्या मिळाल्या होत्या. उलट ज्यांचं शालेय शिक्षण सड्बरी व्हॅलीबरोबर इतर शाळांतूनही झालं, त्यांची या बाबतीतली टक्केवारी केवळ ३७ होती. इतकं नेत्रदीपक यश कसं काय संपादन करता येतं?

सड्बरी व्हॅली शाळेच्या इतिहास-भूगोलाचा रूक्ष अहवाल मी तुमच्या-समोर ठेवतो. या शाळेची स्थापना १९६८ मध्ये पालकांच्या ऐका गटाने केली. संबंध देशभर शोध घेऊनही हवी तशी एकही शाळा या पालकांना सापडली नव्हती. शाळेचे एक संस्थापक डॅनियल ग्रीनबर्ग यांनी लिहिलं आहे, 'सध्याच्या शिक्षणपद्धतीमुळे आमच्या मुलांचं कधीही भरून न येणारं नुकसानच होईल अशी निश्चित भावना आम्हा पालकांच्या मनात कोरली गेली होती आणि या समान भावनेनेच आम्हा पालक-संस्थापकांना एकत्र आणलं. सड्बरी व्हॅलीमध्ये मुलांनी स्वतः पुढाकार घेऊन त्यांना हवे असतील ते उपक्रम चालू करायचे असत. त्यांच्यावर बाहेरून लादलेला कोणताही शिक्षणक्रम नव्हता किंवा त्यांनी कसं राहावं, कसं वागावं याविषयी कोणत्याही स्वैर अटी घातलेल्या नव्हत्या.'

मी जेव्हा १९९४ मध्ये शाळेला भेट दिली तेव्हा तिथे आणखी एक व्यक्ती भेटीसाठी आली होती. तिला कॅलिफोर्नियात अशाच प्रकारची शाळा चालू करायची होती. भावी पालकांशी संवाद साधताना त्यांना आलेल्या अडचणींपैकी एक अफलातून अडचण ऐकून आम्हा सर्वांचे भरपूर मनोरंजन झाले. या पालकांना मुलांना स्वातंत्र्य देणारी शाळा हवी होती; पण 'आम्हाला अतिस्वातंत्र्य पण नको' अशीही त्यांची मागणी होती. त्यांना ब्राउन शुगर, बंदुकीचे खेळ आणि निंटेडो वर संपूर्ण बंदी हवी होती. परंतु सड्बरी व्हॅलीमध्ये असे कोणतेच निर्बंध नव्हते.

ही दिवसा भरणारी शाळा आहे. जेव्हा मी शाळेला भेट दिली तेव्हा तिच्या पटावर तेरा वर्षांवरील मुलांचा जास्त भरणा होता. शाळेची वार्षिक फी ३६०० डॉलर्स होती, शिवाय मुलांना लागणारं साहित्य स्वखर्चाने आणावं लागत असे. शाळेने नेमलेले आठ शिक्षक रोज हजर असायचे.

शाळेची इमारत बोस्टन, हार्वर्ड आणि एमआयटी यांच्यापासून साधारण पंचवीस मैल अंतरावर मोकळ्या जागी उभी आहे. हिरवळीने नटलेल्या विस्तीर्ण पठाराच्या मध्यभागी असलेल्या लहानशा टेकाडावर बांधलेल्या आणि एका बाजूने निळ्याशार पाण्याचं तळं आणि इतर बाजूंनी हिरवीगार वनराई यांनी वेढलेल्या या वास्तूत १९ व्या शतकातलं अठरा खणी कौटुंबिक घर होतं. इमारतीच्या चारही बाजूंनी खास न्यू इंग्लंड पद्धतीच्या बांधकामाचा अतिशय आरामदायी व्हरांडा आहे. मुख्य इमारतीपासून शे-दोनशे फुटांवर एक जुनं कोठार होतं. तिथे आता संगीतासाठी बनवलेल्या ध्वनिरोधक खोल्या आहेत. एक कॉम्प्युटरसंच मध्यवर्ती केंद्र आहे. तसंच सभा, नाटकं आणि पाट्यांसाठी मोठा हॉल आहे. बास्केट बॉल, स्केट बोर्ड यांसारख्या खेळांच्या सरावासाठी खास तयार करून घेतलेली मैदानं आहेत. शिवाय फोर स्क्वेअर खेळांसाठी खास जागा राखून ठेवलेली आहे. (फोर स्क्वेअर हा ब्रिटनमध्ये फारसा माहीत नसलेला चेंडूचा खेळ आहे. यामध्ये खूप मुलं लहान जागेत खेळू शकतात. या खेळात धीम्या गतीने टप्पे मारत चेंडू एकमेकांकडे फेकायचा असतो. कधी कधी सारं कौशल्य पणाला लावून अतिशय चुरशीच्या स्पर्धेसारखंही खेळता येतं) घर आणि कोठार यांच्यामध्ये एक सहजपणे चढता येण्याजोगा प्रचंड वृक्ष आहे.

घराच्या आत एक कलादालन म्हणता येईल अशी खोली, एक गाण्याची खोली, एक स्वयंपाकघर, एक अंधारी खोली, एक प्रयोगशाळा आणि एक ऑफिस आणि बैठकीच्या खोल्या म्हणता येतील अशा विविध आकारांच्या अनेक खोल्या आहेत. या खोल्यांच्या भिंतींना लागून पुस्तकांची शेल्फ आहेत. या सर्व खोल्यांमध्ये एका ऐसपैस आणि आरामशीर अशा, शिवणकामाच्या खोलीसारख्या वाटणाऱ्या ज्या जागेत मी होतो, ती एक सांस्कृतिक आणि सामाजिक केंद्र होतं. त्या ठिकाणी पंचवीस-तीस माणसं आरामात एकत्र येऊ शकत होती. तिथे मासिकं ठेवलेली असायची, एक बुद्धिबळाचा पट होता आणि दोन-चार गिटार होते.

आठवड्यातून एकदा शाळेची सभा भरते आणि सभेत ठरल्याप्रमाणे शाळा चालवली जाते. या सभेला संपूर्ण शिक्षकवर्ग आणि विद्यार्थीवर्ग हजर राहू शकतो. विशिष्ट उपक्रमांची किंवा क्षेत्रांची जबाबदारी घेण्यासाठी नेमलेल्या 'कॉर्पोरेशन' नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या, समित्यांवर विविध कामे सोपवली जातात.

उदाहरणार्थ, खेळांचं 'कॉर्पोरेशन', संगीताचं 'कॉर्पोरेशन' इत्यादी. शाळेच्या सभेत नियम बनवले जातात. परंतु नियमांची पायमल्ली करणाऱ्यांना वठणीवर आणण्यासाठी एक 'जेसी' म्हणजेच ज्युडिशियल (न्यायालयीन) कमिटी (चौकशी समिती) असते. या कमिटीत आठ सभासद असतात. शाळेच्या सभेने निवडलेले दोन न्यायालयीन कर्मचारी, निरनिराळ्या वयोगटांतून निवडले गेलेले पाच विद्यार्थी आणि एक शिक्षक अशी तिची रचना असते.

शाळेच्या प्रकाशनांपैकी 'द सड्बरी व्हॅली एक्सपीरिअन्स' या प्रकाशनामध्ये डॅन ग्रीनबर्ग यांनी ज्युडिशियल कमिटीच्या कार्यपद्धतीचे विस्तृत वर्णन केले आहे:

जर तुम्हाला एखाद्यावर गैरकृत्यांचा आरोप करावयाचा असेल तर तो व्यक्तिः करावा लागतो, त्यासाठी शाळेतील शिक्षकांची किंवा इतर कर्मचाऱ्यांची मदत घेता येत नाही. तसा शाळेचा जुना आणि सर्वमान्य पायंडा आहे. जोपर्यंत सामाजिक जबाबदारीची पूर्ण जाणीव असणाऱ्या व्यक्तींचा गट शाळा चालवत असतो, म्हणजेच जोपर्यंत शाळेच्या मूळ तत्वांनुसार ती चालवली जाते तोपर्यंत शाळेच्या स्थापनेपासून चालत आलेल्या या प्रथेत बदल करण्याची कोणतीच गरज भासत नाही. तक्रारींची स्पष्ट नोंद घेतली जावी यासाठी त्या लेखी स्वरूपातच असतात आणि एखाद्या अशिक्षित व्यक्तीला तक्रार करायची असल्यास तिला तिची तक्रार लिहून देण्यास आणि इतर मदत करण्यास आसपासची माणसं नेहमी तत्पर असतात.

तक्रार निवारणाच्या या पद्धतीत पुढची पायरी अत्यंत महत्त्वाची असते. ज्यावेळी तक्रार नोंदवली जाते तेव्हा ती गंभीर आहे की उथळ आहे, खरोखरच नियमांची पायमल्ली केलेली आहे किंवा नाही, ज्या व्यक्तीविरुद्ध तक्रार केलेली आहे तिचा गैरकृत्यात सक्रिय सहभाग आहे किंवा नाही आणि असल्यास त्या व्यक्तीचे कोणी साथीदार आहेत का याविषयी कोणालाच काही माहीत नसतं. ही अनिश्चितता दूर करण्यासाठीच चौकशी समिती (ज्युडिशियल कमिटी) रीतसर चौकशी करते... अर्थात समितीला घालून दिलेल्या कायद्याच्या चौकटीत राहून बसणारी. सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे या स्थितीत आपल्याला समितीकडून हवा असतो तो फक्त सत्यासत्यतेचा अहवाल. भक्कम पुराव्यानिशी बनवलेलं आरोपपत्र, खटला, सुनावण्या या गोष्टी पुढे येणार असतात.

चौकशी समितीचा तपास पूर्ण झाल्यावर (आणि तपासाअंती तिला तक्रारीत खरोखरच काही तथ्य सापडलं तर) समिती स्वतःच आरोप रीतसर

नोंदवून घेते. नेमके कोणते नियम तोडले आहेत आणि संबंधित व्यक्ती कोणकोण आहेत यावर फक्त चौकशी समितीच बोट ठेवू शकते. खऱ्या अर्थाने पाहिलं तर चौकशी समिती शाळेची सर्वोच्च ज्युरीच असते. ती अगोदर पुरावे गोळा करते आणि तशीच सबळ कारणं मिळाली तर खटला उभारणीसाठी आरोपपत्र तयार करते. या ज्युडिशियल कमिटीच्या रचनेत शाळेतील सर्व स्तरांना प्रतिनिधित्व मिळालेलं असतं. त्यामुळे आपल्या माणसांकडून योग्य न्याय मिळणार याबद्दल सर्वांनाच खात्री असते.

एकदा का समितीने एखाद्या व्यक्तीवर आरोप निश्चित केला की कामकाजाची चक्रं वेगाने फिरू लागतात. कोणताही अडथळा किंवा कसलीही दिरंगाई त्यांना थोपवू शकत नाही. समितीचा कारकून आरोप जाहीर करतो आणि आरोपीचा बचाव नोंदवून घेतो. जर आरोपीने गुन्हा कबूल केला तर पुढील सुनावणीची गरज नसते, आणि शिक्षा फर्मावणं शक्य होतं.

परंतु जर आरोपीने आपण निरपराध असल्याचं सांगितलं तर समिती संपूर्ण सुनावणीस सज्ज होते. 'निर्वाचन अधिकारी', जो शाळेच्या सभेचा अध्यक्षही असतो, आरोपपत्र जाहीर होऊन आरोपीने आपलं निरपराधित्व नोंदवल्यापासून एक-दोन दिवसांच्या आत सुनावणीचे वेळापत्रक बनवतो; गुन्हाशी आणि आरोपींशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसलेल्या शाळेच्या सभेच्या सहा सभासदांना ज्यूर बनवले जाते. आरोपपत्र तयार करणारी ज्युडिशियल कमिटीच आपला वकील नेमते. आरोपी स्वतः बचाव करू शकतो किंवा त्यासाठी मदतीची विनंती करू शकतो. शाळेच्या सभेच्या सर्व सभासदांसाठी सुनावणी खुली असते आणि ते योग्यच असतं.

शिक्षा सुनावणं ज्युडिशियल समितीच्या अखत्यारीत असतं. बहुतेक बाबतीत चौकशी, आरोपपत्र, गुन्हा सिद्ध करणारा युक्तिवाद, आणि शिक्षेची सुनावणी हे सर्व विनाविलंब आणि सलगपणे पार पडतं. कारण नियमभंगाच्या बहुसंख्य प्रकरणांचं स्वरूपच असं असतं की अतिशय त्वरेने खटला चालवला तरी कोणावरही अन्याय होण्याचा प्रश्नच संभवत नाही. क्वचित काही गुंतागुतीच्या प्रकरणी न्यायदानास थोडा विलंब होतो, परंतु प्रत्येक खटल्याच्या कामकाजात अथवासून इतिपर्यंत सहभाग असल्यामुळे मजबूत बनलेली ज्युडिशियल कमिटी अशा मोक्याच्या स्थानावर पाय रोवून उभी आहे की तिथून योग्य न्याय आणि केवळ योग्य न्यायच मिळू शकतो. शिवाय सहाध्यायीच कमिटीचे सभासद असल्यामुळे तिच्यासमोर येणाऱ्या सर्वांना आपल्याला रामशास्त्री न्याय मिळणार असा विश्वास वाटत असतो.

न्यायदानाच्या या पद्धतीमुळे कमिटीचे कामकाज किती उच्च गुणवत्तेचे असतं हे ती लहानसहान गुन्हातदेखील ज्या बारकाईने लक्ष घालते यावरून दिसून येतं. कमिटीसमोर येणारे बहुतेक गुन्हे फारशा गंभीर स्वरूपाचे नसतात हे वास्तव माहीत असूनही! कमिटीचा पुढे उद्धृत केलेले कार्यवृत्त वरील विधानास पुष्टी देते :

९३.५८६ ५/१६/९४

ग्रॅहमने आय.बी.एम.च्या ऑटोएक्झिक्युट.बॅट फाइलचे संकलन केलं. त्यामुळे कॉम्प्युटर कॉर्पोरेशन महामंडळाच्या नियमांचा भंग होतो. ग्रॅहमला १०००.०८ कलमाखाली शिक्षा झाली. (विविध कामांची जबाबदारी घेण्यासाठी विविध महामंडळं नियुक्त केलेली असतात. शाळेचं महामंडळ या सर्वांना जबाबदार असतं.) दोषी. कॉम्प्युटर महामंडळाकडे अभिप्रायासाठी विचारणा.

९३.५८७ ५/१६/९४

अॅलेक्स ओ. ने त्याची सायकल बाहेर ठेवली.

अॅलेक्स ओ. वर ४००.०४ कलमाखाली आरोप ठेवण्यात आला. [सायकली किंवा इतर चाकं असलेली वाहनं (गो-कार्ट, स्केट बोर्ड इत्यादी) दररोज दिवस संपताना सायकल स्टँडवर किंवा इमारत देखभाल विभागाच्या कर्मचाऱ्याने नियुक्त केलेल्या वाहन संग्रहांच्या जागी ठेवायला हवीत] दोषी. समज दिली.

९३.५८८ ५/१६/९४

नाथन एस. ने परवानगीशिवाय दोन पाहुण्यांना आणले.

नाथन एस. वर २०००.०१ कलमाखाली आरोप ठेवण्यात आला. (एका सर्वसामान्य नियमाद्वारे कर्मचारी, कमिटी आणि महामंडळांना अधिकार दिले आहेत.) दोषी. पुढील वर्षभर पाहुणे आणण्यास नाथनवर बंदी.

९३.५८९ ५/१६/९४

फ्रान्सेस्काने लेनचा छळ केला. फ्रान्सेस्कावर २००.०१ कलमाखाली आरोप ठेवण्यात आला. (शाळेतील उपक्रमांत कोणालाही शाब्दिक किंवा शारीरिक इजा न करता शांतपणे भाग घेण्याच्या एखाद्या व्यक्तीच्या हक्कावर दुसरी व्यक्ती जाणूनबुजून गदा आणू शकत नाही. अर्थात उपक्रमांना शाळेच्या सभेची मंजूरी असायला हवी.) दोषी. दुसऱ्या दिवशी एका दिवसासाठी शिवणाच्या खोलीच्या बाहेर हकालपट्टी. (शिवणाची खोली प्रशस्त असल्यामुळे भेटीगाठीचं ठिकाण बनली होती.)

४३.५९० ५/१२/९४

ज्युलिअन शिवणाच्या हॉलमध्ये टेबलावर बसला.

ज्युलिअनवर ३००.०३ कलमाखाली आरोप ठेवण्यात आला (शाळेच्या मालकीच्या वस्तूंचा मालकाच्या संमतीशिवाय इतर कारणांसाठी वापर करण्याची परवानगी नाही) दोषी. समज दिली.

९३.५९१ ५/१७/९४

पीटर एच. ने कचऱ्याची बादली उचलल्यावर त्या जागी रिकामी बादली ठेवली नाही. पीटर एच.वर २००.०२ कलमाखाली आरोप ठेवण्यात आला. (शाळेत जाणूनबुजून इतरांच्या कामात अडथळे आणण्यास बंदी आहे) दोषी. दुसऱ्या दिवशी तळमजल्यावरील आणि पहिल्या मजल्यावरील कचरा पीटर एच. ने उचलावा अशी शिक्षा झाली.

वरील कार्यवृत्तावरून मुलांच्या वागण्यांतील बारकाव्यांवर कशी नजर ठेवली जाते हे तर दिसून येतेच; परंतु शिक्षादेखील कशा सौम्य असतात हेही जाणवते. बहुतेक आरोपी गुन्हा कबूल करतात आणि बऱ्याच जणांना पुन्हा असे नियमभंग न करण्याची समज देऊन सोडले जाते. मुलांच्या वर्तणुकीबद्दलचे नियम तारतम्य बाळगून बनवलेले आहेत, हे नियम मोडणाऱ्यांनादेखील मान्य असतं. मुळात हे नियम कोणा प्रौढांच्या अलिप्त गटाने लादलेले नसतात, तर ते शाळेच्या सभेत शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांनी एकत्रितपणे बनवलेले असतात. असं जरी असलं तरी सड्बरी शाळेच्या इतक्या माफक अपेक्षांनादेखील धुडकावणारी काही बंडखोर मुलं असतील असा समज असू शकतो. परंतु वस्तुस्थिती अजिबात तशी नव्हती.

अशा प्रकारे संघटनकौशल्य अधोरेखित करणारी शाळेची रचना हा तर सड्बरीचा मानबिंदू आहेच. त्या व्यतिरिक्त शाळेची पदविका देण्याची पद्धतही अनन्यसाधारण आणि म्हणूनच उल्लेखनीय आहे. कारण या पद्धतीत मुलांनाच अंतर्मुख बनून स्वतःचा शोध घ्यायचा असतो. शाळा स्वतः कोणतीही टीकाटिप्पणी करणं टाळते. शाळेतून बाहेर पडणाऱ्या मुलाला/मुलीला जर पदविका हवी असेल तर त्याला/तिला शाळेच्या कुबड्यांशिवाय बाहेरच्या जगात आपण एक जबाबदार आयुष्य जगण्यास सिद्ध आहोत असा युक्तिवाद करणारा प्रबंध सादर करावा लागतो. इतर विद्यार्थी, शिक्षक आणि शाळेशी संबंधित इतर महाभागांच्या उपस्थितीत हे सादरीकरण होतं आणि ही मंडळी विद्यार्थ्यांची उलटतपासणी करते. त्यानंतर लगेचच गुप्त मतदानाने त्या विद्यार्थ्याला पदविका द्यायची किंवा नाही याचा निर्णय घेतला जातो.

संपूर्ण कार्यक्रमात गांभीर्य असतं. माझ्या सड्बरीच्या भेटीच्या अल्प

कालावधीत अशा अनेक प्रबंध सादरीकरणाच्या कार्यक्रमांना हजर राहाण्याचं भाग्य मला लाभलं. प्रबंधांच्या स्वरूपाचा अंदाज यावा यासाठी एक प्रबंध शब्दशः उद्धृत करत आहे.

मी गेली साडेचार वर्ष सड्बरी व्हॅली शाळेत आहे. इथे मी एक जबाबदार व्यक्ती आहे असा माझा समज आहे. मला असंही वाटतं की बाहेरील जगात एक जबाबदार व्यक्ती म्हणून वावरायला मी समर्थ आहे. माझ्या अशा वाटण्याचं स्पष्टीकरण देण्यासाठी मला माझ्या इथल्या वास्तव्याबद्दल सविस्तर सांगावं तर लागणारच आहे परंतु इथे येण्यापूर्वीचं माझं आयुष्य कसं होतं यावरही टिप्पणी करावी लागेल.

मी माझ्या ज्युनिअर हायस्कूलमधल्या काळापासून सुरुवात करतो.

मी माझ्या आईबरोबर मेन गावी राहात होतो आणि तिथल्या शाळेत जात होतो. माणसांनी कसं वागावं, त्यातूनही लहानांनी कसं वागावं याबद्दलचा त्या लहान गावातील समाजाचा दृष्टिकोन फारच संकुचित होता.

माझे तिथले दिवस फार तापदायक होते. मी इतर मुलांहून वेगळा होतो. अजूनही आहे. माझा बोलघेवडा स्वभाव माझ्यासाठी एकाच वेळी वरदान आणि शाप ठरत असे. म्हणजे असं, की माझी अभ्यासातली आणि कलांमधली प्रगती चांगली होती. मला मोठ्यांची मर्जी सांभाळणं छान जमलं होतं. पण माझ्या समवयस्कांमध्ये मी मिसळू शकत नव्हतो. कारण सारे जेण जणू एका साच्यातून निघाल्यासारखे वागत.

त्यांनी मला जवळजवळ वाळीतच टाकलं होतं. याचं कारण मला वाटतं मी वेगळा होतो आणि ते मला समजून घेऊ शकत नव्हते.

माझ्या सहाध्यायांनी माझा स्वीकार न केल्याची खंत मला बोचत होती. कदाचित त्यावर प्रतिक्रिया म्हणून स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी मी अभ्यासात जास्त लक्ष घालू लागलो. 'ए' दर्जावर समाधान न मानता 'ए+' दर्जा मिळवण्यासाठी जिवाचा आटापिटा करू लागलो. एखाद्या परीक्षेत 'बी' दर्जा मिळाला तर निराश होऊ लागलो. निष्कारण स्वतःवर मानसिक ताण ओढवून घेऊ लागलो. शाळेतल्या प्रगतीभोवतीच माझं आयुष्य फिरू लागलं. त्याशिवाय आपण अगदीच कुचकामी असा समज मी करून घेतला. साहजिकच अभ्यासातील दर्जा मिळवण्याच्या वेडाप्यायी मी माझं शाळेतलं सवंगड्यांसमवेतचं रम्य सहजीवन हरवून बसलो.

माझ्या आधीच्या शाळेतलं आयुष्य अगदीच काळ्याकुट्ट रंगाने मला रंगवायचं नाही. तिथेही माझा लहानसा मित्रपरिवार होता. शिवाय सॅक्सफोन वाजवणं आणि गावाबाहेर निसर्गाच्या सान्निध्यात पळायला जाणं हे दोन

आवडते छंदही मी जोपासले होते. दुदैवाने हे छंद सांभाळतानादेखील मला अनेक अडचणी आल्या. सुरुवातीला सॅक्सफोनचे सूर शोधताना दमछाक होत होती आणि रानावनातून धावण्याची शर्यत आमची स्वारी धापा टाकत कशीबशी शेवटच्या क्रमांकाने संपवायची.

शेवटी एकदाचा परिस्थितीत बदल घडू लागला. मी सॅक्सफोन वाजवण्याच्या खाजगी शिकवणीला जाऊ लागलो आणि खरोखरच संगीतातली मजा अनुभवू लागलो. माझी वाद्यवादनातली प्रगती माझ्या संगीत शिक्षकांच्या नजरेने बरोबर टिपली आणि त्यांनी मला शाळेच्या मंचाच्या जॅझ बँडमध्ये सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले. मी ते तत्काळ स्वीकारले आणि लवकरच मी शाळेतील उत्तम वादकांसोबत बँडमध्ये वाद्य वाजवू लागलो. जॅझ संगीताच्या बँडमध्ये खूप कष्ट घ्यावे लागतात, पण मला त्यात आनंद मिळत होता. अखेरीस मला गृहपाठाखेरीज दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीत सूर सापडला होता.

याच सुमारास मी आतापर्यंत पूर्णपणे अनभिज्ञ असलेल्या लेड सेपेलिन आणि इतर अभिजात रॉक संगीताच्या संपर्कात आलो. या संगीताने मला इतकी भुरळ पाडली की मला गिटार वाजवायला शिकायचं आहे असा मी निर्णय घेतला.

वय वाढू लागलं तसं माझ्यातील क्रीडाकौशल्य विकसित होऊ लागलं. इतर दोन सवंगड्यांबरोबर गावाबाहेर शेताशेतातून (क्रॉसकंट्री) धावण्याच्या टीममध्ये मी सहभागी झालो. हळूहळू माझा धावण्याचा वेग वाढू लागला. सोबत्यांबरोबर धावत असल्यामुळे माझ्या धावण्याच्या वेळेत तर प्रगती होत होतीच पण सराव करताना मस्त मजा यायची. क्रीडापटूंच्या मेळाव्यात माझी हजेरी लागू लागली, आयुष्याला अर्थ येऊ लागला.

तथापि, मला अजूनही स्वतःचा शोध लागत नव्हता. त्यामुळे मी खूप अस्वस्थ असे, बेचैनी असे. सदा कातावलेला असे. आयुष्यात काहीतरी बदल हवा हे मला जाणवत होतं. पण नेमका कोणता बदल हवा हेच समजत नव्हतं मग तो बदल कसा घडवून आणायचा ही तर फार दूरची गोष्ट! आईचं घर सोडावं आणि बाबांबरोबर रहायला जावं असाही विचार मनात आला पण आता कुठे मी मेनमधल्या माझ्या आयुष्याची मजा अनुभवायला लागलो होतो. सरकारी शाळेच्या अतिशय नीरस आणि उबग आणणाऱ्या वातावरणातून सुटका करून घ्यायची खूणगाठ मनाशी बांधली होती. मला इंग्रजी भाषा आणि इतिहास असे दोन विषय आवडत, पण माझं खरं प्रेम धावण्यावर आणि संगीतावर होतं. आणि शाळेच्या मदतीशिवाय स्वतःच्या हिमतीवर या दोन्ही क्षेत्रांत मी प्रगती करू शकतो हे मला ठाऊक होतं.

बेस बॉल खेळण्यात मला खूप रस होता. पण प्रयत्न करूनही मी शाळेच्या बेस बॉल टीममध्ये स्थान मिळवू शकलो नाही. मी गिटार शिकण्यास अतिशय उत्सुक होतो. पण आसपास कोणी शिकवणारंच नव्हतं. माझ्या आयुष्यातला तो फारच निराशाजनक काळ होता.

माझ्या आयुष्याच्या पुढच्या टप्प्यांत घडलेल्या काही घटनांमुळे मला फारच एकाकी वाटू लागलं. मी माझ्या बाबांच्या सान्निध्यात जास्त असायला हवं, हे मला स्पष्टपणे कळू लागलं. ज्या ठिकाणचा समाज खुल्या कवाडांचा आहे आणि जिथे सोयी-साधनांची उपलब्धता आहे अशा ठिकाणी राहायला जाणं मला गरजेचं वाटू लागलं. मेन सोडणं माझ्यासाठी आवश्यक होतं. मला ते मनोमन पटतही होतं. मी स्वतःशी झगडत राहिलो. पण काही ना काही कारणास्तव मेन सोडणं काही मला जमलं नाही एवढं खरं!

आतल्या आत माझी घुसमट चालूच होती. माझी शाळेतील गैरहजेरी वाढतच गेली. परिणामी, माझी अभ्यासातील कामगिरी खालावत गेली. आतापर्यंत केवळ अभ्यासातील पराक्रमावरून स्वतःचं मूल्य ठरवण्याची सवय असल्यामुळे अभ्यासातल्या उतरत्या आलेखाबरोबर माझा आत्मविश्वासही ढळू लागला. त्याला पुन्हा उभारी देणं मला जमलं नाही. शाळा तर अगदीच कुचकामी वाटू लागली.

माझे शिक्षक माझ्या 'क्षमते'बद्दल चर्चा करत तेव्हा मला संताप यायचा. पुढे पुढे तर मला शाळेशी जमवून घेणं अशक्य होऊन बसलं. शाळेच्या जागी मला एक अक्राळविक्राळ रूपातला राक्षस दिसू लागला. कणकेच्या गोळ्यासारखा तो मला मळत होता आणि हवा तसा आकार देत होता. मग त्याने माझा एक नीरस निर्विकार जिवंत ठोकळा बनवला आणि त्यात पूर्णपणे निरुपयोगी अशी प्रचंड माहिती ठासून ठासून भरली.

हे असं कित्येक महिने चालू होतं. त्यानंतर एकदा एका शनिवारी-रविवारी आईला बॉस्टनमध्ये कुठल्याशा कॉन्फरन्ससाठी (परिषदेसाठी) जायचं होतं. माझे बाबा बॉस्टनला रहायचे. मी आईबरोबर बॉस्टनला गेलो आणि बाबांबरोबर राहिलो. परतीच्या प्रवासात आई कुठल्याशा सड्बरी व्हॅली शाळेबद्दल भरभरून बोलत होती. तिने नुकतंच त्या शाळेबद्दल बरंच काही ऐकलं होतं म्हणे! बॉस्टन ते मेनच्या सहा तासांच्या कारच्या प्रवासात जवळजवळ संपूर्ण वेळ आम्ही शाळेबद्दलच बोलत होतो. खरंतर पाच मिनिटांच्या संभाषणानंतरच मी त्या शाळेत जायचं ठरवून टाकलं होतं.

शाळेबद्दल रविवारी बोलणं झालं. सोमवार आणि मंगळवार मित्रमैत्रीणींचे निरोप घेण्यात आणि सामान बांधण्यात गेले. बुधवारी मी, माझी आई आणि

माझं मांजर बॉस्टनला रवाना झालो.

गुरुवारी, म्हणजे सड्बरी व्हॅली शाळेबद्दल मी प्रथम ऐकलं तेव्हापासून आठवड्याच्या आत मी हॅन्ना ग्रीनबर्गसमोर मुलाखत द्यायला बसलो होतो. त्यानंतरच्या सोमवारी मी शाळेच्या विविध विभागांची ओळख करून घेऊ लागलो आणि त्यानंतरच्या आठवड्यात माझं नाव शाळेत नोंदवलं गेलं.

अजूनही मला समजत नाही की मी कशाने भारावून गेलो होतो, पण शाळेची पुरेशी ओळख होण्याआधीच मी तिच्या प्रेमात आकंठ बुडालो होतो. अगदी पहिल्या दिवसापासून ही शाळा जणू माझ्यासाठीच बनली आहे असं मला वाटत होतं.

सड्बरी शाळेतले पहिले दोन महिने मी जणू स्वर्गात असल्यासारखा वावरत होतो. अखेर मी मुक्त झालो होतो आणि ती सुखद जाणीव मी प्रत्यक्ष अनुभवत होतो.

कलाहनमधल्या त्या दोन महिन्यांत मी अंतर्मुख होऊन आतापर्यंतच्या माझ्या आयुष्याचा विचार करत होतो. तेरा वर्षांच्या मानाने माझ्यापाशी भरपूर अनुभव आणि कोणत्याही गोष्टीचा समतोल विचार करण्याची कुवत होती. पण नेमकं काय करायचं हेच सुचत नव्हतं.

तो काळ फारच विचित्र अवस्थेत गेला. कारण एकीकडे आजपर्यंत मिळाला नव्हता इतका मोकळेपणा मला दिलासा देत होता; तर दुसरीकडे मेनमधील अनुभवांनंतर बंद झालेली माझ्या मनाची कवाडे उघडण्यास धजावत नव्हती.

मी उत्साहाने बाहेरच्या जगात मिसळू लागलो. कारण आयुष्यात प्रथमच मला मित्रत्वानं वागणारी माणसं भेटत होती. मी मात्र अजूनही बंदिस्त मनावेच वावरत होतो. इतरांची मी मनोमन पारख करत असे पण त्यावर विश्वास ठेवायला स्वतःच कचरत असे. 'भरपूर दोस्त जमवायची आपली लायकीच नाही' असं खरोखर वाटायचं. माणसांबरोबरचे माझे अनुभव क्लेशकारक होते त्यामुळे कोणाशी जवळीक करायला मन तयार होत नसे.

इतक्या सगळ्या नकारांटा घणघणत असूनदेखील माझ्या मनाला उभारी येत होती. कारण माझ्या समस्या सुटण्याच्या टप्प्यांत आल्या होत्या. इतके दिवस मला जखडून टाकणाऱ्या वातावरणातून अखेर माझी सुटका झाली होती. आपल्याला अजून खूप श्रम घ्यायला हवेत, व्यक्तिमत्त्व परिपक्व बनवायला हवं, जखमा भरून काढायला हव्यात, खूप काही शिकायला हवं या सर्वांची मला पूर्ण जाणीव होती. आणि हे सर्व करायला माझ्यापाशी पुरेसा वेळ आहे हे वास्तव हुरूप देत होतं. मी माझ्या वेळेचं व्यवस्थापन कसं

करावं हे यापुढं दुसरं कोणी माझ्यावर लादणार नव्हतं. यापुढे चांगलं घडणार आहे असं मन सांगत होतं.

ग्रीष्म सुरू झाला आणि बेसबॉल टीममध्ये स्थान मिळवण्यात सरतेशेवटी मी यशस्वी झालो. हा माझा व्यक्तिगत विजय होता. आतापर्यंत अशक्यप्राय वाटणाऱ्या गोष्टी प्रत्यक्षात उतरवण्यात मी सुरुवात केल्याची ती नांदी होती.

शाळेचं ९०-९१ चं सत्र सुरू झालं आणि ग्रीष्मातल्या अनेक आल्हाददायक अनुभवांनी माझा आत्मविश्वास बळकट झाला. म्हणजे मला नोकरी मिळाली, चॅम्पियन लीग बेसबॉल टीमतर्फे खेळण्यापर्यंत मी मजल मारली, माझे बाबा आणि माझी बहीण यांच्याबरोबर माझे दूध संबंध जुळले. तोपर्यंत त्या दोघांनाही मी खऱ्या अर्थाने ओळखत नव्हतो. त्या वर्षी मी मनसोक्त 'फोर स्केअर' खेळलो, डॅन, डिक आणि माइक मॅटिसू (सर्व शिक्षक) बरोबर मनसोक्त जाऊ वाजवला. तरीदेखील अजूनही मी लोकांबरोबर जास्त वेळ घालवण्याच्या बाबतीत मनातून पूर्णपणे सैलावलो नव्हतो.

एवढं खरं की सड्बरी व्हॅलीच्या शिक्षणाची मधुर फळं चाखायला मी सुरुवात केली होती. मला ज्या गोष्टी उत्कटतेने कराव्याशा वाटतात फक्त त्याच मी करत होतो. इतरांच्या भावना समजून घेऊन त्यांच्याशी जुळवून घ्यायचा निकराने प्रयत्न करत होतो. खरं तर पुढील आयुष्यात अतिशय महत्त्वाच्या ठरलेल्या काही मैत्रीच्या नात्यांचा पाया मी नकळत रचत होतो.

९०-९१ सालच्या काही मजेशीर आठवणी म्हणजे माझं मित्रमैत्रीणी जमवायला सुरुवात करणं, सर्वांशी मैत्री करण्याचा प्रयत्न करणं. पण तरीही कोणालाही जास्त जवळ येऊ न देणं वगैरे. या साऱ्यात फारसा काही अर्थ नव्हता, पण मी हे सर्व करत होतो हे देखील तितकंच खरं होतं. वर्षाच्या अखेरीस माझ्या अभिप्राय-वहीत लिहिलेल्या दोन मजकुरांनी माझ्या स्वतःबद्दलच्या आणि इतरांना समजून घेण्याच्या माझ्या दृष्टिकोनात काही बदल घडवून आणले. त्यातला एक मजकूर माझी मैत्रीण मार्गरेट हार्ट हिने लिहिला होता. 'काही हलकट माणसं वाटेल ते बरळतात. तिकडे अजिबात लक्ष देऊ नकोस. एक तर ती हलकट असतात आणि ती तुला अजिबात ओळखत नाहीत. तू तुझ्या वागण्यातला उत्साह मुळीच सोडू नकोस.'

मला तो मजकूर आवडला. हे म्हणजे 'तुला जे वाटतं ते तू कर; इतरांना आवडलं नाही तर त्याची फिकीर करू नकोस' असं सांगणं होतं. गेली दोन वर्षं मी त्या दृष्टीनेच विचार करत होतो, पण नेमक्या अशा शब्दांत स्वतःशी बोललो नव्हतो किंवा इतर कोणी मला प्रत्यक्ष असं सांगितलं नव्हतं.

दुसरा अभिप्राय बेन ड्रेपर याने लिहिला होता. वर्षभर माझे बेनबरोबर खटके उडत होते. मला तर तो फारच तिरसट मुलगा वाटत होता. तो मला सतत 'चिंतामणी गाढव' म्हणायचा, मी सतत कसल्या ना कसल्या चित्तेचं ओझं वाहतो असं म्हणायचा. त्याने लिहिलं होतं, "मी तुला कधीकधी चिंतामणी गाढव म्हणायचो. त्याचं कारण तू कधीकधी तसा वागतोस म्हणून. पण ठीक आहे, तेवढं चालतं."

त्याच्या अभिप्रायातल्या 'तेवढं चालतं' या शब्दप्रयोगाने मला चकित केलं. बराच विचार केल्यावर माझ्या लक्षात आलं की मी चिंतामणी गाढव असेन किंवा नसेन. पण जोपर्यंत मी जसा आहे तसा वागतो तोपर्यंत कसाही असलो तरी सर्वांना आवडतो.

पुन्हा ग्रीष्म आला आणि मी तो साधारणपणे मागल्या ग्रीष्मासारखाच घालवला. माझी टीम पुन्हा सर्वश्रेष्ठ ठरली. या वर्षीच्या खेळात मी महत्त्वाची कामगिरी बजावली. टीममध्ये माझं मध्यवर्ती स्थान होतं. त्यामुळे बेसबॉलमधल्या माझ्या कर्तृत्वावर मी पूर्ण समाधानी होतो. मी बाबांशी आणि माझ्या बहिणीशी आयुष्यावर बोलायचो. त्या दोघांकडून बरंच काही शिकणं चालूच होतं. दुःख कमी करण्यास काळ हाच उत्तम उपाय आहे म्हणतात त्याप्रमाणे माझ्या गतआयुष्यातल्या कटु आठवणीदेखील काळाच्या पडद्याआड विरू लागल्या.

जेव्हा मी शाळेच्या ९१-९२ सालाच्या सत्रांसाठी सज्ज झालो तेव्हा जाणवलं की मला काही नवीन प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करायचं आहे. मी कोण आहे, मी कसा आहे, मला काय हवं आहे हे ते प्रश्न होते. मला प्रयोगांतून उत्तरं शोधायची होती.

माझ्यासाठी ते वर्ष फारच वैविध्यपूर्ण गेलं. गिटारचे धडे मी गांभीर्याने घेऊ लागलो, कराटे शिकायला सुरुवात केली, अनेक विषयांच्या शिकवण्या चालू केल्या, मानसशास्त्र वाचू लागलो, उतारावरून स्कीइंग करायला शिकलो, गावाबाहेरच्या (क्रॉस कंट्री) स्कीइंगच्या सहलीला गेलो, ज्युडिशियल कमिटीमध्ये कारकुनाचं काम केलं. एवढं करूनही माझं सॅक्सफोन बजावणं आणि बेसबॉल खेळणं चालूच होतं.

सारं काही बऱ्यापैकी सुरळीतपणे चालू असलं तरी थोड्याफार अडचणीही होत्याच. मी ज्या अनेक गोष्टीत स्वतःला गुंतवून घेतलं होतं, त्यातील काही करणं मला जड जात होत्या. माझ्या आयुष्याचा वेग इतका वाढला होता, म्हणजे मीच तो वाढवला होता, की माझी स्वतःचीच दमछाक होत होती. इतरांशी जुळवून घेण्यात देखील मला अजून फारसं यश मिळत नव्हतं.

त्या वर्षी खऱ्या अर्थाने माझ्या आयुष्याचे लगाम मी माझ्या हातात घेतले. आतापर्यंत मला जे करावंसं वाटत होतं ते मी खरोखरच करू लागलो होतो. आणि उत्तमरीत्या निभावूनही नेत होतो.

त्या ग्रीष्मातला बेसबॉलचा हंगाम माझ्यासाठी शेवटचा उरला. बेसबॉलचा हंगाम सरत आला तेव्हा माझ्या लक्षात आलं की, या खेळासाठी माझी जितकी शक्ती मी पणाला लावत होतो त्या मानाने हाती फारसं लागत नव्हतं. गेल्या दोन वर्षांत माझ्यात खूप बदल झाला होता, माझ्यातील विजिगीषू वृत्ती खूप कमी झाली होती. पूर्वीसारखा मी माझ्या आयुष्यावर नाराज नसायचो. कोणाला 'हरवण्यात' किंवा कोणावर 'वचपा' काढण्यात मला खरोखरच फारसं स्वास्थ्य उरलं नव्हतं. आता माझा स्वतःवरचा विश्वास वाढला होता, मला सुरक्षित वाटत होतं, मला स्वतःला सिद्ध करायला यापुढे बेसबॉलमधल्या माझ्या कामगिरीच्या संख्याशास्त्रीय आकड्याची गरज नव्हती. मी मानसिक तणावाच्या अवस्थेतून जात होतो तेव्हा बेसबॉलने मला निश्चितच उभारी दिली होती. अजूनही तो माझ्या आवडीचा खेळ होता. पण मला त्यातच अडकून राहायचं नव्हतं. बेसबॉलसाठी मी जो वेळ आणि ऊर्जा देत होतो, त्यांचा रोख आता कराटेकडे वळवण्याचं मी ठरवलं.

आता शाळेतलं शेवटचं वर्ष. अनेक दृष्टींनी पाहता त्या वर्षाला 'मनासारखं सारं काही जुळून येणारं वर्ष' असं शीर्षक द्यायला हरकत नाही. मुख्य म्हणजे एव्हाना मी स्वतःशीच छानपैकी जुळवून घेतलं होतं आणि शाळेतल्या वातावरणातही मी स्वस्थचित वावरत होतो. काही जिवलग सवंगडी मिळाले होते. आयुष्यात प्रथमच खूप मोकळं, प्रसन्न, निर्धास्त वाटत होतं. रोज पहाटे जाग यायची ती येणाऱ्या नव्या दिवसाची आतुरतेने वाट पाहात. आता मी शाळेत आठ ते नऊ तास घालवू लागलो होतो.

मागील वर्ष माझं शाळेतलं सर्वात व्यस्त वर्ष होतं. फ्रेंच भाषेपासून ते इतिहास ते ताओइझमपर्यंत अनेक विषयांचा मी अभ्यास केला. शाळेच्या सभेच्या चेअरमनची जागा मी लढवली आणि जिंकलीदेखील. मी सतत लिखाण करत होतो. गिटार तर सदा माझ्या कमरेलाच बांधलेली असायची. माझ्या भविष्यात जे वाढून ठेवलं आहे त्याला सामोरं जाण्याची मी उत्साहाने तयारी करत होतो हे सारं लक्षणीय होतं. गेली पंधरा वर्षं मी आला दिवस ढकलत जगत होतो. 'उद्या'च्या दिवसात मला किंचितही स्वास्थ्य नव्हतं. आयुष्यात आपल्या मनासारखं कधीच घडणार नाही असंच जणू मनाने घेतलं होतं. पण चमत्कार घडला होता. आता सारं काही मनासारखं घडत होतं. एवढंच नव्हे तर माझ्या लक्षात आलं होतं की मी जर ठरवलं तर यापुढेही

निश्चितच मनासारखं घडत राहाणार होतं.

इतरांबरोबर स्वस्थ चित्ताने आणि तणावमुक्त होऊन मी वागू लागलो तो मागच्या वर्षी. प्रथमच मी माझ्या नव्याने मिळवलेल्या काही जिवलग दोस्तांसमोर मन मोकळं करू लागलो. यापूर्वी कधीही असं घडलं नव्हतं. हळूहळू माझा स्वभाव मनमिळाऊ बनू लागला. आयुष्यातल्या यातना विरू लागल्या, ते आयुष्य सुंदर बनत चाललं.

सड्बरी व्हॅलीत आल्यामुळे मला स्वतःचा शोध घेण्याचं स्वातंत्र्य मिळालं. इथे आल्यामुळे मी मोकळ्या स्वासाचा आनंद घेण्यास शिकलो. मला ठाऊक आहे की असली चावून चोथा झालेली वाक्यं प्रत्येक प्रबंधात असतात. तरीदेखील ती लिहावीशी वाटली, कारण ती वास्तव दर्शवतात.

कराटे माझ्या आयुष्यातला केंद्रबिंदू बनू लागला होता. हळूहळू माझं शरीर माझ्या ताब्यात येत होतं. इतके दिवस बेडौल आणि अवघडलेलं वाटायचं. येताजाता धडपडून आपटी खाणारा बावळट आता सुडौल तरतरीत किशोर बनला होता.

मी स्वतःचं रक्षण करू शकतो हे समजल्यामुळे आतापर्यंत मला चिकटलेल्या अनेक उणीवा मी झटकून टाकल्या. लहानपणी मला सारे येताजाता टोचत असत, मग मी चिडत असे. भांडणं कशी हाताळावी तेच मला समजायचं नाही.

आता मी परिस्थितीशी मुकाबला करायला शिकलो. भांडणं टाळायची कला मी अवगत केली पण जर हाणामारी करायची वेळ आलीच तर स्वतःचं रक्षण करू शकेन याची मला खात्री होती. माझ्या मनःस्वास्थ्याला या दिलाशाची खरी गरज होती.

कराटेसारख्या वीरश्रीपूर्ण खेळामुळे मी शरीरावर आणि मनावर ताबा ठेवायला तर शिकलोच, पण वृत्ती स्थिरावण्यात आणि मनोबल जोपासण्यातही पारंगत झालो. कराटेला माझ्या आयुष्यात फार महत्वाचं स्थान आहे आणि यापुढेही ते तसंच रहाणार आहे.

मागल्या वर्षीच्या उन्हाळ्यात मी खूप कराटे खेळलो, बराच प्रवास केला, मित्रांच्या सहवासात दिवस घालवले, काम केलं आणि वादनही केलं. शिवाय मी माझं मानसशास्त्राचं वाचन चालूच ठेवलं होतं. महाविद्यालयीन शिक्षणात मानसशास्त्राचा अभ्यास करायचा हे एव्हाना मी निश्चित केलं होतं.

त्या वर्षीच्या शरद ऋतूत मी शाळेत आलो तो कामाचा आराखडा घेऊनच. मला पुन्हा शाळेच्या सभेचा चेअरमन बनावचं होतं. मला कराटेतला

ब्राउन बेल्ट कमवायचा होता आणि मला गिलफोर्ड महाविद्यालयात प्रवेश घ्यायचा होता. नॉर्थ कॅरोलिनातील ग्रीन्सबरो गावात लिबरल आर्ट्सच्या अध्ययनाची सोय असलेलं ते लहानसं महाविद्यालय आहे. डिसेंबरपर्यंत माझ्या आराखड्या-बरहुकूम तीनही उद्देश सफल झाले.

माझ्या तीनही इच्छा लागोपाठ पुऱ्या झाल्या खऱ्या, पण यंदाचं उरलेलं वर्ष कसं घालवायचं याचा मी विचारच केला नव्हता. त्याचं असं झालं की, बराच काळ मी केवळ टिवल्याबावल्या करण्यात वाया घालवला. आठवड्यातील बारा तास मी कराटे करत असे.

एखाद्या कराटेच्या शिक्षकाला मदत करायला मला खरोखर खूप आवडतं. मी सराव करतो तेव्हा नवीन काही शिकत असतोच पण एखाद्या कमी अनुभव असलेल्या व्यक्तीला आपलं ज्ञान दिल्याने खूप आनंद मिळतो. जेव्हा मी कराटेच्या वर्गात नसतो किंवा माझ्या कामावरही नसतो तेव्हा मी इथे सड्बरी व्हॅली सोबत असतो; लिखाण करत, दोस्तांबरोबर वेळ घालवत, वादन करत. हे संबंध वर्ष सर्वांशी जुळवून घेण्यात गेलं. सुदैवाने सर्व काही सुरळीत झालं तर मी ऑगस्टमध्ये घरून निघेन आणि शिशिर ऋतूच्या दरम्यान गिलफोर्ड महाविद्यालयात दाखल होण्यासाठी नॉर्थ कॅरोलिनाला रवाना होईन.

आतापर्यंत मी माझी पार्श्वभूमी सांगितली. मी कसा आहे, सड्बरी व्हॅली शाळेतील माझ्या वास्तव्यात मी कसा बदललो हे समजणं सोपं जावं म्हणून पाया रचला. मी एक जबाबदार व्यक्ती आहे आणि समाजात एक जबाबदार नागरीक म्हणून मान्यता मिळण्यास सिद्ध आहे असं मला का वाटतं हे समजण्यासदेखील हा पाया उपयोगी आहे.

मला वाटतं मी स्वतःला एक जबाबदार आणि स्वत्व जपणारी व्यक्ती म्हणून गेल्या चार वर्षांत सिद्धही केलं आहे.

माझ्या मते आपल्या आयुष्याचा लगाम आपल्या हातात ठेवणं, आपल्या कृतींवर ताबा ठेवणं, 'बोले तैसा चाले' या उक्तीनुसार वागणं आणि स्वतःशी प्रामाणिक असणं ही जबाबदार व्यक्तीची लक्षणं आहेत. शिवाय जरूर असेल तेव्हा बदल घडवून आणण्याचं धैर्य दाखवणं आणि आपण राहातो त्या समाजाच्या हितासाठी हातभार लावणं ही देखील जबाबदार व्यक्तीची लक्षणं आहेत. माझ्या सड्बरी व्हॅलीमधील वास्तव्यात या सर्व गोष्टी करण्याची माझी क्षमता मी सिद्ध केली आहे अशी मला खात्री आहे.

इथे स्थलांतर करताना आणि इथे काम करताना माझा खडतर भूतकाळ नजरेआड करून मला वाटचाल करावी लागली. मला वाटतं जरूर असेल

तेव्हा योग्य ते बदल घडवून आणण्याची माझ्यातील धमक मी दाखवून दिली आहे. जेव्हा जेव्हा माझ्या बाबतीत फासे उलटे पडले, त्या त्या वेळी कौशल्याने वस्तुस्थितीला हाताळण्याचं माझं कसब मी दाखवून दिलं आहे.

कराटेच्या वर्गात मार्गदर्शक बनून आणि सड्बरी व्हॅली शाळेच्या प्रशासन संस्थेत वेगवेगळ्या पदांवर काम करून मला वाटतं मी माझ्या भोवतालच्या समाजासाठी योगदान करू शकतो आणि बोलणं कृतीत उतरवतो हे सिद्ध केलं आहे.

माझं इथलं संपूर्ण वास्तव्य अतिशय आनंददायी आणि समाधान देणारं आहे. मला वाटतं शाळेतून बाहेर पडल्यावर या शिंदोरीवर पुढची वाटचाल करण्यास मी सज्ज आहे. नवी आव्हानं पेलण्यास मी उत्सुक आहे. नव्या वातावरणात माझी कौशल्यं आणि माझी बलस्थानं पारखून पाहायला सज्ज आहे.

मला माहीत आहे की तुमच्यापैकी काही जणांना माझ्या भविष्यातल्या योजनांबद्दल जाणून घेण्यात स्वारस्य असेल. मी सांगितल्याप्रमाणे पुढल्या वर्षी मला गिलफोर्ड महाविद्यालयात दाखल व्हायचं आहे. तिथे मुख्य विषय मानसशास्त्र आणि दुय्यम विषय संगीत असं शिकण्याचा माझा इरादा आहे. तसंच महाविद्यालयातून निघणारं वार्तापत्र, तिथून चालवलं जाणारं रेडिओ स्टेशन आणि तिथले नाट्यविषयक कार्यक्रम या सर्वांत सक्रिय भाग घ्यायचा आहे.

माझं कराटेचं प्रशिक्षणही मला चालू ठेवायचं आहे. शिवाय महाविद्यालयातील पहिल्या वर्षांनंतर येणाऱ्या उन्हाळ्याच्या सुटीनं ब्लॅक बेल्टची परीक्षा देण्याचं डोक्यात आहे. जर मला ब्लॅक बेल्ट मिळाला तर कराटेचा प्रशिक्षक बनण्याची माझी इच्छा आहे. मी महाविद्यालयात असेपर्यंत आणि नंतरदेखील कराटेचा शिक्षक बनायला मला नक्की आवडेल.

भविष्यात माझं पुढचं आयुष्य कोणतं वळण घेणार आहे याची मला खरोखरच काही कल्पना नाही. माझी आई समुपदेशक आहे आणि मानसशास्त्र नेहमी माझ्या आवडीचा विषय राहिलेला आहे. इतरांना त्यांच्या समस्या सोडवण्यात मदत करणं माझ्या स्वभावातच आहे आणि मला ते आवडतंदेखील. गेल्या काही वर्षांपासून मात्र मला असं जाणवू लागलं आहे की इतरांच्या प्रश्नात स्वारस्य दाखवण्याची माझी ही खोड काहीना आगाऊपणाची वाटते. प्रत्येकाला आपले प्रश्न सोडवायला दुसऱ्याची मदत हवी असतेच असं नाही, हे लक्षात यायला मला बराच वेळ लागला.

परंतु मी जर मानसोपचार विषयक सल्ला देण्याचा स्वतःचा व्यवसाय

चालू केला तर ज्यांना माझ्या सल्ल्याची गरज आहे अशाच व्यक्ती माझ्यापाशी येतील आणि त्यामुळे माझ्या मते माझ्यासाठी तो योग्य व्यवसाय ठरेल.

शेवटच्या श्वासापर्यंत संगीतवादन करायचा माझा बेत आहे. कधी कधी एखाद्या व्यावसायिक संगीतकाराचं आयुष्य जगण्याच्या शक्यतेच्या विचाराने-देखील माझे डोळे चमकू लागतात. पण वास्तवात तसं घडणं जवळजवळ अशक्य आहे. पण मी माझं संगीतवादन चालू ठेवेन, कदाचित संधी मिळाल्यास बँडमध्ये देखील सहभागी होईन. त्यासाठी लागणारं भरपूर पाठबळ माझ्यापाशी आहे.

कराटे, संगीत आणि मानसशास्त्राव्यतिरिक्त भविष्यात कधीतरी लेखनाचा व्यवसाय करण्याची कल्पनाही डोक्यात घोळत असते. त्यासाठी कशी सुरुवात करायची किंवा ते प्रत्यक्षात कसं उतरवायचं याची कोणतीच योजना माझ्यापाशी नाही. पण माझा आतला आवाज मला सांगतो की मला हे जमेल.

उपजीविकेसाठी मी काहीतरी करेनच. पण मी निवडलेल्या व्यवसायात किंवा त्याच्याही पलिकडे मला व्यक्ती म्हणून स्वतःला घडवायचं आहे, संपन्न व्हायचं आहे. इथे मिळविलेल्या शिंदोरीच्या जोरावर माझ्या कुवतीनुसार उत्तम व्यक्ती बनण्यासाठी मी सतत प्रयत्नशील राहाणार आहे. मला वाटतं जोपर्यंत हा माझा मनोदय पक्का आहे, तोपर्यंत सर्व काही योग्य रीतीनेच घडेल.

तुम्ही सर्वांनी मला जे शिकवलं त्याबद्दल तुमच्यापैकी प्रत्येकाचे मला आभार मानायचे आहेत. तुमच्यापैकी प्रत्येकाकडून मी काही ना काही शिकलो आहे. शाळेकडून मला मिळालेलं प्रेम आणि मानसिक आधार तर केवळ अनमोल आहेत. मी तुम्हाला कधीही विसरणार नाही. यापुढे तुमची अनुपस्थिती मला सतत जाणवत राहील.

हा प्रबंध इतर बहुतेक प्रबंधांहून मोठा आहे. परंतु इतरांनी सादर केलेल्या प्रबंधांत वारंवार आलेले बरेच मुद्दे यात आहेत. ज्या विद्यार्थ्यांना इतर शाळांत काही ना काही कारणांनी जुळवून घेणं शक्य नव्हतं असे कित्येक विद्यार्थी/विद्यार्थिनी सड्बरी व्हेलीत आले होते. या प्रबंधात उल्लेखलेल्या कारणांहून कितीतरी गंभीर स्वरूपाची ती कारणं होती. बहुतेक वेळा शाळेतील एक दोन वर्षांनंतर एखादा शेर किंवा एखाद्या प्रसंगाचे निमित्त व्हायचे आणि बदल घडून यायचा. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात संवादाने नेहमी फार महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. जी मुलं सड्बरी व्हेलीत उशीरा रुजू होतात त्यांच्या मनात आपल्याला शेवटी एकदाची स्वतःचा शोध घेण्याची संधी मिळाल्याची भावना असते. सड्बरीत

आल्यामुळेच आपण जसे आहोत तसे स्वतःला स्वीकारायला शिकलो, कोणताही आव न आणता मोकळेपणाने समाजात वावरायला शिकलो असा त्यांचा दृढ समज आहे. “इथे आल्यामुळे आम्ही स्वतःशी प्रामाणिक राहायला आणि मोकळेपणे वागायला शिकलो” हे गुळगुळीत झालेले विधान आहे, कारण इथला प्रत्येक विद्यार्थी असंच म्हणतो असं या प्रबंधाच्या लेखकानेच म्हटलेलं आहे. या आत्मविष्काराच्या अनुषंगाने आपल्या हृदयाला भिडणाऱ्या गोष्टी, आपल्या नैसर्गिक आवडीनिवडी यांचाही शोध लागतो आणि त्यांच्याशी एकनिष्ठ राहाण्याची, त्यांच्यासाठी जीव ओतून श्रम घेण्याची मनाची तयारी होते. प्रबंध सादर केलेल्या अनेक विद्यार्थ्यांनी ‘जबाबदार’ या शब्दाच्या त्यांना समजलेल्या अर्थाची चर्चा केली आहे. त्यांनी या शब्दाची व्याख्या करताना ज्या मुद्द्यांवर भर दिला ते सर्व या प्रबंधात आले आहेत. विश्वासाहता, स्वाभिमान, धैर्य, खंबीरपणा आणि सहृदयता. इथे विद्यार्थी जेव्हा प्रबंध सादर करतात तेव्हा सड्बरीमधून शिकण्याजोगं सारं काही आपण शिकलो आहोत अशा समाधानात ते सहसा असतात आणि त्यामुळे नवीन वाटा चोखाळण्यास उत्सुक असतात.

आत्मविश्वासाने जगाकडे पहाणारी एक तरुण व्यक्ती म्हणून शाळेतून बाहेर पडण्यापेक्षा दहा जीसीएसई आणि इतिहास, इंग्रजी साहित्य आणि भूगोल किंवा यांसारख्या इतर विषयात ‘ए’ लेव्हल जास्त श्रेयस्कर असं कित्येक मान्यवर संबोधकांना आणि प्राध्यापकांना देखील वाटतं यावर विश्वास ठेवणं खरोखरच कठीण आहे. या प्रबंधाचा लेखक म्हणतो की त्याने आत्मचिंतन केलं आहे, आणि त्यानंतरच त्याने ठरवलं आहे की त्याला मानसशास्त्र, कराटे, गिटारवादन आणि लेखन या विविध क्षेत्रांत जमेल तेवढं प्रावीण्य मिळवायचं आहे, त्याच्या निकटच्या समाजासाठी काही योगदान द्यायचं आहे आणि त्याच्याच शब्दात ‘एक उत्तम व्यक्ती बनायचं आहे’.

तुम्ही जर शाळेला भेट दिलीत तर तिथे इतकं सगळं घडत असेल याचं आश्चर्य वाटतं. माझ्या कानांवर क्वचितच संगीत पडत होतं आणि मी तिथे कोणताही खेळ गंभीरपणे खेळला जात असताना पाहिला नाही. कराटेच्या आणि इतिहासाच्या वर्गांबद्दल मला माहीत होतं. एरव्ही मी मुलांना खेळण्यांशी खेळताना किंवा खेळ खेळताना, गप्पा मारताना, काही मोजक्याच मुलांना ज्युडिशियल कमिटीत किंवा शाळेच्या सभेत भाग घेताना, काहीना वाचताना, एखाद दुसऱ्याला झोपा काढताना, एका मुलाला कॉम्प्युटरचे विविध भाग वेगळे करताना, एका गटाला शीतपेयं आणि मिठाई विकताना, काही मुलांना कॉम्प्युटर गेम खेळताना, एका मुलीला फोटोचे प्रिंट्स काढताना, एकाला चेंडूची हातचलाखी करताना आणि दुसऱ्याला ती शिकताना, अगदी मोजकीच मुलं कलादालनात रमलेली

आणि बरीचशी स्वयंपाकघरात दंग असलेली पाहिली आहेत. जिथे जावं तिथे मुलं बोलताना दिसत होती. बोलतायत, सतत बोलतायत, बोलणं थांबतच नव्हतं. मी देखील त्यांच्याशी बोललो आणि हळूहळू माझ्या लक्षात आलं की ती जे काही शिकली त्यातलं बरचसं ती घरीच शिकली होती.

दुसऱ्या एका तरुणाचं प्रबंध-सादरीकरण ऐकायला मी हजर होतो. प्रबंध लिहिण्यास उपयुक्त असे अधिकृत नियम किंवा मार्गदर्शक सूचना विद्यार्थ्यांना दिलेल्या असतात. या तरुणाने त्या सूचना प्रश्नांच्या स्वरूपात स्वतःला विचारल्या आणि त्यांची उत्तरेही प्रामाणिकपणे देण्याचा प्रयत्न केला. त्यातला एक प्रश्न होता, 'प्रबंध लिहिणाऱ्याने त्याचा बहुतांश वेळ कसा घालवला?'

माझ्या मते या प्रश्नांना दोन उत्तरं आहेत. सर्वप्रथम मी शाळेतला बहुतांश वेळ कसा घालवला याचं उत्तर देतो. मी तणावमुक्त झालो, सैलावलो, मी अनेक खेळ खेळलो. मी इतरांशी मनसोक्त गप्पा मारल्या. मी डेली स्टोअरचं (शिजवलेलं मांस आणि चीज तसंच आयात केलेले खास पदार्थ विकणारं दुकान) विद्युतीकरण केलं (हा विनोद उपस्थित असलेल्या सर्वांना स्पष्ट आठवत होता.) मी या अशा गोष्टी केल्या. पण मी शाळेबाहेर काय केलं? अगदी आताआतापर्यंत मी अभ्यास केला. मी खगोलशास्त्र, पदार्थविज्ञान, गणित, जीवशास्त्र या विषयांवरील पुस्तकं वाचली. माझ्या पुढील शिक्षणात उपयोगी पडावा म्हणून महाविद्यालयीन स्तराचा गणिताचा शिक्षणक्रम मी पुरा केला. पण का कोण जाणे, शाळेत बसून शिकणं मला जमलं नाही. त्याने सारा मूडच खराब व्हायचा.

या तरुणाने शाळेबाहेर इतर विषयांबरोबर खगोलशास्त्राचा अभ्यास केला आणि त्या विषयातील उच्च शिक्षणक्रमासाठी मॅसेच्युसेट्स विश्वविद्यालयात प्रवेश मिळवला.

ज्या विद्यार्थ्यांशी मी बोललो ते सर्व शाळेबाहेर राहून अनेक उपक्रम करत होते - संगीताचे वर्ग, नाट्यवर्ग, लेखन, चित्रकला, वाचन - आणि एकूणच असं दिसून आलं की ज्याला इतर ठिकाणी शालेय अभ्यासक्रम म्हणून ओळखलं जातं तो या मुलांनी शाळेबाहेरून प्रत्यक्ष पुरा केला. त्यांनी शाळेचा उपयोग प्रामुख्याने इतरांशी मिसळून भेटीगाठी घेण्यासाठी आणि संवाद साधण्यासाठी केला. माझ्या कल्पनेप्रमाणे बऱ्याच मुलांना वर म्हटल्याप्रमाणे शाळेत बसून शिकणं म्हणजे 'मूड खराब करणं' वाटत होतं. इतरांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करणं हे अर्थातच एखाद्या विषयातील शालेय अभ्यासक्रमाहून जास्त महत्त्वाचं

असतं. पण बहुतेक शाळांमध्ये मुलं प्रत्यक्ष कृतीपासून वंचित राहातील अशीच व्यवस्था असते. सड्बरी शाळेतील पद्धत नेमकी याच्या उलट होती. इथे इतरांमध्ये मिसळणं, विचारांची आणि कल्पनांची देवाणघेवाण करणं केवळ अपरिहार्य होतं, परंतु शिक्षणक्रमाची जबाबदारी मात्र तुमची स्वतःची होती.

मी सड्बरीला भेट दिली तेव्हा रोज बोस्टनहून सड्बरीला पालकांनी आयोजित केलेल्या बसमधून प्रवास करत असे. बसमधून जाणारी सात किंवा आठ वर्षांची लहान मुलंदेखील अतिशय सभ्यपणे आणि आत्मविश्वासाने वागायची. अर्थात त्यांना दंगामस्ती किंवा आक्रस्ताळेपणा करण्याचं काहीच कारण नव्हतं. त्या वयात मी लहान मुलांनी भरलेल्या बसमधून प्रवास करण्यास धजावलो नसतो. पण तिथल्या वातावरणात जी एक सहजपणाची भावना भरून राहिली होती ती अतिशय आकर्षक होती.

बसमधून प्रवास करणाऱ्या कोणाकडेच तो दिवस ते कसा घालवणार होते याबद्दलचं वेळापत्रक नव्हतं. शाळेत पोचल्यावर तिथे जे काही चालू असेल त्याचा अंदाज घेतल्यावरच त्यात भाग घ्यायचा किंवा नाही हे ती मुलं ठरवणार होती. एक मुलगा बसमधल्या प्रवासभर वाचत होता. दुसरा चित्र काढत होता. कोणत्याही दडपणाशिवाय विनाउद्देश वेळ घालवणं एका प्रौढाच्या दृष्टीने खूप मनःस्वास्थ्य देणारं वाटलं. मुलं शाळेत जाण्याची तसदी का घेतात, घरी राहून दोस्तांबरोबर मजेत वेळ का घालवत नाहीत याचं मला आश्चर्य वाटलं. माझ्या प्रश्नाचं स्पष्ट उत्तर कोणीही देऊ शकलं नाही. हे खरं की मुलांनी शाळेत किंवा शाळेने मंजूर केलेल्या उपक्रमांत दिवसातले कमीतकमी पाच तास घालवणं आवश्यक आहे पण तरीदेखील या शाळेजवळ एक अनिवार्य आकर्षण आहे, चुंबकाला असतं तसं. हॅन्रा ग्रीनबर्गने अनेक माजी विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती घेतल्या. 'द किंगडम ऑफ चाइल्डहूड' या पुस्तकात त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. हे माजी विद्यार्थी जेव्हा सिंहावलोकन करतात तेव्हा असं वाटतं की शाळेच्या प्रभावाखाली असलेल्या सध्याच्या विद्यार्थ्यांपेक्षा या माजी विद्यार्थ्यांचा शाळेभोवतालच्या जादूच्या वलयाशी घनिष्ठ परिचय आहे. दोन मुलींच्या त्या लहान असताना त्यांनी शाळेत घालवलेल्या एका दिवसाच्या आठवणी इथे देत आहे :

शाळेत पोचताक्षणी मी दोस्तांना शोधायची आणि गप्पांना सुरुवात व्हायची. आम्ही काही एकत्र जमा होऊन त्या दिवशी काय करायचे याबद्दल ठरवत बगैरे नव्हतो, तर नुसतंच बोलत राहायचो. संबंध वेळ आम्ही काय बोलत असू ते मला माहीत नाही. अनेक गोष्टींवर बोलणं व्हायचं. आजूबाजूला जे चाललेलं असायचं त्याबद्दल आम्ही बोलत असू. आम्ही एकमेकांबद्दल

खूप बोलायचो. आमच्या मित्रपरिवाराला छानछोकीची किंवा चैनीची फारशी आवड नव्हती. आम्ही एकत्र जमून नवीन निन्टेंडो कशी मिळवायची याबद्दल कधीच चर्चा केली नाही. पण आमच्या रोजच्या पोषाखाबद्दल मात्र आम्ही जरूर बोलत असू.

उदाहरणार्थ, किक बॉल खेळाच्या दिवशी आम्ही ग्राउंडवर जाऊन वाट बघत असू. मग कोणीतरी येऊन म्हणायचं, 'चला आम्ही किक बॉल खेळणार आहोत, कोणाला आमच्याबरोबर खेळायचं आहे का?' अशा प्रकारे आम्ही किक बॉल दोस्त गोळा करून खेळायला सुरुवात करायचो. दुपारच्या जेवणासाठी देखील न थांबवता, दहा वाजता चालू केलेला खेळ साडेचारपर्यंत खेळत असू. मी लहान असताना मला दुपारचं जेवण म्हणजे मोठा कार्यक्रम वाटायचा. कारण, आम्ही एकमेकांच्या डब्यातलं खात असू. जेवणाच्या अशा प्रकारच्या देवाणघेवाणीची मला घरून सक्त मनाई होती तरीदेखील मी तसं करायची. माझे वडील म्हणायचे की त्यांनी आमच्यासाठी डबा बनवला असल्यामुळे आम्ही तो खावा. सॅडविचच्या बदल्यात कुकीज खाणं त्यांना पसंत नव्हतं. पण काही काही पदार्थ खाण्यात, ते वाटून घेण्यात, त्यांच्याबद्दल बोलण्यात खूप मजा यायची. आम्ही असं काही ठरवायचो नाही की, 'चला आज दुपारी आपण सर्व एकत्र बसून डबा खाणार आहोत आणि गप्पा मारणार आहोत आणि मग उरलेल्या दिवसाचं वेळापत्रक करू.' आम्ही आम्हाला जेव्हा खावंसं वाटेल तेव्हा डबा खात असू किंवा कधीकधी खाण्याला सुटीही देत असू. बरेचदा आम्ही खूप व्यस्त असल्यामुळे जेवणाची वेळ टळून जायची आणि आम्ही उशीरा डबा खायचो किंवा कधीकधी आम्ही सकाळी दहालाच थोडंसं च्याऊमाऊ खाऊन कामाला लागायचो आणि दुपारी तीनपर्यंत काही खायचो नाही. किंवा दिवसभरात जसा वेळ मिळेल तसं सटरफटर खात असू. व्यवस्थित बसून संपूर्ण जेवण असं आम्ही कधीच घेतलं नाही. निश्चितच नाही.

बरेचदा मी घरी परतताना वाटेत, गाडीत बसून, डबा खाल्ला आहे!

मी खूप लहान होते तेव्हा थेट सवंगड्यांपाशी जायची, ते काय करत होते ते बघायची आणि आदल्या रात्री एखादी गोष्ट जिथे थांबवली होती तिथून ती चालू करायची. खेळाच्या खोलीत खूप मुलं असायची, मीही त्यातली एक असायची किंवा आम्ही काही ना काही करत शाळेच्या आवारात हिंडायचो. आम्ही खेळ खेळायचो किंवा वाचायचो. कधी कोडी सोडवायचो; तर कधी बाहेर नुसतीच पळापळी करायचो. कधीकधी नुसत्याच

एकत्र बसून गप्पा मारायचो. आम्ही काय बोलत असू ते मला माहीत नाही! काही काळ मी लिंडासोबत डबल सॉलिटेरचा अनेक दिवस चालणारा खेळ खेळल्याचं मला आठवतं किंवा आम्ही स्पिट खेळायचो. कधी आम्ही दिवसभर पत्ते खेळत असू. तिथे असताना अनेक 'टिपिकल' दिवस असायचे, अनेक वेगवेगळ्या गोष्टी असायच्या. कधी आम्ही यायचो आणि सरळ मागारिटबरोबर दिवसभर खायचे पदार्थ बनवायचो. कधी आम्ही म्युझियममध्ये जात असू. इतर दिवशी अख्खा दिवस आम्ही कलादालनात घालवत असू. मी थोडी पॉटरी (कुंभारकाम); थोडं पेंटिंगदेखील केलं. लिंडापाशी आणि माझ्यापाशी कापूस भरलेली खेळण्यातले अनेक प्राणी होते, त्यांचं कुटुंबच होतं म्हणा ना! तर त्यांच्यासाठी आम्ही प्लेट्स वगैरे बनवत असू.

आम्ही शाळेबाहेर खूप वेळ घालवत असू. थंडीत तर बाहेर खूप मजा यायची. मी जेव्हा आठ-नऊ वर्षांची झाले तेव्हा जवळजवळ सगळा वेळ बाहेरच जायचा. उन्हाळ्यात आम्ही एकतर बीच वृक्षांच्या वनराईत खूप रमायचो किंवा टिवल्याबावल्या करत नुसतंच रेंगाळायचो. कधीकधी इतर मुलांना गोळा करून टीम पाडून मोठे खेळदेखील खेळायचो. अशा खेळांमध्ये आमचा आवडता खेळ होता किक बॉल. हिवाळ्यात आम्ही घसरगाडीतून बर्फावर घसरायचो. माझ्या वडलांनी माझ्यासाठी एक घसरगाडी आणली होती, प्लास्टिकची होती त्यामुळे चिकटायची नाही, आणि आम्ही आठ किंवा दहा किंवा अधिकाधिक बारा जण दाटीवाटीनं त्यावर स्वार होऊन टेकडीच्या उतारावरून घसरायचो आणि जेव्हा सुरक्षित असेल तेव्हा बर्फावरूनही पलिकडे जायचो. दिवसभर असं चालायचं. गोठवणाऱ्या थंडीत, ओलंचिंब होऊन जेव्हा परतायचो तेव्हा कोणाचंही लक्ष नसायचं. ओले कपडे आणि इतर गोष्टी रेडिएटरवर (खोलीतील हवा गरम करण्यासाठी भिंतीत बसवलेले उपकरण) वाळायला टाकायचो आणि मग आम्हीदेखील रेडिएटरवर जाऊन बसायचो. अगदी आमच्यापैकी प्रत्येकजण असं करत असे. आमच्या ग्रुपमध्ये सर्व वयोगटातली मुलं असायची. अक्षरशः धमाल केली आम्ही. त्यावेळी वर्षानुवर्ष त्या घसरगाडीने हजारो मुलांना बर्फावरून घसरवलं असेल.

मोठ्या मुलांसाठी दिवसाची सुरुवात बहुधा अशाच प्रकारची असायची :

सकाळी उठल्यापासून मी शाळेत जायला उत्सुक असे; अगदी दररोज. न चुकता. शाळेत आल्याआल्या माझ्या वस्तू जागेवर ठेवत असे आणि

लगेच जिऱ्याखालच्या मुख्य विऱ्श्रांतिकक्षात कोण आलंय हे बघायला जात असे. आमच्यापैकी बरेच जण तिथे खूप वेळ घालवत. तिथे थोडा वेळ रेंगाळून झालं की आम्ही स्मोकिंग रूम (धुरावलेले खाद्यपदार्थ बनवण्याची खोली) कडे धूम ठोकत असू. अर्थात मधूनमधून तळ्यावरच्या किंवा पोर्चमधल्या मोहिमा व्हायच्या. वातावरण उत्साहाने शिगोशीग भरलेलं असायचं, प्रत्येक गोष्टीबाबत औत्सुक्य वाटायचं. 'आता काय होणार आहे, नंतर काय घडणार आहे?', 'चला, तिथे काय चाललंय पाहू या, आपण हे करू या का, आपण ते करू या का?' सगळं काही बिनधास्तपणे चालायचं. मुलं सतत चर्चा करायची. कसला ना कसला बेत आखायची. उदाहरणार्थ 'चला, आता आपण अनादम ब्रेड बनवू या' सारखा. किंवा 'कोणत्या प्राण्याची चिरफाड चाललीय' सारखा. अतिशय आनंदी दिवस होते ते!

दिवसभर वर्गात बसायची सक्ती नसल्यामुळे मुलांना आपल्या आवडीच्या उपक्रमांना जास्त वेळ द्यायची संधी मिळत होती.

माझे शाळेतले दिवस अभ्यासाच्या वेगवेगळ्या तासांत विभागण्याऐवजी मी अभ्यासाचे तास माझ्या सोयीनुसार वेगवेगळ्या दिवसांत विभागत असे. कधीकधी मला लेड झेपेलिन आणि बीटल्सच्या रेकॉर्ड्स ऐकायची हुक्की यायची. मग मी तीन दिवस तेच करत असे; तर कधी कधी बेकडू ऑपल पाय बनवण्यासाठी किचनमध्ये दोन-दोन दिवस घालवत असे. त्याच्या पुढल्या आठवड्यात मी दोन संपूर्ण दिवस फोटोफिल्म डेव्हलप करण्यासाठी डार्करूममध्ये धडपडत असे आणि उरलेले तीन दिवस शाळेच्या आवारातील कोठारात वाजवल्या जाणाऱ्या बॅंडमध्ये वादकांसोबत लुडबुड करण्यात घालवत असे. अर्थात अधूनमधून बारीकसारीक काहीतरी चालूच असायचं. अख्खं वेळापत्रक मनस्वी असायचं. एखादा उपक्रम करता करता त्यातूनच दुसरा निघायचा. कोणत्याही दडपणाशिवाय जे जे करावसं वाटतं ते ते करायची मुभा होती. अर्थात शाळेच्या संस्कृतीत बसणारं तेच.

'पण मुलं तिकडे वाचायला शिकतात का? त्यांना तिथे ज्ञान मिळतं का?' हा बाहेरच्यांना सतावणारा नेहमीचा प्रश्न आहे. त्याचं उत्तर असं :

वाचायला शिकावं लागतं असा विचारही कधी डोक्यात आल्याचं आठवत नाही. एकाही मुलाला/मुलीला वाचनाच्या वर्गात बसलेलं मी पाहिलं

नव्हतं. पण माझे सर्व दोस्त स्वतंत्रपणे वाचू शकत होते. बोलायला शिकणं आणि वाचायला शिकणं यात फारसा फरक असेल असं मला वाटत नाही. मूल बोलायला लागतं ते एखाद्या बोलायच्या वर्गात बसून शिकल्यामुळे नाही. जेव्हा तुमच्या अवतीभोवती पुस्तकं असतात आणि मुलं इतरांना वाचून दाखवत असतात. तेव्हा आपोआपच इतर मुलं वाचायला शिकतात. जणू काही वाचनाची कला त्यांच्यात झिरपते किंवा तिचं परासरण अनुसरण होतं. मला आठवतं की पाककौशल्य मात्र शिकावं लागतं असं मला वाटायचं. उदाहरणार्थ, ऑपल पाय बनवणं शिकल्याशिवाय जमणार नाही. अर्थात स्वतः एकटीने ऑपल पाय बनवण्यापेक्षा मागरिटबरोबर तो बनवण्याची मजा काही और असायची! त्यामुळे ऑपल पाय बनवायला वेगळं शिकणं असं काही झालं नाही. तिच्याबरोबर तो करताना आम्हाला मजाही यायची आणि शिकणंही व्हायचं.

फोटोग्राफीबद्दल म्हणाल तर मी मनाशी खूणगाठ बांधून त्या विषयावरील पुस्तकं वाचायला सुरुवात केली. साधारणपणे एखाद्या लहानशा लायब्ररीत असतात तितकी या विषयावरील सर्व पुस्तकं मी मन लावून वाचून काढली. डार्करूममध्ये चित्रफीत डेव्हलप करायला मी स्वतः शिकले. शाळेतला बराच वेळ मी फोटोग्राफीत घालवत असे. मोठी झाल्यावर निसर्गावरील माहितीपटाचं छायाचित्रण करायचा ध्यास मी घेतला होता. मला वाटायचं की मुंग्यांच्या वारुळातील एखाद्या मुंगीला फोटोत पकडून ठेवण्याची कसरत करताना जितकं चित्त शांत ठेवावं लागतं तितकं इतर कशातही लागत नसेल.

आयुष्यात कधीही मी कोणत्याही प्रकारचं बांधकाम केलं नव्हतं. माझ्या आईवडलांनी घरात एकदेखील आयुध ठेवलेलं नव्हतं. सुतारकामाची आयुधं पुरवणाऱ्या दुकानदाराकडे जाऊन मी म्हटलं की 'मला आपल्या डार्करूमचा कायापालट करायचा आहे.' फोटोग्राफीवरील जी अनेक पुस्तकं मी वाचली होती त्यातील माहितीनुसार मी डार्करूमचा एक आराखडा बनवला. त्या आराखड्याप्रमाणे मला सामानाची थोडी हलवाहलवी करायची होती, काउंटर टेबल्स आणि रॅक्स बनवायचे होते. त्या सद्गृहस्थाने मला खूप मदत केली. त्यांच्याकडे मी जी उमेदवारी केली तेवढंच माझं सुतारकामातील प्रत्यक्ष शिक्षण. शाळेच्या फोटोलॅबच्या गंगाजळीत फारशी शिल्लक नव्हती. लॅबमधल्या मूळच्या बाथरूमच्या जागेत एक एनलार्जर (फोटोचा आकार मोठा करणारं यंत्र) होता आणि टेबलावर काही ट्रे होते. आम्ही लॅबचं रंगरूपच बदलून टाकलं. आम्हाला जुन्या लाकडी फळ्या सापडल्या, त्यावरचे खिळे उपटून आम्ही त्या फळ्यांवर फोरमायका लावला. केवळ चाळीस

डॉलर्समध्ये आम्हाला तो मिळाला. चित्रफिती डेव्हलप करून आणि शाळेच्या आसपासच्या लोकांसाठी प्रूफ रीडिंगचं काम करून मी ते जमवले. हळूहळू कुतूहलापोटी मुलं फोटोलेबमध्ये गोळा होऊ लागली आणि डार्करूममधील कामं शिकू लागली. साधारणपणे माझ्या वयाच्या तेराव्या वर्षापासून शाळा सोडण्यात मी बहुधा आठवड्यातील निदान दोन दिवस पूर्णवेळ प्रिंटींग सेशनमध्ये घालवत असे. तिथे मी जितका जास्त वेळ घालवला तितकं जास्त मला शिकायला मिळालं. फोटोग्राफी किंवा इतर कोणतीही कला एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच तुम्ही इतरांकडून शिकू शकता. त्यातलं पुढचं शिक्षण तुम्हाला स्वतःलाच घ्यावं लागतं. तसं पाहिलं तर त्या काळात फोटोग्राफीतलं उल्लेखनीय असं फार थोडं काम मी केलं. परंतु मी सतत त्या माध्यमाच्या संपर्कात असल्यामुळे त्याच्याशी इतकी परिचित झाले की वयाच्या सतराव्या किंवा अठराव्या वर्षी माझ्या कामात प्रगल्भता येऊ लागली.

आपापले आवडीचे छंद जोपासण्यासाठी मुलं स्वतःच्या वेळेचा उपयोग करून घेत असत हे इथे पुनःपुन्हा सोदाहरण स्पष्ट केलं आहे.

मी असं म्हणून की प्रत्येक दिवसाच्या वेळापत्रकाबद्दल बोलायचं झालं तर मी निम्मा वेळ इतरांशी बोलण्यात घालवत असे उरलेला वेळ वाचनात किंवा संगीतात जात असे. मी भरपूर वाचन केलं, मिळेल ते वाचलं, ललित वाङ्मय आणि ललिततर वाङ्मय तेवढ्याच आवडीने वाचलं. शाळेत असताना थॉरो वाचल्याचं मला आठवतं. अर्थात ते योग्यच होतं म्हणा! (शाळा वाल्डेन पासून फार लांब नाही.)

मी रेकॉर्डर वाजवायला शिकलो. वयाच्या बाराव्या वर्षी मी तो वाजवायला लागलो. फ्लॉरेन्स आणि मी शाळेत एकत्र वाद्य वाजवत असू. शाळेच्या फुलांनी सजवलेल्या विश्रामकक्षात आम्ही दोघे रोज बराक संगीतात रमून जात असू. ती बासरी वाजवायची आणि मी रेकॉर्डर.

कलाकाराला कलेचा ध्यास असावा लागतो, असं नंतर माझ्या ध्यानात येऊ लागलं. खरं म्हणजे असं म्हणणं देखील अर्धसत्यच होतं. मला नेहमीच कलेची आवड होती आणि पब्लिक हायस्कूलमध्ये असताना मी 'कलेचं रसग्रहण कसं करावं?' यावर एक अभ्यासवर्ग देखील पुरा केला होता. वर्ग मोठ्या मुलांसाठी होता तरीसुद्धा मला प्रवेश मिळाला होता. पण मी कलेच्या प्रांतात भरारी मारू लागलो, ते सड्बरी व्हॅलीत आल्यावरच. कलेशी माझं कायमचं नातं जुळलं ते इथे आल्यावरच. कलादालनात जाऊन लाकडी

ब्लॉक्सची छपाई करायला मी सुरुवात केली. नंतर अचानक माझ्या लक्षात आलं की आपण कलेच्या इतिहासाबद्दल अगदीच अनभिज्ञ आहोत. लगेच मी त्या विषयावरील पुस्तके वाचायचा सपाटा लावला. हे सर्व मी आपल्या मनाने करत होतो. इतर कोणाशीही याबद्दल बोलल्याचं मला आठवत नाही.

मध्येच कधीतरी मार्टिनला आणि मला मॉडेल बनवायची सणक आली. आमचा विषय होता 'युद्ध'. आम्ही टॅक्स, विमान, नौका बनवल्या. सुरुवातीला आमची मॉडेलस साधीसरळ असायची. हळूहळू आम्ही जास्त गुंतागुंतीची मॉडेलस बनवू लागलो. त्यातील बारीकसारीक तपशील रंगवू लागलो. मॉडेलस पूर्ण झाल्यावर हबेहब खऱ्यासारखी दिसायची. याबाबतीत आम्ही माझ्या वडलांकडून बरंच काही शिकलो. माझ्या आठवणीप्रमाणे ते दुसऱ्या महायुद्धाचे जबरदस्त जाणकार होते. महायुद्ध का झालं इथपासून अमुकतमुक प्रकारचा ट्रक का बनवला इथपर्यंत प्रत्येक बाबीचं त्यांना ज्ञान होतं. सामान्य इतिहासाबद्दल मी खूप काही शिकलो. मला ललित साहित्य आवडत नाही, विज्ञानविषयक ललित साहित्य फक्त आवडतं. पण मी इतिहास आणि तंत्रज्ञान या विषयांवरील पुस्तकं मात्र खूप वाचतो.

इंग्लंड आणि फ्रान्सच्या मध्ययुगीन अद्भुतरम्यतेचं मला नेहमीच आकर्षण वाटत आलं आहे. मला नाटकदेखील खूप आवडतात. विज्ञानविषयक कथांवरील किंवा कल्पनेच्या विश्वात रमवणारी नाटकं मी खूप बघतो. असाही एक काळ होता की डॅजन्स आणि ड्रॅगन्सनी माझं अखळं आयुष्य व्यापून टाकलं होतं. अंधारलेल्या आणि अक्राळविक्राळ प्राण्यांच्या या गोष्टींनी बहुधा माझ्या वयाच्या पंधरा ते सतरा वर्षांपर्यंत मी झपाटलो होतो.

एका वर्षी मी नीलसोबत एक चित्रपट बनवला. नील सड्बरी व्हॅलीचा माजी विद्यार्थी होता. चित्रपट बनवताना प्रचंड मजा आली. नीलने पटकथा लिहिली आणि मी त्यात भूमिका केली. पूर्वी एकदा कलादालनाची सफाई करताना त्याची एक कलाकृती आम्हाला सापडली होती. 'रॅट मॅन' असं शीर्षक असलेली शाळेतील व्यक्तींच्या व्यंगचित्रांची ती फीत होती. आम्हाला ती व्यंगचित्रं फारच भावली. नीलविषयी आम्हा सर्वांना प्रचंड आदर होता. आमच्यासाठी तो 'सर्वश्रेष्ठ रॉकस्टार' आणि 'सब कुछ' होता. त्यामुळे तो जेव्हा शाळेत अभिनय परीक्षा घ्यायला आला तेव्हा आम्ही सर्वांनी परीक्षा दिली. आणि अहो आश्चर्यम्! माझी चक्क निवड झाली! 'मी सिनेमात काम करणार हा! हा!' चित्रपट बनवताना आम्ही भारावून गेलो होतो. चित्रपटनिर्मितीचं प्रात्यक्षिक आम्हाला पहायला मिळालं.

आमच्या घराच्या शेजारी फारशी मुलं नव्हती. त्यामुळे घरी असताना मी सतत काहीतरी वाचत असे किंवा टी.व्ही. बघत असे. माझ्या आईवडलांनी माझ्यासाठी ज्या अनेक वस्तू आणल्या त्यातील सर्वोत्तम म्हणजे ज्ञानकोशाचा संच. त्यातल्या बऱ्याच पानांची मी लवकर केल्याचं मला पक्कं आठवतं. झडप घातल्यागत एखादं अक्षर मी निवडायचो, ज्ञानकोश उचलायचो आणि ठाण मांडून बसायचो. कोशातली पान अक्षरशः पिंजून काढायचो. बऱ्याचदा “अरेच्चा, हे मला ठाऊक नव्हतं!” असे उद्गार तोंडून निघायचे. कधी एखाद्या विषयाच्या खोलात शिरायचो. त्या विषयावरील लेख मन लावून वाचायचो. लेखाच्या शेवटी टीप असायची ‘हे पहा, हे पहा आणि हे पहा’ मग मी ‘ते, ते आणि ते’ वाचण्याच्या मागे लागायचो. अशा प्रकारे एका अक्षरावर कित्येक दिवस संशोधन चालायचं. हे सर्व मी सुरू केलं तेव्हा मी बहुधा पंधरा वर्षांचा असेन.

मी संपादित केलेल्या ‘दॅटस् ऑल फोक्स’ या डार्टिंग्टन हॉलवरच्या पुस्तकासाठी लेख पाठवणाऱ्या एका व्यक्तीनेदेखील आपण ज्ञानकोशाच्या मदतीने बरंच काही शिकल्याचं म्हटलं आहे. अशा पद्धतीने शिकण्यातला उत्साह साचेबंदपणामुळे कोंडला जातो असं यातून सूचित होतं. वाचण्याच्या दृष्टीने ज्ञानकोश अतिशय नीरस आणि कंटाळवाणे असतात असं माझ मत आहे. परंतु बहुधा मला हे मत पुन्हा तपासून घ्यावं लागेल.

सड्बरी व्हॅलीबद्दल आणखी दोन बाबींचा मला आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. पहिली शिक्षक वर्गाची आणि दुसरी प्रवेश पद्धतीची.

दर वर्षी प्रत्येक शिक्षकाला नव्याने निवडणुकीसाठी उभं राहावं लागतं आणि शाळेतील प्रत्येक विद्यार्थी/विद्यार्थिनीला एक मत देण्याचा अधिकार असतो. सुरुवातीला वाटतं तसं शिक्षकांना धास्तावण्याजोगं यात काही नाही. कारण सामान्यतः प्रतिस्पर्धी उमेदवार नसतात. परंतु शाळेच्या संस्कृतीत चपखलपणे न बसणाऱ्या एखाद्या प्रौढ व्यक्तीला औपचारीकरित्या आणि सुरळीतपणे बाजूला सारण्याचा हा एक उत्तम मार्ग आहे. गरज भासेल तेव्हा या मार्गाने कृती करण्याचे संपूर्ण अधिकार विद्यार्थ्यांकडे असतात. आपल्याला हवे असतील तेच शिक्षक निवडण्याचा अधिकार असण्यापर्यंत विद्यार्थ्यांचा त्यांच्या शिक्षणावर ताबा असतो. एवढंच नव्हे; तर कच्च्या आणि अतिरिक्त शिक्षकांची ते हकालपट्टीही करू शकतात.

शाळेची प्रवेशपद्धती शंभर टक्के पारदर्शक आहे. प्रवेशासाठी इच्छुक उमेदवारांना कोणत्याही अटीची पूर्तता करण्याची आवश्यकता नसते. याचाच

अर्थ असा की पारंपरिक पद्धतीच्या शाळेत नापास झालेल्या मुलांना इथे प्रवेश मिळतो. कधीकधी अशा पारंपरिक शाळांतून या मुलांचं इतकं मानसिक खच्चीकरण झालेलं असतं की ती मुळी कोणत्याही शाळेत जायला तयारच नसतात. परंतु सड्बरी व्हॅलीत त्यांचं स्वागत होतं. मानसिक समस्या असलेली मुलं, दारूच्या आणि अंमली पदार्थांच्या आहारी गेलेली मुलं या सर्वांसाठी इथे प्रवेश मोकळा आहे. अर्थात जोपर्यंत ती या शाळेत असतात तोपर्यंत त्यांना शाळेचे नियम - उदाहरणार्थ अंमली पदार्थ सेवन न करण्याचा आणि इतर काही नियम पाळावेच लागतात आणि जर त्यांनी ते नियम मोडले तर त्यांचं निलंबनही होतं. परंतु अशा मुलांना शाळेत प्रवेश मात्र कोणत्याही आडपडद्याशिवाय दिला जातो आणि त्यांच्यापैकी बऱ्याच जणांना व्यसनमुक्तीसाठी शाळा मदतही करते. जेव्हा मी शाळेला भेट दिली तेव्हा तिचा हा पैलू माझ्या नजरेत आला नाही. मी फक्त कोणत्या ना कोणत्या उपक्रमात व्यस्त असलेली, उत्साहाने वावरणारी, बडबड करणारी, तरतरीत तरुण मुलं पाहिली. जर त्यांच्यापैकी कोणाला काही अगोदर समस्या असल्याच तर बहुधा त्या सर्व तोपर्यंत पार विरून गेल्या असाव्यात. इथे सादर केलेल्या अनेक प्रबंधांतून तुम्हाला मुलांच्या अपयश, क्लेश, दुःख किंवा व्यसनाधीनता यांचं, सड्बरी व्हॅलीत आल्यावर उत्तम तब्येत, आनंद, आल्हाद आणि यश यांत रूपांतर झाल्याचं वाचायला मिळेल. त्याचबरोबर हे प्रबंध लिहिणारी मुलं बाहेरच्या समाजात जबाबदार नागरिक म्हणून वावरायला ताठ मानेने आणि आत्मविश्वासाने कशी शाळेचा निरोप घेऊन बाहेर पडली हेही तुमच्या निदर्शनास येईल.

५. ब्रँबलवुड स्कूल

ब्रँबलवुड स्कूलला 'ब्रँबलवुड स्कूल' या नावाने कोणी ओळखत नाही. या पुस्तकात समाविष्ट केलेल्या शाळांमध्ये हीच एक अशी शाळा आहे जिला तिचं खरं नाव प्रसिद्ध करायचं नाही. जेव्हा इतरांनी तिच्या खऱ्या नावाने तिच्याबद्दल लिहिलं तेव्हा अनेक लोकांनी शाळेला भेटी दिल्या, फोनवरून विचारणा केली; कित्येकांनी शाळेत रुजू व्हायची इच्छा व्यक्त केली. इथल्या एका रहिवाशाने लिहिलं आहे :

अनेक जण या जागेच्या प्रेमात पडतात. मग त्यांना इथे येऊन राहायचं असतं. त्यांच्या येण्याने अनेक कटकटी निर्माण होतात आणि या सान्यांचा मला खूप त्रास होतो. अर्थात काही माणसं इतकी उपयुक्त असतात की इथल्या आमच्या समाजासाठी ती देणगी ठरतात. पण बरेच जण नसती ब्याद असतात, फुकटे असतात. त्यांना त्यांची स्वतःची बिलं भरायची नसतात. तसं पाहिलं तर बिलांची रक्कम फार असते अशातला भाग नाही. पण ते असेच कुठून तरी इथे उगवतात आणि अचानक बिलं भरणं बंद करतात - बिल भरायचं विसरून जातात!

या प्रकरणात माझं वगळता इतर सर्वांची नावं बदलली आहेत.

मला मात्र सुदैवानेच इथे प्रवेश मिळाला. त्याचं असं झालं की आदल्या वर्षी ब्रँबलवुडमधील विल्सन कुटुंब युरोपचा प्रवास करत होते. 'मी आणि माझी पत्नी त्यांच्या राहाण्याची सोय करू शकू का' अशी विचारणा करणारं पत्र बेनेने मला पाठवलं होतं. आम्हा दोन्ही कुटुंबीयांच्या एका सामायिक मित्राचा आम्हाला शोध लागला. मग आम्ही त्यांना आमच्या घरी येण्याचं आमंत्रण दिलं. तेव्हापासून

आमचं त्यांच्याशी खूपच जमलं. मी जर एक तिन्हाईत या नात्याने ब्रँबलवुड शाळेला पत्र लिहिलं असतं आणि शाळेला भेट देण्याची इच्छा व्यक्त केली असती तर नक्कीच माझी विनंती धुडकावली गेली असती.

ब्रँबलवुड शाळेचं खरं नाव जसं ब्रँबलवुड नाही, तसंच ती खऱ्या अर्थाने शाळाही नाही. तरीदेखील सुरुवातीला ती शाळाच होती आणि इथले काही रहिवासी अजूनही ती शाळाच आहे असे आग्रहाने म्हणतात. त्यामुळे मला नेमकं काय म्हणायचं आहे हे स्पष्ट करणं उचित होईल. जिथे येऊन मुलं रोजची हजेरी लावतात किंवा एकेका सत्राचा अभ्यास करतात अशा शाळेच्या स्वरूपात आता हे ठिकाण राहिलेलं नाही. तर जिथे मुलं आणि पालक तसंच इतर प्रौढ एकत्र रहातात आणि एकत्र शिकतात असं बदललेलं रूप तिला मिळालं आहे. या ठिकाणी लोकांची घरं आहेत. १९९६ मध्ये इथे अंदाजे साठ रहिवासी होते आणि त्यातील निम्म्याहून थोडे कमीच, शाळेला जाणाऱ्यांच्या वयोगटातील किंवा त्याहून लहान होते.

ही शाळा अमेरिकेच्या दक्षिण भागात, तिथल्या एका मोठ्या शहरापासून- त्याला मी ब्रिस्टल नाव देतो - पस्तीस मैलांवर आहे. १९६९ साली जेव्हा शुल्क आकारणारी दिवसशाळा अशी हिची सुरुवात झाली तेव्हा बरेचसे विद्यार्थी ब्रिस्टलमधलेच होते. ए. एस. नील, जॉन होल्ट आणि मारिया मॉटिसरी यांच्या नावीन्यपूर्ण कल्पनांवर शाळेचा अभ्यासक्रम बेतलेला होता.

शाळा चालवणाऱ्या कॉर्पोरेशनच्या मालकीचं १७० एकरांचं मोठं शिवार होतं. १९४० साली लावलेल्या कोवळ्या, लवलवत्या हिरवाईने शिवार सजलं होतं. मध्यभागी पडझड झालेल्या दोन इमारती होत्या. जवळपास सगळीच जमीन रेताड होती आणि बहुतेक वृक्ष ओक आणि ज्युनिपर्स प्रकारात मोडणारे होते. इमारतींकडे जाणाऱ्या रस्त्यांवर लहानशी नदी आडवी वाहात होती. तिला ओलांडून पलीकडे जावं लागायचं. त्यामुळे नदीवर लहानसा पूल बांधण्याच्या आणि शाळेची इमारत उभी करण्याच्या कामांना अग्रक्रम द्यावा लागणार होता. शिक्षकवर्गाला शाळेचं बांधकाम करून घेण्याचं तसंच शिकवण्याचं अशी दोन्ही कामं करायची होती. बांधकामाचा खर्च शक्य तितका कमी ठेवायचा होता.

टाकाऊ बांधकाम साहित्यातून उचलून आणलेलं उपयुक्त असं इमारतीचं लाकूड, लाकडाच्या फळ्या बनवणाऱ्या कारखान्यातून निघणाऱ्या दुय्यम प्रतीच्या, एका डॉलरला एक ट्रकभरून, अशा भावाने विकत मिळणाऱ्या वृक्षांच्या सालापासून बनवलेल्या फळ्या, गोणपाटावर फोमने फवारा उडवण्याचं नवं स्वस्तातलं तंत्रज्ञान इत्यादींचा - जिला आता 'बेस' म्हणतात ती मोठी मध्यवर्ती इमारत बांधण्यासाठी उपयोग केला गेला होता.

सध्या ब्रँबलवुडमध्ये राहाणाऱ्या शाळेच्या माजी विद्यार्थी जॅमीने शाळेच्या पुढच्या इतिहासाचा धावता आढावा मला दिला :

आमच्याकडे ६९ साली बांधलेली मध्यवर्ती इमारत होती. तिथेच शाळा भरत असे. साधारण कार्यक्रम असा असायचा : शाळेच्या बसमधून मुलांना शाळेत घेऊन यायचं, तिथे वर्ग भरवायचे, वेळापत्रक पाळायचं, जेवणाची सुटी असायची, म्हणजे अगदी इतर शाळांसारखी शाळा. तर अशी आमची शाळा सुरू झाली. इमारतीत दोन शॉवर होते, ते शाळेसाठी वापरले जाऊ लागले. त्यानंतर शिक्षकांना राहाण्यासाठी दोन लहान खोल्या आल्या. ज्या शिक्षकांना रोजचा ब्रिस्टल - ब्रँबलवुड - ब्रिस्टल असा प्रवास झेपेनासा झाला त्यांनी शाळेच्या आवारात राहाणं पसंत केलं. जमीन शाळेच्या ताब्यात होती, त्यांच्या मालकीची नव्हती तरी त्यांनी तिथे तात्पुरती राहाण्याची सोय करणारी कामचलाऊ घरं स्वखर्चानं उभी केली. कारण त्यांना शाळा चालवण्याचा ध्यास होता, स्वखुशीने स्वीकारलेल्या कार्यावर विश्वास होता. तेव्हापासून 'बेस'चा काही भाग वर्गात आणि काही भाग स्वयंपाकघरात विभागला गेला. कारण शाळेच्या आवारात राहायला आलेल्यांना शॉवर आणि स्वयंपाकघराची गरज होती. त्यांनी बांधलेल्या घरात विजेशिवाय दुसरं काही नव्हतं. खरं तर सुरुवातीला वीजदेखील नव्हती, पण नंतर त्यांनी वायरिंग करून घेतलं आणि त्यामुळे निदान विजेची सोय झाली. पाणी मात्र नव्हतं.

१९६९ मध्ये अपारंपरिक किंवा पर्यायी विचारसरणीचे लोकसमूह अस्तित्वात आले. त्यांना हिप्पी म्हणत. ही हिप्पी संस्कृती व्हिएतनाम युद्धाच्या वेळी उदयास आली. ब्रँबलवुडची उभारणी शैक्षणिक उद्दिष्टांसाठी झाली होती. त्यामुळे तिथे सर्व विचारसरणींच्या लोकांना प्रवेश करण्याची मुभा होती. त्यामुळे पारंपरिक आचारविचारांना झिडकारणारे, सर्व कायदे पाळायलाच हवेत 'असं नसतं' असं मानणारे म्हणजे मारिजुआना सारख्या अंमली पदार्थांच्या सेवनास मान्यता असणारे लोकही शाळेच्या आवारात दिसू लागले. भारतात होतो तसा आध्यात्मिक किंवा धार्मिक कारणांसाठी नव्हे तर आराम मिळवण्याच्या अपारंपरिक विचारसरणीनुसार आम्ही त्यांचा वापर केला. याबाबतीत आम्हाला काही अडचणींना तोंड द्यावं लागलं. बसने शाळेत येणारी मुलं जेव्हा अशा मादक पदार्थांची ने-आण करू लागली तेव्हा आम्हाला कठोर पावलं उचलावी लागली. कारण या मुलांची जबाबदारी आमच्यावर होती. परंतु आम्हाला बसमधून न येणाऱ्या मुलांनी उभ्या केलेल्या

समस्यांनादेखील तोंड द्यावं लागलं. ही मुलं शाळेबाहेरील मोकळ्या जागेत हिंडायची आणि गुरांच्या शेणावर उगवलेली अळंबी (मश्रूम) वेचून आणायची. मोठा पाऊस पडून गेल्यावर तर ही मुलं नेहमीच्या आकाराच्या कचरा भरायच्या पिशव्यात मावतील एवढी मानसिक भ्रांती किंवा गुंगी आणणारी अळंबी आणू लागली. त्यांना असं करण्याचे आदेश त्यांचे हिप्पी विचारांचे शहरात राहणारे पालकच द्यायचे. कधीकधी तर ती वाण्याच्या दुकानात मिळतात तशा मोठ्या पिशव्या भरून अळंबी शहरात घेऊन जात.

काही वर्षे गेल्यावर अंमली पदार्थांची ही समस्या ब्रँबलवुडमध्ये कमी झाली आणि ब्रिस्टल शहरात वाढली. ब्रँबलवुड शाळेत मुलांना राहायला पाठवण्यामागचं प्रमुख कारण ब्रिस्टल शहरातील शाळांमध्ये फोफावलेल्या अंमली पदार्थांच्या सेवनापासून त्यांना दूर ठेवणे हे आहे.

वित्तपुरवठ्याची मोठी समस्या शाळेसमोर आ-वासून उभी होती आणि त्यासाठी तातडीने काही कृती करणं आवश्यक होऊन बसलं होतं. १९७६ पर्यंत शाळेच्या पटावर सहा ते अठरा वयोगटातील ब्याऐंशी मुलं होती. पण बसचा खर्च शाळेच्या आवाक्याबाहेरचा होता. काही कुटुंबं शाळेच्या परिसरातच राहू लागली होती. या कुटुंबांतील मुलांना शाळेच्या परिवाराबद्दल जितकी आत्मीयता होती तितकी बाहेरून येणाऱ्या मुलांना नव्हती. काही पालकांना फी भरणं जड जात होतं तर काही फी भरणं चुकवत होते. ब्रँबलवुड दिलदार असल्यामुळे अशा पालकांची मनमानी बराच काळ खपवून घेतली गेली. अखेर शाळेला बससेवा बंद करावी लागली. ब्रिस्टल शहरातील पालकांना आपल्या पाल्यांच्या शाळेत जाण्यायेण्याची सोय स्वतःच करावी लागली. काही पालकांनी तर शाळेच्या परिसरात घर बांधून स्थलांतर करण्याचा निर्णय घेतला.

जेव्हा बससेवा थांबली तेव्हा शाळा आणि तिच्या परिसरातील परिवार खऱ्या अर्थाने दृढ नातेसंबंधांनी बांधले गेले. आमचं कुटुंब शाळेच्या आरंभा-पासून इथे आहे. पण आमच्याही अगोदर इथे काही लोक राहात होते. तेव्हापासून त्यावेळी असलेल्या शाळेच्या स्वरूपात हळूहळू बदल घडत गेले. सुरुवातीच्या सभामध्ये केवळ शाळेच्या कारभाराविषयी चर्चा व्हायची. पुढच्या सभामध्ये 'चला, आपण आता इथल्या जागेत काय सुधारणा करायच्या ते ठरवू या. आपल्या इथल्या वास्तव्याविषयी काही योजना राबवूया' अशी चर्चा होऊ लागली. त्याच्याही पुढे 'तर आता आपण इथले रहिवासी झालो, म्हणजे आपण आता इथेच राहाणार आणि आपल्या मुलांना इथेच शिकवणार' यावर शिककामोर्तब

झालं. 'बाहेरील मुलांना त्यांचे पालक कारने इथे नेण्याआणण्याची व्यवस्था करतील तर आपण त्यांच्याही मुलांना शिकवू. पण त्यासाठी त्यांना एकेका कारमधून अनेक मुलांच्या जाण्यायेण्याची सोय करावी लागेल' अशी मतं मांडली गेली. काही काळासाठी पाच गाड्यांचा एक ताफा कार्यरत होता. या गाड्या बऱ्याच मुलांची ने-आण करत. पुढे ही व्यवस्थाही फिसकटली. कारण पालकांना मुलांना शाळेत सोडून जायचं आणि पुन्हा न्यायला यायचं किंवा दिवसभर शाळेच्या आवारातच वेळ काढायचा असं काहीतरी करावं लागायचं. या पालकांना त्यांच्या नोकऱ्याही सांभाळाव्या लागायच्या. त्यामुळे शेवटी कार वाहतुकीचं प्रकरणही बंद करावं लागलं. फक्त शाळेच्या परिसरातील मुलांनाच शिकवणं चालू राहिलं.

त्यानंतर शाळेच्या परिवारात वाढ झाली - आधी दहा लहान खोल्या होत्या. आता आमच्याकडे चाळीस खोल्या आहेत, तितकीच कुटुंबं आहेत - चाळीस आहेत की पन्नास, मला निश्चितपणे माहीत नाही. आता सगळ्या खोल्यांत वीज आहे, पाणी आहे. पण आता अशी समस्या निर्माण झाली आहे की, आम्हाला सध्याचा वीज आणि पाणी पुरवठा कमी पडतोय. हा बदल त्रासदायक आहे. तसं पाहिलं तर जे काही बदल होत आहेत त्यातून बरं आणि वाईट दोन्ही निष्पन्न होत आहे. म्हणजे आम्ही एकमेकांपासून जास्त स्वतंत्र होत चाललो आहोत. आता आमच्यातील संबंध-पूर्वीइतके दृढ राहिलेले नाहीत. त्याचा परिणाम असा झाला की एकाच मुद्द्याचं पालुपद आम्ही आळवत बसत नाही. 'आम्ही जो विचार करतो तोच तुम्हीदेखील करायला हवा' किंवा 'आपल्याला हे शाळेसाठी करायला हवं' असं आमच्यापैकी कोणी म्हणत नाही. सामान्य वापरासाठी आता आमच्याकडे 'बेस' व्यतिरिक्त इतर काही इमारती उपलब्ध आहेत. शिवाय राहाण्यासाठी दोन-चार घरांची वाढ झाली आहे. तसंच एक दुकानही आहे. या इमारतींच्या बाबतीत कोणतीही कृती करायची तर आम्हाला सभा भरवावी लागते. एक काळ असा होता की तुमच्या खोलीसंबंधी काही करायचं असलं तरी सभा घ्याव्या लागायच्या. पूर्वी "तुम्ही तुमच्या खोलीवर बांधकाम कसं काय करू शकता? इथले बांधकामासंबंधीचे नियम ठाऊक आहेत ना तुम्हाला?" असं असायचं. आता सगळंच पार बदललं आहे. आता "हे माझं घर आहे" असं असतं. आता शाळा आणि तिचा परिसर एका परिवाराच्या स्वरूपात नसून त्याचं एका खेड्यात रूपांतर झालं आहे. अर्थात हे माझं मत आहे आणि मला वाटतं तुम्ही जर इथे चौकशी केली तर बरेच जण हेच उत्तर देतील. आम्ही आता एकत्र जरी राहात नसलो तरी एकमेकांच्या शेजारी राहतो. पण

आमच्यातलं नातं शेजाऱ्यांशी असतं त्याहून जवळचं आहे. आमच्यापैकी काही जण तर एकमेकांना गेल्या दहा-बारा वर्षांपासून ओळखतात. आमच्या मनात आलं तर आम्ही उघड्या अंगाने इथल्या परिसरात वावरू शकतो किंवा पोहण्याच्या तलावात डुबक्या मारू शकतो. सगळं चालतं. आमच्यात भावंडांचं नातं आहे. त्याचबरोबर आम्ही एकमेकांच्या हक्कांचा, एकमेकांच्या खाजगी आयुष्यांचा आदरही करतो. मला वाटतं हे अशा पद्धतीचं सहजीवन मला जास्त आवडतं.

जिथे फक्त कच्च्या वाटेनंच जाता येतं अशा वनात, सांडपाण्याचा निचरा करायची सार्वजनिक सोयदेखील नसलेलं घर स्वतः बांधून तिथेच राहायचा निर्णय घ्यायला वेगळ्याच मानसिकतेची माणसं लागतात. आश्चर्य म्हणजे ब्रँबलवुडमध्ये अजूनही अशा 'साच्याबाहेरील' मनोवृत्तीच्या खूप व्यक्ती आढळतात. इथे अनेक कारागीर, एक भविष्य वाचून दाखवणारा, दोन सुईणी (अमेरिकेत घरी बाळंत होण्यापासून कटाक्षाने परावृत्त केलं जातं) आहेत. त्याचबरोबर एक डॉक्टर, दोन शिक्षक, तसेच एक प्रशिक्षित निमवैद्य (जेमी) आणि एक रेस्टॉरंटमॅनेजर असे सर्वमान्य नोकरीधंदा करणारे लोकही आहेत.

हल्ली शाळेच्या पटावर फक्त ब्रँबलवुडच्या रहिवाशांची मुलंच असतात. अनेक पर्यायी शिक्षणक्रम राबवणाऱ्या शाळा समस्याग्रस्त मुलांना प्रवेश देऊन त्यांच्याकडून गोळा केलेल्या फीमधून शाळेचा खर्च भागवतात, पण ब्रँबलवुडमध्ये ते शक्य होत नाही. खास उपचारपद्धती वापरण्याच्या उद्देशाने काही शाळा चालवल्या जातात. त्यातही ब्रँबलवुड बसत नाही. इथे पगारी शिक्षक नाहीत. परिवारातील सर्व सभासदव्यक्ती इथल्या राहाण्याचा मोबदला म्हणून दरमहा काही रक्कम उचलून देतात, सध्या ती प्रत्येकी ६० डॉलर्स आहे. जर एखाद्या शिक्षकाने शाळेसाठी सामान खरेदी केलं किंवा सहल काढली तर त्यासाठी केलेला खर्च या रकमेतूनच केला जातो आणि पुढील महिन्यात त्या रकमेची अप्रत्यक्ष भरपाई केली जाते.

इथल्या शिकण्याच्या आणि शिकवण्याच्या पद्धतीत लवचीकपणा असतो. सामान्यपणे जो शाळेच्या सत्राचा काळ समजला जातो त्याचवेळी विल्सन कुटुंबियांनी युरोपची सहल नेली. (असाही अर्थ लावता येईल की ती इतिहास, भूगोल, पुरातत्त्वशास्त्र आणि कला या विषयांवरील अभ्याससहल होती. परंतु अशा सहलीचं कोणत्याही पारंपरिक व्याख्येत बसवून स्पष्टीकरण देण्याची आवश्यकता नाही.) मी जेव्हा ब्रँबलवुडला भेट दिली तेव्हा नऊ ते तेरा वर्षांच्या मुलांसाठी लॉट्टी विल्सन वाचन, इतिहास आणि शास्त्र या विषयांचे वर्ग दरोज

घेत असे. शेजारच्या लहान मुलांसाठी त्यांच्या आईवडलांनी शिशुवर्ग चालवण्यासाठी जागा तयार केली होती. काही मोठी मुलं महाविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेच्या तयारीसाठी शिकवणी घेत होती.

शिक्षकांची उपलब्धता आणि त्यांचं विशेष प्रावीण्य असलेलं क्षेत्र किंवा विषय याप्रमाणे शाळेतील अध्यापनाची व्यवस्था बदलत असते. अनेक विषय एकट्याने शिकवणाऱ्या एका शिक्षकाने १९९१ च्या परिवार मासिकात (कम्युनिटी मॅगझीन) पुढे दिलेला अभिप्राय नमूद केला आहे :

आम्ही आमच्या मुलांना गृहशाळेत (होम स्कूल) शिकवतो” हे वाक्य हल्ली माझ्या कानांवर वरचेवर पडू लागलं आहे. ब्रॅबलवुड परिसर गृहशाला चालवणाऱ्या कुटुंबांचा बनला आहे की ब्रॅबलवुड शाळेतील शिक्षणात इथल्या परिसरातील कुटुंबे सहभागी होत आहेत? वरवर पाहता या दोहोंतले फरक फारच पुसट किंवा अर्थाचा कीस पाडणारा वाटत असले तरी दोन्ही मुद्द्यांतून महत्त्वाचे दृगामी मथितार्थ सूचित होतात.

परंतु हे दोन्ही मुद्दे स्पष्टपणे वेगळे आहेत हे निश्चित. या मुद्द्यांवर चर्चा होऊन कायमस्वरूपी निर्णय घ्यायला हवा. सध्या तरी आपण सर्वांनी यावर विचार करायला हवा म्हणून मी हा विषय ऐरणीवर आणला असो. त्याच वेळी, मधल्या वयोगटातील मुलांसाठी शाळेच्या इमारतीत व्यवस्थित चालवलेले वर्ग पुन्हा सुरू झाले आहेत. सोमवार ते शुक्रवार रोज सकाळी ९.४५ वाजता घंटा वाजते (तशी अपेक्षा असते). गोष्टीचा तास १० ते १०.३० असतो. बाकी वेळापत्रक असं :

सोमवार	लेखन/शास्त्र
मंगळवार	भूगोल/गणित
बुधवार	स्पेलिंग/वनविहार किंवा बागकाम
गुरुवार	भूगोल/शास्त्र
शुक्रवार	वाचन/गणित

भूगोल आणि शास्त्राचे तास मि. कार्टर घेतात. बाकी सर्व तास माझ्याकडे आहेत. तुम्हाला जास्त माहिती हवी असेल तर या आणि आमच्याशी किंवा मुलांशी बोला.

आता मला जाणवतं की जेव्हा कधी तुम्ही शाळेच्या इमारतीत तास घेण्यास सुरुवात करता तेव्हा लोकांची (त्यातूनही मुलांची) अशी समजूत करून देण्याचा धोका पत्करता की खरं शिक्षण अशा वातावरणातच होतं. आपण जी प्रमाणित पाठ्यपुस्तकं आणि स्वाध्यायपुस्तकं वर्गात वापरतो त्यामुळे तर या संशयास्पद गैरसमजुतीला खतपाणीच मिळतं. मी याबाबतीत मुलांशी आधीच बोललो आहे, पण शिक्षणाच्या गुंत्यात या बारकाव्यांचं त्यांना कितपत आकलन होतं याची मला शंका आहे. तरीदेखील आम्ही सुरुवात निश्चितच केली आहे. पाठ्यपुस्तकं आणि स्वाध्यायपुस्तकं ही केवळ एका स्वैर आरंभाची साधनं आहेत. इथून पुढे मार्ग कसा जातो हे पहायचं. मुलं नेहमीप्रमाणे शिकण्यास उत्सुक असतात, त्यामुळे इतर प्रौढ व्यक्तींशी संवाद साधण्यास त्यांना आवडेल. टेरी आणि व्हिन्स काही वर्ग घेण्यासंदर्भात मार्क्सशी बोलणी करत आहेत असं मी ऐकून आहे. तसंच ३-६ वयोगटातील मुलांसाठी काही उपक्रम चालू करण्याचे बेतही आखले जात आहेत. आमच्यात सुसूत्रीकरण आणण्यासाठी एखादी सभा बोलवावी का?

वर वर्णन केलेली पद्धत फार काळ टिकली नाही. तिची जागा दुसऱ्या एका लवचीक आणि सुटसुटीत व्यवस्थेनं घेतली. मोठी माणसं कोणतंही वेळापत्रक किंवा शिक्षणक्रम तयार करण्याचं ठरवोत, अनुभव हाच ब्रॅबलवुडमधला सर्वात श्रेष्ठ शिक्षक आहे. लहान मुलांसाठी इथला परिसर सुरक्षित आहे. इथे वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून मुलं घराघरांतून मोकळेपणे हिंडतात. त्यांना भोवतालच्या वनातून हिंडण्याची किंवा वाळूत खेळण्याची पूर्ण मुभा आहे. इथे मुलं मोठ्या माणसांत मोकळेपणाने मिसळतात. त्यांना सगळीकडे प्रवेश करण्याची परवानगी असल्यामुळे मोठ्यांचं बोलणं त्यांच्या कानांवर पडतं आणि ती मोठ्यांच्या बरोबरीने संभाषणांत भागही घेतात. पारंपरिक संस्कृतीत हे शक्य झालं नसतं. शाळेच्या नियतकालिकाच्या संपादकांच्या यादीत मोठ्यांची आणि मुलांची नावं कोणताही भेदभाव न करता एकत्र छापलेली आढळतात. इथल्या परिसरात सदैव कोणतं ना कोणतं बांधकाम चालू असतं, एखादी नवी इमारत उभी राहात असते, एखाद्या जुन्या इमारतीची डागडुजी किंवा नूतनीकरण चालू असतं. बांधकामाच्या जागी मुलं मोठ्यांच्या खांद्याला खांदा लावून देखरेख करत असतात. मुलांच्या खेळण्याच्या वेळेवर कोणतंच बंधन नसतं. त्यामुळे त्यांचं शिक्षण ओघानेच अनुभवांतून होतं. प्रतिकृती (मॉडेल) बनवणं, एखादी भूमिका साकारणं, संगीत, सृष्टिविज्ञान, कथाकथन अशा अनेक उपक्रमांतून मुलं शिकतात. इथे बरेच जण कुत्री, मांजर आणि कोंबड्या पाळतात. तसंच इथे सामुदायिकपणे भाजीपाल्याची शेती केली जाते.

इथल्या परिवारातील कित्येक जण कुशल कारागीर आहेत आणि त्यांनी बनवलेल्या वस्तू ते 'रेनॅसन्स फेअर्स' मध्ये विकायला ठेवतात. इथे एकाच कल्पने-भोवती गुंफलेली उद्यानं (थीम पार्क) तात्पुरत्या स्वरूपात वेगवेगळ्या जागी उभारली जातात. देशभर अशी उद्यानं लागोपाठ सहा किंवा आठ शनिवार-रविवारी कार्यरत असतात. तिथे बाजार, दिमाखदार प्रदर्शनं, कलाकुसरीच्या वस्तू बनवणं इत्यादी उपक्रमांना संधी मिळते. ब्रँबलवुडच्या माजी विद्यार्थ्यांनी आयोजित केलेले अनेक खेळही या ठिकाणी असतात. धनुर्विद्या, तलवार चालवणे, शक्तिप्रदर्शन आणि अशाच ऐतिहासिक खेळांचा त्यात समावेश असतो. ब्रँबलवुडमधल्या कारागीरांचं ते प्रत्यक्ष काम करत असताना मुलं निरीक्षण करतात. त्यांना मदतीचा हात द्यायला मुलं त्यांच्याबरोबर 'फेअर्स' च्या ठिकाणीही जातात. त्यासाठी त्यांना दक्षिणेकडील राज्यांपासून उत्तरेला टोरांटोपर्यंत देखील प्रवास करावा लागतो. याचा फायदा असा होतो की तणावमुक्त आणि मैत्रीपूर्ण वातावरणात काम करण्यातली मजा त्यांना थोडीफार अनुभवता येते.

हे सर्व आणि त्याचबरोबर खाली नमूद केलेले मुलांनी वर्णन केलेले किस्से ब्रँबलवुडमध्ये मिळणारं शिक्षण समृद्ध करतात. परंतु इथल्या शिक्षणातून मिळणाऱ्या एका विशिष्ट अनुभवाबद्दल ऐकून मी थक्क झालो. इथल्या पालकांमध्ये दोन प्रशिक्षित सुईणी असल्यामुळे ते शक्य होतं. म्हणजे असं की जेव्हा ब्रँबलवुडमध्ये बाळं जन्माला येतात तेव्हा मुलांना घटनास्थळी उपस्थित राहण्याचं नेहमी आमंत्रण असतं. बाळ जन्माला यायच्या काही काळ आधी बाळंतपण सुरळीत होणार आहे की काही गुंतागुंत आहे याचा या सुईणी अंदाज घेतात आणि तशीच काही शंका त्यांना आली तर गरोदर बाईला दवाखान्यात पाठवतात. मूल जन्मताना घडणाऱ्या घटना समजावून सांगायला आजूबाजूला बरीच माणसं असतात. जर मुलं भयभीत किंवा व्याकूळ झाली तर त्यांना तिथून हलवायला आणि त्यांचं सांत्वन करायला नेहमीच कोणीतरी तत्पर असतं. ब्रँबलवुडमध्ये एकतीस मुलं जन्माला आली. त्यातील एकाने तर चाळीस बाल प्रेक्षकांच्या साक्षीने या जगात प्रवेश केला.

या उदाहरणावरून एवढंच सुचवायचं आहे की शाळेच्या इमारतीतील वर्गातच खरं शिक्षण मिळतं असा समज धादांत खोटा आहे. ब्रँबलवुडमध्ये मूल जन्माला येण्याच्या घटनेबद्दल सर्वांना इत्थंभूत माहिती असणं गृहीतच धरलं जातं. त्यामुळे मी ज्या मुलांच्या मुलाखती घेतल्या त्यातील कोणीही मी विचारल्याशिवाय स्वतः होऊन त्याचा उल्लेखही केला नाही. मात्र त्यांच्यातल्या दोन मुलींनी आपल्या डोक्यात सुईणीचं प्रशिक्षण घेण्याचा विचार घोळत असल्याचं सुचवलं.

ऑलिव्ह विल्सनने मला दिलेल्या मुलाखतीत ती नऊ वर्षांची असतानाच्या

ब्रँबलवुडमधील आयुष्याचं वर्णन केलं आहे. ती बिनधास्तपणे बराच वेळ बोलली. प्रत्येक घटनेचा खराखुरा तपशील देण्यासाठी तिने बरेच कष्ट घेतले.

मी : तू ब्रँबलवुडमध्ये जन्मापासून राहिली आहेस?

ऑलिव्ह : हो.

मी : ब्रँबलवुडशिवाय आणखी कोठे गेली आहेस?

ऑलिव्ह : मी युरोप आणि कॅनडात गेले आहे आणि संपूर्ण अमेरिका हिंडले आहे. म्हणजे अगदी शंभर टक्के संपूर्ण नाही.

मी : तू जिथे जिथे गेलीस त्यातल्या काही ठिकाणांची नावं सांगू शकशील?

ऑलिव्ह : मी न्यूयॉर्कला गेले होते, अर्कान्सासला गेले होते. सगळी ठिकाणं आठवणं कठीण आहे. मी तुम्हाला युरोपमधली मी भेट दिलेली ठिकाणं सांगू का? इटली, ग्रीस, जर्मनी, इंग्लंड, स्कॉटलंड इतक्या ठिकाणी गेले होते. हो, इतक्याच ठिकाणी गेले होते.

मी : त्या ठिकाणी गेल्यावर तू काय पाहिलंस?

ऑलिव्ह : मी इंग्लंडमध्ये स्टोनहेंज पाहिलं. आणि मी लॉक् नेस पाहिलं. आणि काय बरं पाहिलं? आणि ग्रीसमध्ये मी पॅथेनॉन पाहिलं. इटलीमध्ये पिसाचा कलता मनोरा पाहिला, पिसा गाव पाहिलं आणि काय बरं पाहिलं? मला स्मरणशक्तीला ताण देऊन सर्व आठवावं लागेल.

मी : जेव्हा तू प्रवास करत नसतेस तेव्हा ब्रँबलवुडमध्ये काय करतेस?

ऑलिव्ह : मी बहुधा दोस्तांच्या घोळक्यात असते. उन्हाळ्यात आम्ही पोहायला जातो. आम्ही आमच्या पालकांकडून वर्गात बसून शिकतो. आणि आम्ही एकत्र काहीतरी करत असतो. थंडीतदेखील हाच नित्यक्रम असतो, फक्त पोहणं नसतं. कधीकधी आम्ही हस्तकलेचं काही काम करतो. पण फारसं नाही, म्हणजे इतरांचा जो समज आहे की 'ब्रँबलवुडमध्ये सर्व जण हस्तकौशल्याचं खूप काम करत असतात वगैरे' तितकं नाही. म्हणजे तुम्ही खरोखरच इथे आलात तर तुम्हाला अचानक इथली सारी मुलं इतर सामान्य मुलांसारखीच दिसतील, टी.व्ही.समोर घोळका करून बसलेली, पोहायला गेलेली. म्हणजे नेहमी असं असतं, असं नाही.

मी : शाळेच्या सत्रांच्या काळातील आणि सुट्ट्यांच्या काळातील नित्यक्रमात काही फरक असतो का?

ऑलिव्ह : हो, म्हणजे काही खास दिवशी आम्ही शाळेचा नित्यक्रम थांबवतो. हॅलोविन (३१ ऑक्टोबर)च्या दिवशी आम्ही काहीच केलं नाही.

मी : ब्रँबलवुडच्या बाहेर तुझा मित्रपरिवार आहे का?

ऑलिव्ह : हो, आहे ना. माझे काही दोस्त कॅनडाचे आहेत, एक दोन युरोपमधले

आहेत आणि काही अमेरिकेतले आहेत. माझ्या आईच्या एका मैत्रीणीची मुलगी माझी मैत्रीण आहे. शिवाय माझे बरेच 'लेखणी दोस्त' आहेत. मला त्यातल्या एकीला आता पत्र लिहायचं आहे. खरं तर मी फारसं लिहीत नाही. पत्रं लिहिणं मला जमत नाही. तरीदेखील मी आता त्याची सवय करणार आहे कारण माझे लेखणी-दोस्त जगभर विखुरले आहेत.

मी : शाळेतील वर्गात तुम्ही काय करता?

ऑलिव्ह : हो, म्हणजे जेव्हा तास असतो, म्हणजे समजा वाचनाचा तास आहे, तर मी काय करते की मी माझ्या मित्रमंडळींना बोलावते आणि मग आम्ही स्पेलिंगची स्वाध्यायपुस्तकं उघडतो आणि शब्द उतरवून घ्यायला सुरुवात करतो... आणखी असंच काहीतरी. इतिहासाच्या तासाला आमच्या बाई पुस्तक उघडून आम्हाला वाचून दाखवतात आणि कधीकधी आम्ही ते आमच्या वद्यांत उतरवून घेतो म्हणजे ते लक्षात राहतं. उदाहरणार्थ, मेसापोटेमियाविषयी आम्ही लिहून काढतो म्हणजे मग तो इतिहास कशाविषयी होता हे स्मरणात ठेवायला मदत होते. सेल्ट्स लोकांविषयी (केल्ट वंशाचे लोक ब्रिटनमध्ये रोमन्सच्या आधी आले) लिहिताना आम्ही त्यांच्या कलाकृतींवर भर देतो किंवा त्यांच्याबद्दल सगळंच लिहून काढतो. थोडक्यात काय तर आम्ही कधीकधी लिहून काढतो म्हणजे लक्षात राहायला मदत होते. दुसरं म्हणजे आम्ही कधीकधी अनेक प्रसिद्ध व्यक्तींची नावं लिहून काढतो, म्हणजे त्या व्यक्ती कशासाठी प्रसिद्ध आहेत हे लक्षात राहावं म्हणून. म्हणजे पहा एक कोणीतरी आहे - काय हे, माझ्या लक्षात असायला हवं होतं - जाऊ दे, मला ठाऊक आहे ते नाव मी विसरले हे अगदी चुकीचं आहे; तर त्या व्यक्तीने आपल्या पत्नीसाठी डोंगरमाथ्यावर काहीतरी बांधलं कारण ती डोंगरावर राहाणारी होती आणि तिला पायथा किंवा दऱ्या आवडत नसत म्हणून त्याने तिच्यासाठी 'हॅगिंग गार्डन' नावाची गढी बांधली. ही गढी पानाफुलांनी इतकी सजवली होती की दुरून असं वाटायचं की इथे झुलत्या बागाच आहेत. तर आम्ही हे सारं करतो आणि कधीकधी जेव्हा आमचे शिक्षक पुस्तकं वाचत असतात तेव्हा आम्ही त्यातील व्यक्तींच्या किंवा समूहांच्या कलाकृतींची चित्रं रेखाटू शकतो, किंवा इतर काही लिहू शकतो. शाळेतील तासात आम्ही हे करतो.

'हॅगिंग गार्डन'काराच्या नावाच्या अज्ञानासाठी ऑलिव्हला उपहासाने हसण्यापूर्वी तुम्हाला तरी ते नाव माहीत आहे का हे तपासून पहा. जेव्हा तुम्ही नऊ वर्षांचे असता तेव्हा इतिहासातील नावापेक्षा त्या नावांशी संलग्न प्रसंग किंवा कथा जास्त महत्त्वाच्या असतात. मला विचाराल तर तुमच्या नव्वदीत देखील हेच लागू पडतं.

मी : तुला वर्गात मजा येते की सगळा वेळ बाहेर घालवणं आवडतं?

ऑलिव्ह : नाही नाही, मला वर्गात शिकायला देखील आवडतं. उदाहरणार्थ, गणिताच्या बाई आवडतात. त्यांच्याबरोबर गणित शिकण्यात मजा येते. त्या माझी खूप चांगली मैत्रीण आहेत आणि मला त्या मनापासून आवडतात. म्हणून खूप मजा येते. म्हणजे मला असं म्हणायचं आहे की, "अरे बाप रे, आज तासाला बसायलाच हवं" असं काही नसतं. काही दिवस तुम्ही वर्गात बसता. नंतर मधूनच वाटतं "जाऊ दे, आज तासाला नकोच जायला" आणि मग तुम्ही जात नाही. परंतु बरेचदा वर्गात जावं असंच वाटत असतं. तुम्ही जर इतर मुलांबरोबर तासाला बसत असाल तर तास बुडवल्याने तुम्हाला ती भेटणार नाहीत आणि मग तास संपल्यावर त्यांच्यासोबत वेळ घालवायला मिळणार नाही. शाळेतील वर्ग म्हणजे दोस्तांना भेटण्याचं ठिकाण असतं. वर्ग संपल्यावर बाहेर जाऊन खेळायला मिळतं. म्हणजे तुम्ही वर्गात जाणं टाळलंत तर घरातच अडकून पडता आणि मग विरंगुळ्यासाठी मुद्दाम घराबाहेर पडावं लागतं. निदान माझ्या बाबतीत तरी असंच होतं.

मी : इथल्या संपूर्ण परिवारासाठी भरवलेल्या सभांना तू जातेस?

ऑलिव्ह : जेव्हा सभेचा विषय फारच रूक्ष असतो आणि मलाही त्यात फारसा रस नसतो तेव्हा मी जात नाही. पण कधीकधी मी जाते आणि त्या सभा मला आवडतात. कधीकधी मी सभेला म्हणून जाते पण मित्रमंडळीतच जास्त रमते. पण आम्हाला फारसं बोलता येत नाही, सभा चालू असते ना! सभेमध्ये सर्व मुलांना भाषणस्वातंत्र्य आहे, त्यांना काही सांगायचं असेल तर ती सांगू शकतात. कधी त्यांना काहीच सांगायचं नसतं, तर कधी त्यांना सांगण्याचं धैर्य होत नाही. पूर्वी मी सभेत बोलले आहे, पण हल्लीच्या सभांमध्ये विजेच्या तारा वगैरेसारख्या मुद्द्यांवरच चर्चा होते आणि मला त्यात अजिबात स्वारस्य नाही. त्यामुळे मी अशा विषयांवर अजिबात बोलत नाही.

मी : ब्रॅबलबुडमध्ये अशा काही गोष्टी आहेत का ज्या तुला बदलाव्याशा वाटतात?

ऑलिव्ह : नाही, खरंच नाही. मला इथलं काहीच बदलावसं वाटत नाही. आता इथे सगळं अगदी झकास आहे. म्हणजे पहा, खरं तर बदलण्यासारखं काहीच नाही. तरीपण मला वाटतं आम्हाला थोडे जास्त वर्ग हवे होते.

मी : बरं, मग इथे झकास काय आहे? नेमकं इथलं काय चांगलं आहे सांगू शकशील?

ऑलिव्ह : ओह, एक तर इथे खूप लहान मुलं आहेत. ते मला आवडतं आणि दुसरं म्हणजे हे मोठं शहर नाही. तुम्ही मोठ्या शहरात राहिला असलात तर तुम्हाला कल्पना आहे की तिथे चहूकडं गाड्यांचा महापूर आलेला असतो. असं

शहर सदा व्यग्र असतं, स्वस्थता अशी नसतेच. तुम्हाला ठाऊक आहे, इथे देखील रस्ता ओलांडताना काळजी घ्यावी लागते. पण शहरात फारच जपून राहावं लागतं. शिवाय इथं खूप मोकळं वाटतं. एकदा आम्ही शहरात गेलो होतो तर तिथे मला इतकं उकडायला लागलं, म्हणजे अंगातून घामाच्या नुसत्या धारा निघत होत्या, ब्रँबलबुडला परतलो आणि गार हवेच्या लाटेने जणू मला लपेटून टाकलं. आणि अचानक इतकं छान वाटलं म्हणून सांगू! या एका गोष्टीसाठी मला इथे राहायला खूप आवडतं, इथली मजा काही वेगळीच आहे. मला इथली सर्वात आवडणारी गोष्ट म्हणजे मी नेहमी माझ्या मित्रमैत्रीणींसोबत असते. इथे भरपूर जागा असल्यामुळे आम्ही खूप भटकतो. हेच जर शहरात असते तर दोस्तांकडे जायला बरेचदा वाहन लागलं असतं. इथे दोन पायांचं किंवा फार तर दोन चाकांचं वाहन पुरेसं असतं, चार चाकीची गरज नसते. तुम्हाला माहीत आहेच की शहरात कधीकधी कोणाच्या सोबतीशिवाय चालणं धोक्याचं असतं. इथे तसं नाही. तुम्ही कोठेही बिनधास्तपणे जाऊ शकता. अर्थात पालकांनाच जर त्यांच्या मुलांनी कोठे एकटं जायला नको असेल किंवा मुलं खूप लहान असतील तर गोष्ट वेगळी.

मी : तुझे सर्व दोस्त तुझ्याच वयाचे आहेत की काही तुझ्याहून वयाने मोठे किंवा लहान आहेत?

ऑलिव्ह : एक-दोन दोस्त माझ्याहून लहान आहेत. बाकी सर्व साधारण माझ्याच वयाचे आहेत.

मी : मोठ्या माणसांपैकी कोणाशी तुझं मैत्रीचं नातं जुळलं आहे का?

ऑलिव्ह : हो तर. अनेक मोठ्या माणसांशी माझी मैत्री आहे. जवळजवळ सगळ्यांशीच आहे म्हणा ना. मित्रा माझी मैत्रीण आहे, कॅराल माझी मैत्रीण आहे, डेनिस माझा मित्र आहे. हे सर्व माझे दुसरे पालकच आहेत. माझ्या आईवडिलांना जेव्हा एखाद्या सहलीसाठी किंवा इतर कामासाठी बाहेरगावी जायचं असतं तेव्हा माझी देखभाल करायला माझे इतर पालक तत्पर असतात. म्हणजे असं की “तू मित्राकडे जाऊन राहू शकतेस किंवा कॅरालकडे किंवा साराकडे”... माझ्याकडे माझ्या पालकांच्या नावांची मोठी यादी आहे.

मी : इथल्या पारिवारासाठी तू काही करतेस का? म्हणजे काही मुलं एकत्रितपणे एखादा उपक्रम करत असतील तर तू त्यांच्या संपूर्ण उपक्रमात सहभागी होतेस की त्यांनी तुझ्या योग्य असं त्यातलं एखादं काम करण्याची तुला विनंती केली तर तू शक्यतो त्यांना मदत करतेस?

ऑलिव्ह : हो, करते ना. म्हणजे सगळे मिळून आमच्या परिसरातला कचरा गोळा करण्याची मोहीम सुरू करतात तेव्हा मी त्यांच्याबरोबर जाते, कधी आमच्या

‘बेस’चा भवताल स्वच्छ करायचा असतो तेव्हा मी जाते. कधी काही जण त्यांची घरं वाढवण्याचं काम काढतात तेव्हा त्यांना मदत करायला मी जाते. एक बऱ्यापैकी मोठा कार्यगट बनवलेला असतो आणि आम्ही सर्व घरांच्या बांधकामासाठी अनेक प्रकारे मदत करतो. कधीकधी मी माझ्या मित्रमैत्रीणींसोबत वापरलेल्या फळ्यांवरील खिळे उपटण्याचं काम करते आणि त्या फळ्या पुन्हा वापरते. तर अशी मी कधीकधी मदत करते.

मी : तू जे काही करायचं असतं त्याचे निर्णय स्वतःच घेऊ शकतेस असं तुला वाटतं का? की मोठी माणसं तो निर्णय घेतात?

ऑलिव्ह : म्हणजे घराचं बांधकाम करतानाचे निर्णय? अर्थातच ज्यांची घरं बांधली जात असतात त्याच व्यक्ती बांधकामाबद्दलचे निर्णय घेतात आणि आमच्याकडून करून घेण्याजोगी जी काही कामं असतील ती आम्ही करतो. बहुतेक वेळा ती कामं देखील जो घर बांधत असतो तोच करतो. परंतु तिथे जर आमचा कार्यगट असेल आणि आम्ही तिथली जागा आवरून ठेवली आणि मग आमच्यापैकी कोणाला जवळपास कोठे कचरा दिसला तर आम्ही तिथे जाऊन साफसफाई करायचं एकमताने ठरवतो. अशा पद्धतीने आम्ही स्वतः निर्णय घेऊन कामं करतो.

मी : आणि तुझ्या रोजच्या दिनचर्येचं काय? तुझा दिवस कसा घालवायचा हे तूच ठरवतेस?

ऑलिव्ह : नेहमी नाही. पण कधीकधी मी बाहेर पडते आणि दिवस कसा घालवता येईल याचा अंदाज घेते आणि मग ठरवते की आज मला अमुक करायचं आहे किंवा तमुक ठिकाणी जायचं आहे, वगैरे. आणि मग ती त्याप्रमाणे करते.

माझ्या ब्रँबलबुडच्या भेटीच्या काळात मला शाळेतल्या मुलांसोबत बाझ लूरमनचा ‘रोमिओ अँड ज्युलियट’ सिनेमा बघण्यास नेण्यात आलं. परतीच्या प्रवासात व्हॅनमध्ये सर्व जण उत्साहाने चर्चा करत होते. सतरा वर्षांची अनिता आमच्यात सर्वात जास्त माहीतगार होती. नंतर तिने मला मोठ्या मुलांच्या दृष्टिकोनातून शाळेबद्दल सांगितलं.

मी : तुझं आतापर्यंतचं आयुष्य इथेच गेलं?

अनिता : हो.

मी : काही काळापुरतं तरी आपण दुसरीकडे असायला हवं होतं असं कधी तुला वाटतं?

अनिता : वाटतं कधीकधी.

मी : कशामुळे तुला असं वाटतं?

अनिता : इथे माझ्या वयाची फारशी मुलं नाहीत म्हणून. इतरही काही कारणं आहेत, पण सर्वात महत्वाचं कारण हेच आहे. माझ्या वयाची जास्त मुलं इथे असावीत हीच माझी मनापासूनची इच्छा आहे. लहान होते तेव्हा आपण सरकारी शाळेत (पब्लिक स्कूलमध्ये) जावं असं वाटायचं. पण आता मला तसं अजिबात वाटत नाही. ज्या कारणासाठी मला सरकारी शाळा आवडत नाहीत, त्याच कारणासाठी एका दृष्टीने पाहिलं तर आवडतात देखील. म्हणजे असं की तिथे मुलं किती हुशार किंवा तरतरीत आहेत त्यानुसार त्यांना श्रेणी दिल्या जातात हे मला आवडत नाही. परंतु इथे राहिल्याने आपली खरी लायकी काय आहे याचा अंदाजच येत नाही हेही खटकतं. त्यामुळे बरेचदा इथली मुलं आत्मविश्वास हरवून बसतात. खरं तर शालांत परीक्षा पास होणाऱ्या इतर सर्व मुलांसारखीच इथली मुलंदेखील चुणचुणीत असतात, पण ती स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास ठेवण्यास बिचकतात. त्यामुळे सरकारी शाळांतील श्रेणी देण्याची पद्धत चांगली पण आहे आणि वाईटपण आहे. कधी कधी मला वाटतं की आपण दुसरीकडे जायला हवं होतं पण बरेचदा मला इथेच जास्त बरं वाटतं, कारण इथे आम्हाला स्वातंत्र्य आहे. इथे आम्हाला मनसोक्त वागता येतं. शिकावंसं वाटतं तेव्हाच वर्गात बसण्याची मुभा असते, शिकण्याची सक्ती नसते. सक्ती झाली की इच्छा मरते.

मी : आपण जेव्हा कारमधून 'रोमियो आणि ज्युलियट' बघायला जात होतो तेव्हा तुला शेक्सपियरबद्दल माझ्यापेक्षा खूप माहीत आहे हे जाणवत होतं. म्हणजे मला असं म्हणायचं आहे की आता कदाचित तुला माझ्याइतकंच माहीत असेल पण मी तुझ्या वयाचा असताना मला जेवढं माहीत होतं त्याच्या शतपटीने जास्त तुला माहीत आहे एवढं निश्चित. इतकं सगळं कसं काय शिकलीस?

अनिता : वाचून. मी खूप वाचते. पण माझी गोष्ट जरा वेगळी आहे. इथल्या बहुतेक मुलांना माझ्याइतकं वाचायला आवडत नाही. मला शेक्सपियरच्या कालखंडाबद्दल खूप आकर्षण आहे. त्यामुळे मी त्याबद्दल खूप वाचन करते. म्हणून तर मला शेक्सपियरबद्दल बरंच काही माहीत आहे. मी खूप सिनेमेही पाहिले आहेत. मला सिनेमे आवडतात. माझ्या काकांना - ऑगस्टिनो नाव त्यांचं - मी माझ्या या बहुश्रुतपणाचे श्रेय देते. ते इतिहास विषयातील जाणकार आहेत. त्यांनीच मला इतिहासाची आणि वाचनाची गोडी लावली. आम्ही दोघं चर्चा करतो, खूप वाचतो, शेक्सपियरच्या साहित्याचं वाचन हे त्यातलंच एक आहे. पण म्हणून इथे सर्वांना वाचनाची आवड आहे असं मुळीच नाही... विचित्र आहे खरं. मी : सामान्यपणे तुझा दिनक्रम काय असतो?

अनिता : माझा ठराविक असा दिनक्रम नसतो. कधी मी दिवसभर अनेक

विषयांच्या तासांना जाते; तर कधी एकाही तासाला जात नाही. कधी मी तासाला न जाता काम करते तर कधी तास आणि काम दोन्ही करते. सध्या मात्र मी जी.इ.डी.चा अभ्यास करत आहे. त्यामुळे हल्लीचा माझा दिनक्रम नेहमीपेक्षा पूर्ण वेगळा आहे. पूर्वी मी सलग बरेच दिवस तासांना गैरहजर राहाणं टाळत असे. तेव्हा मी सकाळी एखाद-दुसऱ्या तासांना बसायची आणि मग दिवसभर वाचन करायची. मी अकरा वर्षांची होते तेव्हापासून माझा बराच वेळ मी असा घालवत असे.

मी : जी.इ.डी.ची तयारी कशी करतेस? जी.इ.डी. म्हणजे काय?

अनिता : जी.इ.डी. शालांत परीक्षेची पर्यायी परीक्षा आहे. उच्च माध्यमिक शाळांत जाऊन परीक्षा देण्याऐवजी जी.इ.डी. दिली की महाविद्यालयात थेट प्रवेश मिळतो. त्यासाठी फक्त पाच विषयांच्या परीक्षा असतात, समाजशास्त्र, लेखन, गणित, शास्त्र आणि साहित्य. या परीक्षा बऱ्यापैकी सोप्या असतात. त्यांत उत्तीर्ण झाल्यास महाविद्यालयात प्रवेश मिळतो. या जी.इ.डी.च्या तयारीसाठी मी आमच्याकडल्या एका कम्युनिटी महाविद्यालयात शिकायला जाते. तिथे जी.इ.डी.च्या परीक्षेची तयारी करून घेतली जाते. मी दोन परीक्षाही दिल्या. उद्या आणखी एक देणार आहे. म्हणजे मग दोनच उरतात. मला यशाची खात्री आहे.

मी : कम्युनिटी महाविद्यालयाच्या वर्गात बसून शिकण्याचा अनुभव कसा वाटला?

अनिता : फारसा वाईट नव्हता. शिस्तबद्धपणे वर्गात बसून शिकण्याचा पहिला अनुभव मी ड्रायव्हिंगचे धडे शिकताना घेतला होता. त्यावेळी मात्र मला मोठ्या दिव्यातून जात असल्यासारखं वाटलं होतं, त्यातूनही पहिला दिवस फारच खडतर होता. वर्गात एकाच वेळी इतर मुलं आणि अनेक माणसं बरोबर बसण्याचा माझ्या आयुष्यातला तो पहिलाच प्रसंग होता. पहिल्या दिवशी तर मी फारच हबकले होते. पण ते तेवढ्या दिवसापुरतंच. नंतर मी तिथे रमले. त्यामुळे ब्रँबलवुड कम्युनिटी महाविद्यालयातल्या वर्गात बसणं फारसं जड गेलं नाही. पण इथल्या वर्गात आणि सरकारी शाळेतील वर्गात खूप फरक आहे. इथे प्रत्येक जण आपापल्या आवडीचं शिकण्यात दंग असतो. शिक्षक फक्त ज्याची त्याची गती राखण्यास मदत करत असतात. खरं तर याला वर्ग म्हणण्यापेक्षा प्रयोगशाळा म्हणणं जास्त योग्य होईल.

मी : महाविद्यालयात प्रवेश घेतल्यावर तू काय करायचं ठरवलं आहेस?

अनिता : ओह, मला माहीत नाही. मी खरंच यावर विचार केला नाही. सुरुवातीला मी एखादा सोपा अभ्यासक्रम निवडणार आहे. कारण पुन्हा तेच, म्हणजे मला वर्गात बसून शिक्षकांचं एकतर्फी बोलणं बराच वेळ ऐकण्याची फारशी सवय नसल्यामुळे अशा पद्धतीशी जुळवून घेणं कठीण जाणार आहे. म्हणून मी पहिल्या

सत्रात सोपा विषय घ्यायचा विचार करत आहे. भविष्यात मी काय शिकणार आहे याबद्दल मी अजून निश्चित असं ठरवलं नाही. पण मला स्पॅनिश भाषा शिकायला आवडेल आणि या विषयातच आपली करीअर बनवण्याची इच्छा आहे. आतापर्यंत तरी मला एवढंच ठाऊक आहे.

मी : ब्रॅबलवुडच्या बाहेर तुझे जे दोस्त असतील त्यांनी ब्रॅबलवुडमध्ये यावं असं जर तुला वाटत असेल तर तसं त्यांचं मन वळवण्यासाठी तू काय बोलली असतील?

अनिता : हो तर, मी तसं बोलले आहे. अजूनही कधीकधी बोलते. पण असे प्रसंग फार कमी येतात. एक तर हे ठिकाण तसं एकाकी आहे, कुठूनही यायचं तरी बरंच अंतर झाडवू करून यावं लागतं. त्यामुळे त्यातल्या त्यात जवळ म्हणजे ब्रिस्टल शहरच आहे. तिथे माझा मित्रपरिवार आहे. त्यांना हे ठिकाण आवडतं. तिथल्या सरकारी शाळात जाणाऱ्या मुलांना जेव्हा इथल्या शिक्षणपद्धतीबद्दल समजतं तेव्हा त्यांची हमखास पहिली प्रतिक्रिया असते, “वा, तुम्हाला तिथे शाळेत जाऊन बसायचं नसतं? किती मज्जा? मला देखील तिथे जायचंय.” कारण ‘शाळेत जावंच लागतं’ असं आयुष्यभर त्यांच्या डोक्यात फिट्ट बसवलेलं असतं. पण तिथे त्यांना खूप मुलांत असण्याची सवय झालेली असते. मित्रमंडळीची निवड करणं शक्य असतं. कुणाशी खेळायचं म्हटलं किंवा कोणाबरोबर काही करायचं म्हटलं तर आजूबाजूला इतक्या विविध प्रकारची माणसं असतात की त्यातून निवड करणं त्यांना सोपं जातं. त्यामुळे असं कोणाच्या सोबतीने इथे आल्यावर सुरुवातीला त्यांना खूप आवडतं. पण इथे माणसं कमी असल्यामुळे इथलं वातावरण त्यांना हळूहळू कंटाळवाणं वाटायला लागतं आणि मग त्यातली गंमतच निघून जाते. पण मला इथली सवय झाली आहे. शिवाय गरज पडली की मन रमवण्याचे मार्ग शोधावे लागतात. वाचनाचा छंद लावून घेणे हा असाच एक मार्ग आहे.

मी : तुला जर ब्रॅबलवुडमध्ये बदल घडवून आणण्याची संधी मिळाली तर तू हा एकच बदल घडवून आणशील? तुझ्या वयाची जास्त माणसं इथे आणण्याचा?

अनिता : मला माहीत नाही. तुम्हाला ब्रॅबलवुडच्या शाळेतला बदल म्हणायचं आहे की ब्रॅबलवुड परिवारातला म्हणायचं आहे?

मी : ठीक आहे, आपण ब्रॅबलवुड शाळेपासून सुरुवात करू या. तिथे तू काय बदलशील?

अनिता : ब्रॅबलवुड शाळेकडे जास्त निधी हवा होता म्हणजे अनेक गोष्टींचा पुरवठा करता आला असता. शिवाय पुस्तकांचा तुटवडा नेहमीच असतो. लोकांना ती विकत घ्यावी लागतात. खरोखर मला वाटतं की आमच्याकडे पुरेसा पैसा असायला हवा होता - इथे रहाणारे सगळे एकसंध परिवाराप्रमाणे राहातात. पण

फक्त निम्मे लोकच इथे रहाण्याचा मोबदला म्हणून ठरलेली रक्कम प्रत्यक्षात देतात. जर सर्वांनीच ठरलेले पैसे नियमितपणे दिले तर मुलांना अनेक अभ्याससहली काढता येतील. शाळेसाठी सामान विकत घेता येईल, पुस्तकं खरेदी करता येतील. आणि इतरही बरंच काही शाळेसाठी करता येईल. शाळेसाठी निधी उभा करण्यासाठी आम्हा मुलांना अनेक कार्यक्रम करावे लागायचे. त्यासाठी आम्हाला कधीकधी इतर ठिकाणी जावंदेखील लागायचं. तसं पाहिलं तर, आम्हाला हे सर्व करताना मजा नक्की यायची. तरीदेखील मदत करणारी माणसं तीच असायची जी मी मघाशी म्हटल्याप्रमाणे नियमितपणे परिवारासाठी ठरलेली रक्कम देत असत. म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे ही माणसं शाळेसाठी दोनदा खर्च करतात असा होतो. मला नेमकं हे पटत नाही. तर ही पद्धत मी बदलली असती. दुसरं असं की शिक्षकांची निवड करताना त्यांची कमतरता जाणवते. कधीकधी असं होतं ज्यांना शिकवायची खरोखरच इच्छा आहे त्यांची संख्या खूपच कमी असते. त्यामुळे ते इतके व्यस्त असतात की अनेक विद्यार्थ्यांना एका दिवसात गुंडाळतात. त्यामुळे कधीकधी आपल्याला हव्या त्या तासाला प्रवेश मिळणं कठीण होतं. अर्थात हे असं नेहमी घडत नसतं. आता ब्रॅबलवुड परिवाराबद्दल म्हणाल तर शाळेच्या बाबतीत मी म्हणते तसंच इथेदेखील अधिकाधिक माणसांनी शाळेकडे अधिकाधिक लक्ष द्यावं असं मला वाटतं. कारण मुळात ब्रॅबलवुड परिवार ब्रॅबलवुड शाळेसाठी बनलेला आहे आणि माझी आणखी एक इच्छा आहे की सभामधून वाद कमी आणि प्रत्यक्ष काम जास्त व्हायला हवं.

मी : तू कधी सभामध्ये भाग घेतला आहेस?

अनिता : हो. पण मी फारशी बोलत नाही. म्हणजे मला ते जमत नाही. पण माझ्याकडे सांगण्याजोगे मुद्दे बरेच असतात. इथल्या सभा बऱ्याच वेळी घाईगडबडीत घेतल्या जातात. बोलण्यासाठी आधी कोणी हात वर केला इथपासूनच सगळा गोंधळ असतो. वक्त्यांमध्ये सुसंगती आणण्याचे आम्ही अनेक प्रयोग करून पाहिले. पण प्रत्येक वक्त्याला वाटतं की आपली बोलण्याची पाळी आहे आणि इतर त्यात अडथळे आणत आहेत. एकूण काय, सभेत भाग घ्यायचा म्हणजे मला एक दिव्यकर्मच वाटतं. मी लहान होते तेव्हादेखील सभांना जात असे आणि माझ्यापाशी अनेक विषयांवर बोलण्याजोगे मुद्दे असत. खरं तर इथल्या सभामध्ये प्रौढ माणसं मुलांना बोलायला नेहमी उत्तेजन देतात. एवढंच नव्हे; तर बहुतांश लोक मुलांचं म्हणणं प्रौढांच्या म्हणण्याइतकंच गांभीर्याने घेतात आणि मला हे खूप आवडतं. इथे मुलांना सभागृहातील लिंबूटिंबू न मानता प्रौढांइतकाच मान दिला जातो या गोष्टीचा आम्हा सर्वांना अभिमान आहे. तर सांगायचा मुद्दा असा की मी सभामधून भाग घेतला आहे.

अनिता आणि ऑलिव्ह दोघांही आयुष्यभर ब्रँबलवुडमध्ये राहिली असल्यामुळे त्यांनी इथल्या अनेक गोष्टी गृहीत धरल्या होत्या. पण पूर्वी इथे अशीही मुलं येऊन गेली ज्यांना बाहेरच्या जगात वावरताना अनेक समस्या होत्या पण ब्रँबलवुडला आल्यावर त्यांच्या जगण्यात निश्चितपणा आला. आता एक यशस्वी चित्रकथाकार म्हणून मान्यता मिळवलेला लॉटीचा मोठा मुलगा म्हणाला की सरकारी शाळेतून इथे आल्यावर त्याला अंधारकोठडीतून सुटका झाल्या-सारखं वाटलं. तिथे राहून त्याच्या दृष्टीने पूर्णतः निरुपयोगी आणि नीरस गोष्टी शिकण्याऐवजी इथे आल्यावर तो आयुष्याबद्दल बरंच काही शिकला. लिंडा नॉर्थला तर इथे आल्यावर एखादी अलिबाबाची गुहा सापडल्याचा आनंद झाला. तिने त्याबद्दल लिहिलेलं पत्र १९९१ च्या ब्रँबलवुड मासिकात प्रकाशित झालं आहे :

ब्रँबलवुड शाळा म्हणजे माझ्या जीवनाचा ऊर्जास्रोत आहे. माझं सगळं आयुष्यच ब्रँबलवुडने दिलेलं दान आहे. हृदयात भळभळणारी जखम घेऊन मी ब्रँबलवुडमध्ये प्रवेश केला होता. माझ्यावर कोणी प्रेम करेल किंवा मी कोणावर प्रेम करू शकेन यावर माझा विश्वास नव्हता आणि तशी आशाही नव्हती. पण ब्रँबलवुडने दोन्ही बाहू पसरून खुल्या दिलाने माझे स्वागत केले; मला कवटाळले. ब्रँबलवुडमध्ये मला बिनशर्त पोटभर प्रेम मिळालं. यथावकाश माझं मन स्वच्छ झालं. त्यात आशा अंकुरली. मी स्वतःला सावरलं; इतकंच नाही तर स्वतःवर- लिंडा नॉर्थवर-प्रेमही करू लागले. इथे आल्यावर मी कात टाकली; मी फुलले, बहरले. तरीदेखील भूतकाळातील अनेक गोष्टी माझा पिच्छा सोडत नव्हत्या. मला अजूनही बरंच काही शिकायचं होतं. मी आपल्या वागण्याने स्वतःच्याच नजरेतून उतरले होते. तरीदेखील ब्रँबलवुडमध्ये मला नवीन प्रेमळ कुटुंब मिळालं, माया मिळाली, आस्था मिळाली. माझं बाळ या परिवारात जन्माला आलं आणि त्याचं कोडकौतुक झालं. ब्रँबलवुडमधील मुलांचा तो एक गोंडस चेहरा आहे. ब्रँबलवुडमधील सर्वांची मी अतिशय ऋणी आहे, ज्यांची माझी आयुष्यात ओळखही झाली नाही त्यांची देखील. दिवसातून एकदा तरी मी तिथल्या प्रत्येकाची आठवण काढते. इतकी प्रेमळ, मोठ्या मनाची आणि विशाल अंतःकरणाची माणसं जगाच्या पाठीवर इतरत्र कोठेही शोधून सापडणार नाहीत. ब्रँबलवुड, मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानते.

तुमची
लिंडा नॉर्थ

विल्सन दांपत्य एका जिओदेसिक (तावदानांनी बनवलेला विशिष्ट प्रकारच्या) घुमटाकार घरात रहातात. ब्रँबलवुड परिसरातील इमारतींना जोडणाऱ्या सुरेख, कमनीय अशा रेंताळ वाटांमागे लपलेल्या त्या घुमटात विल्सन कुटुंबीयांनी योग्य ते फेरफार करून घेतले आहेत. इथला परिवार पर्यावरणाविषयी जागरूक असल्यामुळे बहुतेकांनी आपापल्या घराच्या आवारात कंपोस्ट तयार करणारी शौचालये बांधली आहेत. विल्सन कुटुंबीयांचं आउटहाउस झाडांनी झाकलं गेल्यामुळे रात्रीच्या वेळी विजेरीच्या मदतीशिवाय सापडणं कठीण होतं. त्याच्या तीन बाजूंना पडद्यांचा आडोसा होता पण चौथ्या मोकळ्या बाजूसमोर वन पसरलं होतं. मी जिथे झोपत असे तिथल्या पन्हाळीपत्र्यांनी बनवलेल्या छपरावर रात्रीच्या वेळी ओक वृक्षाची फळं धपाधप पडायची. त्यांच्या आवाजाने पहिल्या एक-दोन रात्री मला दचकून जाग यायची. त्यात भर म्हणून पहाटे चार वाजता कोंबडा आरवायला लागायचा. हळूहळू सगळ्याची सवय झाली.

हिंसा आणि दंडेली पूर्णपणे वर्ज्य करण्याचा एकलता एक दंडक ब्रँबलवुडच्या परिवारावर लादलेला होता. एका कुटुंबातील वडील आपल्या मुलांना मारत असत म्हणून त्या कुटुंबाला ब्रँबलवुड सोडण्याचे आदेश दिले गेले होते. ब्रँबलवुडमधील लोकाना निदर्शनांचा चांगला अनुभव होता. 'ऑपरेशन डेझर्ट स्टॉर्म' च्या निषेधार्थ त्यांनी केलेल्या निदर्शनांची व्हिडिओ फीत त्यांनी मला दाखवली.

सोशिकता, अनौपचारिकपणा आणि विश्वास यांचे दर्शन दुसऱ्या एका कुटुंबाच्या बाबतीत घडलेल्या घटनेवरून होते. हे कुटुंब एका वर्षाच्या वास्तव्यानंतर ब्रँबलवुड सोडून गेले, कारण सभांची कार्यवाही जास्त शिस्तबद्धपणे करावी, त्यांची ध्वनिफीत बनवावी, त्यांचे कार्यवृत्त बनवावे आणि सभामध्ये घेतलेल्या निर्णयांची पायमल्ली करणाऱ्यांची हकालपट्टी करावी या त्या कुटुंबाने केलेल्या मागण्या मान्य करण्यास ब्रँबलवुड परिवार राजी नव्हता.

एका संध्याकाळी लॉट्टीला वाटलं की बहुधा बर्फवृष्टी होईल म्हणून ती लगेच परिवाराच्या भाजीच्या मळ्यात गेली आणि रोपांवर लटकणारे सर्व टोमॅटो खुडून घेऊन आली. जवळजवळ दोन वाफे भरून टोमॅटो खुडले. दुसऱ्या दिवशी तिने ते सर्व टोमॅटो छानपैकी कागदाच्या वेष्टनात गुंडाळले आणि प्रत्येक कुटुंबाला नेऊन दिले. जेव्हा मी कोणापाशी तरी तिच्या या वागण्याचं कौतुक केलं तेव्हा त्याने उलट मलाच प्रतिप्रश्न केला की तिच्याकडून दुसरं काय अपेक्षित होतं? मी सुचवलं की फक्त स्वतःपुरते टोमॅटो गोळा करायचे आणि उरलेले ज्यांना हवे असतील त्यांनी स्वतः जाऊन तोडून आणावेत अशा अपेक्षेने तिथेच सोडायचे असं तिला करता आलं असतं. त्यावर तो उद्गारला, "खरं सांगू? असा विचार

माझ्या डोक्यातही आला नाही!”

साठीच्या आसपास आलेले अगॉस्टिनो ब्रँबलवुड परिवारातील सर्वात ज्येष्ठ सभासद आहेत. इतिहास, साहित्य आणि तत्त्वज्ञान या विषयांवर त्यांचं प्रभुत्व आहे. ते उत्तम शिक्षक आहेत आणि मोठ्या मुलांचे स्फूर्तिस्थान आहेत. जगात शांतता नांदावी यासाठी ते नियमित ध्यानसाधना आणि उपवास करतात, स्वतःचा वेळ खर्ची घालून इतरांच्या अडीअडचणींना धावून जातात. मी ब्रँबलवुड-बदल लिहू नये असं त्यांना वाटायचं. त्यांचं म्हणणं होतं की एका प्रत्यक्षात असलेल्या आणि बदलांना सामावून घेणाऱ्या परिवाराला कागदावर उतरवणं केवळ हास्यास्पद आहे. ब्रँबलवुडचा निरोप घेताना मी किंचित डळमळीतपणे परंतु अतिशय प्रामाणिकपणे त्यांना सांगितलं की तिथल्या वातावरणाने मी खूपच प्रभावित झालो होतो. अगॉस्टिनो म्हणाले की ‘प्रभावित झालो वगैरे शब्दबंबाळ बोलण्याऐवजी नुसतं मी ब्रँबलवुडमध्ये खूप दोस्त जोडले म्हण, बस्स.’ आणि त्यांनी मला मायेनं निरोपाचं आर्लिगन दिलं.

जेव्हा मी लॉट्टीकडे ब्रँबलवुडच्या माजी विद्यार्थ्यांची विचारपूस केली तेव्हा त्यांच्या करीअरची नमुनायादी तिने मला दाखवली. मुलांनी निवडलेली कार्यक्षेत्रं साधारणपणे दोन प्रकारांत विभागली गेली होती. सर्जनशील आणि सेवाभावी. पहिल्यात विविध कला, खेळणी बनवणं, कॉम्प्युटरवरील नियत-कालिकाचं संपादन करणं, ओतीव काच तयार करणं, सुतारकाम, सुशोभीकरण आणि रंगकाम समाविष्ट होतं तर दुसऱ्यात औषधोपचार, अध्यापन, मुलं सांभाळणे आणि ब्रुकलीनमध्ये सामाजिक वनीकरणाची योजना राबवणं यांचा अंतर्भाव होता.

जेमी ब्रँबलवुडमध्ये वाढला, नंतर त्याने बाहेर जाऊन प्रशिक्षण घेतलं आणि पुन्हा ब्रँबलवुडमध्येच परत आला. त्याचा अनुभववृत्तांत असा आहे :

मी वयाच्या तेराव्या वर्षी काम करायचं ठरवलं कारण इथे माझ्याजोगतं करण्यासारखं फारसं नव्हतं. मी नऊ वर्षांचा होतो तेव्हा शाळेची बस बंद झाली. तेव्हाच मी ठरवलं की आपण अर्धवेळ शाळा आणि अर्धवेळ काम करायचं म्हणजे धंद्याविषयी थोडीफार माहिती करून घेता येईल. शिवाय हस्ताक्षर सुधारणे, फाइली तयार करणे यांसारख्या कौशल्यांचाही मी सराव करत होतो. म्हणून मी माझ्या सावत्र वडलांच्या ऑफिसमध्ये काम करू लागलो. वयाच्या तेराव्या वर्षापासून सतराव्या वर्षापर्यंत मी त्यांच्याकडे अर्धवेळ काम करत होतो. मी आठवड्यातले तीन ते चार दिवस त्यांच्या ऑफिसमध्ये विमा कंपन्यांकडे कार्याच्या मागण्या लिहिणे, फाइली बनवणे

यासारखी कामे करत असे. त्यामुळे मला व्यावसायिक जगात वावरण्याचा आत्मविश्वास मिळाला आणि एखाद-दुसरं कौशल्य संपादन करण्याची संधी मिळाली. तेव्हापासून कोणतंही काम मिळवणं मला बऱ्यापैकी सोपं झालं.

वयाच्या सतराव्या वर्षी मला माझ्यातला अस्वस्थपणा जाणवू लागला. ब्रँबलवुड ब्रिस्टलपासून तसं जवळ असल्यामुळे मी तिथे सारखा जात-येत असे. पण सतराव्या वर्षी मी ब्रिस्टलमध्ये वास्तव्य असलेल्या माझ्या आईच्या वकील मैत्रिणीकडे राहू लागलो. त्यामुळे रोजचा ब्रिस्टलचा प्रवास थांबला. तिथे मी अनेक उपक्रम केले. माझ्या पुढील शिक्षणाच्या तयारीत गुंतलो. जी.इ.डी.चा अभ्यास केला. अठराव्या वर्षी मला जी.इ.डी. मिळाली आणि मी कनिष्ठ महाविद्यालयाचं एक सत्र पूर्ण केलं. त्यावेळी मी अनेक अभ्यासक्रम पूर्ण केले. मला आजही आठवतं की मी जीवशास्त्राच्या अभ्यासक्रमाने सुरुवात केली. नंतर पियानोचा वर्ग, टायपिंगचा वर्ग; काय वाट्टेल ते शिकत होतो. मनात आलं की तो विषय निवडायचा; म्हणजे त्यामागे कोणताच पद्धतशीरपणा, कोणताच विचार नसायचा. मनात आलं, ‘अरे आपल्याला हा विषय आवडतो, चला हा शिकू या’ की मी निघालो त्यामागे! मी जीवशास्त्राचा अभ्यासक्रम केला, वेटलिफ्टिंग शिकलो, जिम्नॅस्टिक्स शिकलो, आणि हे सगळं महाविद्यालयाच्या एका सत्रात कोंबलं! शेवटी वयाच्या अठराव्या वर्षी ब्रिस्टलमध्ये जवळपासच्या एका पोहण्याच्या तलावावर जीव रक्षकाचं काम मी करू लागलो.

त्यानंतरची दोन वर्षं मी शिक्षण घेतलं आणि कामही केलं. पण नंतर मला ब्रिस्टलचा कंटाळा आला. खरं तर मी थकत चाललो होतो, कशातच उत्साह वाटत नव्हता.

नंतर इथे मला एक मुलगी भेटली. मी तिच्या प्रेमात पडलो आणि हे इथलं घर वयाच्या एकोणिसाव्या किंवा विसाव्या वर्षी मी बांधलं. स्नानगृह आणि बाळाच्या खोलीची भर नंतर घातली. विसाव्या वर्षी आम्ही वेगळे झालो.

मी लॉस एंजल्स (एल.ए.) ला गेलो आणि महिनाभर राहिलो. रेडिओ, टी.व्ही., सिनेमा यांसारख्या प्रसारमाध्यमांत रमता येईल का, याचा अंदाज घेण्याचं ठरवलं. मला सिनेमा प्रचंड आवडतो. माझा एक मित्र तिथे दिग्दर्शक आहे. त्याच्या मदतीने मी एकदोन सिनेमे बनत असताना पडद्यामागचा अनुभव घेतला. त्या क्षणी मी ठरवून टाकलं की आपल्याला सिनेमाचे क्षेत्र नको. कारण सिनेमाच्या ज्या जादूने माझ्यावर मोहिनी टाकली होती, ती जादूच लुप्त झाली होती. तरीदेखील मला त्या धुंदीत, त्या मोहिनीतच

रमायचं होतं, गुंतून रहायचं होतं. मग विषाची परीक्षा पाहण्यापेक्षा सिनेमाक्षेत्रापासून लांब रहाणं च मला सूझपणाचं वाटलं. एल. ए.चा मायावी राक्षस आपल्याला कधी अख्खा गिळून टाकेल हे कळणारही नाही असं वाटलं. तिथे इतका पैसा होता की कोठेही टिचकी मारली तर आपल्यालाही चार पैसे मिळायला हरकत नाही, असं वाटलं. पण वस्तुस्थिती वेगळीच होती. एल. ए.त रहाणं परवडणारं नव्हतं. एका व्हिडिओपट बनवणाऱ्या गटाबरोबर मी काम करत होतो. आम्ही एक-दोन व्हिडिओपटांचं चित्रीकरण केलं, एका इटालियन टेलिव्हिजनसाठी दोन कलावंतांच्या मुलाखती चित्रित केल्या आणि असंच काही केलं. पण त्या एका महिन्यानंतर पुन्हा इकडे आलो. इथलं सगळं आवरलं, कारण ही जागादेखील माझ्यासाठी योग्य नाही असं वाटलं. कारण आता मी पुन्हा एकटा होतो. आता मला काहीतरी कामधाम करायला हवं होतं. ते मी ब्रिस्टलमध्ये जाऊन करू शकलो असतो आणि त्याचवेळी मला राहायला घर मिळालं.

तेव्हापासून माझ्या मते, मी खऱ्या अर्थाने स्वयंपूर्ण झालो. माझी आई मला नेहमी सांगायची की आपल्याला आयुष्यात काय करायचं आहे ते आपणच ठरवायला हवं. या जागेचा तो एक अतिशय सकारात्मक गुणधर्म आहे. इथे मुलं स्वतःच्या आयुष्यातले निर्णय स्वतः घेत, शिकत मोठे होतात; इतर माणसं त्यांच्यासाठी विचार करत नाहीत. आपल्याला शारीरिक शिक्षणाचा अभ्यास करायचा नाही हे ठरवायला मी महाविद्यालयातील एका शैक्षणिक वर्षाचा विचका केला. नंतर मी इलेक्ट्रॉनिक अभियांत्रिकीकडे वळलो. अजूनही मला शारीरिक शिक्षण आवडतं, इलेक्ट्रॉनिक अभियांत्रिकी आवडतं, पण मी वैद्यकीय क्षेत्राकडे वळलो. कारण मला त्याबद्दल खूप औत्सुक्य होतं. विसाव्या वर्षी मी ब्रिस्टलला परतण्याचा निर्णय घेतला. मला समाजाभिमुख आयुष्यक्रम हवा होता, खूप माणसं जोडायची होती.

पुन्हा मी जीवरक्षकाचं सर्टिफिकेट मिळवलं आणि जीवरक्षकाची सर्वमान्य व सभ्य नोकरी घेतली. 'कॅमेरॉन स्पा पूल' नावाच्या ब्रिस्टलमधील प्रसिद्ध जलतरण तलावावर मी दोन वर्षं नोकरी केली. त्याच वेळी मी ब्रॅबलवुड कम्युनिटी महाविद्यालयात पुन्हा नाव नोंदवलं. कारण तोपर्यंत मी परावैद्यक (पॅरामेडिक) व्हायचं ठरवलं होतं. ती दोन वर्षं मी मस्त सामाजिक जीवन जगलो. सडाफर्टिंग आयुष्याची मजा अनुभवली. कॅमेरॉन स्पा मध्ये तसंच महाविद्यालयात भरपूर खेळलो. एव्हाना माझ्या लक्षात आलं की आपल्याला खरोखरच परावैद्यक बनावचं आहे. त्या क्षेत्राबद्दलचं माझं आकर्षण अजूनही टिकून होतं. परावैद्यकाचं कार्यक्षेत्र निवडण्यासाठी मी अस्वस्थ झालो होतो.

वर्षभर मी महाविद्यालयात परावैद्यकीय शाखेत प्रवेश मिळवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न चालू ठेवले. वर्गात बसून त्या विषयाचा अभ्यास केला. कारण परावैद्यकीय अभ्यासक्रमाची ती पूर्वअट होती. उपयोजित विज्ञानातील पदवी देणारा दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास देशात कोठेही या क्षेत्रात काम करणं शक्य झालं असतं. म्हणून मी सर्व पूर्वअटी पूर्ण करण्याच्या मागे लागलो.

मी सर्व पूर्वअटी उत्तमरीत्या पुऱ्या केल्या. मी हा अभ्यासक्रम गांभीर्याने घेत होतो. हे त्यांच्या लक्षात आलं. मला प्रवेश मिळाला. तीस जागांसाठी दोनशेचाळीस अर्ज आले होते. मी दोन वर्षे तिथे राहून अभ्यासक्रम पूर्ण केला.

पदवीसाठी शिक्षण घेत असताना मी एका औषध संशोधन प्रयोगशाळेत नोकरी करत होतो. तिथे दमा आणि इतर अॅलर्जीवरील औषधांसंबंधी संशोधन चालू होते. तिथे मी चांगल्या पगारावर दोन वर्षे नोकरी केली. मी रक्तदाब तपासण्यासारखी महत्त्वाची कामं आणि रुग्णांची विचारपूस करत असे. मी रात्रपाळीवर असे. एका वेळी वीस ते पंचवीस रुग्णांची देखभाल करावी लागे.

अखेर मी परावैद्य बनलो आणि ब्रिस्टल शहरात काम करू लागलो. त्याच वेळी मी एका रुग्णवाहिकेच्या कर्मचारीवर्गात दाखल झालो. तिथे मी सहा महिने काम केलं पण उमेदवारीची पायरी काही ओलांडू शकलो नाही. त्यासाठी मला एक विशिष्ट श्रेणी मिळवणं गरजेचं होतं. मला हे सारं म्हणजे माझ्या अस्मितेवर फटके बसल्यासारखं वाटलं. मला ते पटलं नसतं म्हणून मी ती नोकरी सोडली. आता मागे वळून पाहता मी केलं ते योग्यच होतं, असं वाटतं. गेली तीन वर्षे मी दुसरी नोकरी पत्करली आहे. ब्रिस्टलमधील एका लहान आपत्कालीन चिकित्सालयात (मायनर इमर्जन्सी क्लिनिक) मी परावैद्यकाचे काम करतो. पगार चांगला आहे, ताण कमी आहे आणि तिथे बरेच दोस्त आहेत.

सध्या मी या नोकरीत आठवड्यातील चार दिवसच काम करतो, शनिवार आणि सोमवारी सुटी घेतो. माझ्यासाठी माझं कुटुंब खूप महत्त्वाचं आहे, त्यामुळे मी आठवड्यातून बत्तीस तासच काम करतो. माझ्या पगारात एक नवी गाडी, तिच्या देखभालीचा खर्च आणि स्वस्त घराचं भाडं परवडतं. माझी बायको अधूनमधून नोकरी करते. सध्या ती शनिवार, रविवार काम करते. आज मी एकोणतीस वर्षांचा आहे. मला पत्नी आणि दोन वर्षांचं मूल आहे. माझ्या पत्नीला मी साधारण तीन वर्षांपूर्वी माझ्या आईच्या मध्यस्थीने

भेटलो, मला वाटतं, साडेतीन ते चार वर्षांपूर्वी भेटलो. मी तिच्या प्रेमात पडलो. आम्ही लग्न केलं. आम्हाला मूल झालं. बहामाला जाऊन आलो. आज आम्ही एक स्वप्नवत आयुष्य जगत आहोत आणि जगण्याची मजा लुटत आहोत.

ब्रँबलवुडमधील मुलं आनंदी, आत्मविश्वास असलेली, संवेदनशील, विचारी आणि अतिशय स्पष्टपणे आपले विचार मांडू शकणारी होती. मी जेमीला विचारलं की तो जो आज इतकं समाधानी आयुष्य जगत होता त्याची वाट शोधण्यात या शाळेची मदत झाली का? की पारंपरिक शाळेत न गेल्याची खंत वाटते? त्यावर त्याचं उत्तर होतं :

पहिली गोष्ट म्हणजे मी आयुष्यात कधीही कशाबद्दलही खंत किंवा खेद बाळगायचा नाही यासाठी प्रयत्नशील असतो. मला ही शिकवण माझ्या आईकडून आणि काही प्रमाणात शाळेकडून मिळाली. कित्येकांच्या मनात या शाळेबद्दल कडवटपणा आहे, तर या शाळेतले कित्येक माजी विद्यार्थी असेही आहेत ज्यांनी आपलं श्रेष्ठत्व सिद्ध करून दाखवलं. मला वाटतं कुठल्याही शाळेत हे असंच चित्र दिसेल. तुम्ही सरकारी शाळेत जाऊन पुरते नेस्तनाबूत होऊ शकता किंवा मानाचा मुजरा स्वीकारून शाळेतून बाहेर पडल्यावर मोठेपणी प्रसिद्ध डॉक्टर, वकील किंवा शास्त्रज्ञ बनू शकता. अमेरिकेतील बहुसंख्य लोक सरकारी शाळांतून शिकलेले आहेत आणि मला वाटतं या शाळेत सर्वात जास्त भर ज्या कोणत्या गोष्टीवर दिला जात असेल तर तो 'तुम्हाला तुमच्या आयुष्यात जे बनावयचं असेल ते तुम्ही बनू शकता' या आश्वासनावर. तुमचे पालक काय करतात, इतर लोक तुम्हाला काय सल्ला देतात यावरून तुमच्या आयुष्याची दिशा ठरत नसते. ती तुम्ही ठरवायची असते.

ब्रँबलवुड एक असं खेडं आहे, जिथे अजूनही मुलांपासून दिवसभरासाठी सुटका करून घेण्याचा सोयीस्कर मार्ग म्हणजे त्यांना शाळेत अडकवणं हा आधुनिक विचार पोहोचलेला नसल्यामुळे तिथे सर्वसामान्य पद्धतीची शाळा अस्तित्वात नाही असा समज होण्याची शक्यता आहे. परंतु सत्यस्थिती नेमकी उलट आहे. ही शाळा म्हणजे एक विलक्षण स्वरूपाचे अध्ययन केंद्र आहे. 'मुलांना त्यांच्या कुटुंबापासून आणि भोवतालच्या समाजापासून दूर ठेवणं हा सामान्यतः त्यांच्या योग्य वाढीस मदत करण्याचा शहाणपणाचा मार्ग नाही' हे सूत्रपणे जाणून ही

शाळा सुरू झाली आणि नंतर तिच्या सभोवती खेडं वसविण्याची योजना आखली गेली. या पुस्तकात ज्या शाळांबद्दल लिहिलं आहे त्या सर्वांपैकी ही शाळा सामान्य किंवा पारंपरिक शाळांपासून सर्वात जास्त वेगळी आहे. शाळा कशी असावी, याबद्दलच्या आपल्या साचेबंद पूर्वधारणांला एकेक करून बाजूला सारत गेलं असता शेवटची धारणा गळून पडेल तेव्हा समरहिल आणि सड्बरी व्हॅलीसारख्या ऐतिहासिक नमुनेदार शाळांच्याही पलीकडे ब्रँबलवुडचा क्रम लागेल असंच यातून सूचित होतं.

६. कौंटेस्थॉप कम्प्युनिटी कॉलेज

कौंटेस्थॉप कॉलेज लिसेस्टर येथील राज्यस्तरीय विद्यालय आहे. चौदा ते अठरा वयोगटातील तेराशे विद्यार्थी इथे शिक्षण घेतात. या विद्यालयाची स्थापना १९७० साली झाली आणि १९७६ ते १९८१ या कालावधीत इथे एक विलक्षण सनसनाटी शिक्षणपद्धती यशस्वीरीत्या राबवली गेली. हे विद्यालय लोकशाही पद्धतीने चालवलं जात असे, इथे विद्यार्थ्यांत आणि शिक्षकवर्गात सामाजिक समानतेचे आणि सलोख्याचे संबंध होते आणि महत्वाचं म्हणजे देशपातळीवरील परीक्षांमध्ये या विद्यालयाचे निकाल अप्रतिम लागायचे.

१९८१ मध्ये विद्यालयात नवीन प्राचार्यांची नेमणूक झाली आणि लगेचच 'लिब एंड' नावाच्या नियतकालिकात त्याचं वर्णन 'लोकशाहीचा मागमूसही नसलेलं संपूर्ण एकाधिकारशाहीने चालणारं विद्यालय' असं होऊ लागलं. मुलांना त्यांच्या उनाडक्या थांबवून शिक्षणात गोडी निर्माण करण्यास लावणाऱ्या पद्धतीची जागा वर्गात बसून वेळापत्रकाप्रमाणे पाठ्या टाकायच्या कंटाळवाण्या पद्धतीने घेतली. शिकण्याचा नुसता आभास निर्माण करणाऱ्या या नव्या चौकटीत शालेय जीवनातील नेहमीचा भाग बनलेला विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातला संघर्ष पुन्हा उफाळून आला. (क्लाइव्ह हार्बर आणि रोलंड मेघन यांनी संपादित केलेल्या द डेमोक्रेटिक स्कूल या पुस्तकातला लॉर्ना चेस्समने लिहिलेल्या ए कौंटेस्थॉप टेल हा लेख पहा).

कौंटेस्थॉपच्या अल्पजीवी सुवर्णकाळात या महाविद्यालयाचे ठळकपणे नजरेत भरणारे दोन मानबिंदू होते, एक राजकीय आणि दुसरा शैक्षणिक. कित्येक वेळा ते एकमेकांच्या विरोधात गेले. ज्या ज्या शिक्षकांनी आणि अभ्यासकांनी/संशोधकांनी या शाळेबद्दल लिहिलं आहे, त्या सर्वांनी राजकीय अंगावरच सामान्यपणे लक्ष केंद्रित केलं - अधिकाराचं विकेंद्रीकरण, शिक्षकांच्या पगारातील तफावत दूर

करण्याच्या दृष्टीने केलेली वेतनश्रेणीची पुनर्रचना, प्रत्येक निर्णयप्रक्रियेत सर्व शिक्षकांचा सहभाग आणि मजबूत प्रातिनिधिक संघटना हे त्यातले प्रमुख मुद्दे होते. १९७२ ते १९८१ पर्यंत प्राचार्य असलेल्या जॉन वॉट्स यांना स्थानिक सत्ताधान्यांनी पदावरून दूर केलं. शाळेतील बिघडलेलं राजकीय वातावरण त्यास कारणीभूत असल्याचं वॉट्सचं म्हणणं आहे. १९७९-८० च्या शालेय वर्षात राष्ट्रीय संघटनेला पाठिंबा देण्याचं शिक्षकांनी ठरवलं. त्यानुसार त्यांनी दुपारच्या जेवणाच्या सुटीत पर्यवेक्षण करण्याचं थांबवलं. त्यामुळे त्या वेळात शाळा बंद ठेवणं भाग पडलं. आपल्याशी सल्लामसलत न करता प्रथमच एवढा महत्वाचा निर्णय घेतला गेल्याचं विद्यार्थ्यांनी वरिष्ठांच्या निदर्शनास आणून दिलं. ज्या जागेवर आपलादेखील हक्क असल्याचा आपला रास्त समज आहे ती बंद ठेवून तिचा वापर करण्यास आपल्याला रोखल्याबद्दल विद्यार्थ्यांना चीड आली. राजकीय हस्तक्षेपामुळे काही शिक्षकांनी शाळेच्या मध्यवर्ती तत्त्वप्रणालीकडे दुर्लक्ष केलं. त्यामुळे स्थानिक सत्ताधान्यांमधील प्रतिगामी विचारांच्या मंडळींच्या हातात आयतंच कोलीत मिळालं. त्यांनी शाळेच्या सध्याच्या शिक्षणपद्धतीवर 'नियंत्रण ठेवण्यास अशक्य' असा शिक्का मारला. ज्या जुन्या, पठडीतल्या, फसलेल्या पद्धतींचं शाळेने प्रयत्नपूर्वक उच्चाटन केलं होतं त्याच पद्धतींकडे पुन्हा वळण्याची शाळेवर सक्ती झाली.

सहमतीवरील गुळगुळीत वर्णनापेक्षा बादाला जाहीर आमंत्रण देणारं चटपटीत लिखाण नेहमीच जास्त रंजक असतं आणि लोकांना भावतं. त्यामुळे शाळेच्या सुरळीत चाललेल्या कारभाराकडे, तिच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील यशस्वी वाटचालीकडे जाणूनबुजून ज्या तऱ्हेनं दुर्लक्ष केलं गेलं ते क्लेशदायक होतं. 'कौंटेस्थॉपच्या बाबतीत नेमकं काय चुकलं?' असा प्रश्न नेहमी विचारला जातो. त्याच्या मार्मिक उत्तरासाठी कौंटेस्थॉपची बलस्थानं अगोदर समजून घ्यायला हवीत.

शाळेचा अभ्यासक्रम ठरवण्यासाठी नेमलेल्या कार्यकारी समितीच्या १९७१ साली भरवलेल्या सभेत तिथल्या शिक्षणाचा नावीन्यपूर्ण पायंडा रचला गेला. 'ॲन एक्सप्लोरेशन ऑफ टीचिंग इन ॲक्शन' या जेनिफर स्मिथच्या एम. फिल च्या प्रबंधात दिलेला निष्कर्षाचा गोषवारा मी खाली उद्धृत केला आहे :

इथल्या शिक्षणक्रमाविषयीची वैयक्तिक मतं काहीही असोत, विद्यार्थ्यांची स्वायत्तता हे अगदी अंतिम लक्ष्य जरी नसलं तरी तो शिक्षणक्रमाचा भक्कम पाया असायला हवा हे साधारणपणे सर्वमान्य होतं. विद्यार्थ्यांची स्वायत्तता जिथे जोपासली जाईल अशी वातावरणनिर्मिती करणारा शिक्षणक्रम बनवायचा होता.

शिक्षणक्रमात सुचवलेली विकल्पांची 'मध्यवर्ती' योजना विद्यार्थ्यांच्या स्वायत्ततेच्या आड येत असल्याचं अनेकांना जाणवलं. शाळेची स्थापना होण्यापूर्वी शिक्षकांना वाटत होतं की शिक्षणावरील त्यांच्या मतांना प्रतिनिधित्व देणारा अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांवर लादण्याचा त्यांना अधिकार आहे. त्यांचं असंही म्हणणं होतं की जर शिक्षक 'प्रत्येक विषयाच्या चौकटीत बसणारे विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक अनुभव, त्यांच्या आवडी, त्यांच्या निवडी,' यांना कल्पकतेने दाद द्यायला तयार असतील तर विद्यार्थ्यांनादेखील शिक्षकांचा हा अधिकार मान्य करायला हरकत नाही. प्रत्यक्षात शिक्षकांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय घेण्याच्या कुवतीवर विद्यार्थ्यांनी अविश्वास दाखवला. त्यामागचं कारण 'एकतर त्यांना (शिक्षक मानत असलेला त्यांचा) तो अधिकार व्यक्तिशः अयोग्य वाटत होता किंवा आम्ही शिक्षक त्यांना त्याची उपयुक्तता पटवून देण्यात कमी पडलो असू' असं असावं. कार्यकारी समितीचं देखील असंच मत होतं की शिक्षणक्रमात अंतर्भूत विकल्पांचा जो प्रस्ताव होता त्यात प्रामाणिक आणि खऱ्याखऱ्या निवडीला वाव नव्हता. 'हे विकल्प आम्ही शिक्षकांनी ठरवले आहेत, विद्यार्थ्यांनी नव्हे. अनेक विद्यार्थ्यांच्या मते आम्ही प्रस्तावित केलेले विकल्प अगदी संकुचित, रूक्ष आणि ढोबळ स्वरूपाचे होते. बरेचदा असं होतं की एखादी निवड चुकली तर विद्यार्थ्यांला दुसरं काही करायला वाव नसतो आणि आमच्याकडेदेखील त्यांना सुचवण्याजोगं फारसं नसतं.' एकीकडे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या आवडी आणि अनुभवांकडे दुर्लक्ष करत होते तर दुसरीकडे त्यांची स्वतःच्या विषयांशी बांधिलकी सिद्ध करण्यातही ते कमी पडत होते, अशी सर्वत्र भावना होती. एका शिक्षकाने 'आत्मा हरवलेली' असं विशेषण शाळेला लावलं आहे.

कार्यकारी समितीने 'स्वयंशिक्षणाच्या उत्कंठा निर्माण करणाऱ्या विरोधा-भासा'वर तोडगा काढण्यात शिक्षणक्रम अपयशी ठरल्याचे नमूद केलं आहे.

'विरोधाभास असा की एखाद्या विद्यार्थ्याला स्वतःच स्वतःचा शिक्षक बनावे असेल तर त्याच्या पुढ्यात भरणेच उपक्रम, समृद्ध अनुभव आणि नानाविध विषय हवेत. इतकंच नव्हे तर हे सर्व त्याच्यासमोर उत्साहाने आणि हिरीरीने आणायला हवेत... शिवाय त्याच्या यशस्वी स्वयंशिक्षणासाठी त्याला जवळून ओळखणाऱ्या शिक्षकांकडून आपलेपणाने आणि सातत्याने केली जाणारी मदत आणि मार्गदर्शन हवं - विद्यार्थ्यांच्या आवडी, दृष्टिकोन, मूल्यं, विकासापणा या सर्वांशी शिक्षक परिचित हवा. विद्यार्थ्यांला शिक्षकाबद्दल विश्वास असणंदेखील तितकंच महत्वाचं आहे.'

वरील विवेचनात शिक्षकांची त्यांच्या अध्यापनाशी बांधिलकी, माध्यमिक

शाळेत तज्ज्ञ शिक्षकांची उपलब्धता आणि त्याचबरोबर शिक्षकांचं त्यांच्या विषयांच्या व्याप्तीच्या पलीकडे जाऊन विद्यार्थ्यांशी जुळलेलं नातं या सान्यांचा अंतर्भाव आहे. त्यामुळे कार्यकारी समितीने सुचवलं की शिक्षणक्रमातील मुख्य उणीव शिक्षकांची अध्यापनातील अपेक्षित आस्था आणि विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक बाबींविषयी जिवाळा यामधील रुंदावत चाललेल्या दरीत आहे. शाळेच्या कार्यक्रमांमध्ये मुलांच्या वैयक्तिक पैलूविषयीच्या आस्थेला केंद्रस्थानी आणणाऱ्या पद्धतीच्या शोधात समिती होती. त्याचबरोबर 'विशेष प्रावीण्य मिळवण्यासाठी असलेल्या संधी आणि त्याविषयीची मुलांच्या मनातील ईर्ष्या तसूबरही कमी होता कामा नये' याबद्दलही समिती ठाम होती.

अभ्यासक्रमाच्या या कल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी एक सुबद्ध आणि कल्पक योजना आखली गेली. विद्यालयाच्या प्रत्येक वर्षातील मुलं साधारणपणे १८० संख्याबल असलेल्या तीन ते चार गटांत विभागली गेली. प्रत्येक गटाकडे एक 'गट क्षेत्र' होते. या क्षेत्रात एक मोठी खोली आणि त्याला जोडून काही लहान खोल्या होत्या. तसंच प्रत्येक क्षेत्रासाठी शिक्षकांचा एक चमू विहित केला होता. या चमूतील प्रत्येक शिक्षक त्या गटातील ठराविक विद्यार्थ्यांच्या उपगटाचे वैयक्तिक मार्गदर्शक-शिक्षक असत. भाषा, संगीत, शिल्पकलेसारख्या हस्तकला, शारीरिक शिक्षण आणि नाट्य यांसारखे खास विषय 'गट क्षेत्रा'च्या बाहेर शिकवले जायचे. परंतु बहुसंख्य विद्यार्थी निम्मा आठवडा तरी 'गट क्षेत्रात' बसून इंग्रजी, समाजशिक्षण, कला, गणित आणि सामान्य विज्ञान हे सामान्य विषय शिकत असत. प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे त्याच्या/तिच्या आवडीप्रमाणे खास विषयांच्या उपक्रमांचे वेगळे वैयक्तिक वेळापत्रक असे. उदाहरणार्थ, समजा तुम्ही 'गट क्षेत्रात'ल्या वेळापत्रकाप्रमाणे असलेल्या इंग्रजीच्या तासाला गेला नाहीत, परंतु तुम्हाला जमेल तेव्हा तुम्ही या विषयातलं काही लिहिलं तर त्याविषयी तुम्हाला तुमच्या मार्गदर्शक शिक्षकाशी किंवा तुमच्या गटातील इतर शिक्षकाशी चर्चा करण्याची मुभा होती.

या शिक्षणक्रमाची राष्ट्रीय स्तरावरील परीक्षांशी (त्यावेळेला 'ओ लेव्हल' आणि 'सी.एस.ई.' अशा त्या परीक्षा होत्या) सांगड घालणं गरजेचं होतं. जी मुलं वयाच्या चौदाव्या वर्षी इथे यायची त्यांच्यापाशी फक्त दोन वर्षांचा अनुभव असे. इंग्रजी आणि समाजशिक्षण या विषयांतील त्यांच्या गुणवत्तेची पारख त्या दोन वर्षांत विद्यार्थ्यांनी केलेल्या कामावरूनच केली जात असे. हे विद्यार्थ्यांच्या स्वायत्ततेच्या आड येणारं होतं. कारण इथे एका विशिष्ट स्वरूपातील काम अपेक्षित होतं. परंतु विषयाची व्याप्ती, तो हाताळण्याची पद्धत आणि तत्संबंधित करावयाचे

उपक्रम यांवर कोणतीही बंधनं नव्हती. अभ्यासक्रम ना शिक्षकांनी बनवलेला असे, ना कोणत्याही वर्गाने किंवा ना कोणत्याही गटाने. प्रत्येक विद्यार्थी स्वतःच स्वतःपुरता तो बनवत असे.

या योजनेचा अनुभव घेणाऱ्या पहिल्या विद्यार्थ्यांत बाबारा स्मिथ होती. जॉन वॉट्स यांनी संपादित केलेल्या 'कॉन्टेस्टॉर्फ एक्सपीरियन्स' या लेखसंग्रहात 'हाउ आय फाउंड माय एज्युकेशन' या शीर्षकाखाली लिहिलेल्या लेखात ती म्हणते :

माझ्या आठवणीप्रमाणे, आम्ही सर्वांनी एकाच पाठाने अभ्यासाला सुरुवात केली. आम्हाला आत्मचरित्र लिहायचं होतं आणि शक्य असल्यास वंशवृक्ष/कुटुंबवृक्ष शब्दांकित करायचा होता. त्यामुळे मार्गदर्शक शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांची ओळख करून घेण्याची आणि त्यांची पार्श्वभूमी समजून घेण्याची संधी मिळत असे. त्यानुसार विद्यार्थ्यांकडून पुढचं काम करून घेणं सोपं जात असे.

माझं आत्मचरित्र लिहून झाल्यावर पुढे काय करावं याबद्दल मला खरोखरच काही सुचलं नाही. मग आम्ही कुटुंबावर आधारित समाजशिक्षणाच्या विषयातील स्वाध्याय लिहू लागलो. आम्ही आपापल्या कुटुंबाबद्दल जे लिहिलं होतं त्याचा उपयोग स्वाध्यायात करता यावा हा त्यामागचा उद्देश होता. त्या काळात मला संगीतात रस होता हे जाणून माझ्या शिक्षकांनी मला सुचवलं की मी संगीत विषयाशी संबंधित एखाद्या प्रकल्पावर काम करावे. मी उत्साहाने ती कल्पना उचलून धरली. खरं तर दुसरं काही करण्याजोगं नव्हतं, हे त्यामागचं कारण होतं. १९७३ च्या फेब्रुवारीत कॉन्टेस्टॉर्फला सर्वांचं भावविश्व ढवळून काढणाऱ्या, भ्रमनिरास करणाऱ्या वादळाने लपेटलं. त्याही परिस्थितीत लोकांना वादळानंतर येणाऱ्या थंडगार झुळकेची प्रतीक्षा होती. एका स्थानिक वृत्तपत्राच्या पहिल्या पानावर आलेल्या वृत्तांतात महाविद्यालयाच्या कारभाराचा आणि त्याच्या उद्दिष्टांचा यथेच्छ समाचार घेतला होता; तिथल्या शिक्षक, प्राचार्य आणि विद्यार्थ्यांवर टीकेची झोड उठवली होती. वृत्तातील पहिला लेख वाचून मला प्रचंड चीड आली. त्यातील शब्दांवर विश्वास ठेवणं केवळ अशक्य होतं, कारण माझं मन सांगत होतं की ते तद्दल खोटे होते. मला ते शब्द वाचवेनात. व्यथित अंतःकरणाने मी माझी नजर वळवली. तरीदेखील मला राहवेना. पुन्हा मी त्या लेखावर नजर टाकली. 'मघाशी जे वाचलं तो भास होता, ते शब्द खरे नव्हते' अशा वेड्या आशेने! माझ्या मैत्रिणीने आणि मी त्या वृत्तपत्राला एक खरमरीत पत्र लिहिलं. आणि ते छापून आलं.

पाठोपाठ अनेक विद्यार्थ्यांनी आणि पालकांनी आमच्या महाविद्यालयावर केलेली टीका अनाढ्याची असल्याची तक्रार करणारी अनेक पत्रे लिहिली.

त्यानंतर कित्येक महिने आम्हाला मनस्ताप देणारे आघात होतच राहिले. मी नशीबवान होते, कारण माझ्या आईवडलांचा शाळेवर पूर्ण विश्वास होता. पण ज्या मुलांची शाळेवर भक्ती होती त्यांनी घरात पाऊल ठेवताक्षणी जर त्यांच्या पालकांनी शाळेवर यथेच्छ तोंडसुख घेतलं, तर त्यांची अवस्था किती दयनीय होत असावी याची कल्पना करा!

या वावटळीने माझ्या 'गट'निहाय शिक्षणात जोरदार आवर्तन उठवलं याबद्दल शंकाच नाही. पण यावर अधिक खोलात शिरून चर्चा करणं आवश्यक आहे असं मला वाटत नाही. एवढं निश्चित की माझं गटक्षेत्र मी, माझे मार्गदर्शक-शिक्षक आणि बाहेरचं जग यांच्यात अखंड दुवा साधणारं व्यासपीठ बनलं होतं. मी ब्लॅंबी खेड्याच्या इतिहासाच्या संशोधनात रस घेऊ लागले. या खेड्यात मी बरीच वर्षं राहिले होते. माझ्या संशोधनाच्या प्रकल्पासाठी मी अठराव्या शतकातला काळ निवडला. त्यासाठी मी अनेक पुस्तकं वाचून काढली, लिसेस्टरच्या पुरातत्त्व विभागाला भेटी दिल्या, चर्चमध्ये जाऊन त्या काळातील नोंदपुस्तकांची पानं चाळली. माझ्या संशोधनकार्यात मी आकंठ बुडाले होते. माझ्या मार्गदर्शकांच्या मदतीने मी एका ठराविक कालखंडातल्या भूतकाळाला पुनरुज्जीवित करत होते. माझ्या दृष्टीने तो एक विलक्षण प्रयोग होता. भूतकाळात डोकावून पाहण्यातली मजा आणि त्यातलं नावीन्य यांनी माझ्यासारखेच माझे शिक्षकही भारावून गेले होते हेही तितकंच खरं होतं.

त्याच वेळी मला शिक्षणक्षेत्रात गोडी निर्माण झाली. मी जेव्हा विद्यालयातील पाचव्या वर्षात प्रवेश केला तेव्हा या गोडीचं रूपांतर इतक्या प्रचंड आवडीत झालं की माझ्या ब्लॅंबीच्या इतिहासप्रेमाला जणू प्रतिस्पर्धी तयार झाला. मी स्थायी समितीच्या सभांना हजेरी लावू लागले. माझ्या आवडीच्या या नव्या प्रांतात काम करण्याची माझी मनापासून इच्छा होती. माझ्या स्वतःच्या नजरेतून, इतरांच्या नजरांतून आणि माझ्या शिक्षकांनी दाखवून दिलेल्या मार्गावरून स्वतःचा शोध घेण्याच्या अफलातून अनुभवातून मी जात होते. शिक्षकांच्या योग्य मार्गदर्शनामुळे त्यांच्या उपस्थितीत त्यांच्या दडपणाशिवाय मोकळेपणी संभाषण करण्याचा आत्मविश्वास आम्हाला मिळाला. जर मी मध्येच भरकटू लागले आणि सैरभैर झाले तर माझे मार्गदर्शक-शिक्षक तत्परतेने इतर पर्यायी मार्गांवरून माझे बोट धरून मला नेत. आम्हा दोघांच्याही मनात ओसंडणारा उत्साह, खरं तर आमच्या मार्गदर्शकांना तसेच आमच्या गटातील इतर सर्वांना भारून टाकणारे चैतन्य आमच्या शिक्षणप्रक्रियेची

आणि ज्ञानार्जनाची गुरुकिल्ली बनले होते. कौंटेस्थॉर्पमधील शिक्षण म्हणजे उत्स्फूर्तता, निरीक्षण आणि सहकार्याच्या मूल्यांवरील निष्ठा यांच्या अनोख्या मिश्रणातून बनलेला सर्जनशील अनुभव होता. सर्वात महत्वाचं म्हणजे या साऱ्यांचा आधारस्तंभ होता शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांतला निरंतर संवाद.

ए.एस.नील यांनी लिहिलेलं 'समरहिल' पुस्तक वाचल्यावर शिक्षणाविषयी मी जास्त खोलात जाऊन विचार करायला लागले. शिक्षणाबद्दलच्या माझ्या साऱ्या कल्पना पार बदलून गेल्या. कदाचित असंही असेल की नील यांनी त्यांच्या सगळ्या पुस्तकांतून ज्या अनेक कल्पना मांडल्या होत्या त्या मला कधी सुचल्याच नव्हत्या. मला कौंटेस्थॉर्पशी असलेलं माझं नातं अधिक मजबूत बनवायचं होतं. आणि एकूणच आयुष्याविषयी माझ्या स्वतःच्या अशा खास कल्पना रुजवायच्या होत्या. 'लिसेस्टरशायर योजना' नावाची एक शैक्षणिक योजना १९५७ मध्ये लिसेस्टरमध्ये सुरू झाली होती. त्यावर आधारित एक प्रकल्प मी चालू केला. परंतु पुरेशा माहितीअभावी मी ती कल्पना सोडून दिली. खरं तर मला जी विशिष्ट प्रकारची माहिती हवी होती ती मिळत नसल्यामुळे माझा प्रकल्प मला रद्द करावा लागला. मला लिसेस्टरशायर योजनेच्या मर्यादित आराखड्यापलीकडे जाऊन शिक्षणाविषयी जास्त खोलात विचार करावयास लावणाऱ्या प्रश्नांना हात घालायचा होता. पण मला लोकांकडून माझ्या अपेक्षेप्रमाणे सहकार्य मिळालं नाही. कौंटी हॉलमध्ये एका गृहस्थाची मुलाखत घ्यायला मी गेले, परंतु तो फारसं काही सांगण्यास तयारच नव्हता. मी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तर देण्याऐवजी तोच माझ्यावर प्रश्नांचा भडिमार करत होता. मग मी माझ्या प्रकल्पाचं 'ए. एस. नील आणि प्रागतिक शिक्षण' असं नामांतर करून त्याच्या कक्षा रुंदावण्याचं ठरवलं. मी नील यांच्या पार्श्वभूमीचा, त्यांनी विकसित केलेल्या कल्पनांचा, तसंच त्या कल्पनांचा इतर प्रगतीशील शाळांवर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास केला. आतापर्यंत केलेल्या कामामध्ये या कामात मला अतिशय आनंद मिळाला. माझ्या मनातील कल्पनांना रंगरूप देण्यात आणि माझ्या आवडींना खतपाणी घालण्यात या प्रकल्पाचा सिंहाचा वाटा आहे. आणखी एक सत्य असं की माझ्यातील एखादा विषय समजून घेण्याची कुवत, त्याच्या आवाक्याबद्दलची जागरूकता, त्या विषयाचं ज्ञान इत्यादी गुणांचा हा प्रकल्प आधारवड बनून राहिला आहे.

'गटक्षेत्र' तर आमच्यासाठी एक विसाव्याचं ठिकाण होतं, जिथे आम्ही केव्हाही परतू शकत होतो, जिथे आमच्या मनातलं आस्थेने ऐकायला सदैव कोणीतरी हजर असे. आमच्या गुणांचा किंवा व्यक्तिमत्त्वाचा जो विकास

झाला त्याचं मूळ याच क्षेत्रात धरलं होतं. आमचं 'गटक्षेत्र', आमच्या भूतकाळाची पुनर्रचना करून ते वर्तमानाच्या चौकटीत चपखलपणे बसवण्यासाठी लागणारं आणि आम्हाला आपल्या भविष्याचा वेध घेण्यास तयार करणारा मूर्तिमंत उर्जास्रोत होतं. मी तर माझ्या 'गटा'च्या प्रेमात पडले होते. मला असे कितीतरी प्रसंग आठवतात जेव्हा मला आपल्या 'गटक्षेत्रा'तलं काम सोडून कुठेही जावंसं वाटत नसे. काही खास विषयांच्या तासांना बसण्याचे विकल्प मीच निवडले होते तरीसुद्धा मी ते बुडवत असे. त्यामुळे झालं असं की 'गटा'बाहेर जाऊन जे विषय मला शिकायचे होते त्यातील काही विषयांतील माझ्या प्रगतीला ते मारक ठरलं. पण म्हणून 'गटक्षेत्रा'त शिकलेल्या विषयांवर मी जास्त लक्ष केंद्रित केल्याची मला खंत वाटते असं मुळीच नाही. कारण त्यामुळे ज्या विषयात आपल्याला रस नाही असे विषय मन मारून शिकत बसण्याच्या सवयीचं सावट माझ्या अध्ययनशैलीवर कायमचं पडलं असतं.

पाचव्या वर्षाला निरोप देणं फार क्लेशकारक होतं. सहाव्या वर्षाचं आगमन माझ्या शैक्षणिक कारकीर्दीतील सर्वात मोठ्या भ्रमनिराशेने झालं.

- बाबारा स्मिथ

१९८० साली जेव्हा 'गट'पद्धती पुनरुज्जीवित झाली, तेव्हा काही दिवस मी विद्यालयात घालवले. तिथेदेखील डार्टिंगनसारखं अनौपचारिक आणि मैत्रीपूर्ण वातावरण होतं. पाहुण्यांना आणि शिक्षकांना समान वागणूक मिळत असे. मलासुद्धा तिथे मोकळं वाटत होतं, आपण कोणी परग्रहावरून उतरलेलो निरीक्षक आहोत अशी भावना करून दिली जात नव्हती. तोपर्यंत मी अनेक पारंपरिक पद्धतीच्या शाळांना आणि महाविद्यालयांना भेटी दिल्या होत्या; सगळीकडे माझ्या मते माझं वागणं अगदी अनौपचारिक आणि स्वाभाविक असायचं; तरीदेखील माझ्या उपस्थितीने वर्गात थोडा व्यत्यय यायचाच. कौंटेस्थॉर्पमध्ये मात्र मला त्यांनी त्यांच्यातलाच एक मानलं होतं आणि माझं तिथे असणं गृहीत धरलं होतं.

मी तिथल्या विद्यार्थ्यांना विचारलेल्या प्रश्नांमध्ये 'तुमच्या पूर्वीच्या शाळांच्या तुलनेने कौंटेस्थॉर्प कसं वाटतं?' हा एक प्रश्न नेहमी असायचा. त्याची काही उत्तरं अशी आहेत :

"लोकांना हे विद्यालय आवडतं म्हणून ते इथे येतात - घरी करायला मिळतात, त्याहून कितीतरी जास्त गोष्टी इथे करायला मिळतात."

“इथे तुम्ही मित्रांच्या सहवासात असता.”

“इथे गणवेश घालावा लागत नाही.”

“इथे स्वतःच वेळापत्रक स्वतःच बनवायचं असतं.”

“इथे फ्रेंच भाषा शिकावी लागत नाही.”

“माझ्या अगोदरच्या शाळेत तास फार लहान असत.”

“अगोदरच्या शाळेत सर्वांना एकत्र बसवून शिकवायचे, त्यामुळे तुम्ही अभ्यासात मागे पडण्याची शक्यता असायची.”

“कौन्टेशॉर्पमध्ये तुम्हाला काम करायला लावत नाहीत, पण तुम्हीच ते अधिक करता.”

“इथे पहिल्या नावाने ओळखतात. त्यामुळे मोठं झाल्यासारखं वाटतं.”

“इथे खूप काही करता येतं म्हणजे गोल्फ, टेनिस, तिरंदाजी, धनुर्विद्या यांसारखं.”

“रोज गणित शिकावं लागत नाही.”

“अगोदरच्या शाळेत सगळे नुसतेच टिवल्याबावल्या करत असत, तुमची पुस्तकं हिसकावून नेत, तुमची टिंगलटवाळी करत.”

“अगोदरच्या शाळेतील शिस्त फारच जाचक होती. नखं रंगवायला किंवा कानात डूल घालायला परवानगी नव्हती. अपशब्द वापरण्याची सक्त मनाई होती. वर्गात स्मशानशांतता पाळावी लागे, नाहीतर डांबून ठेवीत किंवा घरी निरोप जाई. कौन्टेशॉर्पमध्ये असली कोणतीच बंधनं नसतात. मुळात त्यामुळे तुम्ही बिनधास्त असता.”

“माझ्या अगोदरच्या शाळेत तुम्हाला कोणी समजूनच घेत नव्हतं. घाण्याला जुंपलेल्या बैलासारखं तुमच्याकडून काम करून घेणं एवढंच त्यांना जमायचं

आणि जर का तुम्हाला एखादी गोष्ट समजली नाही तर मात्र तुमची खैर नसायची.”

मी एखाद्या विद्यार्थ्यासारखा शाळेत हजेरी लावत असे आणि ‘गटक्षेत्रा’त बसून माझ्या प्रकल्पाचं काम करत असे. अधूनमधून इतर विद्यार्थ्यांशी संवादही साधत असे. ‘गटा’मध्ये वाजवीपेक्षा जास्त वेळ घालवायचा नाही या उद्देशाने अधूनमधून गणित आणि शास्त्राच्या तासांना हजेरी लावत असे. विद्यार्थी आपल्या सोयीनुसार टेबलं लावीत. कधी ते दोस्तांच्या घोळक्यात एकत्र बसत तर कधी जरूर पडल्यास एकट्याने काम करत. शांतपणे एकमेकात संभाषण होत असे. विद्यार्थ्यांच्या त्यांच्या कामासंदर्भात मुलाखती घेणं हा माझा प्रकल्प होता. त्यासाठी मी एका टेबलाकडून दुसऱ्या टेबलाकडे असा सर्वत्र फिरत असे. जी मुलं आपल्या कामात व्यग्र असत त्यांना व्यत्यय आणत नसे. मी जितक्या मुलांशी बोललो त्यातील प्रत्येक जण आपल्या कामावर बेहद खूश असे आणि त्याबद्दल माझ्याशी बोलण्यास उत्सुक असे. सादरीकरणाचा दर्जा कमी कुवतीच्या मुलांतदेखील उच्च होता आणि कामाचा आवाका तर थक्क करणारा होता. मुलं त्यांना मनापासून आवडणारं काम करण्यात स्वतःला झोकून देत होती. हे स्पष्ट दिसून येत होतं.

मी जे तिथे टिपलं त्याबद्दल थोडंसं :

- एका पाळणाघरातील आणि एका शिशुवर्गातील कामावर आधारित मुलांच्या कल्पनाविलासाचा अभ्यास.
- एका स्थानिक वाचनालयातील कामाच्या अनुभवाचा वृत्तांत.
- विद्यार्थ्यांनी लिहिलेलं, निर्मिलेलं आणि स्थानिक प्राथमिक शाळातून सादर केलेलं एक नाटक.
- छायाचित्रांच्या विविध मालिका.
- आत्मचरित्र.
- एका कुटुंबाचा १५८४ पर्यंत छडा लावलेला वंशवृक्ष.
- दर आठवड्याला वृद्धाश्रमाला दिलेल्या भेटीतील अनुभवावरून स्फुरलेलं ‘वार्धक्य’ या विषयावरील मनोगत.
- फोटोसाठी मॉडेलिंग करणाऱ्या स्त्रीचं आयुष्य आणि विद्यार्थिनी लेखिकेच्या आईचं आयुष्य यांची तुलना.

प्रकल्पांचे विषय :

- स्त्रियांचे हक्क
- दारू आणि दारूचे व्यसन

- मार्केट्स (एका टपरीवाल्याच्या मुलीने केलेला)
- द ग्रेट सेंट्रल रेल्वे (एका रेल्वेगार्डच्या नातीने केलेला)
- शाळेतील आयुष्य
- गोऱ्यांच्या समाजात काळ्यांचं जीवन

वरील प्रकल्पांच्या काही शीर्षकांवरून जणू काही ते शाळेने संपूर्ण वर्गाला करायला दिले असावेत असं ध्वनित होतं. प्रत्यक्षात ते मुलांनी स्वतः निवडून कार्यान्वित केले होते. मी ज्या 'गटा'त होतो त्याचं नेतृत्व करणारी जेनिफर स्मिथ म्हणाली, "विद्यार्थ्यांना प्रकल्प चालू करण्यापूर्वी मी सबुरीचा सल्ला देते. प्रकल्पासाठी एखादा विषय पहिल्यांदा मनात आला की लगेच भारावून जाऊन अंधाऱ्या डोहात बुडी मारल्यागत वागू नका, असा सावधानतेचा इशारा मी त्यांना देते. तुम्हाला खरोखर हा प्रकल्प करायचा आहे का? शीर्षक पुन्हा वाचलं का? प्रकल्पाची रूपरेषा आखलीत का? सावधपणे काम करा असं सांगते."

तिच्या प्रबंधात तिने मुलांनी केलेल्या कामाच्या अंतिम निवडीवर एक परिच्छेद लिहिला आहे. त्यावरून विद्यार्थ्यांना किती स्वातंत्र्य होते? ज्यात लिहिण्याची आवश्यकता नसते असे किती उपक्रम त्यांना निवडता येतात? किती वेळात ते पुरे करावे लागतात? इत्यादी बाबींचा अंदाज येतो :

रक्त गोठवणारं आणि रोमांचकारी वर्णनं लिहिण्यात आणि सचित्र सजवण्यात पीट गॅरेट तासन् तास घालवत असे. त्याने क्रिकेट आणि मोटार गाड्यांवर केलेलं काम काही खास नव्हतं. पण त्याने गोळा केलेली घरटी, त्याने काढलेले खनिज दगडांचे फोटो आणि त्याने केलेला तळ्यातील सजीवांचा अभ्यास या सर्वांनी त्याच्या प्रतिभेला चालना मिळाली. एकदा त्याच्या आवडीचं काम सापडल्यावर त्यासाठी कितीही कष्ट घ्यायची त्याची तयारी होती आणि त्याच्या कामात येणाऱ्या समस्यांचं निराकरण करण्यातदेखील त्याला मजा येत असे.

जोनाथनच्या डोक्यातून यंत्रातून निघणाऱ्या मालासारख्या एकामागून एक कल्पना बाहेर पडत होत्या, पण बिचाऱ्याची प्रत्येक कल्पना आपटी खात होती. पहिल्या सत्राच्या शेवटी तर हा मुलगा काहीही करू शकणार नाही असं मी गृहीत धरलं होतं आणि त्याच्या बालिश वागण्याला मी पुरती विटले होते. आणि त्याने छायाचित्रीकरणात रस घ्यायला सुरुवात केली. पिनहोल छायाचित्रीकरण आणि विशेष परिणामकारी दृश्यं यात त्याला स्वारस्य होतं. आपल्या नवीन योजनेविषयी बोलत येरझारा घालताना तो

दिसू लागला. छायाचित्रणाच्या कागदावर पॅराबोलां (परवलय)चं चित्रण करायचं असं त्यानं ठरवलं. त्यासाठी त्याने एक अचूक चालणारा लंबक बनवण्यात आणि पुरेशा प्रकाशाची तजवीज करण्यात बरेच आठवडे घालवले. बराच काळ अस्वस्थ आणि दोलायमान अवस्थेत घालवल्यावर आपल्या कामातील अडथळे चिवटपणे सोडवण्यात त्याने स्वतःला जुंपून घेतलं. या विषयात रस असलेल्या एका प्रौढ व्यक्तीचा तो नेहमी उल्लेख करायचा पण जोनाथनला त्याच्या सल्ल्याची फारशी गरज भासली नाही.

डेव्हा आठवड्यातून एकदा तिच्या कामाच्या आखणीबद्दल आणि तिच्या डोक्यात घोळत असलेल्या अनेक कल्पनांबद्दल विस्ताराने बोलत असे. तिने नॅशनल फ्रंटवर काम करण्यास सुरुवात केली. विषय होता - 'त्यांना समजून घेण्याचा प्रयत्न करायचा म्हणजे त्यांच्या विरोधात मी आपले मुद्दे मांडू शकेन'. परंतु नकळत तिच्या कामाचा चेहरामोहराच बदलला आणि ते बुद्धी, मानवाचं मूळ आणि पूर्वग्रहदूषित भाषा अशा स्वरूपात आलं. म्हणजे तिच्या मनातला मूळचा प्रश्न बाजूलाच राहिला आणि त्याच्या अनुषंगाने येणारे इतर प्रश्नच ऐरणीवर आले.

रस्स आणि कोलिन यांना कशातच फारसं स्वारस्य नाही असं दिसत होतं. परंतु त्यांचं दोन विशिष्ट प्रकारच्या टोळांबद्दलचं (कीटक) आकर्षण, एकाग्रता, अथक निरीक्षण आणि त्या कीटकांविषयी सतत विचार करणं निश्चितच कौतुकास्पद होतं. तसंच ते विशेष शिक्षण देणाऱ्या ज्या शाळेत काम करत होते तिथल्या आपल्या कामाशी आणि त्या शाळेतील मुलांशी त्यांची बांधिलकी स्पृहणीय होती.

एका प्राथमिक शाळेतील कामाचं सुरेख वर्णन असलेल्या 'द इन्कार्यिंग क्लासरूम' (चौकस वर्ग) या शीर्षकाच्या पुस्तकाचे लेखक स्टीफन रौलंड यांचे कौटुंब्याशी जवळचे संबंध होते. वर्गात राबवल्या जाणाऱ्या दोन संपूर्णपणे भिन्न शिक्षणप्रणालींची त्यांनी विस्तारानं चर्चा केली आहे. पहिल्या प्रणालीत मुलांनी कोणतं कौशल्य प्राप्त करायला हवं हे शिक्षक ठरवतो आणि त्या कौशल्याच्या विकासाला पोषक अशी कामं विद्यार्थ्यांना करायला लावतो. मुलं खुशीने किंवा नाखुशीने कामं करतात आणि त्यांनी ते कौशल्य आत्मसात केलं असं गृहीत धरलं जातं. नंतर तो शिक्षक दुसऱ्या ध्येय-कौशल्याकडे वळतो आणि मुलांसमोर नवीन कामांचं लक्ष्य ठेवतो. दुसऱ्या प्रणालीत मुलं त्यांच्या आवडीचे उपक्रम निवडतात आणि जोपर्यंत त्यांच्यात जिद्द आहे तोपर्यंत त्यांवर काम करतात. कधीकधी एका उपक्रमातून अनेक उपक्रम संभवतात आणि मग निवड-प्रक्रियेस

चालना मिळते. याउलट कधीकधी मुलं स्वतः निवडलेले उपक्रम अडगळीत टाकतात आणि जास्त सुसंबद्ध असणाऱ्या दुसऱ्या एखाद्या उपक्रमाचा शोध घेतात. या प्रणालीत मुलांनी मिळविलेली कौशल्यं आनुषंगिक असतात. इथे शिक्षकाची भूमिका मुलांचा सहकारी किंवा संशोधन-मदतनीस इतपत मर्यादित असते. शिक्षणाचं सुकाणू मुलांकडेच असतं.

दुसऱ्या प्रणालीत प्रत्येकाला धोके दिसतात. कदाचित मुलं कधीच लिहायला आणि वाचायला आणि बेरीज, वजाबाकी करायला शिकणार नाहीत. कदाचित त्यांना शेक्सपिअरच्या नाटकाची मजा कधीच घेता येणार नाही. इंग्लिश मॅट्रिगल (प्रेमगीत) किंवा ब्रिटिश साम्राज्याबद्दल त्यांना काहीच माहीत नसणार. आयुष्यातल्या अनेक संधींना आपण मुकणार अशी भीती त्यांना वाटत असते. परंतु पहिल्या प्रणालीतले तोटे त्यांच्या चटकन् लक्षात येत नाहीत; कदाचित शिक्षकांनी आखून दिलेल्या मार्गाने जाऊनही मुलं हवं ते कसब अंगी बाणवू शकणार नाहीत; कदाचित काही मुलांना त्यांच्यासमोर ठेवलेल्या उद्दिष्टांचा आवाकाच समजणार नाही; कदाचित काही मुलांना ज्या विषयांचा अभ्यास करावा लागतो त्याबद्दल प्रचंड तिटकारा असतो आणि त्यामुळे एकतर ते विषयच कंटाळवाणे आणि दुर्बोध असल्याची त्यांची खात्री होते किंवा आपण स्वतः इतके मूठ आहोत की आपल्या कुवतीच्या बाहेरचे ते विषय आहेत अशी त्यांची भावना होते आणि तो विषयाचा अभ्यासच पार बाजूला टाकून देतात.

या दुसऱ्या प्रणालीचा प्रचंड फायदा असा की ती मुलांना त्यांच्या हितासाठी असलेल्या शिक्षणात रुची घ्यायला, स्वतःच्या जबाबदारीने घेतलेल्या कामांचा पाठपुरावा करायला, स्वतःच्या निर्णयक्षमतेवर विसंबायला, शिक्षणाकडे नीरस आणि रूक्ष कामांची जंत्री अशा दृष्टीने न बघता निखळ आनंद देणाऱ्या, न संपणाऱ्या आकर्षणाचा स्रोत म्हणून बघायला उत्तेजन देते. ही एक बाब अशी आहे जी समरहिल किंवा डार्टिंग्टन शाळांना कधी समजली नाही. या दोन्ही शाळांमध्ये मुख्यत्वे सामाजिक स्वातंत्र्य होतं, अध्ययनातलं स्वातंत्र्य शाळांनी देऊ केलेल्या ठराविक तासांचा संच निवडायचा किंवा नाही याचा निर्णय घेण्यापुरतंच मर्यादित होतं. कौंटेस्थॉर्पमध्ये तुमच्या 'गटक्षेत्रा'बाहेर कोणता शिक्षणक्रम घ्यायचा हा सर्वस्वी तुमचा निर्णय असे आणि 'गटक्षेत्रा'मध्ये पूर्णपणे वैयक्तिक पातळीवर तुम्ही काय करू इच्छिता याचा निर्णय घेण्याचं अतिरिक्त स्वातंत्र्य होतं.

कौंटेस्थॉर्पमध्ये शिक्षकांपाशी मुलांना त्यांच्या आवडीच्या कामाची निवड करण्यासाठी मदत करण्याच्या अनेक पद्धती होत्या. जेनिफर स्मिथने मुलांसाठी उपलब्ध असलेल्या अशा प्रेरणादायक गोष्टींची यादी दिली आहे :

काही मुलं सूचनाफलक रिकामे ठेवतात. मी त्यांचा खालील गोष्टी दाखविण्यासाठी वापर करणं पसंत केलं.

- एखाद्या अस्पष्ट विषयाशी संबंधित चित्रं, लिखाण तसंच इतर सटरफटर गोष्टींचा संग्रह.
- इंग्रजी, गणित आणि मानव्यविद्येव्यतिरिक्त हस्तकला, शास्त्र इत्यादी विषय-देखील महत्वाचे आहेत असं सुचविण्यासाठी अशा विषयांशी संबंधित साहित्य.
- तक्ते, पत्रिका, नकाशे, व्यंगचित्रं, वेगळेपण असणारी चित्रं किंवा कल्पना आणि असंच काही, जे मला किंवा वर्गातील कोणालाही भावलेलं असेल असं, थोडक्यात सार्वजनिक सामान्य वाचनाचं पुस्तक म्हणा ना.
- मुलांनी केलेलं काम - अर्थात त्यांच्या परवानगीने.

शिवाय खालील गोष्टीही होत्या :

- सर्व प्रकारची पुस्तकं - कविता, काल्पनिक कथा, कादंबऱ्या, संदर्भ वाङ्मय, माहितीपुस्तिका, वर्तमानपत्रं, मासिकं.
- विविध विषयांवरील पूर्वी लोकप्रिय झालेले परंतु आता दुर्मीळ झालेले लेख, पत्रिका, मासिकं यांचा संग्रह. पालकांची हस्तकला आणि स्थानिक सामाजिक जीवन असेच बहुधा ते विषय असत.
- मी स्वतः बनवलेली लेखनाच्या अनेक कल्पनांची फाइल.
- मला आवडलेल्या आणि इतरांना आवडतील अशा चित्रे, लेख इत्यादींची कात्रणं चिकटवून बनवलेल्या मोठ्या वह्या.
- जुने आणि नवे नकाशे.
- सटरफटर वस्तू : दाते (एकात एक अडकवलेली चाकं, ज्यामुळे एका चाकाची गती दुसऱ्याला मिळते), चक्रव्यूह, चिनी मातीची भांडी, जुन्या बाटल्या.
- झाडांची रोपं.
- शिवणाचं यंत्र आणि कापड.
- टाइपरायटर.
- तैलचित्रं, छायाचित्रं, मुद्रित चित्रं, शिल्पकृती, मूर्ती.
- कला आणि हस्तकौशल्याचं साहित्य : रंग, खडू, शाई, डिंक, पुठे आणि इतर.
- चित्रकलेचे फळे.
- रंगकाम, भरतकाम, विणकामाचं साहित्य.
- पिनहोल कॅमेरे, ते बनवण्यासाठी लागणारं साहित्य.
- छायाचित्रणाचं साहित्य, कॅमेरे, चित्रफिती, डार्करूम.

- टेप रेकॉर्डर वापरण्याची सोय.
- जीवाश्म (फॉसिल्स), भुसा भरलेले प्राणी, फुलपाखरांचा संग्रह, इत्यादी वस्तुसंग्रहालयातून आणलेल्या गोष्टी.
- लहानसं पक्षीघर.
- टोळांसाठी पिंजरा.
- विज्ञान विषयांची प्रयोगशाळा वापरण्याची सोय.
- जवळपास असलेलं तळं आणि लहानशी वनराई.
- मॉडेल बनत असताना बघण्याची सोय.
- एखाद्या विशिष्ट विषयावर औपचारिक किंवा अनौपचारिक व्याख्यान देण्यास येणारी माणसं.
- तान्ही बाळं आणि लहान मुलांना घेऊन येणाऱ्या माता.
- सूतकताई आणि कापड विणण्यास शिकवण्याची सोय.
- विद्यार्थ्यांनी बनवलेल्या विविध पेहरावातल्या बाहुल्या.
- काल्पनिक विषयांवरील चित्रपट आणि व्हिडिओपट तसेच माहितीपट.
- पारदर्शिका आणि सरकचित्रं (स्लाइड्स).
- दूरदर्शनवरील शालेय कार्यक्रम तसंच सर्वसामान्यांसाठी असलेले इतर कार्यक्रम.
- विविध स्थळांना भेटी : वस्तुसंग्रहालयं, स्थानिक दुकानं, विविध व्यक्ती, नोंदी संग्रहित करणारी कचेरी. लंडन, बर्मिंगहॅम, लिसेस्टर या गावांतील विविध भाग, आशियातील आहार आणि कपडे विकणारी दुकानं, शेतं, पवनचक्की टेंभा (रस्त्याच्या कडेला किंवा जमिनीच्या मोठ्या जागेभोवती असणाऱ्या झुडपांच्या रांगा), कालव्यांच्या कडेकडेने, जवळपासची खेडी, चर्च, तळ्यात दुबक्या, सायकल सफारी.
- विद्यालयाच्या वाचनालयात आणि साधनसामग्रीच्या केंद्रात प्रवेश मिळण्याची सोय.
- 'गटक्षेत्रातील' तसंच 'गटक्षेत्रा'बाहेरील शिक्षकांना भेटण्याची सोय.
- कार्यानुभव.
- विविध सामाजिक सुविधांना भेटी : खेळगट, दवाखाने, वृद्धाश्रम, बहिरे-आंधळे-अपंगांना निवारा देणाऱ्या वास्तू, शिशु आणि प्राथमिक शाळा.
- नाट्य, नृत्य, संगीत, मूकाभिनय - विद्यालयात किंवा बाहेर.
- इतर विद्यार्थ्यांची कामं, विशेषतः ती कार्यान्वित होत असताना.
- विद्यार्थ्यांना सुचलेल्या विविध कल्पना.
- मला सुचलेल्या काही कल्पना.

प्रेरणांचा इतका प्रचंड खजिना समोर असून देखील जेनीला जाणवलं की त्यातील बऱ्याच गोष्टी तिच्या विद्यार्थ्यांच्या मध्यवर्ती गरजा आणि आवडीच्या विषयांना कडेकडेनेच साद देणाऱ्या आणि दुरून खुणावणाऱ्या आहेत. विद्यालयातील वर्गच कसे अप्रस्तुत आहेत यावर तिने कविता लिहिली :

वर्गाच्या उभ्या भिंतींच्या आत काय आहे?

टेबलं आणि खुर्च्या,
बेढब पौगंड शरीरं,
अवघडलेले पौगंड जीव,

कोऽहम? मी कोण आहे?

तू कोण आहेस?

मी दुःखी आहे, मी प्रेमात आहे,
माझ्याही काही आकांक्षा आहेत, मी एकाकी आहे.

तू कोण आहेस?

मी कोण आहे?

सगळीकडे गोंधळ माजला आहे,
खाली बस, आता लिही, स्तब्ध रहा.

मी त्यांना जे विचारते ते त्यांच्या जीवनवर्तुळाच्या परिघावर असताना ती स्तब्ध कशी राहातील?

मला परीक्षेत पास व्हायचं आहे, माझ्या आकांक्षा आहेत.

पण तरीसुद्धा तो स्तब्ध राहू शकत नाही.

हात लिहित असतो. पण पण शरीर चुळबुळ करीत असतं, मनात थैमान घालणारी अस्वस्थ भुतं देहाला झटके देत असतात,

प्रेम, आगडोंब, मरण, लैंगिकता, मैत्री

तो लिहितो.

अधूनमधून पानांवरून शब्द दबकत सरकतात.

त्याचं मन आणि हृदय मात्र झुडपांच्या

रांगांतून शोधत असतं पक्ष्यांना आणि त्यांच्या घट्ट्यांना.

पोकळी, गारवा, दाटून येणाऱ्या तिन्हीसांजा, प्राण्यांचे आवाज

ती लिहिते, शब्दांचा धबधबा वेगानं कागदावर कोसळत असतो
प्रेमाचा टाइमपास, चाचपडणं, गोंधळ, अर्धसत्य.

तिला माहीत आहे पण आणि नाही पण.

गुलाबी प्रणय, तिच्या गडद रंगाच्या घेरदार स्कर्टची गिरकी.
त्याच्या डोळ्यातील मिश्रित हास्याने तिच्या पोटात कससंच झालं.
अंधारातील सुख आणि अनिश्चितता.

आज रात्री चहा झाल्यावर, कपबशा आवरल्यावर, थोडा
टीव्ही बघेन. कदाचित फोन वाजेला,
प्रेम, लग्न, संसार, थोडीशी हुरहुर, मऊमऊ पिसांचं घटं.

तो कागदाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत लिहितो.
त्याच्या मळक्या बोटांनी पेन कसंबसं पकडलेलं असतं.
त्याच्या कुरतडलेल्या नखांखाली धूळ साठलेली असते.
शब्द बनवताना, शब्द शोधताना कष्ट पडत आहेत
आज रात्री तो मशीनच्या भागांची जुळणी करेल,
बेडब तेलकट लहान भागांना रंगरूप देईल.
कागदावर त्याच्या बोटांचे ठसे उमटले आहेत
आणि त्यावर आहेत आसुसलेल्या भावनांचे पुसट झालेले शब्द.

मूर्ख, अकलेचा कांदा, मास ठ

ती लिहिते, प्रश्नांना उत्तर देते.

आकडे, शब्द; तिचा हात 'ऑटोमॅटिक'वर आहे

काल रात्रीच्या बातम्या आठवतात?

दुष्काळ, गर्भपात, राजकारण्यांची भाषणं, विरोधकांची रांग.

ती लिहित असते, कर्तव्यदक्षणे, सुवाच्च अक्षरांत, क्षणभर

थांबते, खिडकीबाहेर नजर लावून बसते, आजूबाजूच्या

घरांच्या पलीकडे. दूर कोठेतरी

जिथे श्रीमंती आहे आणि दारिद्र्यही,

जिथे अंधार आहे आणि प्रकाशही, जिथे गरजा आक्रोश करत आहेत.

ती अज्ञातात शिरणार आहे,

आधार द्यायला,

तिच्या आक्रोशणाऱ्या हृदयाचं सांत्वन करायला,

तिच्या गरजा पुरवायला.

कौंटेस्थॉर्पमधल्या अनेक 'गटां'पैकी एक गटातील अनेक शिक्षिकांपैकी जेनी
एक शिक्षिका होती. त्यामुळे तिचे दृष्टिकोन संपूर्ण शाळेच्या दृष्टिकोनांचे प्रतिनिधित्व
करतात असं मानणं योग्य नाही. परंतु कौंटेस्थॉर्पमुळे तिच्या विद्यार्थी-गटाला
आपल्या मनासारखं घडविण्याचे अधिकार तिला मिळाले. दुसरं असं की, मी
जेव्हा 'विद्यार्थी' या भूमिकेतून कौंटेस्थॉर्पला भेट दिली तेव्हा ती तिच्या गटाचं
नेतृत्व करत होती. तिने मला या विद्यालयाबद्दल प्रथम सांगितलं आणि जरी माझं
तिथे दोन वेळा वास्तव्य होतं तरी अजूनही मी कौंटेस्थॉर्पकडे तिच्या नजरेतूनच
बघतो. ती सांगते की इतर गटांनी विद्यार्थ्यांच्या स्वायत्ततेचा प्रश्न वेगळ्या
पद्धतींनी हाताळला. कदाचित या प्रकरणाचं शीर्षक 'कौंटेस्थॉर्प' असं न ठेवता
'कौंटेस्थॉर्प- जेनिफर स्मिथचा गट' असं ठेवणं जास्त उचित ठरलं असतं.

संभाषण हा जेनीच्या गटाचा स्थायीभाव होता. तिने त्याचं 'वर्गात वापरलं
जाणारं चलन' असं वर्णन केलं आहे. त्यातील सहजता, त्यातील शिक्षक-
विद्यार्थ्यांच्या नात्यातील पारंपरिक अंतराचा अभाव यांचं चित्रण खालील दोन
छोट्या नोंदीतून होतं.

केटने गवताच्या भान्यात लपलेल्या उंदराला पकडण्याच्या तिच्या लहान-
पणीच्या आठवणीबद्दल एक सुरेख परिच्छेद लिहिला होता. नंतर ती इतर
गोष्टींबद्दल बोलायला लागली - तिने तिच्या खिशात कशा अळ्या ठेवल्या
होत्या आणि एक दिवस तिचे वडील तितर पक्ष्याच्या पोरक्या झालेल्या
पिल्लांना वाढवण्यासाठी कसे घरी घेऊन आले वगैरे. मी जेव्हा तिला विचारलं
की 'तिचं बालपण शेतावर गेल्याचा तिला आनंद वाटतो का? तेव्हा ती
म्हणाली की नक्कीच वाटतो पण असंही म्हणाली की तिने तसं गृहीतच
धरलं होतं. माझ्या मॅचेंस्टरमधल्या बालपणाविषयी मी बोलले. तिने सांगितलं
की ती अनेक शेतांवर राहिली होती, पण त्यांच्यातला फरक इतका अंधुक
आठवतो की सगळी शेतं सारखीच वाटतात. मग आम्ही आपापल्या काका,
मामा इत्यादी नातेवाईकांची तुलना केली. मग केट तिच्या बहिणीविषयी,
सावत्र बहिणीविषयी, विभक्त कुटुंबपद्धतीतून उद्भवणाऱ्या गुंत्याविषयी बोलू
लागली.

दुसऱ्या एका दिवशी दुसऱ्या एका केटी नावाच्या मुलीशी झालेल्या गप्पा :

“बोलण्याचा ओघ केटीच्या कामातल्या अडचणीकडे वळला. आमच्या बोलण्यात गॅरीदेखील सहभागी झाला. मी सांगितलं की त्या दोघांच्या अडचणी सारख्याच होत्या, मी गॅरीशी त्याच्या प्रश्नाविषयी काय बोलले, त्याच्या आईला पत्राने सर्व कळवेन असं त्याला कसं सांगितलं याबद्दलही आम्ही बरंच बोललो. त्यावर केटी उद्गारली, “असं का! आणखी घाबरव मला!” गॅरी देखील तिच्या म्हणण्यात हसत सामील झाला. मी हसले. नंतर आमचं बोलणं केटीच्या सावत्र आईकडे वळलं. तिच्या आईला तिच्याविषयी पत्र जाईल आणि तेदेखील माझ्याकडून, या कल्पनेनंच ती हादरली. केटी तिच्या सावत्र आईविषयी आणि त्या दोघींमधल्या वादांविषयी बरंच काही सांगत होती. संभाषणाच्या ओघात आपलं मनोगत उघड करत केटी म्हणाली की तिने तिच्या भावावर आईच्या मायेची पाखर घातली, त्यामुळे ती नेहमी त्याला जपत असते. मी तिच्याशी सहमत होत म्हणाले की कित्येक वर्षे ती त्याची आई बनून राहिल्यामुळे तिचं असं वागणं स्वाभाविक होतं. मी माझ्या आईविषयी तिला सांगितलं - तिच्या आईचा मृत्यू (केटी ज्या वयाची असताना तिची आई वारली साधारण त्याच वयात) आणि वाढत्या वयाबरोबर तिला आपल्या आईचा वियोग कसा तीव्रतेने जाणवू लागला वगैरे. केटी नकळत भूतकाळात शिरली. तिच्या आईच्या हातांचा स्पर्श, तिचा ओरडतानाचा आवाज तिला आठवला. त्याच वेळी गॅरी आमच्या गप्पात सहभागी झाला. एखाद्या व्यक्तीला आपल्या वागण्याने चीड येते हे ठाऊक असूनही आपण तसं वागतच रहातो यावर आम्ही तिघं बोलत राहिलो.”

मुलांच्या जीवनविषयक वैयक्तिक बाबींवर द्यायचे आणि शैक्षणिक बाबींवर द्यायचे सल्ले यांमधील अंतर कमी करणं हा जो शाळेचा मूळ हेतू होता त्याच्या पलीकडे जाऊन अशी संभाषणं वैयक्तिक सल्लामसलतींना मध्यवर्ती स्थान देतात. गुंडगिरीचे प्रकार हाताळणं, मुलांना त्यांच्या घरगुती समस्या सोडवण्यात मदत करणं, त्यांच्या भविष्यातील वाटचालीविषयी सल्ला देणं हे सर्व वैयक्तिक सल्लामसलतीत अंतर्भूत आहे. परंतु एकमेकांची मनं मोकळी करणारी संभाषणं, आठवणींची देवाणघेवाण, जे अवाजवी कृत्य थांबवायची गरज असूनही शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांही थांबवू शकत नाहीत त्याबद्दल उत्साहाने बोलणं यांसारख्या गोष्टी वर्ज्य आहेत. कित्येक शिक्षकांच्या मते विद्यार्थ्यांशी इतकी जवळीक ठेवणं आणि इतकं मोकळं वागणं त्यांच्या व्यावसायिक मूल्यांच्या आड येतं आणि

त्यामुळे त्यांच्या स्थानाचा आब राखला जात नाही. या पुस्तकात वर्णन केलेल्या गप्पा शाळा जरी अधिकृतपणे स्पष्ट शब्दांत मान्य करत नसल्या तरी त्यांचा प्रभाव आहे की आदरापेक्षा मायेवर जोपासलेलं गुरुशिष्यातलं नातं अधिक मजबूत असतं. मायेविना नुसताच आदर बरेचदा पोकळ असतो आणि तिथे बंडखोरी कधी घुसते, ते कळतही नाही. याउलट नितांत आणि अढळ आदर असला तरच प्रेमभावना निर्माण होते आणि अर्थातच प्रेमाला प्रतिसाद मिळाला तर तिथे अतिशय सुंदर नातं अस्तित्वात येतं.

कॉटेस्थॉपमध्ये दिवसभर संभाषण चालायची. वर्ग सुरू झाले तरी ती थांबत नसत अशातला भाग नाही; उलट वर्गातूनच त्यांची सुरुवात होत असे आणि तुम्ही कोणत्याही गटाला भेट दिली तरी एकाच खोलीत वेगवेगळ्या जागी कमीत कमी डझनभर संभाषणं एकाच वेळी चालू असायची. बहुतेक संभाषणात शिक्षकांचा सहभाग नसायचा. परंतु कोठेही गोंधळाचं वातावरण नसायचं. तसं पाहिलं तर जमिनीवर गालिचे अंथरलेले असत. त्यामुळे आणि खोलीची श्रवणोपकारक रचना (अॅकॉस्टिक्स) नीट असल्यामुळे आवाज घुमत नसत आणि एकमेकांत मिसळत नसत. परंतु गोंधळ न माजण्याचं सर्वात महत्वाचं कारण म्हणजे संभाषणाचं महत्त्व सर्वांनाच मान्य होतं.

बहुतेक विद्यार्थी आपापल्या कामात पूर्णपणे बुडून गेलेले असत. एखाद्या प्रसंगी शिक्षकाला पोलिसाची भूमिका बजावावी लागलीच तर ते इतर उपस्थित विद्यार्थ्यांच्या संमतीनेच होत असे.

कॉटेस्थॉपमधील शिक्षकाची भूमिका इतर पारंपरिक शाळांतील शिक्षकाच्या भूमिकेहून खूप वेगळी होती. त्यांची उद्दिष्टेदेखील पूर्णपणे भिन्न होती. जेनिफर स्मिथ म्हणते :

माझ्या विद्यार्थ्यांचा त्यांच्या ज्ञानावर आणि अनुभवावर विश्वास असायला हवा आणि त्याच्या वैधतेची खात्री असायला हवी.

त्यांनी हे शिकायला हवं :

- त्यांचा उद्देश आणि साध्य गाठण्याचा सर्वात योग्य आणि परिणामकारक मार्ग शोधण्यात मी त्यांना सदैव मदत करेन.
- त्यांच्यातील प्रत्येकाचा व्यक्ती म्हणून मी आदर करते आणि त्यांनी गटातील इतरांच्या अस्तित्वाला योग्य तो मान द्यावा अशी अपेक्षा करते.
- माझा वर्ग म्हणजे सर्वांसाठी खुली असलेली धर्मशाळा नाही. त्यामुळे खोलीत वावरताना आणि आवाज करताना इतरांना त्रास होणार नाही याची काळजी घ्यावी.

माझ्या विद्यार्थ्यांनी आपापल्या कामात स्वतःला वाहून घेतलेलं पाहायला मला फार आवडतं. मला त्यांच्या कामाबद्दल इतकी उत्सुकता असते की ती त्यांच्याबरोबरच्या मधल्या सुटीतल्या, शाळा सुटल्यावरच्या आणि रस्त्यावरच्या माझ्या संभाषणातून दिसून येते.

माझ्या विद्यार्थ्यांनी तात्पुरतं का होईना पण निदान त्यांचं समाधान होईल इतपत एखाद्या प्रश्नाची उकल होईपर्यंत त्यांच्याशी झटापट करावी असं मला खूप वाटतं.

एखाद्या गूढ शक्तीमुळे मला सर्व अचूक उत्तरं माहीत असतात आणि सगळ्या गोष्टी कशा कराव्या याचं मला ज्ञान असतं असा विद्यार्थ्यांचा माझ्याविषयी समज होऊ नये अशी माझी इच्छा असते.

त्यांना असं वाटलेलं मला आवडेल :

- माझ्या सूचना विचारात घ्यायची त्यांना गरज भासली नाही.
- मला बरेचदा काही माहीत नसतं.
- त्यांनी एखाद्या कामाची सुरुवात कशी करावी हे मला ठाऊक नसतं. परंतु काम उत्तम प्रकारे करण्याचा मार्ग ठरवण्यात मी जिवाच्या आकांताने त्यांना मदत करेन.

विद्यार्थ्यांनी हे करावं असं मला वाटतं :

- विद्यालयात करावयाच्या त्यांच्या उपक्रमात त्यांनी आनंद घ्यावा.
- आत्मविश्वासाने निष्कर्ष काढावेत आणि मतं बनवावीत.
- आपल्या अनुभवांवर खोलवर विचार करण्याची त्यांना सवय लागावी.
- एखादी गोष्ट संपादन करण्याच्या प्रयत्नात त्यांनी एकमेकांना स्फूर्ती द्यावी आणि सहभागी करून घ्यावं.

वरील यादीत मुलांना स्पेलिंग शिकवायची इच्छा समाविष्ट नाही. तसंच शिक्षकांनी मान्य केलेली वाचनाच्या पुस्तकांची यादीही नाही. तरीदेखील मी जे शाळेत पाहिलं त्यानुसार मुलांची सादरीकरणाची पातळी सातत्याने उच्च दर्जाची होती. कमी कुवतीची मुलंदेखील स्पष्ट शब्दांत, तसंच विपुल लेखन करत असत. मुलं आपल्या आवडीची खूप पुस्तकं वाचत असत आणि त्यांच्या संशोधनाच्या कामासाठी वर्तमानपत्रे, पत्रिका, नियतकालिकं आणि यांसारख्या इतर साधनांचा वापर करत असत. सार्वजनिक परीक्षांत या शाळेतील पन्नास टक्क्यांहून जास्त मुलं पहिल्या एक तृतीयांश यशस्वी विद्यार्थ्यांमध्ये असत. आपल्या आवडीच्या

कामात पुढे जाण्यासाठी ज्याची गरज असते ते शिकण्याची मुलांची तयारी असते आणि योजनाबद्धरीत्या सर्व अवघड कामे ती पूर्ण करतात. त्यांच्या दृष्टीने अर्थहीन आणि असंबद्ध कामे करण्यात वेळ वाया घालवण्याची जर त्यांच्यावर सक्ती नसली तर स्वतःच्या मनोविकासाची क्षितिजं रुंदावण्याची निकड त्यांना निश्चितच भासते आणि त्यासाठी कष्ट घेण्याची त्यांची तयारी असते. हि गोष्ट म्हणजे काँटेन्स्रॉपमध्ये शिकल्याचे, आत्मसन्मान, आत्मविश्वास, प्रयोजन, जबाबदारी, चिंतनशीलता, आल्हाददायी विषयाबद्दलची जागरूकता इत्यादी दुर्मीळ अशा फायद्यांवर ठेवलेला लोण्याचा गोळाच म्हणा ना! स्टीफन रौलंडच्या दुसऱ्या शिक्षण प्रणालीबद्दल कित्येकांच्या मनात ज्या शंका होत्या त्या किती अवाजवी होत्या हेच यावरून सिद्ध होते.

इतर शाळांची वर्णनं केलेल्या प्रकरणांत मी शिक्षण पद्धतीवरील मुलांच्या प्रतिक्रियांवर भर दिला आहे. या ठिकाणी मी दोन विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या प्रबंधांत त्यांनी केलेल्या कामाचे जे निष्कर्ष काढले आहेत ते उद्धृत करतो. या निष्कर्षांवरून या पद्धतीच्या शिक्षणाचा आणखी एक परिणाम म्हणून स्वायत्ततेचं तत्त्व एका पावलानं पुढे नेल्याचं प्रकट होतं. सड्बरी व्हॅलीचे विद्यार्थीदेखील पुनःपुन्हा याच मुद्द्यावर भर देत होते. पहिला निष्कर्ष काढणारी मुलगी शारीरिक आणि मानसिक व्यंग असलेल्या मुलांच्या शिशुवर्गात दर आठवड्याला कामाला जात असे आणि दुसरा निष्कर्ष स्थानिक प्राथमिक शाळेत काम करणाऱ्या एका मुलीने काढला आहे.

पहिला निष्कर्ष : मला वाटतं माझ्या मेंफिसच्या भेटीतून मी जे काही मिळवलं त्याबद्दल मी पूर्ण समाधानी आहे. या मुलांना प्रेमाची आणि मायेची अत्यंत गरज आहे याची पूर्ण कल्पना मला आली. तसंच मानसिक आणि शारीरिक दौर्बल्य असलेल्या मुलांना कसं हाताळायचं हेही मी शिकले.

मी मेंफिसमध्ये जाऊन काम करावं, असं मला सुचवलं गेलं तेव्हा मी कशी हबकले होते! हे मी उघडपणे कबूल करते. तथापि, एखादं मनाजोगतं काम केल्याचं समाधान मला हवं होतं, ते मला तिथे मिळालं.

मेंफिसमध्ये मी माझ्या वयाच्या इतरांप्रमाणे सर्वात लहान मुलांबरोबर काम करायला सुरुवात केली आहे. त्यांच्यातील वैगुण्यं अगदी बारीकसारीक स्वरूपाची असतात. परंतु ही मुलं जेव्हा मोठी होतात तेव्हा, तसंच त्यांच्या प्रौढपणी त्यांच्यातील वैगुण्यं वाढतात किंवा मूळची अधिक तीव्र होतात. हे सर्व पाहून माझा त्यांच्याबद्दलचा दृष्टिकोन पूर्ण बदलला.

या काळात मी या मुलांकडून खूप काही शिकले. ते मी माझ्या रोजनिशीत लिहून ठेवलं आहे. परंतु मी स्वतःबद्दलच्या मला माहीत नसलेल्या

अनेक गोष्टीदेखील शिकले.

शारीरिक आणि मानसिक व्यंग असलेल्या मुलांना बघून मन विदीर्ण वगैरे होत नसे. फक्त ती त्यांच्या वेगळेपणामुळे माझं लक्ष वेधून घेत. गौरवणीय माणसं कृष्णवर्णीयांपासून वेगळी दिसतात. कारण ती वेगळ्या वंशाची असतात इतकंच, असं जे मी मानत असे तसंच काहीसं माझं याबाबतीतही होतं.

मेंफिसमध्ये आल्यावर प्रथमच मला शारीरिक आणि मानसिक वैगुण्यांचा खरा अर्थ समजू लागला.

ही वैगुण्य पाहून मन उदास होतं परंतु या औदासिन्यात मला वेगळंच काही दिसून आलं. मला त्यात नितांत आणि निर्धास्त प्रेम दिसून आलं.

माझ्या दृष्टीने शारीरिक आणि मानसिक व्यंगं असणं म्हणजे केवळ असहाय, असुरक्षित किंवा 'वेगळं' असणं नाही. (इतर सामान्य माणसांपासून त्यांना विभक्त करायला हा शब्द नेहमी वापरला जातो.)

खरं तर, 'वेगळं' या शब्दाच्या अगदी उलट अर्थाच्या शब्दात वर्णन करता येईल असं त्यांचं स्वरूप समजून घ्यायला मी प्रामुख्याने शिकले. माझ्या मते या मुलांना इतर सामान्य माणसांपासून वेगळं करताच येणार नाही. शारीरिकदृष्ट्या ती थोडी वेगळी दिसत असतील किंवा त्यांच्यात बारीकसारीक मानसिक विकृतीही असेल; तरीदेखील ती जिवंत माणसं आहेत आणि अशा लहानशा फरकामुळे त्यांच्यावर वेगळ्या लोकसमूहाचा किंवा जातीचा शिक्का बसू नये.

एकंदरीत पाहता मला या मुलांमध्ये जास्त प्रेम आणि आपुलकी आढळून आली आणि त्यांच्यात सामावून जाण्यात मलादेखील फारशी अडचण वाटली नाही. या जगात संपूर्ण सुरक्षिततेच्या भावनेने जगता येतं हे समजणं ही माझी इथली सर्वात मोठी कामगिरी होय. हे थोडंसं विचित्र वाटेल आणि ते शब्दांत योग्य प्रकारे व्यक्त करणं कठीण आहे; पण मी त्याचं स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न करते. या मुलांनी आपण या जगात एकाकी नाही, हे मला सिद्ध करून दाखवलं. सत्राच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत मी त्यांच्या संपर्कात होते. त्या काळात किती लीलया आपण त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवू शकतो हे माझ्या लक्षात आलं.

जगाची स्थितीदेखील या मुलांसारखीच आहे. आपण जगाचं वर्णन निरंकुश, बेताल, असुरक्षित अशा शब्दांत करतो. पण हेच जग सुरक्षिततेसाठी आणि तग धरून रहाण्यासाठी धडपडत असतं. जगाच्या या रूपात मला या मुलांचं प्रतिबिंब दिसतं. ती जगण्यासाठी सतत संघर्ष करत असतात. आपल्या

मदतीने त्यांच्या प्रयत्नांना उभारी येईल. मी त्यांना कोणत्या पद्धतीने मदत करू शकते हे मी माझ्यापुरतं ठरवलं आहे. मी त्यांना प्रेम, विश्वास, क्षमता आणि सुरक्षितता देऊ शकते. मी या मुलांना सामोरी गेले आहे आणि मला त्यांच्यात आणि आमच्यात तसा फारसा काहीही फरक आढळला नाही. प्रत्येकाने या मुलांकडे अशा नजरेनंच पहायला हवं.

मेंफिसमध्ये मला खूप शिकायला मिळालं आणि खूप आनंदही मिळाला. या मौल्यवान ठेव्याबद्दल मी तिथल्या प्रत्येकाची आभारी आहे.

दुसरा निष्कर्ष : माझ्या थिस्ले मेडो प्राथमिक शाळेला दिलेल्या भेटी अतिशय आनंददायी आणि उद्बोधक अनुभव देणाऱ्या होत्या. गेल्या चार महिन्यांत मी खूप काही शिकले असं मला वाटतं... तिथे मला शाळेच्या 'पडद्याच्या मागे' चाललेल्या कारभाराची लहानशी झलक पाहायला मिळाली. खरं तर मीदेखील त्यात सहभागी झाले होते. वर्गात घ्यायच्या एखाद्या लहानशा तासालादेखील विशिष्ट विचारांची पार्श्वभूमी असते या वास्तवाचं महत्त्व मी आता अंशतः का होईना; पण जाणू शकते.

कौंटेस्रॉर्पला येण्यापूर्वी मी थॉमस एस्ले उच्च माध्यमिक शाळेत होते. तेव्हा मी माझ्या जुन्या शिशुवर्गांना भेट दिली होती आणि कित्येक आठवडे कामही केलं होतं. परंतु थिस्ले मेडोमध्ये मला जे मिळालं त्याच्या निम्म्यानेदेखील मला तिथे मिळालं नाही. मला वाटतं थिस्ले मेडोमध्ये मला एक शिक्षक या नात्याने जे काम करायला मिळालं आणि तिथल्या वर्गात शिकवायची जी संधी मिळाली त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाकडे बघण्याची वेगळीच दृष्टी मला लाभली. इतर कोणत्याही पद्धतीने हे शक्य झालं नसतं.

एखाद्या वर्गातील मुलांचं लक्ष मी बऱ्याच वेळासाठी वेधून घेऊ शकते आणि मी जे सांगते ते ऐकण्यात त्यांना स्वारस्य असतं हे घ्यानात आल्यावर माझ्यातला आत्मविश्वास अनेक पर्तींनी वाढला. माझी शिकवण्याची पद्धत आणि माझ्या कल्पना त्यांना स्फूर्तिदायक वाटल्या हे समजल्यावर आणि त्यांनी सादर केलेलं लेखन वाचल्यावर मला प्रचंड समाधान मिळालं.

सुरुवातीला मला खरोखरच वाटायचं की त्या वर्गावर घ्यावयाच्या इंग्रजीच्या तासांचा संपूर्ण फज्जा उडेल. ती सात मुलं एकत्र बसली आहेत, आपापसात बोलत आहेत, माझ्याकडे अजिबात लक्ष देत नाहीत असं चित्र मी कल्पिलं होतं. एवढंच नाही; तर त्यांना काम करण्यास उद्युक्त करणाऱ्या नाना कल्पनां-बद्दलही मी विचार करून ठेवला होता.

त्या मुलांचं लक्ष वेधून घेण्याची आणि त्यांची आवड अचूक हेरण्याची

माझ्यात क्षमता होती हे अर्थातच माझ्या लक्षात आलं. मी आखून दिलेलं काम करण्यात त्यांना खरोखरच मजा येते याचा शोध लागल्यावर मी सुखावले. परंतु त्यांच्याकडून इतका चांगला प्रतिसाद मिळाला नसता तरीदेखील माझ्यासाठी तो एक अर्थपूर्ण अनुभव होता. अर्थात हेही तितकंच खरं आहे की त्यात मला प्रत्यक्षात आली त्याच्या निम्म्यानेदेखील मजा आली नसती. आणि आता मी जितक्या उत्साहाने लिहित आहे तोही उत्साह माझ्या लेखनात नसता.

त्यांचं लिखाण आणि त्यांचा प्रतिसाद पाहून मला आनंद झालाच; पण आश्चर्यही वाटलं. वर्गातील सर्वात कमी शैक्षणिक गुणवत्ता असलेल्या एखाद्या मुलीचं लिखाण मला सर्वाधिक आनंद देणारं ठरू शकेल अशी मी यापूर्वी कल्पनादेखील केली नव्हती. परंतु असं घडलं खरं! आणि ती मुलगी होती सारा (हे तिचं खरं नाव नव्हे.)

ही मुलं जेव्हा लिहितात तेव्हा त्यांच्या कल्पनाविश्वात काय काय घडू शकतं आणि त्यांच्या लिखाणाच्या मागे कोणते अनुभव असू शकतात याचं विवरण करण्यास शिकण्याची ही केवळ सुरुवात आहे. मी साराच्या लिखाणाचं अशा पद्धतीने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आणि मला त्यात अजूनही बरंच करायचं आहे.

मी जेव्हा मुलांबरोबर काम करत होते तेव्हा कधीकधी आपण दहा वर्षांची असल्यासारखं वाटायचं. वर्गातील एकाने मला माझं वय विचारलं आणि मी जेव्हा सांगितलं की मी सोळा वर्षांची आहे तेव्हा तो उद्गारला, 'अरे बाप रे!'

मला मनोमन ठाऊक आहे की थिस्ले मेडोमधला माझा अनुभव माझ्यासाठी अतिशय उद्बोधक आणि उपयुक्त आहे. परंतु माझ्या मनातले सर्व विचार कागदावर उतरवणं आणि मला नेमकं काय वाटतं ते शब्दांत मांडणं खूप कठीण आहे.

मी एवढंच म्हणू शकते की, या भेटींनी मला खूप आनंद मिळवून दिला आणि अशा प्रकारे काही करण्याची संधी मला पुन्हा एकदा मिळेल अशी मी आशा करते."

जेनिफर स्मिथची टिप्पणी खाली दिली आहे.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील मुलांनी 'लोक-सहभाग' या विषयावर लिहिलेलं बरंच लिखाण मी पाहिलेलं आहे. बरेचदा हा विषय

'कमी कुवती'च्या मुलांसाठी ठेवलेला पर्याय असतो किंवा वेळापत्रकात तो 'शारीरिक शिक्षण' या विषयाला विकल्प असतो. लोकसहभागावरील उपक्रमांना हिरिरीने पाठिंबा देणारं बरंच लिखाण मी वाचलेलं आहे. परंतु मला वाटत आलं आहे की त्यांचं समर्थन 'उगाचच आवेशपूर्ण' असायचं. शिवाय त्यांना अशा उपक्रमातून काय करणं शक्य असतं याची पुरेशी कल्पनाही नसे.

परंतु अशा तऱ्हेने लोकसमूहात काम करणं हे मुलांच्या वैचारिक आणि भावनिक विकासासाठी आवश्यक असलेलं अंग आहे, पर्याय नाही, अशी धारणा केवळ कौटस्थार्पमध्ये शक्य होती.

रॅशेलचं मॅफिसमधलं काम तिच्या वैचारिक, वैयक्तिक आणि समाजाभिमुख विकासासाठी केंद्रस्थानी होतं, काठावरचं किंवा आनुषंगिक नव्हतं. या कामामुळे तिला प्रथमच स्वतःकडे गांभीर्याने पाहण्याची दृष्टी मिळाली. इतर प्रौढ कार्यकर्त्यांनी तिच्या आवश्यक कार्यातील योगदानाचा गांभीर्याने स्वीकार केला. या कामाने तिला प्रौढावस्थेत शिरताना स्वतःची अंशतः ओळख करून दिली.

स्वतःच्या पलीकडल्या जगाविषयी समजून घेण्याच्या तिच्या प्रयत्नात ती स्वतःबद्दलचं बरंच काही शिकली. जनसमूहासाठी काम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना 'त्यांच्या मते ते काय शिकले' असं मी जेव्हा जेव्हा विचारते, तेव्हा त्यांचा पहिला प्रतिसाद असतो "स्वतःविषयी शिकायला मिळालं." आत्मशोध हे बौद्धिक विकासाचं अत्यावश्यक आणि वास्तव साधन आहे.

...एखादी जादूची कांडी फिरवल्याप्रमाणे आपण मोठे झालेले असू अशा दिवसाची वाट बघत मुलं आपला नित्यक्रम उरकत नाहीत. ती देखील प्रौढांसारखी आपल्या कामाकडे गांभीर्याने पाहणारी व्यावसायिक असतात.

मी वर नमूद केलेल्या दोन्ही मुलींनी प्रत्यक्ष काम केलं. अपंगांविषयी किंवा अध्यापनाविषयी त्यांनी नुसतं वाचन केलं नाही; तर एकीने अपंग मुलांमध्ये राहून काम केलं आणि दुसरीने एक पूर्ण सन्न एका लहानशा वर्गाला शिकवलं. बहुतेक सर्व मुलांनी 'गटा'साठी नेमून दिलेल्या वेळात करण्यासाठी प्रत्यक्ष करावयाच्या कामाची निवड केली. या प्रकरणात अगोदर जी कामांची यादी दिली आहे, ती कामांच्या स्वरूपाचं वैविध्य दाखवण्यासाठी दिली आहे, त्यांचा मुलांशी किती संबंध होता हे सुचविण्यासाठी नाही. तरीदेखील प्रत्यक्षात मुलांनी निवडलेले सर्व उपक्रम एक तर त्यांच्या स्वतःच्या किंवा त्यांच्या कुटुंबीयांच्या अनुभवांशी निगडित होते.

या अस्सलपणामुळे मुलांनी केलेल्या उपक्रमांच्या फलितात प्रचंड फरक पडतो. एकदा एका मुलाची त्याला शाळेतून बगळल्यामुळे मी शिकवणी घेत असे. त्याने एका जवळच्या खेड्याचा इतिहास शैक्षणिक उपक्रमाचा विषय म्हणून निवडला. खेड्यातील लोकांच्या व्यवसायात कालमानाप्रमाणे कसा फरक पडत गेला याचा तपशील मिळवण्यासाठी तिथल्या चर्चमध्ये जाऊन त्याने संपूर्ण नोंदवही चाळली. खरं तर हा उपक्रम स्वाध्यायाच्या स्वरूपात एखाद्या पाठ्य-पुस्तकात समाविष्ट करता आला असता. त्यासाठी खऱ्या किंवा काल्पनिक नोंदवहीतील पानांची हूबेहूब नक्कल करायची आणि मुलांना वेगवेगळ्या कालखंडातील शेतमजुरांची संख्या मोजायचं काम द्यायचं किंवा त्या खेड्याचे किती रहिवासी तिथेच काम करत होते याचा अंदाज करायला सांगायचं, अशा प्रकारचा स्वाध्याय किंवा अभ्यास काही मिनिटांतच संपवता आला असता. त्याऐवजी धर्मगुरूंची भेट ठरवायची, चर्चमध्ये जायचं, तिथे असलेल्या पुस्तकांच्या खंडांतून हवी ती माहिती शोधायची, या सान्या कामांसाठी कित्येक तास खर्ची घालावे लागले. परंतु वर्गात बसून काही मिनिटांत उरकलेला स्वाध्याय कमालीचा कंटाळवाणा झाला असता आणि तेच काम प्रत्यक्ष चर्चमध्ये जाऊन खऱ्या नोंदवहीच्या मदतीने करण्यातली मजा काही और होती.

कौंटेस्थॉर्फच्या सुवर्णकाळात तिथे प्रवेश मिळविण्यास योग्य अशा वयाचा असण्याचं भाग्य जर मला मिळालं असतं तर मी काय केलं असतं? मी गणित, शास्त्र, नाट्य आणि कथालेखन, साहित्य आणि संगीत इतके विषय निवडले असते. मी भाषा शिकलो असतो किंवा नाही हे सांगता येत नाही. मला वाटतं मला वेळ मिळाला असता तर कदाचित शिकलोही असतो. आणि मानव्यविद्यांचं (ह्यूमनिटीज) काय? चित्रफळ्यांच्या खेळांचा (बोर्ड गेम्स) किंवा पत्त्यांच्या खेळांचा अभ्यास, प्रसिद्ध लढाया, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र आणि पूर्वेकडील धर्म, लोककथा, नकाशे बनवणं वगैरे. आणि शाळेबाहेरच्या उपक्रमात मला मुलांबरोबर आणि वृद्धांबरोबर काम करायला आवडलं असतं. मला पत्रकारितेतही डोकावून बघायचं होतं. आणि हो, जाहिरातक्षेत्रात देखील. वरील लांबलचक इच्छायादीतील दोनच गोष्टी मी इटन विश्वविद्यालयात जाऊन यशस्वीपणे पुऱ्या केल्या. त्या म्हणजे गणित आणि भाषांचं अध्ययन. शास्त्र विषयात मी केलेला अभ्यासक्रम इतका मर्यादित होता की त्याचा मला फारसा उपयोग झाला नाही. नाट्य आणि कथालेखनातले उपक्रम शाळेबाहेर माझ्या पुढाकारानेच तडीस नेले. साहित्य-क्षेत्रातील माझं भ्रमण तीन परीक्षांपुरतं सीमित होतं - एक ऑलिव्हर ट्रिस्टवरील, दुसरी '(एडगर ऑलन)पो'च्या 'टेलस ऑफ मिस्ट्री अँड इमॅजिनेशन'वरील आणि तिसरी 'ट्रिवेल्व्थ नाइट'वरील. पुढे कित्येक वर्षं माझ्या मनात या सर्वांबद्दल

निटकारा होता. पियानोमध्ये मी जे धडे गिरवले त्याने माझ्या संगीतातल्या प्रतिभेला पार पांगळं करून टाकलं. तरीदेखील अजूनही मी लंगडत त्या प्रांतात मंचार करत असतो. मानव्यविद्येतील जे विषय मला शिकायचे होते त्यांनी मला नेहमीच चकवा दिला. हो, फार तर तुम्ही शाळेच्या आवारातील चॅपेलमध्ये जाण्याला धर्मशास्त्राचा अभ्यास म्हणू शकता. कौंटेस्थॉर्फच्या तुलनेत माझं शिक्षण अगदीच अप्रस्तुत/असंबद्ध होतं, आणि जिथे ते विपरीत परिणाम घडवून आणणारं नव्हतं तिथे अपुरं होतं. फक्त गणित आणि भाषांमध्ये मी चांगली प्रगती करू शकलो आणि कौंटेस्थॉर्फमध्ये असतो तर तिथेदेखील असंच यश मिळालं असतं.

तुम्ही या शाळेत असता तर तिचा कसा उपयोग करून घेतला असता? तुम्ही प्रत्यक्ष ज्या शाळेत शिकलात तिच्या तुलनेने ही कशी आहे?

एखाद्या स्थानिक शैक्षणिक प्राधिकरणाला अशा शाळेचं पारंपरिक पद्धतीच्या शाळेत रूपांतर करावंसं का वाटतं? 'वेगळ्या वाटे'ची भीती या पलीकडे दुसरं कोणतंही कारण दिसत नाही. एकंदरीत असं दिसतं की शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारीवर्गाला यशस्वीपणे चालवलेल्या वेगळ्या मार्गापेक्षा आपटी खाल्लेले धोपटमार्गच पसंत आहेत. कारण अपरिचित यशापेक्षा परिचित अपयश जोरदार शिफारशीस पात्र ठरतं.

एका शिक्षिकेने स्वखुशीने स्वीकारलेल्या जबाबदाऱ्या तुम्हाला काही स्फूर्ती देतात का पहा :

मला शोधांसाठी अवसर द्यायला हवा

एखाद्या विषयात गोडी निर्माण होण्याची वाट बघायला हवी

मला सतत आव्हानं उभी करण्याचे प्रयत्न करायला हवेत

त्यांना इतकं अस्वस्थ करायला हवं जेणेकरून त्यांच्या मनात प्रश्न उभे रहातील आणि त्यांना बदलाची गरज भासेल

काम करण्यास लागणारी माहिती आणि साधनं उपलब्ध करून द्यायला हवीत

अडचणीच्या वेळी उपयोगी पडणारी कौशल्यं शिकवायला हवीत

नव्या वाटा, नवी क्षितिजं, नव्या शक्यतांची ओळख करून द्यायला हवी

माझी मतं त्यांच्यावर लादू नयेत

माझ्या कल्पना त्यांच्या माथी मारू नयेत

फक्त स्वतःच्या डोळ्यांनी मी सभोवती पाहू नये -

यासाठी मला सतर्क रहायला हवं.

७. नील बाग आणि सुमावनम्

या प्रकरणात दोन शाळांचं - नील बाग आणि सुमावनम् यांचं वर्णन आहे नील बाग १९८७ मध्ये बंद पडली. तिच्याच धर्तीवर चालणाऱ्या पण स्पष्ट उद्दिष्ट असलेल्या सुमावनम्ला मी १९९६ मध्ये भेट दिली. या दोन्ही शाळा दक्षिण भारतातील बंगळुरूपासून मोटारीच्या काही तासांच्या अंतरावर आहेत. दोन्ही शाळांनी लोकांना गरिबीपासून सुटका करून घेण्यास मदत केली.

सुमावनममध्ये फक्त दोनच शिक्षक - उषा आणि नरसिंहन - होते. इंग्लंडमधील शाळांना भेटी देण्यासाठी आणि जुन्या दोस्तांच्या सहवासात राहाण्यासाठी ती दोघं आली होती, तेव्हा मी त्यांना प्रथम भेटलो. त्यांच्या गैरहजेरीत कोणा प्रौढांच्या देखरेखीशिवाय त्यांची शाळा चालूच होती. मोठी मुलं जबाबदारीने स्वतःची कामं करतील, शिवाय लहानांना मदत करतील आणि आपल्या काही आठवड्यांच्या अनुपस्थितीमुळे शाळेचं अडणार नाही याची त्यांना खात्री होती. त्याचवेळी या शाळेत काहीतरी उल्लेखनीय असावं असं माझ्या मनाने घेतलं.

सुमावनम् सुरू होण्याअगोदर कित्येक वर्ष डेव्हिड हॉर्सबर्ग या स्कॉटिश व्यक्तीने १९७२ मध्ये स्थापन केलेल्या नील बाग शाळेत उषा काम करत होती. १९८४ साली हॉर्सबर्ग यांचा मृत्यू झाला. त्यानंतर १९८७ पर्यंत त्यांच्या कुटुंबीयांनी शाळा चालू ठेवली. पण नंतर ती विकावी लागली आणि तिचं रंगरूपच बदललं. तथापि नील बाग ट्रस्ट अजूनही त्याच्या मूळ कल्पना विकसित करणाऱ्या दोन शाळांना मदत करतो. त्यातली एक 'विकासना' ही १९७८ साली अस्तित्वात आली. ही देखील बंगळुरूजवळ आहे. दुसरी 'सुमावनम्' १९८२ साली सुरू झाली.

१९८४ साली हॉर्सबर्गचं देहावसन झालं त्याच्या थोडं आधी त्यांनी शाळेचं

वर्णन लिहून ठेवलं आहे. मी वेगळं वर्णन करण्यापेक्षा त्यातले काही परिच्छेद उद्धृत करणं मला जास्त सयुक्तिक वाटतं.

नील बाग शाळेत मोफत शिक्षण दिलं जातं आणि ती आर्थिकदृष्ट्या 'नाही रे' च्या वर्गात मोडणाऱ्या लोकांची शैक्षणिक गरज भागवते. ती भारताच्या ग्रामीण भागात मोक्याच्या जागी उभी आहे. चोहो बाजूंनी टेकड्या आणि दाट झाडी आहेत. ही निवासी शाळा नाही. नील बागमधील रहिवाशांची काही मुलं इथे शिकत असली तरी आजूबाजूच्या चार खेड्यांतून प्रामुख्याने मुलं येतात.

सध्या शाळेच्या पटावर ३ ते २१ वयोगटातील सत्तावीस मुलं आहेत. त्यातील कोणीही सुखवस्तु कुटुंबातील नाही. त्यांच्या पालकांपैकी एका-दोघांनाच तेलुगु (स्थानिक भाषा) वाचता येत असली तरी मुलांना कसलीच शैक्षणिक पार्श्वभूमी नाही. त्यांच्या घरात पुस्तकं किंवा कोणतीही छापलेली वस्तू सापडणार नाही.

वर्गात बसण्याची मुलांवर सक्ती नाही. त्यांना हजर किंवा गैरहजर राहाण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. एकमेकांशी सहकार्य करण्यासाठी मुलांना उत्तेजन दिलं जातं; स्पर्धा करण्यासाठी नाही. बहुतेक शिक्षणपद्धतीत स्पर्धा हाच प्रेरणांमागचा महत्त्वाचा घटक असतो. परंतु नील बागमध्ये स्पर्धा पूर्णपणे वगळली जाते. कारण बहुतेक विषयांत प्रत्येक मुलाची कुवत दुसऱ्या मुलाहून वेगळी असते.

मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीवरून त्याची नैतिक गुणवत्ता ठरवली जात नाही. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचं तर एकाचं एखादं गणित बरोबर आलं तर ते मूल चांगलं आणि दुसऱ्याचं एखादं गणित चुकलं तर ते वाईट असं समजलं जात नाही.

इथे कोणत्याच प्रकारच्या शिक्षा दिल्या जात नाहीत : एखादा गुन्हा गृहीत धरून त्याला प्रत्युत्तर म्हणून नाही आणि एखादा गुन्हा भविष्यात घडू नये म्हणून प्रतिबंधात्मक स्वरूपाचीही नाही. एखाद्या शिक्षकाला स्वतःहून शिक्षा द्यायला आवडत नाही म्हणून शाळेची समिती नेमून शिक्षा सुनवायची पद्धतही इथे नाही.

कदाचित नील बागमधील मुलांना ज्या नैसर्गिक प्रेरणा मिळतात त्यांचे स्रोत असे असावेत :

- शिक्षक आणि मुलांमधील आपुलकीचं नातं
- औत्सुक्य टिकविणाऱ्या आणि आनंद देणाऱ्या वस्तू

- प्रत्येक मुलाच्या कुवतीस आणि कामगिरीस अनुरूप अशा गोष्टींची उपलब्धता, जी वर्गाच्या एखाद्या काल्पनिक सरासरीच्या प्रमाणात असलेल्या गोष्टींची उपलब्धता नव्हे. त्यामुळे मुलं त्यांचा यशस्वीरीत्या उपयोग करू शकतात.
- सततच आणि आनंददायक प्रोत्साहन
- कोणत्याही वेळी आवडेल ते काम करण्याचं मुलाला दिलेलं स्वातंत्र्य. अर्थात, शाळेच्या वेळापत्रकाप्रमाणे थोडे फेरफार करावे लागतात. याचा अर्थ प्रत्यक्षात असं असतं की इंग्लिशच्या तासात इंग्लिशवरच जरी भर दिला जातो, तरी (हां, आता त्या मुलाला झाडाखाली खेळायची इच्छा असली तर गोष्ट वेगळी) इंग्लिश विषयाशी संबंधित कोणताही उपक्रम निवडण्याची त्याला मुभा असते.
- बुद्धीला खाद्य देणारे वेगळे आणि नवीन अनुभव
- प्रत्येक मूल साधारणपणे इतर मुलांचा मदतनीस किंवा शिक्षक असतं.
- प्रत्येक उपक्रम मुलांसाठी आणि शिक्षकांसाठी आनंददायी असावा अशी अपेक्षा असते आणि प्रत्यक्षात तसंच घडतं.

शाळेसाठी एक नियमित वेळापत्रक आहे. परंतु हे मान्य करायला हवं की ते शिक्षकांच्या सोयीसाठी आहे, काटेकोरपणे पाळायलाच हवं अशा धारणेनं बनवलेलं नाही. तथापि, मुलं त्यांच्या नित्यक्रमाला नीट घडी लावून दिली तर ती स्वीकारायला आनंदाने तयार होतात. मात्र घडी अशी हवी जी मनात आलं तर सहजपणे मोडण्याची सोय असेल. (एखादी सहल किंवा पर्यटन किंवा शेतात शेंगा लावणं यांसारख्या उपक्रमांसाठी.)

नील बागचं वेळापत्रक डेव्हिड हॉर्सबर्ग काहीशा विस्ताराने देतात. मुलं कितीही लवकर शाळा उघडू शकत. परंतु ८.४५ वाजता त्यांना शाळा आवरण्यासाठी आणि दिवसभराच्या इतर तयारीसाठी १५ मिनिटं दिली जात. त्यानंतर ९.०० वाजता घंटा खणखणायची आणि 'किंचितशा औपचारिक वातावरणात' शाळा चालू व्हायची. शिक्षणाचं माध्यम इंग्लिश किंवा तेलुगु होतं आणि अभ्यासक्रमात हिंदी, कन्नड (आणखी एक स्थानिक भाषा) आणि संस्कृतचा समावेश होता. या भाषांव्यतिरिक्त गायन, संगीत (ऐकणं आणि वाजवणं), नाट्य-वाचन, कथा ऐकणं, तत्त्वज्ञान, शास्त्र, पर्यावरणाचा अभ्यास, हस्तकला (सुतारकाम आणि कुंभारकामासह), गणित आणि स्कॉटिश नृत्याचाही उल्लेख आहे. शाळेची सभा वगैरे भरत नसे, परंतु आठवड्यातून एकदा चर्चेसाठी सगळे जमत. मोठ्या मुलांच्या आणि लहान मुलांच्या वेळा वेगळ्या होत्या. या चर्चांना 'प्रश्नोत्तराचे तास' म्हणत. मुलांना कोणतेही प्रश्न विचारायचं स्वातंत्र्य होतं. नीतिशास्त्र,

नीतिनियम, सामाजिक प्रश्न इत्यादींवर चर्चा होत असे. शाळा सुटल्यावर मुलं एखाद्या इमारतीच्या बांधकामावर जाऊन काम करत किंवा बागेत जाऊन भाजीपाला लावत. पाच वाजता मुलं घरी जात, परंतु त्यांची इच्छा असेल तर ती सहा ते आठपर्यंत पुन्हा शाळेत येत.

लहान, मोठी दोन्ही वयाची मुलं गृहपाठ करण्यासाठी शाळेत परतत. त्या दोन तासांसाठी त्यांच्यावर देखरेख ठेवायला कोणीही नसे. मुलांनी गृहपाठासाठी शाळेत यायलाच हवं असं त्यांच्यावर बंधन नसे. शाळेतून मुलांना कोणताच गृहपाठ दिला जात नसे, परंतु मुलांनी स्वतः होऊन केलेले गृहपाठ शाळेच्या वेळात शिक्षक तपासून देत. मुलं कोणत्याही विषयावर कितीही वेळ काम करू शकत किंवा बोलू शकत; एकमेकांना मदत करू शकत; खेळू शकत; चित्रं रंगवू शकत किंवा वाचू शकत. एरवी वर्गात बसून जे काम करावं लागलं असतं ते शाळा सुटल्यावरदेखील करायला मिळाल्यामुळे मुलांचा फायदा तर होतोच, शिवाय शिक्षकांच्या देखरेखीविना काम केल्यामुळे स्वतःच्या हिमतीवर काही करून स्वतःला आजमावयाची संधी मिळते.

इतरही टिप्पण्या आहेत. त्यातील काहींचा अनावृत स्पष्टपणा मला इतका भावला की त्यांना या ठिकाणी उद्धृत करण्याचा मोह मला आवरत नाही. कित्येकांच्या मते, या पुस्तकात समाविष्ट केलेल्या इतर सर्व शाळांपेक्षा नील बाग वेगळी आहे. परंतु बहुतेकांनी सर्वांच्या मनातल्या कल्पनांना मोजक्या शब्दांत मांडलं आहे.

कोणतीही प्रमाणवचनं किंवा श्रद्धेय मतं मुलांसमोर ठेवली जात नाहीत, कोणतीही राजकीय किंवा धार्मिक प्रणाली मांडली जात नाही. मुलांना साच्यात घालून घडवणं हा मुळी शाळेचा उद्देशच नाही. तथापि शिक्षकांचं मुलांशी चांगलं नातं जुळून आलं की मुलांवर नकळत घडणारे संस्कार - निदान नकारात्मकरीत्या घडणारं - टाळणं कठीण असतं हे ओघाने येतंच.

पुस्तकी उपक्रमांपेक्षा प्रात्यक्षिक उपक्रमांत काम करण्यात मुलांचा बराच वेळ जातो. त्याचा अर्थ असा नाही की व्यावसायिक किंवा कौशल्य शिकवणारा शिक्षणक्रम राबविण्याचा आमचा हेतू आहे. आम्ही त्यांना सुतारकामाचं किंवा नळदुरुस्तीकामाचं प्रशिक्षण देत नाही. परंतु सुशिक्षित माणसं घडवतो. इथे होणाऱ्या 'ज्ञानाच्या संक्रमणा'वर कितीही उत्साहाने बोललं गेलं तरी मुलांनी आत्मसात केलेल्या कौशल्यांमुळे किंवा एखादी व्यवहारातली समस्या प्रत्यक्ष सोडविण्यास शिकल्यामुळे त्यांच्यात आलेल्या 'क्षमतेचंदेखील संक्रमण'

होऊ शकतं असं दिसून येतं. कौशल्यं मिळविण्यासाठी प्रत्यक्ष कृतींसारखे दुसरे उत्तम उपाय नाहीत. मुलांना अशा पद्धतीने शिकताना आनंद मिळतो हे त्यामागचं प्रमुख कारण आहे.

शाळेच्या वेळापत्रकात गाण्याचे तास बरेच आहेत, कारण आमच्या लक्षात आलं आहे की मुलं जेव्हा गायला शिकतात तेव्हा लक्षपूर्वक ऐकायलाही शिकतात. आणि त्याचा इतर विषय शिकण्यास प्रचंड फायदा होतो हे सिद्ध झालं आहे.

मुलं प्रौढांकडून जे शिकतात त्याहून कदाचित जास्त चांगलं दोस्तांकडून शिकतात... समूहात बसून शिकण्याच्या नेहमीच्या पद्धतीपेक्षा अशा पद्धतीने जास्त आणि कसदार शिक्षण मिळतं.

बांधकाम हा उत्कृष्ट उपक्रम आहे, कारण त्यासाठी सहकार्य भावनेची आणि सांघिक वृत्तीची गरज असते. याउलट शाळांमधून घेतल्या जाणाऱ्या खेळांमध्ये जिंकण्याच्या ईर्ष्यायी स्पर्धात्मक भावना जोपासली जाते.

नील बाग शाळेतून बाहेर पडणारी मुलं खऱ्या अर्थाने क्रांतिकारी बनतील आणि प्रस्थापित समाजात बदल घडवून आणल्याशिवाय त्या समाजाशी त्यांना जुळवून घेणं जमणार नाही किंवा आवडणार नाही असा आशावाद डेव्हिड हॉर्सबर्गनी व्यक्त केला आहे.

अगदी सामान्य स्तरावरून निरीक्षण केलं तर बारा वर्षांनंतर शैक्षणिक क्षेत्रातली प्रगती निश्चितच डोळ्यांत भरण्याजोगी आहे. शिक्षण खात्याने आयोजित केलेल्या एस.एस.सी., इन्टरमिजिएट, बी.ए. यांसारख्या परीक्षांत तर मुलं उत्तीर्ण होतातच; (बरेचदा आसपासच्या इतर शाळा-कॉलेजातल्या मुलांपेक्षा चांगल्या गुणांनी) शिवाय, तीन अतिरिक्त भाषा, सुतारकाम, कुंभारकाम, भरतकाम, कला, नाट्य, संगीत, तत्त्वज्ञान आणि बागकाम यांसारखे विषयही शिकतात. आमचे बी.ए.चे विद्यार्थी त्यांना ज्या विषयांची परीक्षा द्यावयाची आहे, त्यांच्या तयारीसाठी शाळेतील फक्त ५० टक्के वेळ देतात आणि उरलेल्या वेळात ते अनेक शैक्षणिक उपक्रम करण्यात मग्न असतात. या उपक्रमांची परीक्षा घेतली जात नाही. बी.ए. च्या तिन्ही वर्षांना हे लागू पडते.

या पुस्तकातील दहाव्या प्रकरणात ज्या मिरांबिका शाळेबद्दल लिहिलं आहे तिथे गेलो असता सुदैवाने, नील बागची माजी विद्यार्थिनी विजयालक्ष्मीशी माझी

भेट झाली. ती मुलाखत देण्यासही तयार झाली. तिने सांगितलं की तिच्या आईवडिलांचा मृत्यू झाला तेव्हा तिचा भाऊ नील बागमध्ये मेकॅनिक म्हणून काम करत होता, त्यामुळे तीदेखील नील बागला आली. यथावकाश ती तिथल्या समाजात मिसळून गेली आणि इतर अनेकांप्रमाणे हॉर्सबर्गना आप्पा (वडील) नावाने संबोधू लागली.

मी : नील बागच्या काही चांगल्या आठवणी तुझ्यापाशी आहेत का?

विजयालक्ष्मी : मला वाटतं माझं तिथलं संपूर्ण वास्तव्य अतिशय मजेत गेलं. तिथला आजूबाजूचा रम्य निसर्ग, तिथली माणसं, तिथलं शिक्षण, तिथलं वातावरण, सर्व काही केवळ अप्रतिम होतं. सगळं सुरळीत होत गेलं. त्या क्षणी तरी हे चांगलं आहे का? हे वाईट आहे? असे प्रश्न कधी पडलेच नाहीत. एका अर्थाने नील बागमध्ये लहानाची मोठी होणं ही सहज घडणारी सुंदर नैसर्गिक प्रक्रिया होती.

मी : तुला तिथे मनसोक्त खेळायला मिळत होतं? की काही तासांना वर्गात जाऊन बसावं लागत होतं?

विजयालक्ष्मी : हो, आम्हाला खेळायला वेळ मिळत असे. तासांबद्दल म्हणत असाल तर मला गणिताचा तास आठवतो. मला गणित अजिबात आवडत नसे. का कोण जाणे; पण गणिताचं नाव काढलं की माझं डोकं दुखायला लागायचं. “बाप रे, उद्या गणिताचा तास आहे!” आणि त्या तासाला कशीबशी तोंड देण्याच्या तयारीला मी लागायचे, “उद्या गणिताच्या तासाला काय करू?” याचा विचार करू लागायचे. मग मी गणिताच्या शिक्षकांना सांगत असे की माझं डोकं दुखत आहे म्हणून मी पुस्तक वाचत बसू का? बहुतेक वेळा मी असंच करत असे. मला पुस्तक वाचायची परवानगी मिळायची. मी मोकळ्या जागी झाडाखाली बसून पुस्तक वाचत असे.

मी : पण त्यानंतर तू गणित शिकलीस की नाही?

विजयालक्ष्मी : हो, मी बऱ्यापैकी प्रगती केली - गणितात मला फारशी गती नव्हती तरीदेखील मी व्यवस्थित निभावून नेलं. खरं तर नंतर मला गणित शिकताना मजा येऊ लागली, त्यातूनही भूमिती मला आवडायची.

मी : तिथे किती काळ होतीस?

विजयालक्ष्मी : दहा वर्षं.

मी : तिथली शिकवण्याची पद्धत कशी होती?

विजयालक्ष्मी : अगदी हसतखेळत शिकवलं जायचं, कारण इतर ठिकाणी असतं तसं शिक्षक येतात आणि मग तुम्ही पुस्तक उघडता आणि मग शिक्षक वाचायला

लागतात वगैरे असं काहीच नसायचं. म्हणजे असं पहा, समजा आता तेलुगुचा किंवा इंग्लिशचा किंवा दुसरा कुठलाही तास आहे, मग ज्यांना यायचं असेल ते वर्गात येऊन बसतात. त्यांनी स्वतः निवडलेली पुस्तकं त्यांच्याकडे असतात, त्यांचं स्वतःचं वेळापत्रक असतं. तर अशा प्रकारे आम्ही वर्गात येत असू. आम्हाला काही मदत हवी असेल तर अर्थातच आम्ही शिक्षकांकडे जात असू. “माझं गणित तितकंसं चांगलं नव्हतं आणि तेलुगु माझी दुसऱ्या श्रेणीची भाषा होती. तसं पाहिलं तर तिसऱ्या श्रेणीचीच म्हणायला हवं. कारण माझी मातृभाषा तमीळ आहे म्हणून ती पहिल्या श्रेणीवर आणि आम्हाला इंग्लिशमध्ये शिकवायचे म्हणून ती दुसऱ्या श्रेणीवर आणि शेवटी तेलुगु तिसऱ्या श्रेणीवर. भाषा थोडी अवघड वाटली, त्यातूनही लिपी जास्त किचकट होती. त्यामुळे गणित आणि तेलुगु या दोन विषयांत मला बरीच मेहनत घ्यावी लागली, सारखा शिक्षकांचा सल्ला घ्यावा लागला. शिक्षक अनेक तक्ते, चित्रं, कोडी यांसारखी शिकवायची साधनं तयार करत. खरं तर शिकताना खूप मजा यायची. “शी, आज शाळेत जावं लागणार” असं किंवा यासारखं कधीही वाटलं नाही. आणि मला वाटतं, माझा जास्त वेळ शाळेतच जात असे. कारण उन्हाळ्याच्या सुटीत माझा भाऊच तिथे असल्यामुळे आणि आम्ही तिथेच राहात असल्यामुळे इतरत्र कुठे जाण्याचा प्रश्नच नव्हता. अप्पांच्या घरी शाळेची किल्ली असायची. आम्ही ती आणत असू आणि शाळा उघडून तिथेच पुस्तकं वाचत बसत असू. माझी उन्हाळ्याची सुटी अशी जायची.

मी : वर्गात घेतल्या जाणाऱ्या तासांना किती महत्त्व होतं?

विजयालक्ष्मी : खरं तर आमची शाळा म्हणजे एक घरच होतं. तुम्हाला ठाऊक आहे, आप्पा आम्हाला झाडांखाली शिकवायचे! आणि आम्ही स्वतःच आमचं जेवण बनवत असू. मला वाटतं हे सगळं म्हणजे शिकण्यातलाच एक भाग होता. सगळं काही अगदी सहज, स्वाभाविक असायचं. कारण दररोज तुम्ही जेव्हा चक्क जागे असायचा तेव्हा शाळेत जाणं व्हायचंच. माझं घर इथे, तर थोडीशी पुढे माझी शाळा. त्यामुळे कधीही मी इकडून तिकडे धावत जात असे. कधीकधी मी पटकन घरी जाऊन न्याहारी करून पुन्हा शाळेत जात असे. कोणीही मला ‘कुठे गेली होतीस?’ सारखे प्रश्न विचारत नसे. पण आम्ही सारे शाळेत अगदी वेळेवर हजर राहात असू. हा वक्तशीरपणा आमच्यात कसा यायचा हे मला कधी उलगडलं नाही. जेव्हा वर्गात तास असायचा तेव्हा आम्ही न चुकता वेळेवर हजर असायचो. आमचे शिक्षक आमच्या आईवडलांइतकेच, किंबहुना, जास्त प्रेमळ होते. त्यामुळे मनावर कोणतंच दडपण नसायचं. आम्ही जे काही करत असू त्यात आम्हाला मजा यायची.

मी : डेव्हिड हॉर्सबर्गवर शाळा कितपत अवलंबून होती?

विजयालक्ष्मी : मला वाटतं ते शाळेचा आधारवड होते. शिक्षकदेखील त्यांना आप्पा म्हणत असत. ते सर्वांशी मायेने वागत. फक्त माणसांशीच नव्हे तर झाडाझुडपांशी, ते ज्या वाटेवरून चालायचे त्या वाटेचीदेखील! त्यांच्या प्रेमळ स्वभावामुळे प्रत्येकाचा त्यांच्यावर जीव होता; सेवकवर्गाचा, शिक्षकांचा आणि मुलांचा. अमुक एक सेवक आहे म्हणून त्याला वेगळं वागवायला हवं असा भेदभाव त्यांनी कधी केला नाही. आम्ही सर्व एका कुटुंबातले होतो आणि ते कर्ते पुरुष होते. बाहेरून येणाऱ्या पाहुण्यांनादेखील त्यांच्याबद्दल खूप आत्मीयता वाटायची. अशी कोणती स्पंदनं ते पाठवायचे कोण जाणे!

मी : नील बागमध्ये शिकून बाहेर पडलेल्या बऱ्याचशा मुलांनी खेड्यांतून स्थलांतर केलं का?

विजयालक्ष्मी : हो, तसं म्हणायला हरकत नाही. कारण त्यातले दोघे परदेशात गेले आणि त्यांचं तिथे खूप छान चाललं आहे. दुसरे दोघे शिक्षक झाले. आता या क्षणी एक कॉलेजमध्ये व्याख्याता आहे आणि दुसरा शाळेत शिकवतो, एक मुलगी हवाई सुंदरी बनली आहे, दुसरी वकील आहे – हे सर्व ज्येष्ठ विद्यार्थी आहेत. एक डॉक्टर आहे. बहुतेक सगळे यशस्वी आयुष्य जगत आहेत. हो, एक मुलगा ‘अॅक्शन एड’ बरोबर काम करतो. आता तो चांगल्या हुद्यावर आहे. दुसरा एक मुलगा एका शाळेचा मुख्याध्यापक झाला पण नंतर तो राजकारणात शिरला आणि आता मी ऐकलं की तो पुन्हा शिक्षण क्षेत्रात आला. तर सांगायचं म्हणजे बहुतेक सर्व ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांनी चांगला जम बसवला आहे. उरलेल्यांपैकी काही शेती करतात आणि असेच काही उद्योग करतात. प्रत्येक जण आपापल्या पद्धतीने मस्त जगतोय.

मी : तुला नील बागमध्ये सर्वात जास्त काय आवडलं?

विजयालक्ष्मी : खरं तर अनेक गोष्टी आवडल्या. ती जागा, तिचा परिसर, तिथल्या सहली, पोहणं, सुतारकाम, सगळं काही. मला आठवतं बुधवारी आम्हाला विज्ञान प्रयोगशाळेत जावं लागायचं, आणि उन्हाळ्यात तिथे इतकं गरम व्हायचं की आम्ही विज्ञानाच्या शिक्षिकेला विनंती करत असू: “आक्का (मोठी बहीण), आम्ही पोहायला जाऊ का असं प्लीज आप्पांना विचार ना.” मग आक्का आप्पांची परवानगी घ्यायला जात आणि आप्पा म्हणत “ठीक आहे, जाऊ दे त्यांना पोहायला.” हे असं आम्ही कधीही काहीही करायला मोकळे असायचो. पोहायला खूप मजा यायची. तसंच सहलीचं. आम्ही आप्पांना विचारत असू. “आम्ही या महिन्यात सहलीला जाऊ का?” चांदण्या रात्रीच्या सहलींना तर धमाल यायची. एकदा तर आम्ही काय बरं घेऊन गेलो, मला वाटतं बकरा, हो

एक बकरा घेतला, त्यात उकमा भरला - उकमा हा भारतीय पदार्थ आहे - मग आम्ही तो घेऊन जंगलात गेलो, तिथे रात्रभर राहिलो, आणि मग आप्पांनी सगळी व्यवस्था केली - म्हणजे ते रेड इंडियन्स करतात ना तसं - त्यांनी काटक्या गोळा केल्या आणि त्यांचा ढीग बनवून तो पेटवला आणि मग त्या आगीवर अगदी मध्यभागी तो बकरा टांगला, जवळजवळ दोन तास खरपूस भाजला. तो भाजला जात असताना आम्ही बरेच खेळ खेळलो. नंतर आम्ही पाश्चिमात्य पद्धतीने रात्रीचं जेवण घेतलं. आम्ही बटाटे देखील भाजले.

आप्पा आम्हाला नाटकं बघायला बंगळुरूला नेत असत. आम्ही तिथे खूप नाटकं पाहिली. मोठ्या मुलांनादेखील ते नेत, त्या मुलांनी नाटकात कामंही केली होती. आप्पा त्यांना अभिनय शिकवायचे. ज्युलियस सीझर, मॅकबेथ अशी बरीच नाटकं मुलं करत असत. त्यांना 'बंगलोर लिटल थिएटर'मध्ये पाठवलं जायचं. तसंच आमच्याकडे काव्यवाचन व्हायचं. मला ते त्यावेळी खूप आवडायचं. आप्पांची एक लायब्ररी होती. ती त्यांची अभ्यासिकादेखील होती. तिथली कपाटं पुस्तकांनी खच्चून भरलेली असायची. अप्रतिम पुस्तकं होती. इथे दिल्लीतदेखील तितकी सुरेख लायब्ररी त्यानंतर मी पाहिली नाही. आप्पा तिथे काव्यवाचनाची छान व्यवस्था करायचे; म्हणजे मध्यभागी मोठी चादर अंथरलेली असायची, तिथे एक कंदील ठेवलेला असायचा. अर्थात, आम्ही सर्व त्यांना मदत करत असू. आम्ही आपापल्या कवितांसह ज्य्यत तयारीने येत असू. मग काव्यवाचन व्हायचं. प्रत्येक जण आपली कविता वाचत असे आणि इतर लक्षपूर्वक ऐकत. त्या वातावरणाची धुंदीच काही वेगळी होती. आम्ही मेणबत्यांच्या उजेडात काव्यवाचन करत असू. तसंच प्रत्येक शनिवारी शंकासमाधानाचा तास असायचा. आम्ही आप्पांना कोणत्याही विषयातल्या शंका किंवा प्रश्न विचारत असू, मग तो तत्त्वज्ञानातला असायचा किंवा शाळेतल्या आमच्या अडचणींबद्दलचा असायचा. आम्ही त्यांना 'तुमचा देवावर विश्वास आहे का?' यांसारखे प्रश्नही विचारत असू.

मी : आणि मग या प्रश्नावर त्यांचं उत्तर काय असायचं?

विजयालक्ष्मी : त्यांनी या प्रश्नाचं थेट उत्तर कधीच दिलं नाही कारण ते म्हणायचे 'देव आहे की नाही हे मला माहीत नाही.' पण एका पालकाने जेव्हा त्यांना विचारलं, 'आप्पा, आज पाऊस पडणार आहे का?' तेव्हा ते आकाशाकडे बोट करून म्हणाले, 'देवाला ठाऊक!' तर असे होते ते. त्यांच्या हास्यात एक प्रसन्नता होती.

मी : इतर मुलांबरोबर तुझं कधी बिनसायचं का?

विजयालक्ष्मी : मी तुम्हाला एक प्रसंग सांगते. मी स्वतः त्यातून गेले आहे आणि

मला तो अजूनही स्पष्ट आठवतो. आमच्या शाळेतला एक ज्येष्ठ मुलगा बागकामात हुशार होता. मजबूत बांध्याचा होता आणि बागकामाविषयी त्याला बरीच माहिती होती. तो जे काही पिकवायचा ते जोमाने वाढलेलं, तजेलदार असायचं. त्यामुळे आम्हाला त्याचा थोडा मत्सर वाटायचा. 'त्यालाच कसं असं जमतं? आम्हीदेखील त्याच्यासारखंच खत वापरतो, बिया वापरतो, त्याच्यासारखीच निगराणी करतो. तरी त्याने उगवलेलं भरघोस वाढतं.' असं आम्हाला वाटायचं. तर एकदा असं झालं की त्याने पालक पीक घेतलं होतं आणि एका रविवारी मी माझ्या एका दोस्ताबरोबर तिथे गेले आणि आम्ही त्याचा सगळा पालक उखडून टाकला. दुदैवाने, त्याचवेळी तो तिकडे येत होता, म्हणजे आम्ही त्याला पाहिलं नाही पण त्याने आम्हाला पालक ओरबाडताना पाहिलं, पण तो काही बोलला नाही. आम्हाला त्याचं खूप वाईट वाटलं. दुसऱ्या दिवशी कोणीतरी त्याला विचारलं, 'तुझ्या पालकाच्या बागेला काय झालं?' तेव्हा त्याने सगळं सांगितलं. आप्पांना जेव्हा हे समजलं तेव्हा त्यांनी आम्हाला बोलावणं पाठवलं. आम्ही खूप घाबरलो कारण ते सहसा कोणावर ओरडायचे नाहीत आणि माझं मन तर मला कधीपासून खात होतं. तर आप्पांनी आम्हाला विचारलं, 'तुम्ही एखादं चुकीचं कृत्य केलं आहे का?' आणि मी 'हो' म्हटलं. ते म्हणाले, 'तुमचं कृत्य योग्य होतं का?' मी म्हटलं, 'नाही'. त्यांनी विचारलं, 'तो तुमचा शत्रू वगैरे आहे का?' त्यावर मी उत्तरले 'नाही.' त्यांनी पुन्हा विचारलं, 'मग तुम्ही असं का वागलात?' मी थोडा विचार करून बोलले, 'मला वाटतं तो बागकामात खूप हुशार असल्यामुळे तो जे काही पिकवतो ते उत्तम असतं आणि आम्ही काही केलं तरी नीट उगवतच नाही, म्हणून कदाचित मला थोडी असूया किंवा असंच काही वाटलं असावं.' त्यावर त्यांनी मला सांगितलं, 'जा, त्याची माफी माग. आणि हे बघ, जेव्हा आपल्याला आपली चूक उमगते तेव्हा माफी मागायची असते.' बस्स, एवढंच! आप्पा आमच्यावर अजिबात ओरडले नाहीत. कधीच नाही. खरं तर त्यांची राहाणी अतिशय टापटिपीची असायची, पुस्तकं हाताळण्याविषयी तर ते फार काटेकोर होते. पुस्तक कसं उघडायचं हे मी त्यांच्याकडून शिकले, पुस्तकातली पानं वाटेल तशी उलटायची नसतात, परंतु एका विशिष्ट पद्धतीने कोपरा पकडून एकेक पान हाताळायचं असतं. हे सगळं आम्ही त्यांच्याकडून शिकलो. म्हणजे त्यांनी आम्हाला कधीही पुस्तक अमुक पद्धतीने उघडा असं सांगितलं नाही. परंतु ते पुस्तक उघडताना आम्ही निरीक्षण करत असू. पण मला तसं करणं जमायचं नाही. एकदा असं झालं की माझ्या वहीत शेवटचं एक पान उरलं असताना मला नवा धडा लिहावा लागला. मी विचार केला, 'मी नवीन वही का नाही घ्यायची? आणि मी त्या नवीन वहीत नव्या धड्याची सुरुवात करेन' म्हणून मी माझ्या वहीतलं

शेवटचं पान फाडलं. मी दोन चुका केल्या. आप्पांनी जेव्हा मला विचारलं की शेवटचं पान कुठे गेलं तेव्हा मी सांगितलं की मी ते फाडलं. त्यावर ते म्हणाले, “पुन्हा कधी असं करू नकोस. कारण प्रत्येक वस्तूला काही ना काही मोल असतं.” फक्त इतकंच बोलले, रागावले नाहीत. परंतु त्यांच्या बोलांनी योग्य तो संदेश पोहचवला.”

तत्त्वज्ञानाची चर्चा करणारी, काव्यवाचन करणारी, स्थानिक रंगमंचावर शेक्सपियरच्या नाटकात भूमिका करणारी अनेक मुलं मोठेपणी डॉक्टर किंवा शिक्षक झाली किंवा इतर क्षेत्रांत चमकली. बहुतांश मुलांचे पालक निरक्षर होते.

नीलबागमध्ये उषा इंग्लिश शिकवायची आणि नरसिंहन जवळच्या ऋषी व्हॅली ग्रामीण केंद्रात शिकवायचा. (नामांकित आणि महागडी ऋषी व्हॅली शाळा जिथे आहे त्याच आवारात असलेल्या या केंद्रात ग्रामीण भागातील मुलांसाठी शाळा आहे. परंतु दोन्ही काळजीपूर्वक एकमेकींपासून दूर ठेवल्या आहेत.) नील बागमधली शिक्षणपद्धती नरसिंहन यांना आवडली आणि डेव्हिड हॉर्सबर्ग यांच्या मृत्यूच्या दोन वर्षे अगोदर नील बाग ट्रस्टने नरसिंहन यांना त्यांच्या स्वतःच्या कल्पना सुमावनम् शाळेच्या अभ्यासक्रमात प्रत्यक्षात उतरवण्यास सक्षम केले.

सुमावनम् परिसरदेखील अतिशय रमणीय आहे. उषा चढ असलेल्या अनेक टेकड्यांच्या उतारावर ती उभी आहे. या टेकड्या म्हणजे ग्रॅनाइटच्या (वज्रतुंड दगड) मोठाल्या दगडांच्या राशी आहेत. दगडांवर तुरळक पसरलेल्या रेंताड मातीत खुरटी रोपं उगवलेली दिसतात. या टेकड्यांमधून एक नदी वाहते, तिच्या दोन्ही बाजूंनी व काहीशा अरुंद सपाट जमिनीवर भाताची शेते दिमाखाने उभी आहेत. नदीच्या कडेकडेने जाणाऱ्या खडबडीत रस्त्यावरून जुनाट, पोचे आलेल्या, मोठ्याने भोंगा वाजवत जाणाऱ्या बसेसची आणि ट्रॅक्सची रात्रभर वर्दळ असते.

एका बागेच्या वरच्या टोकाला असलेल्या बैठ्या घरात उषा आणि नरसिंहन राहातात. त्यांच्या घराच्या खालच्या बाजूला सहाएक बैठे घरं विखुरलेली आहेत. त्यांपैकी वर्ग भरविण्यासाठी तीन आणि भेटीला आलेल्या पाहुण्यांसाठी एक आहे. या घरांना मातीच्या भिंती आणि बोडक्या खांबांवर लाकडी पट्ट्यांच्या आधाराने उभी कौलारू छपरं आहेत. अनवाणी पायांनी गुळगुळीत बनवून पॉलीश केलेल्या काँक्रीटच्या अनेक तक्तपोशी आहेत. सर्व इमारतींमध्ये वीज आहे, परंतु फक्त त्यांच्या घरात आणि आणखी एका इमारतीत नळाचं पाणी येतं आणि फक्त या ठिकाणी काचेची तावदानं असलेल्या खिडक्या आहेत.

आजूबाजूच्या चार खेड्यांतील मुलं शाळेत येतात. बहुतेक सर्व अतिशय गरीब कुटुंबांतील आहेत. (वीजदुरुस्ती आणि नळदुरुस्ती करणाऱ्यांची मुलंही

शाळेत येतात. शाळेला त्या बदल्यात त्यांच्या पालकांकडून मोफत सेवा मिळते.) सहा किंवा सात ज्येष्ठ मुलं वर्गात क्राँकीटच्या जमिनीवर चटया पसरून त्यावर झोपतात. सकाळच्या न्याहारीसाठी, संध्याकाळच्या जेवणासाठी आणि घरकामात मदत करण्यापुरती घरी जातात.

तसं पाहिलं तर उषा आणि नरसिंहन हे दोनच शिक्षक शाळेसाठी आहेत. परंतु मोठ्या मुलांची खूप मदत होते. उषा वैद्यकीय सल्ला देत असल्यामुळे गावकऱ्यांमध्ये तिला मोठा मान आहे. रोज संध्याकाळी पाच ते सहाच्या दरम्यान साध्या दुखण्यांसाठी किमान औषधं द्यायला किंवा सल्ले द्यायला ती मोकळी असते. सर्व मुलं आपापल्या गतीने आणि कुवतीनुसार शिकतात, परंतु शिकवणं मात्र पारंपरिक पद्धतीचं असतं. मुलं स्पेलिंग आणि पाठे शिकतात. काही बाबतीत पाठांतराने मदत होते, असं उषांचं मत आहे. शाळेच्या पुस्तकातील धडे एकामागून एक शिकत गेल्याने आणि त्यातील वाचलेल्या पानांवर ऐटीत खुणा करत गेल्याने निरक्षर कुटुंबातून आलेल्या या मुलांना पराक्रम केल्याचं समाधान मिळतं.

सुमावनम्मध्ये मुलांना कोणत्याही वर्गात येण्याचं किंवा न येण्याचं स्वातंत्र्य आहे. परंतु प्रत्येक मुलाला शाळेत यायचं असतं. “तुझं वर्गात लक्ष दिसत नाही, त्यामुळे बाहेर जाऊन खेळ” असं सांगितलं जाणं मुलांना अपमानास्पद वाटतं. गृहपाठाची पद्धत नसली तरी मुलांना संध्याकाळी पुन्हा शाळेत येऊन सकाळी अपुरा राहिलेला अभ्यास पुरा करायचा असतो. अशा वेळी मोठ्या मुलांपैकी एखादा इतर लहान मुलांबरोबर त्यांना मदत करायला आणि शाळेचं वातावरण योग्य राखायला हजर असतो. परंतु तो तिथे केवळ मुलांच्या विनंतीवरून त्यांच्या कामाची व्यवस्था करण्यासाठी आलेला असतो. मुलांच्या गृहपाठाचा वेळ हिरावून घेतला तर त्यांना ती शिक्षा वाटते. शेतांवरील पेरणी, कापणी यांसारख्या कामांच्या हंगामांशी जुळेल अशा पद्धतीने वर्षातून तीन वेळा शाळेला सुट्ट्या ठेवलेल्या आहेत. पण मी शाळेला भेट दिली तेव्हा सलग सतरा आठवडे एकही सुट्टी नव्हती.

नरसिंहन अगदी टोकाचा प्रामाणिक आहे. मी त्याला म्हटलं की सुमावनम्मध्ये शिक्षा करायची तरतूद नाही, तेव्हा तो माझ्याशी सहमत झाला नाही. एखाद्या मुलाला एखाद्या उपक्रमातून वगळणं ही केवळ सोयीनुसार केलेली कृती नसून, मोठ्यांनी नापसंतीच्या शब्दांनी व्यक्त केलेल्या शिक्षेसारखी शिक्षाच आहे असं नरसिंहनला वाटतं. तथापि कोणत्याही मुलाला घरी पाठवायला तो कमालीचा नाखुश असतो, कारण त्याला पक्की खात्री आहे की घरी गेल्यावर मुलाला पालकांच्या हातचा मार खावा लागतो.

प्रत्यक्षात कोणतीही उपयुक्त आणि अर्थपूर्ण कृती न करता नुसतंच बसून

तोंडची वाफ दवडणाऱ्या बुद्धिवादी म्हणवून घेणाऱ्यांचा नरसिंहनला तिरस्कार वाटतो. शाळेला भेटी देण्यासाठी आलेल्या अनेकांच्या संपर्कात मुलं येतात. परंतु शक्यतो हे पाहुणे कार्यकर्ते असतात किंवा एखादा उपक्रम प्रत्यक्ष राबवून घेणाऱ्या क्रियाशील व्यक्ती असतात.

सुमावनमूमधील प्रत्येक दिवसाची सुरुवात शाळेच्या इमारतीतील आणि परिसरातील घरगुती तसेच शेती-बागायती संबंधित कामांनी होते. मुलांच्या मदतीशिवाय या गोष्टींची देखभाल करणे शक्य होत नाही. शाळा सुरळीत चालवण्यासाठी स्वतः वर्गाची साफसफाई करून, झाडांची निगराणी करून, गुरांची देखभाल करून हातभार लावला तर मुलांच्या मनात शाळेबद्दल आपुलकीची भावना निर्माण होते. दुसरे असं की कामांच्या प्रत्यक्ष जबाबदाऱ्या पडल्यामुळे मुलदेखील कामं गांभीर्याने करतात. मुलांनी लावलेल्या झाडांचे आंबे त्यांच्यात वाटले जातात. शेतातलं उत्पादन विकून मिळालेल्या रकमेतून मुलांसाठी सहली काढल्या जातात.

पर्यावरण संरक्षणाच्या आणि संवर्धनाच्या जीवनपद्धतीवर भर दिला जातो. तणसारकांचा आणि कीटनाशकांचा वापर कधीही केला जात नाही. सापांना मारलं जात नाही; तर त्यांना पकडून दूरवर रानात सोडण्यात येतं. शेणापासून मिथेन वायू तयार केला जातो आणि इंधन म्हणून वापरला जातो. सकाळच्या कामांमध्ये शेण गोळा करून त्यात पाणी घालून हाताने कॉलवायचे आणि मिथेन वायू बनवणाऱ्या टाकीत ते ओतायचे हे नियमित काम असते.

सुमावनमूमध्ये सामाजिक समतेची मूल्यं जपण्यावर भर दिला जातो. नरसिंहन स्वतः ब्राह्मण आहेत, परंतु त्यांनी ब्राह्मणेतर उषाशी विवाह केला तेव्हा त्यांच्या कुटुंबीयांना धक्का बसला. इथे हरिजन (अस्पृश्य) मुलं इतर मुलांच्या बरोबरीने राहतात. सर्व मुलं एकाच भांड्यातून पाणी पितात हे सत्य उच्चवर्णीय पालकांना पचवावं लागतं (हे निवेदन थोडं धीटपणाचं आहे. कारण दक्षिण भारतात भांड्याला तोंड न लावता वरून पाणी पिण्याची पद्धत आहे. अनेक खेड्यांमध्ये हरिजनांना निकृष्ट दर्जाच्या वेगळ्या विहिरीतून पाणी काढावं लागतं. उच्चवर्णीयांसाठी असलेल्या विहिरी त्यांना वर्ज्य असतात.) इथे मुलींच्या बरोबरीने मुलांनादेखील शिवणकाम शिकावे लागते.

सुमावनमूला भेट दिल्यानंतर तिथल्या तीन गोष्टींवर मी खूप विचार केला. पहिली : मुलांचं वागणं आणि त्यांच्या वृत्ती; दुसरी : मुलांची पार्श्वभूमी आणि तिसरी : उषा आणि नरसिंहनचा प्रामाणिकपणा आणि ध्येयाशी असलेली बांधिलकी.

शाळेचं वेळापत्रक पारंपरिक पद्धतीचं आहे. गणिताच्या पुस्तकातून गणित शिकवलं जातं आणि इंग्लिश भाषा प्रामुख्याने पाठ्यपुस्तकाच्या आधारेच शिकवली

जाते. तरीही मुलांना शिकणं कधी कंटाळवाणं वाटत नाही. प्रत्येक जण स्वतंत्रपणे काम करतो त्यामुळे त्यात मिळालेलं यश त्याचंच असतं. कोणालाही अतिशय सोपं किंवा अतिशय कठीण काम दिलं जात नाही. इंग्लिश वाचनाच्या तासाच्या वेळी मुलांनी स्वतः पुस्तक निवडायचं; त्यातील एखादं पान वाचून तयारी करायची आणि नंतर ते पान शिक्षकांना किंवा वर्गातील इतर मुलांना मोठ्याने वाचून दाखवायचं असतं. इथे स्पर्धेची जागा सहकार्याने घेतलेली असते. वर्गातील वातावरण नेहमी काम करण्याच्या आणि मेहनत घेण्याच्या उत्साहाने भरलेलं असतं.

सर्वच काम शैक्षणिक स्वरूपाचं असतं असं नाही. अभिनयकला आणि लोकनृत्यातील मुलांचं कसब मी पाहिलं, त्यांचे विविध हस्तकौशल्याचे उत्कृष्ट नमुने पाहिले. पानं, पिसं, भुसा यांसारख्या सहज उपलब्ध होणाऱ्या आणि विनामूल्य मिळणाऱ्या साहित्यातून त्यांनी सुरेख वस्तू बनविल्या होत्या.

मधल्या सुटीत मुलं खेळतात तेव्हा त्यांचे चेहरे उत्साहाने ओसंडलेले असतात. खेळात ज्यांना बराच वेळ बाजूला बसावं लागतं ती मुलं अजिबात अधीरपणे किंचाळत किंवा ओरडत नाहीत. बहुतेक पालक जरी निरक्षर असले तरी आपल्या पाल्यांनी शहाण्यासारखं वागावं, मन लावून अभ्यास करावा असं त्यांना वाटणं स्वाभाविक आहे. मुलांनी मिळवलेल्या यशाने ते सुखावतात. मी शाळेला भेट दिली तेव्हा तिथे दोन ब्रिटिश मुलं मदत करायला आली होती. त्यांचं शालेय शिक्षण संपून महाविद्यालयीन शिक्षण सुरू व्हायच्या दरम्यानच्या काळात ती तिथे आली होती. लॉरा विल्यम्स आणि जेस रॉस अशी त्यांची नावं. त्यांच्या मते, सुमावनमू शाळेला गैरवर्तणुकीची किंवा गैरशिस्तीची परंपरा नसल्यामुळे त्यांना तिथल्या मुलांकडून सहकार्य मिळतं. अनेक पाश्चिमात्य किंवा इंग्रजाळलेल्या संस्कृतीतली मुलं गमतीदार चित्रकथांतून, शाळातील घटनांतून, अगदी स्वतःच्या आईवडलांकडून आणि मोठ्या भावंडांकडून अनेक हानिकारक रूढी उचलतात असं त्यांना वाटतं.

अर्थात मी भारतावरचे चित्रपट पाहिले होते आणि तिथे गरिबी व रोगराई आहे हे मला माहीत होतं. परंतु ही काही वृत्तपत्रांतून किंवा विमानतळावरून हॉटेलात जाताना रस्त्याच्या दुतर्फा दिसणारी गरिबी नव्हती. बहुतेक मुलांना घरी मारहाण व्हायची. काहीना तर दररोज व्हायची. बहुतेकांचे वडील दारुडे असायचे. एक मोठा मुलगा नेहमी शाळेत झोपत असे, परंतु ज्या रात्री त्याचे वडील दारू पिऊन येत तेव्हा त्याच्या आईला वडिलांच्या मारापासून वाचवण्यासाठी तो घरी झोपत असे. बहुतेक सर्व मुलं कुपोषित होती आणि मुलांना भुकेने चक्कर आल्याच्या घटना सर्रास घडत. अंगावर रॉकेल पडून भिजलेल्या कपड्यांना आग

लागून भाजल्यामुळे नुकताच एका मुलाच्या आईचा मृत्यू झाला होता आणि तो अपघात नव्हता असा संशय व्यक्त केला जात होता.

मी शाळेला भेट दिली, त्याच्या काही दिवस अगोदर एका चौदा वर्षांच्या मुलीला पालकांनी शाळेतून काढली आणि तिचं एका निरक्षर तरुणाशी लग्न लावून दिलं. तिने ताबडतोब संसाराला लागावं अशी सर्वांची अपेक्षा होती आणि तिच्या नवऱ्याला तिच्या शिक्षणाविषयी कौतुक तर नव्हतंच; परंतु टोकाची चीड होती.

त्या भागातील मुलींची लग्नं बाराव्या वर्षीच होत असत. त्याबद्दल मुलीला आपल्या आईला प्रश्न विचारायची सोय नव्हती आणि वडलांच्या इच्छेविरुद्ध जायची कोणाचीच हिंमत नव्हती. घरात लहान भावंडांची काळजी घ्यायला कोणीतरी हवं किंवा शेळ्या चरायला घेऊन जाणारं कोणीतरी हवं अशा कारणास्तव बरेचदा मुलांना शाळेतून काढून घेतलं जात असे.

शाळेजवळच्या मुख्य रस्त्यावर राहाणाऱ्या एका कुटुंबाच्या घरी मला, जेसला आणि लॉराला घेऊन उषा गेली. एका लहानशा आयताकार झोपडीत त्या कुटुंबातील सहा माणसे रहात होती. झोपडीला खिडक्या नव्हत्या, आत खुर्च्या-पलंग नव्हते, जमीन मातीने सारवलेली होती आणि नुकत्याच पडून गेलेल्या पावसामुळे तिला ओल आली होती. आम्ही गेलो तेव्हा अंधार पडला होता. पेटलेली चूल आणि एकुलती एक मेणबत्ती एवढीच उजेडाची साधनं होती. दारामागच्या सावलीत जमिनीवर हाडांच्या सापळ्यासारखी आकृती दिसली. ती त्या कुटुंबातल्या वृद्ध आजोबांची होती. झोपडीच्या शाकारलेल्या छपरातून धूर बाहेर जात होता. तिथे फार वेळ न थांबता आम्ही बाहेर पडलो तेव्हा उषाला या कुटुंबाहून गरीब असलेल्या दुसऱ्या एका कुटुंबाच्या घरी आम्हाला घेऊन जायचं होतं. हे म्हणजे गरिबांच्या दुर्दैवाची चिरफाड करण्यासारखं मला वाटलं, त्यामुळे आम्ही तिथे गेलो नाही. आता मला असं वाटतं की माझ्या त्यावेळच्या प्रतिक्रियेत ओशाळवाणेपणाची नव्हे तर उपमर्दाची भावना होती आणि मी दाखवलेली उदासीनता ही एक धसमुसळी चूक होती.

नरसिंहन आम्हाला तिथल्या स्थानिक शाळेत घेऊन गेला. तिथे एकशेपन्नास मुलं आणि दोन शिक्षिका होत्या. मुलं सात गटांत विभागली होती आणि एक लहान खोली, दोन व्हरांडे आणि लहानशा क्रीडांगणाचे चार कोपरे यामध्य विखुरली होती. ठीकठाक पोशाख केलेल्या, सभ्य दिसणाऱ्या दोन शिक्षिका होत्या. त्यांच्या हातात छड्या होत्या. वर्गातल्या फळ्यावर सर्वात वरच्या वर्गातल्या मुलांसाठी आकडेबंबाळ समीकरणं लिहिली होती आणि मुलांना ती पाट्यांवर उतरवून घ्यायची होती. नरसिंहनने आम्हाला सांगितलं की वर्गातल्या

कित्येक मुलांना साध्या बेरजा करता येत नाहीत, पण त्या वर्गासाठी असलेल्या अभ्यासक्रमात अशा समीकरणांचा समावेश आहे. त्या शिक्षिकांनी आम्हाला सांगितलं की लहान मुलांना शिकवणं अशक्य आहे, कारण त्यांना मुळी शिकायचं नसतं. हे फारच चमत्कारिक होतं. कारण अशीच कौटुंबिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या परंतु सुमावनमध्ये प्रवेश मिळण्याचं भाग्य लाभलेल्या मुलांचा उत्साह विलक्षण दांडगा होता.

त्या खेड्यात पोलिओ होता. माझ्या तिथल्या वास्तव्यातल्या शेवटच्या दिवशी बंगळुरूला जाणाऱ्या बसची वाट बघत मी उभा होतो तेव्हा मला कुबड्या घेऊन चालणारी तीन माणसं, एक मुका-बहिरा भिकारी आणि भरदुपारी चार वाजता दारूने तर् होऊन भेलकांड्या देत चालणारा सुमावनमधल्या एका मुलाचा बाप दिसला. नरसिंहन म्हणाला की अशा भयानक पार्श्वभूमीतून मुलं कशी बाहेर पडतात आणि स्वतःला घडवतात याचं त्याला नेहमी आश्चर्य वाटतं. त्याचं म्हणणं असं की ज्या अविश्वसनीय परिस्थितीत ही मुलं टिकून आहेत त्यांमध्ये मध्यमवर्गीयांची मुलं पार कोलमडून पडली असती.

नरसिंहन सैनिकी विमानाच्या इन्स्ट्रुमेंटेशन अभियंत्याची लढू पगाराची नोकरी सोडून गरीब मुलांना शिकवण्यासाठी या खेड्यात आला होता. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मदतीने संपूर्ण खेड्याचा कायापालट करण्याचा त्याचा मूळ उद्देश होता. परंतु आपली ही कल्पना प्रत्यक्षात उतरवणं शक्य नाही हे आता तो जाणून आहे. आता त्याने आपलं ध्येय विद्यार्थ्यांना घडवण्यापुरतं सीमित केलं आहे. ही मुलं शाळेची शेवटची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर सर्वप्रथम खेड्याबाहेर पडतात.

उषाचं शाळेतलं अस्तित्व नरसिंहनसारखं चटकन नजरेत भरणारं नाही. पण नरसिंहन इतकाच तिचा प्रभाव आहे. शाळेतील मुलं तिला एक उत्तम शिक्षिका म्हणून खूप मान देतात. शाळेबाहेर तिचा किती दबदबा आहे याचा पुरावा म्हणून एका दारुड्या बापाला तिने कसं व्यसनमुक्त व्हायला लावलं याचं नेहमी उदाहरण दिलं जातं. सुमावनमचं हवामान उषाच्या दम्याच्या आजाराला बाधक असूनदेखील तिने आपलं संपूर्ण आयुष्य शाळेसाठी वेचलं आहे.

मुलांनी सुमावनमध्ये ज्या अनेक गोष्टी आत्मसात कराव्यात असं उषा आणि नरसिंहन यांना वाटतं त्यातली एक म्हणजे त्यांनी कधीही खोटं बोलू नये. एखाद्या मुलाने एखादी चुकीची गोष्ट केली आणि खरं सांगून तिची कबुली दिली तर त्या मुलाला लगेच क्षमा केली जाईल; परंतु तो जर खोटं बोलला तर मात्र त्याला घरी पाठवलं जातं. नरसिंहनची सत्याची कास तर याच्याही पलीकडे जाते. जेव्हा तो आणि उषा यांनी सॅडसुला भेट दिली होती (सॅडसु शाळा सुरू करण्यास मी मदत केली होती. या शाळेबद्दल चौदाव्या प्रकरणात लिहिलं आहे)

तेव्हा त्यांना तिथली मुलं असंस्कृत आणि बेशिस्त वाटली होती. तरीदेखील त्यांनी मला विचारलं की मला सुमावनममधली शिस्त जरा जास्तच कडक वाटते का आणि मुलं त्या दोघांना बिचकून असतात का? स्वतः राबवत असलेल्या शिक्षणपद्धतीवर कोणी टीका केलेली सहन न करण्याइतके ते आग्रही आणि हेकेखोर नाहीत! (त्यांना तर नेहमी असं वाटतं की त्यांच्या पद्धती अजूनही परिपूर्ण नाहीत.) उलट ते अशा प्रकारच्या टीकेचं स्वागत करण्यात पुढाकार घेतात.

जेव्हा मुलांना ताठ बसण्याची ताकीद दिली जाते किंवा त्यांनी जांभई दिली तर नापसंती दर्शवली जाते किंवा नरसिंहनूला 'सर' नावाने संबोधलं जातं तेव्हा मला शाळेत वाजवीपेक्षा जास्त शिस्त आहे असं म्हणावंसं वाटलं तर ते तुम्ही समजू शकाल. पण हीच मुलं जेव्हा उषाला 'आक्का' या नावाने हाक मारतात (आक्का म्हणजे मोठी बहीण) आणि स्वखुशीने शाळेत येतात तेव्हा असंही वाटतं की कदाचित शाळेचं वातावरण त्यांच्यासाठी योग्यच आहे. घरपण नसलेलं घर आणि आपलेपण असलेली शाळा यांमधली तफावत हेही त्यामागचं कारण असू शकतं. कारण काही असो, मुलं शाळेतल्या वातावरणात रमतात हे नक्की.

मुलांच्या मनात उषा आणि नरसिंहनूबद्दल प्रचंड आदर आहे. तब्येत बरी नसली तरी घरी रहाण्याऐवजी मुलं शाळेत येणं पसंत करतात कारण तिथे त्यांची जास्त काळजी घेतली जाते. उषा आणि नरसिंहनू यांनी मुलांशी जे अप्रतिम भावनिक बंध निर्माण केले आहेत त्यांची जेस आणि लॉराने तोंडभरून स्तुती केली आहे. दोघांही मुलांशी नेहमी आदराने बोलतात; जर एखाद्याला काही कारणास्तव दटावलं तरी ते तेवढ्यापुरतंच असतं आणि लगेच विसरलं जातं. मुलांना माहीत असतं की त्यांचं वागणं जरी कधीकधी उषा आणि नरसिंहनूना आवडत नसलं तरी त्यांची मुलांवर नेहमी माया असते. जेस आणि लॉराला देखील उषाच्या सान्निध्यात निर्धास्त वाटायचं. कारण भारतीय चालीरीतींच्या चौकटीत न बसणारं असं काही वागणं त्यांच्याकडून होऊ लागल्यास उषा त्यांना लगेच सावध करत असे. माझी तर सुमावनममध्ये विलक्षण आस्थेने विचारपूस केली जात होती. उषा आणि नरसिंहनू, त्यांना इतरांबद्दल वाटणाऱ्या आपुलकीचं प्रदर्शन करत नसली तरी इतरांसाठी ती ज्या प्रकारे कष्ट घेत त्यावरून ही आपुलकी स्पष्ट दिसून येत असे. मुलांकडून उच्च कोटीच्या प्रामाणिकपणाची, एकमेकांत वाटून घेण्याच्या वृत्तीची आणि समभावाची अपेक्षा असते असं लॉरा आणि जेसने म्हटलं आहे. त्यांनी पुढे असंही म्हटलं आहे की शाळा एकसंध स्वरूपाची होती आणि तिथे सर्वजण एकोप्याने कामं करत. त्यामुळे उषा आणि नरसिंहनू दुखावले जाऊ नयेत यासाठी होणारी मुलांची धडपड समजण्याजोगी आहे; पण

त्याचा अर्थ मुलं त्यांना घाबरतात असा होत नाही.

उषा आणि नरसिंहनूचे अनेक दोस्त सामाजिक न्यायासाठी प्रत्यक्ष लढा देणारे कार्यकर्ते आहेत. माझ्या तिथल्या अल्प कालावधीच्या वास्तव्यात बंगलुरुमध्ये स्त्रियांसाठी नाट्यसंस्था चालवणाऱ्या एका स्त्रीवादी कार्यकर्तीस मी भेटलो. ती तिच्या इतर अनेक उपक्रमांबरोबर अनुसूचित जातीच्या लोकांना त्यांच्या बळकावल्या गेलेल्या जमिनी परत मिळवून देण्यासाठी मदत करते. ती मला थट्टेने सांगत होती की तिची कारागृहात रवानगी होण्याची देखील शक्यता आहे. परंतु नरसिंहनूला वाटतं की तिने धनदांडग्यांच्या संपत्तीला आणि अधिकाऱ्यांच्या सत्तेलाच लक्ष्य बनवल्यामुळे खरं तर तिच्या जिवाला धोका आहे.

मी जेव्हा उषाला म्हणालो की मला भारतात इतरत्र जरी उपन्यासारखं वाटलं तरी सुमावनमध्ये भेटलेल्या लोकांशी माझ्या तारा जितक्या छान जुळल्या तितक्या माझ्या देशातील कित्येकांशी जुळत नाहीत, तेव्हा ती म्हणाली की तिलादेखील माझ्याशी बोलताना जितकं मोकळं वाटतं तितकं कित्येक भारतीयांशी बोलताना वाटत नाही. माझ्या मनात विचार आला की सर्व एतद्देशीय संस्कृती मुळातच चांगल्या असतात हा सिद्धांत साफ चुकीचा आहे. जगभरातले कार्यकर्ते स्वतःच्याच देशातील आणि संस्कृतीतील व्यवस्थांना आणि प्रथांना धिक्कारत असतात. पाश्चात्य संस्कृती सर्वव्यापी असल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यांत खुपते इतकंच. खरं तर सर्वच संस्कृतींमध्ये बदल व्हायला हवेत.

मी शाळेतील तीन मोठ्या मुलांच्या मुलाखती घेतल्या तेव्हा मला भाषेची अडचण जाणवली. तिघांनीही आपली वयं एकोणीस असल्याचं सांगितलं. पुढे दिलेल्या उताऱ्यांतून त्यांच्या मनातल्या शाळेबद्दलच्या भावनांचा अंदाज बांधता येईल.

शंकर : मी सकाळी आठ वाजता शाळेत येत असे. आठ ते नऊ आम्ही बागेत काम करत असू. नऊ ते पावणेदहा गाणं शिकायचं, पावणेदहा ते साडेदहा गणित आणि साडेदहा ते अकरा मधली सुटी असायची. अकरा ते पावणेबारा इंग्रजीचा तास, त्यानंतर साडेबारापर्यंत हस्तकला. साडेबारा ते दोन वाजेपर्यंत जेवणाची सुटी असायची. दोन ते तीन तेलुगुचा तास, तीन ते चार शास्त्राचा तास आणि चार वाजता दुपारची मधली सुटी. चार ते पाच खेळाचा तास असायचा. पाच वाजता गृहपाठासाठी बसावं लागायचं. लहान असताना सहा वाजेपर्यंत गृहपाठ करावा लागे आणि मंग आम्ही घरी जात असू.

मी : तू घरी गेल्यावर काय करायचास?

शंकर : साधारण साडेसहा ते सात वाजेपर्यंत मी घरी पोहोचत असे. लगेच मी जेवायचो. रात्रीची जेवण उरकल्यावर माझे आईवडील दुसऱ्या दिवशी शेतावर जाऊन करायच्या कामाबद्दल बोलत असत; ते सतत त्यांच्या कामाबद्दल आणि शेतीबद्दल एकमेकांशी बोलत असत. आम्ही त्यांच्याशी त्यांच्या कामाबद्दल कधीच बोलत नसू. आम्ही भावंडं आपापसात अवांतर बोलत असू. मग रात्री आठ-साडेआठपर्यंत मी झोपायला जात असे; सकाळी सहा वाजता उठून तयार व्हायचं आणि आठ वाजेपर्यंत शाळेत हजर व्हायचं.

मी : (नारायणला) तुझी दिनचर्या अशीच असते का?

नारायण : नाही. मी कॉलेजात शिकतो. मी सकाळी सहाला उठतो आणि घरी जाऊन शाळेसाठी दूध घेऊन येतो. नंतर मी आठच्या बसने कॉलेजला जातो. तिथून तीन वाजेपर्यंत मी शाळेत येतो. लगेच मी शाळेत तीन ते चार शास्त्राचा तास घेतो आणि तुम्हाला माहीतच आहे की चारला दुपारची मधली सुट्टी असते. चारनंतर मी माझं कॉलेजचं काम करतो. नंतर संध्याकाळी पाच वाजता मी पुन्हा दूध आणायला जातो. साडेपाच सहापर्यंत मी शाळेत परततो. त्यावेळी शाळेत मुलं गृहपाठ करत असतात. गृहपाठ करण्यात त्यांना कोणाची मदत लागत नाही, पण वर्गात शांतता राखण्याचं काम मी करतो. मग आम्ही सगळे सहा वाजता आपापल्या घरी जातो. मी सात वाजता पुन्हा शाळेत येतो आणि रात्री इथे माझं कॉलेजचं काम करतो.

मी : कॉलेजमधली इतर मुलं कशी आहेत?

नारायण : इतर मुलांबद्दल बोलायचं तर त्यांनी शिकण्यासाठीच कॉलेजात प्रवेश घेतला असावा असं मी धरून चालतो आणि त्यांनी त्यांच्या घरच्यांनादेखील तसंच सांगितलेलं असतं. अर्थात काही मुलं मन लावून शिकतातदेखील, परंतु बरीच मुलं कॉलेजात नुसतंच टिवल्याबावल्या करायला जातात आणि त्यांना अभ्यासाची अजिबात आवड नसते. पण प्राध्यापकही फारसे ज्ञानी नसतात. त्यामुळे त्यांना नीट शिकवता येत नाही; एखादाच तास घेतात आणि बाकीच्या तासांवर येतच नाहीत; तसंच ते निवासी कॉलेजातही जातात आणि तिथे शिकवण्या घेतात. सरकारी कॉलेजचा फक्त पगार घेतात, तिथे नीट शिकवत नाहीत, त्यासाठी खाजगी कॉलेजात जातात. शिवाय घरी खाजगी शिकवण्या घेतात.

मी : तुला स्वतःला कॉलेजात शिकायला मिळतं का?

नारायण : त्यांनी शिकवायचं तर नीट शिकवावं. मला शिकण्यात रस आहे.

मी : तू इथे शाळेत शिकत होतास, तेव्हा नीट शिकायला मिळायचं?

नारायण : हो, शाळेत छान शिकायला मिळायचं.

मी : ते कसं काय?

नारायण : कारण, शाळेत शिक्षक मन लावून शिकवायचे, शिकवण्यात त्यांना आनंद मिळायचा. शिवाय आमच्या अभ्यासावर त्यांचं बारीक लक्ष असायचं. अभ्यासाव्यतिरिक्त आमचं व्यक्तिमत्त्व घडवण्यात, आम्हाला सुसंस्कृत बनवण्यात त्यांना स्वार्थ असायचं.

मी : तू सुमानवनमूला आला नसतास तर काय झालं असतं? तू सरकारी शाळेत गेला असतास तर काय केलं असतंस?

नारायण : मला वाटतं एव्हाना मी शिकणं सोडून दिलं असतं.

मी (चित्राला) : तू उषा आणि नरसिंहना केवळ शिक्षक मानतोस का?

चित्रा : छे, छे, आम्ही तसं कधीच मानत नाही.

मी : मग काय मानतोस?

चित्रा : आमच्या कुटुंबातल्या व्यक्ती मानतो.

मी : ती दोघं असं वेगळं काय करतात, की ज्यामुळे तुम्हाला ती तुमच्या कुटुंबातली वाटतात?

चित्रा : ती आमच्या भविष्याचा विचार करतात.

शंकर : जर तो आजारी पडला तर त्याला औषध देतात.

चित्रा : आमचे आईवडीलदेखील घालवत नाहीत इतका वेळ ते आमच्या-साठी देतात.

मी : तुझ्या कुटुंबीयांना शाळेबद्दल काय वाटतं?

चित्रा : त्यांना आमच्या शाळेबद्दल काहीच वाटत नाही.

नारायण : आमच्या पालकांच्या मते ही चांगली शाळा आहे. म्हणून ते शाळेत येऊन सरांशी आणि आक्कांशी बोलतात; 'आमच्या अभ्यासाची चौकशी करतात, मुलं घरी कशी वागतात याबद्दल बोलतात. मुलांनी जर घरी काही गैरवर्तन केलं तर पालक शाळेत येऊन सरांना आणि आक्कांना तसं सांगतात आणि मग सर आणि आक्का मुलांना कसं वागावं हे शिकवतात.

शंकर : या शाळेत मला यायला मिळालं याबद्दल मी स्वतःला भाग्यवान समजतो. इथे आलो म्हणून तर मला अनेक गोष्टी शिकायला मिळाल्या! कसं वागावं, कसं शिकवावं. इथल्या लोकांचं वागणं हाच इथला सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. अर्थात, मुख्य म्हणजे काय शिकवायचं आणि कसं शिकवायचं याची त्यांना नेमकी जाण आहे. मी इथे येण्यापूर्वी खाजगी शाळांतून शिकलो आहे. पण इथे मला जितकं शिकायला मिळालं तितकं तिथे मिळालं नाही. खाजगी शाळांत फी द्यावी लागते; तरीदेखील तिथे नीट शिकवत नाहीत. तिथे शिक्षक वर्गात यायचे, धडा वाचायचे आणि उत्तरं स्वतः वाचून आम्हाला लिहायला लावायचे. इथे आल्यावर आम्ही कोणतीही कृती करण्यापूर्वी ती का करायची याचा विचार

करायला शिकलो. विचार करणं फार महत्वाचं आहे, त्यानेच तर बुद्धीला धार येते.

मी : एखाद्या मुलाचं शाळेतलं वागणं-शिकणं ठीक नाही म्हणून त्याच्या पालकांना जर शाळेत बोलावलं गेलं तर पालक काय करतात? काय बोलतात?

शंकर : ते सांगतील की मुलाच्या थोबाडीत मारा. बहुतेक पालक हेच सांगतात.

मी : तुला जेव्हा मुलं होतील तेव्हा तू त्यांच्याशी असा वागशील?

शंकर : नाही, नाही, अजिबात नाही. कारण आता आम्ही विचार करू शकतो. आमचे पालक अशिक्षित आहेत. बरेचसे निरक्षरच आहेत. त्यांना कौटुंबिक समस्या कशा आणि का येतात हेच माहीत नसतं. माझ्या मुलांना शिक्षा करण्याआधी मी त्यांच्याशी नीट बोलेन, मुलं अशी का वागली याचा विचार करेन. आमचे पालक विचार करत नाहीत, त्यांची तशी कुवत नाही.

तुम्ही कुठल्याही शाळेत असा, शिक्षेची कधीही गरज नसते. वर्गातले वातावरण थोडेतरी औपचारिक हवे असे जरी तुम्हाला वाटत असले तरी जोपर्यंत मुलांमध्ये आपल्यालाही काही किंमत आहे अशी भावना असते आणि जोपर्यंत त्यांना झेपेल इतका अभ्यास करायचा असतो तोपर्यंत ती तुमच्या शाळेत येण्यास आणि शिकण्यास उत्सुक असतात. विचार करायला शिकणे हा त्यांच्या शिक्षणाचा महत्वाचा भाग असतो.

मी पुस्तकातील या प्रकरणाचा मसुदा उषा आणि नरसिंहना पाठवला तेव्हा प्रत्युत्तरादाखल त्यांनी पाठवलेल्या पत्रातील काही भाग असा आहे :

तुम्ही इथल्या गरिबीने इतके व्याकूळ झाला आहात की मला वाटतं तुम्ही झाडांना रान समजण्याचा घोटाळा करत आहात. चंगळवाद, हिंसाचार, लैंगिक अनाचार, धार्मिक असहिष्णुता, हव्यास, माणसाचं माणसाकडून शोषण आणि पर्यावरणाचा माणसाकडून होणारा नाश हे आमचे प्रश्न आहेत. या संदर्भात शाळांची भूमिका काय असायला हवी? शाळेतील मुलांना एकमेकांविषयी प्रेम वाटतं का? ती एकमेकांची आणि त्यांच्या परिसराची काळजी घेतात का? उच्चतम यशाचा त्यांना ध्यास असतो का? त्यासाठी कष्ट घेण्याची त्यांची तयारी असते का? आणि शेवटी महत्वाचं म्हणजे ती स्वस्थ आणि समाधानी आहेत का? आम्ही प्रामाणिक आणि कष्टाळू असूदेखील; परंतु वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरं (सुमावनम्च्या संदर्भात) नकारात्मक असतील तर आमची वाटचाल योग्य दिशेने झालेली नाही असंच म्हणावं

लागेल. जगाच्या कॅनव्हासवर तर ही शाळा नगण्य ठिपका ठरेल.

सुमावनम्पुरतं बोलायचं तर नरसिंहनाच्या प्रश्नांची ठोस उत्तरं आहेत. शाळेतील माणसं एकमेकांवर प्रेम करतात, एकमेकांची काळजी घेतात आणि परिसराबद्दलही जागरूक आहेत. ती गोष्टी उत्तम करण्यासाठी धडपडतात आणि ती स्वस्थ व समाधानीदेखील आहेत.

उषा आणि नरसिंहना इथल्या मुलांवर संपूर्ण विश्वास आहे. रात्री शाळेत राहाणाऱ्या मुलांवर देखरेख ठेवली जात नाही आणि तरीदेखील कोणतीही गडबड होत नाही. इतकंच काय तर उषा आणि नरसिंहना मोठ्या मुलांच्या ताब्यात शाळा देऊन पाच आठवड्यांसाठी इंग्लंडला गेली होती, तेव्हादेखील सर्व काही सुरळीत चाललं. त्यांचं घर देखील मुलांनी झाडूनपुसून चकाचक करून ठेवलं होतं आणि ताजं धारोष्ण दूध त्यांच्या स्वागतास हजर होतं.

८. पेस्टालॉइझी शाळा

पेस्टालॉइझी शाळा मध्य अमेरिकेतील इक्वेडोर देशाची राजधानी असलेल्या क्विटो शहराजवळ रिबेका आणि मॉरिशिओ वाइल्ड या जोडीने १९७९ मध्ये स्थापन केली. ब्रिटन आणि उत्तर अमेरिकेत ही शाळा फारशी कोणाला माहीत नसली तरी ऑस्ट्रिया आणि जर्मनीत रिबेका वाइल्डची पुस्तकं हजारोंच्या संख्येत विकली जातात. शाळेच्या या संस्थापक-द्वयींच्या संक्षिप्त जीवनपटांवरून त्यांच्या तत्त्वांची आणि आदर्शांची कल्पना येईल.

रिबेका जर्मन आहे; तर मॉरिशिओ इक्वेडोरचा आहे. मॉरिशिओचे आईवडील मूळचे स्विस होते परंतु आईवडिलांबरोबर युरोपला परतलेला तरुण मॉरिशिओ तिथे रमू शकला नाही. इक्वेडोरला परतल्यावर शाळा सुरू करण्यापूर्वी तो आणि रिबेका तिथे आणि अधूनमधून इतर देशांत अठरा वर्षे एकत्र राहिले. त्यांनी लाकडाचा व्यवसाय केला, केळ्यांचा धंदा केला, शेती आणि बागायतीचे व्यवस्थापन केले. हळूहळू त्यांच्या लक्षात आले की व्यवसाय-धंदा करणं त्यांच्या रक्तात नाही. त्यांच्याशी थेट तारा जुळतील अशा सामाजिक आणि पर्यावरणविषयक क्षेत्रात त्यांना काम करायचे होते. त्यांनी उत्तर अमेरिकेत शिक्षण घेतलं होतं आणि इक्वेडोर तसंच कोलंबियातील अँग्लिकन चर्चमध्ये कामही केलं होतं. सेंट्रिय पद्धतीने करायची शेती आणि जैविक-वायू इंधनाचे उत्पादन करणाऱ्या मोठ्या प्रकल्पात त्यांनी भाग घेतला होता. शेवटी त्यांनी ठरवलं की पूर्णतया स्वतंत्रपणे त्यांना काहीतरी करायला हवं. नेमकं त्याच वेळी त्यांचा दुसरा मुलगा शिशुवर्गात जाण्याच्या वयाचा झाला होता आणि त्यांनी शाळा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला.

तसं पाहिलं तर शिक्षणक्षेत्र त्यांना नवीन नव्हतं. त्यांचा पहिला मुलगा जन्मल्यावर त्यांनी मारिआ मॉटिसरीची पुस्तकं वाचली होती आणि लंडनमध्ये

जाऊन मॉटिसरीचा शिक्षणक्रम पुरा केल्यावर त्यांनी सुरुवातीला प्युअर्टोरिकोमध्ये आणि नंतर कोलंबियातील कॅलीमध्ये शिशुवर्ग चालवले होते. त्यानंतरची पाच वर्षे सेंट्रिय शेतीच्या प्रकल्पावर गेली. त्यावेळी त्यांचा मुलगा सरकारी प्राथमिक शाळेत जात होता. १९७७ मध्ये शेतीप्रकल्प पुरा झाला तेव्हा त्यांचा दुसरा मुलगा अडीच वर्षांचा होता. त्यांनी क्विटोजवळील खेड्यात स्थलांतर केले; तिथे चार मुलांना घेऊन शिशुवर्गाची सुरुवात केली आणि शाळेला पेस्टालॉइझी या स्विस शिक्षणतज्ज्ञाचं नाव दिलं. परंतु त्यांची शाळा 'पेस्टा' या सुटसुटीत नावानंच हल्ली ओळखली जाते. १९७९ मध्ये या शिशुशाळेला प्राथमिक शाळा जोडली गेली आणि त्यानंतर शाळेची झपाट्यानं वाढ झाली. त्यानंतर पालकांच्या आणि विद्यार्थ्यांच्या आग्रहाला मान देऊन १९८६ मध्ये माध्यमिक शाळा उघडण्यात आली. सध्या शाळेत अठरा वर्षांच्या वयापर्यंतची १९० मुलं आहेत. त्यातील शिशुवर्गात अदमासे चाळीस, प्राथमिक शाळेत एकशेवीस आणि माध्यमिक शाळेत तीस आहेत.

या शाळेत मुलांना भरपूर स्वातंत्र्य आहे. परंतु १९८२ मध्ये 'अझॅग झुम सेन' (अस्तित्वासाठी शिक्षण) या शीर्षकाखाली लिहिलेल्या पुस्तकात रिबेका वाइल्डने मुद्दाम नमूद केले आहे की त्यांची शाळा सत्तावादी शाळांच्या विरोधात नाही. त्यांच्या शाळेला 'क्रियाशील' असं विशेषण देणं ती पसंत करते. या क्रियाशील शाळेची दोन खास 'वैशिष्ट्ये' होती. पहिलं म्हणजे मुलांना प्रयोग करण्याची, संशोधनाची आणि स्वतः अनुभव घेण्याची संधी मिळायची आणि दुसरं म्हणजे त्यांना स्वतःच्या आवडीचे विषय निवडण्याचं स्वातंत्र्य होतं. प्रौढांच्या आदेशानुसार वागण्याची सक्ती नव्हती. परिणामी, शाळेत भरणेच उपक्रम नुसते दुथडी भरून वाहात होते. त्याचबरोबर उगाचच शिरस्त्यानुसार भरणारे आणि सक्तीचे वर्ग नसल्यामुळे कोणत्याही प्रकारचे अडथळे, निषेध, बंडखोरी यांना शाळेत थारा नव्हता.

वाइल्ड दांपत्यांना शाळा सुरू करण्याचं एक कारण त्यांच्या स्वतःच्या मुलांना सरकारी शाळेतून मिळणाऱ्या शिक्षणाविषयी ती समाधानी नव्हती हे होतं. त्यांनी मॉटिसरी वाचला होता, पियाजे वाचला होता, जॉन होल्ट आणि सेलेस्टिन फ्रेनेट देखील वाचले होते आणि त्यांनी शाळेतील एकसंध वेळापत्रकाच्या ब्रिटिश कल्पनेचा अभ्यासही केला होता. म्हणून त्यांनी सिद्धांतांना महत्त्व देत त्यांच्या भक्कम पायावर शिक्षणक्रम उभा केला. अजूनही ते याच पद्धतीचा सतत विकास करतात आणि गरज भासल्यास त्यात फेरफार घडवून आणतात. विकासाच्या विविध टप्प्यांविषयीचे पियाजेचे सिद्धांत त्यांना विशेषतः फारच उपयुक्त वाटले; उदाहरणार्थ, गणित विषयासाठी शाळेत राखून ठेवलेल्या जागेत काँक्रीटमध्ये

बनवलेल्या असंख्य प्रकारच्या वस्तू आहेत; हिशेबातील बेरीज, वजाबाकी इत्यादींचा अर्थ नीट समजल्यावरच चिन्हांचा वापर करण्यास शिकवले जातं. मुलं साधारणपणे वयाच्या आठव्या-नवव्या वर्षी हे शिकतात. केवळ कल्पनाशक्तीच्या जोरावर समजून घेण्याचे अमूर्त स्वरूपाचे विषय मुलं वयात येऊ लागतात त्या सुमारासच शिकू लागतात. तेव्हादेखील कित्येक मुलं काँक्रीटच्या वस्तूंच्या मदतीने शिकणं पसंत करतात. एखादी नवी कल्पना आत्मसात करताना तर त्याचा खूप उपयोग होतो.

मज्जाविज्ञानात झालेल्या आधुनिक संशोधनात पियाजेच्या सिद्धांतांना पुष्टी मिळते असं त्यांच्या पाहण्यात आलं. त्यांच्या मते तीन मेंदू - मेंदूचे मूळ खोड, मेंदूच्या शाखा आणि मेंदूचे बाह्य आवरण (किंवा कधीकधी त्यांचा सरपटणाऱ्या प्राण्यांचा मेंदू, सस्तन प्राण्यांचा मेंदू आणि मनुष्यप्राण्याचा मेंदू असाही उल्लेख होतो.) - एकानंतर दुसरा आणि दुसऱ्यानंतर तिसरा अशा क्रमाने कार्यान्वित होतात. पियाजेचे सिद्धांत नेमकं हेच सुचवतात. या नैसर्गिक प्रक्रियेत अडथळे आले तर मेंदूचा विकास खुंटतो. याचं एक उदाहरण द्यायचं झालं तर असं म्हणता येईल की लहानपणी तुम्हाला स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याची संधी मिळाली नाही तर मोठेपणी तुम्ही कधीच खऱ्या अर्थाने स्वयंपूर्ण होऊ शकत नाही, तुम्ही सतत कुबड्यांच्या आधाराच्या किंवा नेत्याच्या सल्ल्याच्या शोधात असता. माणसाला यंत्रमानव बनायचं नसेल, तर त्याच्या मेंदूचा त्याच्या हृदयाशी संबंध असायला हवा. ज्या मुलांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचं स्वातंत्र्य नसतं ती मेंदूच्या हृदयाशी असलेल्या नात्याचा उपयोग करू शकत नाहीत कारण ते नातं कधी प्रस्थापितच झालेलं नसतं. त्यामुळे त्यांच्या आंतरिक गरजांची त्यांना कधीच जाणीव होणार नसते.

मेंदूचा विकास असा नैसर्गिक प्रक्रियेने होत असल्यामुळे फक्त योग्य वातावरणनिर्मितीची गरज असते. मुलांना नको असलेल्या माहितीचा त्यांच्यावर मारा करून या प्रक्रियेची गती वाढवण्याचा प्रयत्न करणं खरं तर विकासाला मारक असतं. तसंच मेंदूच्या विकासाच्या ज्या टप्प्यावर मुलं असतात त्याला अनुरूप नसल्यामुळे दुर्बोध असणाऱ्या तंत्रांची त्यांना नक्कल करायला लावणं हेही त्यांच्यासाठी तितकंच घातक असतं.

‘पेस्टा’च्या एकंदर दृष्टिकोनाचं बीज नेमकं इथे सापडतं. ‘फॅडेशन, एज्युकेटिव्ह पेस्टालॉझी’च्या ‘बोलेटिन नं. १’ मध्ये रिबेका वाइल्ड त्याला ‘प्रौढांच्या हुकुमशाहीला ठेंगा’ असं नाव देते. वाइल्ड दांपत्याने माझ्याशी झालेल्या संभाषणाच्या ओघात सांगितले, की शिकवणं, स्पष्ट करून सांगणं, मार्गदर्शन करणं, प्रवृत्त करणं, मन वळवणं, अंदाज घेणं आणि निदर्शनास आणणं इत्यादी

गोष्टी प्रौढांचे लहानांशी निरोगी संबंध प्रस्थापित करण्यास पुरेशा नाहीत.

त्यामुळे वाइल्ड दांपत्याचा विश्वास आहे की वनस्पती आणि प्राणी ज्या निसर्गनियमानुसार वाढतात तेच मुलांची शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक, आंतरिक वाढ पूर्ण करतात. शाळेची भूमिका मुलांना प्रोत्साहन आणि आधार देण्यापुरतीच सीमित असते. त्यांचा मुलांनी त्यांच्या विकासासाठी कसा उपयोग करून घ्यायचा हे मुलांवरच सोपवलेलं असतं.

नेमकं याचमुळे पेस्टाचं एकीकडे समरहिलपासूनचं आणि दुसरीकडे सड्बरी व्हॅलीपासूनचं वेगळेपण स्पष्टपणे दिसून येतं. समरहिलमध्ये ज्यांना वेळापत्रक पाळण्याची इच्छा असेल, त्यांच्यासाठी तासांचं औपचारिक वेळापत्रक बनवलेलं असतं. याउलट सड्बरी व्हॅलीमध्ये शिक्षक अशा साधनांनी किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे मुलांना मार्गदर्शन करण्याचं कटाक्षाने टाळतात. पेस्टा आणि अशा प्रकारच्या इतर शाळांमधला दुसरा फरक असा की पेस्टा लोकशाही पद्धतीने चालवली जात नाही. काही विशिष्ट विषयांच्या अभ्यासासाठी मुलं गट बनवतात तेव्हा किंवा प्राथमिक आणि माध्यमिक विभागांच्या आठवड्याच्या सभा भरवतात तेव्हा पूरक नियम बनवण्याची संधी मुलांना मिळत असली तरी शाळेचे काही मूलभूत नियम प्रौढांनी बनवलेले असतात.

मुलांच्या विकासाच्या टप्प्यांशी सुसंगत असे शाळेचे तीन टप्पे केले आहेत. पहिल्या टप्प्यात शिशुवर्ग असतो. वयाच्या सहाव्या किंवा सातव्या वर्षापर्यंत मुलं या वर्गात असतात. परंतु या टप्प्यातील खालच्या वर्गातून वरच्या वर्गात ठराविक वयात प्रवेश करायचा नसून मुलं त्यासाठी तयार झाल्यावरच तो दिला जातो. या टप्प्यात मुलं शारीरिक कौशल्यं तर आत्मसात करतातच; पण त्याचबरोबर त्यांना त्यांच्या आजूबाजूच्या वास्तवाचंही भान येऊ लागतं. दुसऱ्या म्हणजे प्राथमिक शाळेच्या टप्प्यात सात ते बारा किंवा तेरा वर्षांची मुलं असतात. या टप्प्याला पियाजे क्रियाशील टप्पा म्हणतो. यामध्ये मुलं वास्तव कोणत्या नियमांनी बांधलेलं आहे ते समजून घेण्यास शिकतात आणि त्यातून आपल्याला हवे ते परिणाम साधण्याचे मार्ग शोधतात. तिसऱ्या म्हणजे माध्यमिक टप्प्यातील मुलं पौगंडावस्थेत असतात आणि ‘मी कोण आहे?’ या प्रश्नाचा शोध घेणं हा त्यांचा ध्यास असतो.

पेस्टामध्ये असं आढळून आलं आहे की विकासास पोषक अशा वातावरणात कोणत्याही दडपणाशिवाय स्वतंत्रपणे निवड करण्याची सवलत मिळाली तर मुलांचा विकास त्यांच्या गरजेनुसार होत असतो आणि उपलब्ध असलेल्या उत्तम मार्गाने त्यांची वाटचाल चालू असते.

आता असा प्रश्न येतो की हे पोषक वातावरण कसं असतं?

ही शाळा विषुववृत्तावर अँडीज पर्वताच्या अडीच हजार मीटर्स उंचीवरील पठाराच्या एका कडेला उभी आहे. तिच्या चारही बाजूंनी पठारापासून आणखी दोन ते तीन हजार मीटर्स उंचीचे बर्फाच्छादित शिखरांचे पर्वत आहेत. बहुतेक सगळे मृतावस्थेतले ज्वालामुखी आहेत; मात्र त्यातले काही अजूनही जिवंत आहेत. शाळेच्या आवारात, किंचित उंचावर असलेल्या वाइल्ड्सच्या घरातून दिसणारे बाहेरील नयनरम्य दृश्य आपला श्वास रोखून धरायला लावते. माझ्या तिथल्या आठ दिवसांच्या वास्तव्यात शेवटपर्यंत मला ते सारं स्वप्नवत वाटत होतं. मी जेव्हा घरी परतलो आणि तिथे काढलेले फोटो पाहिले तेव्हा कुठे माझा त्याच्या खरेपणावर विश्वास बसला. इतकं असूनदेखील पेस्टामधल्या मुलांना या अद्भुत निसर्गाचा आनंद घ्यायला सवडच मिळत नाही. ती त्यांच्या कामात सतत मग्न असतात.

दक्षिण अमेरिकेतील सर्वात जुन्या ज्वालामुखीच्या पायथ्याशी धीमा उतार असलेल्या दोन हेक्टर जागेत शाळेचं आवार आहे. आवाराच्या उतारापाशी चोहीकडून जाळीने सुरक्षित बनवलेली, कडक वाळूची जमीन असलेली विस्तृत जागा खेळाच्या मैदानासाठी राखून ठेवली आहे. तिथे मुलं बास्केटबॉल, व्हॉलीबॉल, फूटबॉल इत्यादी खेळ खेळत असतात. मी तिथे होतो तेव्हा मैदानात एकावेळी अनेक गट खेळत होते. याच मैदानाच्या एका बाजूला निलगिरीच्या झाडांमध्ये साहसी खेळांसाठी वेगळी जागा बनवली आहे. त्या ठिकाणी एक धाव-चक्र, एक उंच लाकडी मनोरा आणि अनेक झोपाळे आहेत.

उताराच्या पायथ्याशी असलेली पहिली इमारत शिशुविभागाची आहे; गोलाकार, मध्यभागी लहानसं अंगण असलेली. या जागेवरील इतर इमारतींप्रमाणे हीदेखील लाकडाचे बनलेली असून तिच्या छपरावर गवत वाढलेलं आहे. इमारतीच्यासभोवती व्हरांडा आहे. जमिनीच्या उताराच्या बाजूने व्हरांड्याखाली एक खोली आहे, ती लाकूडकामासाठी वापरली जाते आणि तिच्या आजूबाजूला बंद जागेत तबेल्यातील खणांसारख्या लहान लहान खोल्या आहेत. प्रत्येक खोलीला म्हटलं तर एकांत आहे, परंतु मोठी माणसं एका खोलीतून वरून डोक्यावरून दुसऱ्या खोलीत पाहू शकतात. प्रत्येक खोलीचं रंगरूप वेगळं आहे. बाहुल्यांची खोली, विश्रांतीची खोली, रंगकामाच्या सामानाची खोली, बांधकामाच्या ठोकळ्यांची खोली, गायनवादनाची वाद्यं ठेवायची खोली, मॉटेसरीच्या वस्तूसाठी खोली आणि इतर अनेक खोल्या आहेत. लाकूडकामाच्या खोलीत मुलं खरोखरच करवतीने लाकूड कापतात आणि स्वयंपाकघरात ती प्रत्यक्ष भाज्या कापणं, सालं सोलणं आणि पदार्थ शिजवणं यांसारखी कामं करतात.

या शिशुविभागाच्या इमारतीभोवती कुंपण आहे. शिशुवर्गातील बालकांनी

बाहेर जाऊ नये हा जरी त्यामागचा खरा उद्देश असला तरी मोठ्या मुलांना आत येण्यास प्रतिबंध करणं हा देखील हेतू आहे. अर्थात परवानगी घेऊन मोठी मुलं आत जाऊ शकतात.

पायथ्यापासून थोडं वर गेलं की एक आयताकार इमारत आहे. तिच्या पहिल्या मजल्यावर गणिताच्या अभ्यासासाठी मोठी जागा आहे आणि बाजूला तुलनेने लहान जागा भाषेच्या अभ्यासासाठी आहे. तळमजल्यावर प्राथमिक विभागाचं स्वयंपाकघर आहे आणि हस्तकला, वाचन, भूगोल आणि शास्त्र या विषयांसाठी उर्वरित जागा विभागली आहे. प्रत्येक विभागात मुलांनी पाहावेत म्हणून फलक, तक्ते, चित्रं मांडलेली आहेत आणि त्यांना वापरण्यासाठी उपयुक्त ठरतील अशी अनेक साधने ठेवलेली आहेत. सत्तरीच्या दशकातल्या उत्तम ब्रिटिश प्राथमिक शाळेच्या धर्तीवर हा विभाग बेटलेला आहे. परंतु या सर्व गोष्टी वापरायलाच हव्यात अशी मुलांवर सक्ती अजिबात नसते. मला तर मुलं जास्त वेळ दाराबाहेर दिसली.

तिथून आणखी थोडं वर गेलं की माध्यमिक विभागाची इमारत आहे. तळमजल्यावर विद्यार्थ्यांना एकमेकांना भेटण्यासाठी एक खोली आहे, सभा घेण्यासाठी दुसरी मोठी खोली आहे, आणि बोर्ड-गेम्स तसंच कार्ड-गेम्सनी भरलेली तिसरी खोली आहे. वरच्या मजल्यावर एकुलता एक वर्ग आहे. इथे ज्या मुलांना एकत्र बसून अभ्यास करायचा असेल ती पूर्वपरवानगीने बसू शकतात; शिक्षकाच्या उपस्थितीची सक्ती नसते.

माध्यमिक विभागाच्या पलीकडे शाळेच्या कार्यालयाची इमारत आहे आणि त्याच्याही पलीकडे वाइल्ड कुटुंबाचं घर आहे. याच घरात पाहुण्यांच्या खोलीत माझं वास्तव्य होतं. वाइल्ड्सनी माझी उत्तम बडदास्त ठेवली होती; खाण्या-पिण्याची नुसती रेलचेल होती. माझ्या तिथल्या भेटीच्या काळात माझी पुरेशी करमणूक व्हावी आणि मला शाळेसंबंधी शक्य तितकी माहिती मिळावी यासाठी वाइल्ड दांपत्याने आपला अमूल्य वेळ दिला होता.

शाळेच्या प्रत्येक विभागातील प्रत्येक उपविभागासाठी निदान एक शिक्षक नेमलेला आहे. सुरुवातीला हे लक्षात येत नाही, कारण सर्व शिक्षक शक्यतो कोणाच्याही सहज दृष्टीस पडणार नाहीत अशा रीतीने वावरत असतात. दर आठवड्याला त्यांच्या ताब्यातील विभाग आळीपाळीने बदलतात; म्हणजे या आठवड्यात ज्याच्याकडे हस्तकौशल्य विभाग असेल त्याच्याकडे पुढल्या आठवड्यात क्रीडा विभाग येऊ शकतो. सर्व शिक्षक मुलांचं निरीक्षण करत असतात आणि त्यांच्या कामाची नोंद ठेवतात, त्यासाठी सांगोपांग पद्धतीने तयार केलेल्या संकेतावलीचा उपयोग केला जातो. पडताळणीसाठी या नोंदींचे

कार्यालयात संकलन केले जाते आणि आठवड्याच्या शिक्षकांच्या सभेत त्यावर चर्चा होते.

मला असं सांगितलं गेलं की जर एखादं लहान मूल कुठेतरी चढलं आणि वर गेल्यावर अडकून पडल्यामुळे त्याने मदतीची हाक दिली तर शिक्षक तिथे जाईल पण मुलाला खाली उतरवणार नाही. मी त्यांना विचारलं की असं उगाचच अंतःप्रेरणेने वागू नये यासाठी आणखी काही अधिकृत सल्ले शिक्षकांना दिले जातात का, तर मला सांगितलं गेलं की अर्थातच मुलांवर कधी ओरडायचं नाही, परंतु मुलं अडचणीत आली तर त्यांच्याजवळ जाऊन शांतपणे त्यांच्याशी बोलायचं असा सल्ला असतो. दुसरं असं की मुलांनी बोलावल्याशिवाय शिक्षकांनी त्यांच्यापाशी जायचं नसतं. अगदी अशी समस्या तयार झाली की शिक्षकांनी हस्तक्षेप करायलाच हवा असेल तरची गोष्ट अर्थातच निराळी! शिक्षकांनी मुलांना गोष्टी मोठ्याने वाचून दाखवण्याऐवजी सांगाव्यात अशी अपेक्षा असते; कारण जेव्हा तुम्ही वाचून दाखवता तेव्हा तुमचं सगळं लक्ष पुस्तकावर असतं; परंतु जेव्हा तुम्ही गोष्ट सांगता तेव्हा तुमचं लक्ष मुलांकडे असतं. मुलांना शिक्षक म्हणजे त्यांच्यावर जरब ठेवणारे फौजदार आहेत असं कधी वाटू नये या गोष्टीला फार महत्त्व दिलं जातं. त्यामुळे मुलांना शाळेत घेऊन येणाऱ्या किंवा पोहायला नेणाऱ्या बसेसवर देखरेख ठेवण्यासाठी खास निरीक्षक नेमलेले असतात.

मी पेस्टामध्ये १९९६ च्या नोव्हेंबर महिन्यात एक आठवडोभर होतो. त्या दरम्यान अनेक गोष्टींनी मला अचंबित केलं. त्यातली पहिली म्हणजे भेटीसाठी येणाऱ्यांना दिली जाणारी सूचनांची यादी. 'तुम्ही इतर पाहुण्यांशी किंवा शिक्षकांशी बोलू नये. मुलं जर तुमच्याशी बोलायला आली तरच तुम्ही त्यांच्याशी बोलू शकता. तुम्ही एकट्याने कोणतंही निरीक्षण करू शकता, गटाने नाही. एखादा मुलगा किंवा मुलगी काय करत आहे हे पाहायचं असेल तर त्यासाठी आधी परवानगी घ्यावी लागते आणि ती मिळाली तरच तुम्ही प्रेक्षक म्हणून बसू शकता. तुम्ही फोटो किंवा व्हिडिओ काढू शकत नाही. तुम्ही शाळेच्या आवारात कोठेही कपडे उतरवू शकत नाही.' त्याचं असं झालं की एक पाहुणा अंगावर कोणताही कपडा न घालता शाळेच्या आवारात भटकू लागला. कदाचित त्याला वेगळ्या अर्थाने मुक्त वातावरण असलेल्या शाळांची सवय असावी, पण तेव्हापासून वर सांगितलेली शेवटची सूचना अंमलात आली. भेटीस आलेल्या पाहुण्यांमुळे शाळेची दिवसाची घडी पूर्णपणे विस्कटू नये यासाठी इतर सूचना कशा आवश्यक होत्या हे शुक्रवारी माझ्या लक्षात आलं कारण शुक्रवार हा पाहुण्यांच्या भेटीचा अधिकृत दिवस होता. एका स्त्रीने एका मुलीला ती काय करत होती असं थेट विचारलं ते ऐकून मलादेखील खूप चीड आली कारण मला तिचं बोलणं असम्यपणे त्या

मुलीच्या कामात अडथळा आणणारं वाटलं.

रिबेका वाइल्डने एकमेकांना मुके देऊन सगळ्या शिक्षकवर्गाचं स्वागत केलं तेव्हा मला आश्चर्य वाटलं आणि माझ्या भेटीच्या दुसऱ्या दिवशी शिक्षिकांनी माझेदेखील मुके घेतले तेव्हा मी चकित झालो. अखंड्या शिक्षकवर्गाशी माझी ओळख करून देण्यात आली, मात्र एकाही मुलाशी किंवा मुलीशी नाही याचं मला आश्चर्य वाटलं. शाळा फक्त दिवसा आठ ते बारा चालते हे पाहूनही मला आश्चर्य वाटलं. मुलांना पाहुण्यांची इतकी सवय झाली होती की सुरुवातीला मीदेखील त्यांना शाळेतील टेबल-खुर्च्यांपैकी एक वाटलो असेन की काय याचं मला आश्चर्य वाटलं. शाळेत इतकी शांतता असू शकते याचं मला आश्चर्य वाटलं. फक्त एक खेळ खेळताना मुलं गोंगाट करत असत. चौकोनात असलेल्या चार तिरक्या, उतरत्या खांबांवरून मुलं रांगेत चढू लागत आणि पहिली दोन मुलं एकमेकांना खाली ढकलण्याचा प्रयत्न करत तेव्हा प्रेक्षकांतील मुलं निरनिराळ्या स्पर्धकांना प्रोत्साहनपर आरोळ्या देत. शाळा-इतकी नीटनेटकी असते हे पाहूनदेखील मला आश्चर्य वाटलं. गोट्यांच्या खेळाचं मुलांचं वेड पाहून मला आश्चर्य वाटलं, मात्र गोट्यांचा तो विशिष्ट प्रकारचा खेळ मी पूर्वी कधीच पाहिला नव्हता आणि माझ्या तिथल्या वास्तव्यात शेवटपर्यंत मला तो समजला नाही.

माझ्या भेटीच्या काळात शिक्षकांच्या सभेत त्यांना प्रश्न विचारण्यासाठी मला आमंत्रित करण्यात आलं. तसंच प्राथमिक विभागाच्या दर आठवड्याला भरणार्या बैठकीपैकी एका बैठकीत केवळ श्रोता म्हणून आमंत्रण मिळालं. माध्यमिक विभागातील काही मुलांच्या आणि काही माजी विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती टेप करण्याची मला परवानगी मिळाली तेव्हा मी स्पॅनिशमध्ये प्रश्न विचारण्याचा प्रयत्न केला, परंतु शेवटी रिबेकाच्या भाषांतराची मदत घ्यावी लागली. एका माजी विद्यार्थ्याची लांबलचक मुलाखत मी ध्वनिमुद्रित केली. सुदैवाने, तो मुलगा फ्रेंच निघाल्यामुळे मला काहीच अडचण आली नाही. एक पाहुणा म्हणून विद्यमान विद्यार्थ्यांशी बोलायची मला परवानगी नव्हती. तसंच माध्यमिक विभागातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या रोजनिश्या गोपनीय होत्या. यामुळे पुढे सादर केलेल्या केवळ दोन मुलाखतींद्वारे मुलांचं शाळेबद्दलचं मत समजून घ्यावं लागतं. तथापि, विद्यार्थ्यांप्रमाणे शिक्षकांनाही शाळेतून बरंच काही शिकायला मिळतं असं दिसून येतं. त्यामुळे त्यांच्याशी झालेल्या माझ्या भेटीचा वृत्तांत या गोष्टीवर प्रकाश टाकतो.

शिक्षकांच्या बैठका आठवड्यातील चार दुपारी, प्रत्येकी साधारणपणे दोन ते अडीच तास चालतात. या सभांचे विषय असे असतात: शिशुविभाग आणि प्राथमिक विभाग, माध्यमिक विभाग; मुलांच्या मानसिकतेचा अधिक खोलात

जाऊन विचार करणं (साधारणपणे प्रत्येक दिवसातील घडामोडी विचारात घेतल्या जातात) आणि शाळेतील शैक्षणिक साधनांविषयी, विशेषतः गणिताच्या अध्ययनांच्या साधनांविषयी आलेला प्रत्यक्ष अनुभव.

ज्या बैठकीचं मला आमंत्रण होतं ती विशेष बैठक होती आणि बैठक सुरू होण्याआधी वाइल्ड्स कुटुंबाच्या अंगणात बारबिक्यूचा कार्यक्रम होता.

पुढे दिलेली प्रश्नोत्तरं ध्वनिमुद्रित केलेली नाहीत. खरं तर ती स्पॅनिश भाषेत झाली, परंतु मला जे सांगितलं गेलं असं मला वाटतं त्यातला हा काही भाग आहे.

मी : पेस्टाचा तुम्हाला आवडलेला सर्वात महत्त्वाचा पैलू कोणता ?

उत्तरे : माझ्या मुलांना शाळेत यावसं वाटतं. घरी मी माझ्या मुलांबरोबर 'मी' म्हणून वावरू शकतो.

मुलांना जसा मान दिला जातो तसाच प्रौढांनाही दिला जातो. त्यात शाळेतील कर्मचारी, कुटुंब, नवरे, शेजारी; सर्व येतात. स्वतःविषयीची जाणीव रुंदावते (किंवा तिचा शोध लागतो)

मी शाळेच्या कार्यालयात काम करतो/करते आणि शाळेचा कारभार सुरळीत चालण्याच्या दृष्टीने तसेच सर्वांचे नातेसंबंध जपण्याच्या दृष्टीने मी वेळोवेळी जाणीवपूर्णक निर्णय घेतो/घेते. माझे निर्णय माझे स्वतःचे असतात, कोणत्याही सूचना नियमावलीप्रमाणे नसतात.

मला शाळेविषयी हळूहळू आस्था वाटू लागली. आता माझ्या लक्षात आलं आहे की इथे माझ्याविषयी सर्वांना आदर आहे आणि मी देखील सर्वांशी आदराने वागतो/वागते. आता माझ्यापाशी स्वतःच्या भविष्याविषयी काही कल्पना आहेत.

मुलांनी काय करावं हे त्यांना कधी सांगितलं जात नाही. (आणि काय करू नये याबद्दल क्वचितच सांगितलं जातं.)

सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे मुलांना निवडीला वाव देणारं वातावरण शाळेने निर्माण केलं आहे.

मी : शाळा इतकी नीटनेटकी ठेवायला मुलं कशी शिकतात ?

उत्तरे : शाळेत नियम खूप कमी आहेत आणि मुलांच्या भल्यासाठीच सर्व काही केलं जातं. त्यामुळे मुलांना समजतं की जे काही थोडे नियम आहेत ते पाळण्यात त्यांचंच हित आहे.

मुलांनी शाळेतील साधनं, उपकरणं वगैरे वापरून झाल्यावर ती व्यवस्थित रचून मुळात होती तशी आणि होती त्या जागी ठेवावीत अशी इतर मुलांची अपेक्षा असते.

शिशुवर्गात मोठी माणसं मुलांना वस्तू आवरायला सांगतात. आणि मुलं तयार झालेली नसतील तर मोठी माणसं त्यांच्यासाठी वस्तू आवरतात.

प्राथमिक विभागात जर मुलांना वस्तू आवरण्यासाठी पुनःपुन्हा आठवण करून द्यायची वेळ आली तर त्यांना शरमिंदं झाल्यासारखं वाटत नाही. कारण मुलांचा योग्य तो आब राखूनच आठवण केली जाते. त्यामुळे आपण कुठेतरी कमी पडलो अशी भावना त्यांच्या मनात येऊ दिली जात नाही.

मी : पेस्टात आल्यावर कसं वागायचं असतं हे शिक्षकं कसं शिकतात ?

उत्तरे : इथे पाच महिन्यांच्या कालावधीचे काही शिक्षणक्रम आहेत. ते फक्त शनिवारी सकाळी घेतले जातात. मी असाच एक शिक्षणक्रम केला. मी स्वतः होमिओपॅथी आणि पियानिस्ट असल्यामुळे सुरुवातीला मला सर्व विचित्र वाटायचं. मग मी इथे येऊन तीन महिने निरीक्षण केलं, आणि नुसतं निरीक्षण करणं आणि न बोलता गप्प राहणं चांगलंच जड गेलं.

सुरुवातीला मी इतरांचं अनुकरण करत शिकले. नंतर मला जाणवलं की माझं स्वत्व न हरवता मी शाळेच्या चौकटीत चपखल बसू शकते आणि आता तर माझ्यातील 'मी' पूर्वीपेक्षा अधिक संपन्न झाली आहे.

तुम्ही इथे येता आणि चुकांमागून चुका करत राहाता. परंतु दुपारच्या शिक्षकांच्या बैठका, तसंच शाळेतील मुलं तुम्हाला शिकण्यास मदत करतात.

मुलं तुम्हाला सहन करतात हाच मुळी महत्त्वाचा धडा आहे.

इथे काही दिवस राहिल्यावर इथलं सगळं नैसर्गिक वाटतं आणि अंगवळणी पडतं."

प्राथमिक विभागाच्या ज्या बैठकीला मी हजर होतो तिच्या अध्यक्षस्थानी एक विद्यार्थिनी होती आणि तिला मदत करणारी सचिवही एक मुलगीच होती. या बैठका सक्तीच्या असतात. त्यावेळी रिबेकाने काही निवेदनं जाहीर केली, त्यात, 'पोहायला जाताना बसेसमधून मुलं खात असतात' अशी एक तक्रारही होती. त्यानंतर असं ठरलं की जी मुलं बसेसमध्ये गैरवर्तणूक करतात त्यांना पुढच्या आठवड्यात पोहायला जाऊ द्यायचं नाही.

काही जागा आवरणं किंवा मधल्या सुटीत खायचे पदार्थ आणि पेयं आणणं यांसारखी अनेक कामं वाटून द्यायची होती. अगोदरच्या बैठकीत ठरवलेल्या पद्धतीनुसार ती वाटली गेली. सुरुवातीला सर्वांच्या आवडीची काही कामं स्वयंसेवकांना देण्यात आली. कमी आवडीची कामं शिक्षा म्हणून उशीरा येणाऱ्या किंवा आपली पाळी येण्याअगोदर मध्येच बोलणाऱ्या मुलांना देण्यात आली. त्याउपपर जी कामं करायची राहिली त्यांच्यासाठी एका घटिका-पात्राचा उपयोग करण्यात आला. जर एका मिनिटाच्या आत, कोणी स्वयंसेवक पुढे आला नाही तर ठरल्याप्रमाणे अध्यक्षांनी एखाद्या मुलाला/मुलीला ते काम करायला निवडले जाई.

त्यानंतर लहानसहान नियम तोडल्याचे अनेक अहवाल आले. बहुतेक अहवाल निरपेक्षपणे दिले जात होते. म्हणजे असं की, अहवाल देणाऱ्या व्यक्तीचं वैयक्तिक काहीच नुकसान झालेलं नसायचं. बहुतेक सर्व अहवाल लगेचच निंकालात निघायचे. परंतु एका मुलीसंबंधीच्या अहवालावर बरीच चर्चा झाली. तिने काही दोस्तांना जवळच असलेल्या तिच्या घरी पार्टीला बोलावलं होतं. त्यासाठी तिने शाळा संपल्यावर तळाकडच्या दरवाजातून त्यांना बाहेर नेलं. खरं तर तिने त्यांना बसेसमधून येऊन तिच्या घरापाशी उतरायला सांगायला हवं होतं. परंतु चर्चेच्या अखेरीस कोणावरच कारवाई केली गेली नाही कारण नेमकी कोणाची चूक होती याबद्दल उलटसुलट पुरावे समोर येत होते. तसंच या कृत्याने नेमका कोणता नियम मोडला गेला याबद्दलही संदिग्धता होती. बैठकीनंतर अशा घटनांची पुनरावृत्ती होऊ नये याची खबरदारी घेण्यात आली आणि तळाकडचा दरवाजा काढून टाकून त्या जागी कुंपण घालण्यात आलं.

त्या आठवड्यात प्राथमिक विभागाची एक आणि माध्यमिक विभागाची एक अशा दोनच बैठका अशा होत्या जिथे उपस्थिती सक्तीची होती. परंतु आश्चर्याची बाब म्हणजे तिथे प्रौढांच्या मार्गदर्शनाखाली अनेक उपक्रम चालू होते. 'धडे शिकवणे' या संकल्पनेला असलेला वाइल्ड्स दांपत्याचा तात्त्विक विरोध लक्षात घेता हे अनपेक्षित होतं. मला वाटतं पुस्तकातील माहिती समजून घेण्याची आवश्यकता न मानता नुसती घोकपट्टी करण्याला ती वर्गात 'धडे

शिकणे' मानत असावीत. मी तिथे हस्तकौशल्याची अनेक सत्रं पाहिली ज्यांचं वर्णन 'वर्ग घेणं' किंवा 'धडे शिकवणं' अशा शब्दांत करता येईल. भूभागाच्या समपातळी नकाशावरून त्रिमिती मॉडेल कसे बनवायचं हे एका पाहुण्या शिक्षिकेला विद्यार्थ्यांच्या मोठ्या गटाला शिकवताना मी पाहिलं. शाळेचं वेळापत्रक प्रत्येकी तीस मिनिटांच्या तासात विभागलं होतं. बरेचदा अशा दोन तासांचं एका विषयासाठी एक सत्र असायचं. त्यामध्ये दोन तास सभांसाठी, दोन हिशेब शिकण्यासाठी तसंच इतिहास, अभ्यास, निर्मितीक्षम लिखाण यांसाठी; तीन तास इंग्लिश, जीवशास्त्र, ख्रिसमससाठी हस्तकलेच्या वस्तू बनवणं, पोहणं, कथाकथन यांसाठी आणि पाच तास फ्रीनेटसाठी होते. ज्या मुलांना सांघिक पद्धतीने एखादा छंद जोपासायचा असतो किंवा एखादा उपक्रम राबवायचा असतो अशा मुलांच्या गटाला 'फ्रीनेट गट' म्हणतात. अशा प्रकारे प्रत्येक तीस मिनिटांच्या तासात काही ना काही कृती करायची सोय होती. परंतु शाळेतील एकूण एकशेनव्वद मुलांपैकी एकशेसत्तर मुलं आपल्या व्यक्तिगत आवडीच्या खास उपक्रमात सदा दंग असत आणि बहुतेक वेळा तो उपक्रम असायचा 'खेळणं!' मारिया मॉटेसरीने म्हटलेच आहे की 'खेळणं हे मुलांचं सर्वात आवडीचं काम असतं.' फक्त माध्यमिक विभागातील मुलं वेळापत्रकातील तास निवडतात.

शाळेबाहेर अनेक उपक्रम करायलादेखील भरपूर वाव असतो. आठवड्यातून सायकलीवरून जायच्या सहली असतात. दुपारचं कडक ऊन टाळण्यासाठी या सहली सकाळी सहाला निघतात. या सहली कित्येक मोठ्या मुलांच्या शालेय जीवनाचा महत्त्वाचा भाग बनली आहेत. त्याशिवाय इतर लहान-सहान गमतीच्या सहलीदेखील नेहमी होत असतात. एकदा मी प्राथमिक विभागाच्या बस भरेल एवढ्या मुलांसोबत अशा सहलीला गेलो. पाकोळ्यांनी भरलेल्या, एका रेल्वेच्या जुन्या बोगद्यातून आम्ही चाललो होतो. दोन्ही बाजूंनी उभे खडक असलेली खोल दरी जवळजवळ निम्मी उतरलो. खरं तर दरी पूर्ण उतरून खाली वाहणाऱ्या नदीपर्यंत जायचं असं आधी ठरलं होतं, पण मग मुलांनी वरच थांबून खडकांवर घसरगुंडी खेळायचं ठरवलं. तो संपूर्ण अनुभव - ती दरी आणि त्याच्या बाजूचे उभे खडक, रेल्वे रूळांखालचे जुने लाकडी स्लीपर्स (फळ्या), खाली वहाणारी नदी, ती हिरवाई, गुडूप अंधार असलेला बोगदा, त्या पाकोळ्या - मनाला संपन्न करणारा, मोहरून टाकणारा होता.

वयाच्या दहाव्या वर्षांनंतर तुम्ही आठवड्यातील तीन दिवस बाहेर काम करून कमवू शकता. रेस्टॉरंट्समधल्या किंवा दुकानातल्या मदतनीसाचं काम किंवा पाळीव प्राण्यांच्या देखभालीचं काम लोकप्रिय आहे. तुम्हाला जर काम करायचं असेल (त्याला 'ट्रॅबॉयो' म्हणतात) तर इतर करतात म्हणून आपणही

करू या अशी वृत्ती चालत नाही, तर जे काही करायचं त्याची स्वतः विचारपूर्वक निवड करावी लागते आणि निवडलेल्या कामाची पूर्ण जबाबदारी व्यक्तिशः पेलावी लागते. काही मुलांना 'ट्रॅबॉयो' करायचं असतं कारण त्यांच्या आजूबाजूला इतक्या संधी उपलब्ध असूनदेखील कोणताच उपक्रम त्यांना समाधान देत नाही आणि त्यामुळे हे असं वेगळं काही करून तरी ते मिळतं का हे पाहण्यास ती उत्सुक असतात. परंतु 'काहीतरी नवीन करण्यासाठी' काम करायचं हा उद्देश योग्य समजला जात नाही. तुमच्या सभोवती जे काही उपलब्ध आहे त्याचा योग्य वापर करण्यासाठी स्वतःला सक्षम बनवणं जास्त महत्त्वाचं असतं. अगदी उथळ स्वभावाची आणि अपरिपक्व बुद्धीची मुलं जेव्हा 'ट्रॅबॉयो' करायची परवानगी मागतात तेव्हा त्यांना ती नाकारली जाते.

रिबेकाने मला प्राण्यांच्या अभयारण्यात काम करणाऱ्या बारा वर्षांच्या दोन मुलींना भेटायला नेलं. ज्यांचा छळ केला जातो किंवा ज्यांना बेकायदेशीरपणे पकडलेलं असतं अशा पाळीव प्राण्यांची देखभाल या ठिकाणी होते आणि ते पूर्ण बरे झाल्यावर त्यांना नैसर्गिक परिसरात सोडून देण्यात येतं. तिथला कौडॉर पक्षी मला सर्वात दिमाखदार कैदी वाटला. आम्ही तिथे पोहोचलो तेव्हा त्याची खाण्याची वेळ झाली होती, त्या दोन्ही मुली त्याच्या पिंजऱ्यात होत्या आणि कामाची प्रत्यक्ष जबाबदारी खऱ्या अर्थाने पार पडत होत्या.

शाळेत आणि शाळेच्या आवारात जे वातावरण प्रयत्नपूर्वक बनवलेलं आहे ते राखण्यासाठी जाणीवपूर्वक काही मर्यादाही घातल्या आहेत. मुलांनी त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक वाढीस अनुरूप अशाच उपक्रमात भाग घ्यावा असा शाळेचा कटाक्ष असतो. उदाहरणार्थ, कार्यालयात कॉम्प्युटर्स आहेत पण ज्या मुलांची मज्जासंस्था तो वापरण्याइतकी अगोदरच विकसित झाली आहे त्यांनाच तशी परवानगी मिळते. दूरचित्रवाणी बघण्याने मज्जासंस्थेला दुखापत होते असं मानलं जात असल्यामुळे घरी दूरचित्रवाणी बघण्यापासून मुलांना परावृत्त करण्याचे निकराचे प्रयत्न केले जातात. मुलांनी निव्वळ दंगामस्ती करण्यासाठी एका खोलीची मागणी केली होती, कारण त्यांना तिथे उशा फेकून मारामारी करण्याचा खेळ खेळायचा होता आणि खोलीभर मनसोक्त गोंधळ घालायचा होता; पण त्यांची मागणी अव्हेरली गेली. टेपेकॉर्डर आणि रेडिओ वापरण्यास बंदी होती कारण त्यामुळे नको त्या गोष्टी मुलांसमोर आल्या असल्या. फक्त आवाज न करणाऱ्या खेळातल्या बंदुका शाळेत आणण्याची परवानगी होती.

शाळेच्या रीतीरिवाजांचा मुलांच्या कुटुंबीयांनी स्वीकार करावा अशी अपेक्षा असते. मुलं किमान बारा वर्षांची होईपर्यंत पालक त्यांच्यासाठी बाहेरून शिकवणी - उदाहरणार्थ संगीताची - लावू शकत नाहीत; आणि तेव्हादेखील शाळेची परवानगी

घ्यावी लागते. अगदी आतापर्यंत केवळ पेस्टासाठी इक्वेडोरमध्ये स्थलांतर करणाऱ्या युरोपियन कुटुंबीयांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश मिळायचा. पण आता तसं नाही, कारण संस्कृतीतील बदलामुळे कुटुंबांची जीवनपद्धती इतकी विस्कटून जाते की घरात स्वस्थता नांदणं मुश्किल होऊन बसतं. मुलांना प्राथमिक विभागात दाखल करण्यापूर्वी शाळेचा शिक्षणाविषयीचा रोख समजून घेण्यासाठी असलेले शिक्षणक्रम पालकांना पुरे करावे लागतात, आणि मुलं जेव्हा माध्यमिक विभागात प्रवेश घेतात तेव्हा पालकांना अशा शिक्षणक्रमांची पुनरावृत्ती करावी लागते. मुलांना पालकांच्या बैठकांना हजर रहाण्याची परवानगी नसते कारण अशा बैठकीत मुलांसाठी खास वातावरण तयार केलेलं नसतं. बारा वर्षांवरील मुलांना शाळेत नवीन प्रवेश मिळत नाही.

शाळेचं तत्त्वज्ञान विस्तृत पायावर रचलेलं आहे आणि त्याचा प्रभाव सर्वंकष आहे. मर्यादा आणि हस्तक्षेप यांमधली लक्ष्मणरेषा वाइल्ड्सनी अतिशय काळजीपूर्वक आखली आहे. आपल्याला दिलेल्या निवडी मर्यादित आहेत असं मुलांना वाटतं का? मी जेव्हा अंदाजे वीस विद्यमान विद्यार्थ्यांच्या किंवा माध्यमिक विभागातून नुकत्याच बाहेर पडलेल्या माजी विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती घेतल्या तेव्हा मला त्यांना हा प्रश्न विचारावासा वाटला नाही, कारण त्याचं उत्तर उघड होतं. खाली दिलेले अभिप्राय संपादित आहेत, म्हणजे त्यातून माझे प्रश्न गाळलेले आहेत :

पेस्टात मला मिळालेले मित्र ही पेस्टाने मला दिलेली अमोल देणगी आहे. माझी दोस्त मंडळीच मला सर्वात जास्त समजून घेऊ शकते आणि आतापर्यंत ज्यांच्याशी माझं उत्तम जमलं त्यांना मी या शाळेपासूनच ओळखू लागलो.

जेव्हा तुम्ही शाळा संपवून कॉलेजला जाता तेव्हा तिथलं जग इथल्याहून पूर्णपणे वेगळं असतं. मला खूप आश्चर्य वाटलं, कारण सगळंच कल्पनेपलीकडे वेगळं होतं. इथे तुमचा एक व्यक्ती म्हणून आदर केला जातो आणि तिथे मात्र, खरंच मला इतकं विचित्र वाटलं, कोणी कोणाला विचारत नाही. तिथे कॉलेजात, कुठेच आपलेपणाचा ओलावा नाही. शिक्षकांची भेट ठरवून घ्यावी लागते. त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे करावं लागतं आणि मला ते आवडलं नाही. आता या क्षणी मी कॉलेजात नाही. मी अभ्यासात चांगली प्रगती केली, चांगले गुण मिळवले, पण मला तिथलं वातावरण आवडलं नाही. म्हणजे मला ते अजिबात सहन झालं नाही.

मलादेखील शाळेबाहेरचं जग अगदी वेगळं वाटतं. त्यातही माझ्या वयाची माणसं, का कोण जाणे; पण मला ती जरा मूर्खच वाटतात. शाळेतून बाहेर पडल्यावर मीदेखील चांगली प्रगती केली, चांगले मार्क वगैरे मिळवले, पण तरीदेखील मला तिथे काहीच आवडत नव्हतं. मी ते कॉलेज सोडलं. आता मी एका वेगळ्या आणि 'हटके' असणाऱ्या कॉलेजात प्रवेश घेतला आहे.

मला पेस्टातलं सर्वात जास्त काय आवडतं बरं - मला पेस्टातली प्रत्येक गोष्ट सर्वात जास्त आवडते. इथलं वातावरण, इथे जे जे काही आहे ते सर्व आवडतं, इथलं सायकलवरून बाहेर भटकणं आवडतं, आपल्याला हवं ते करायला मिळतं हे आवडतं, सगळे तुम्हाला मदत करतात, हे आवडतं. तुम्हाला एखादी गोष्ट आवडत असेल तर ती करायचं स्वातंत्र्य असतं, कोणाचाही कसलाही दबाव नसतो. इथे तुम्हाला अनेक संधी मिळतात. तुम्ही सायकलवरून भटकत असाल तर वेळेचं बंधन नसतं. तुम्ही जर पेस्टात असाल तर इथे जे जे आहे त्या सर्वांचा उपयोग करू शकता. इथलं सगळंच मस्त आहे, अप्रतिम आहे. मला वाटतं कदाचित या साऱ्या गोष्टी तुमच्या आंतरिक वाढीला पोषक ठरतात. परंतु कधीकधी तुम्हाला वाटतं की इतरांनाही तुमच्यासारखं असं सुंदर शालेय जीवन जगता यावं, ही जी पेस्टा नावाची अद्भुत गोष्ट आहे ती इतरांच्याही वाट्याला यावी. पण त्यांना तशी संधी मिळत नाही. त्यांना चार भिंतींच्या आत बसून तासांना हजेरी लावावी लागते. घोकंपट्टी करावी लागते. निरुपयोगी अभ्यासक्रम पुरे करावे लागतात वगैरे, वगैरे. तेव्हा मात्र तुम्हाला फार वाईट वाटतं आणि हे असं वाईट वाटणं ही पेस्टातल्या मुलांसाठी दुर्दैवी गोष्ट आहे. मुलं लहान असतात तेव्हापासून त्यांच्या आजूबाजूची माणसं त्यांचं मानसिक खच्चीकरण चालू करतात कारण ती मुलांना त्यांच्या मनासारखं जगू देत नाहीत. माझ्या मते खेळणं आणि शक्य असेल तितकं मजेत रहाणं हे सर्वात महत्वाचं आहे, कारण तुमच्या वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत तुम्ही लहानच असता. त्यानंतर जन्मभर तुम्हाला 'मोठं' म्हणून जगायचंच असतं, म्हणून 'लहान'पणाचा हा अल्पकाळ मजेत जगा आणि जन्मापासूनच 'मोठं' बनू नका.

पेस्टाच्या बाहेरच्या जगात वावरताना कधीकधी जाणवतं की तुम्ही एका पद्धतीने विचार करता; तर तिथले दुसऱ्याच पूर्णपणे वेगळ्या पद्धतीने विचार करत असतात. मग बावळट कोण? मी का ते? इथे सर्व गोष्टींकडे वेगळ्या नजरेने बघायला शिकवतात आणि तुम्ही बाहेरच्या जगात गेलात की काय

दिसतं - निदान माझा अनुभव असा आहे - तिथे फक्त अभ्यास करायचा असतो, पालकांना खूश करण्यासाठी, खूप गुण मिळवण्यासाठी. त्यामुळे मी स्वतःला विचारत असतो, "मीच वेडा आहे की काय? इथे हें सगळं काय चाललं आहे?" तशी तिथली माणसं खूप चांगली आहेत. पेस्टाबाहेरच्या मुलांशी माझी मैत्रीदेखील आहे. परंतु ती पेस्टातल्या मुलांसारखी नाहीत, तिथली माणसं पेस्टातल्या माणसांहून खूप वेगळी आहेत. मला पेस्टातली माणसंच सर्वात जास्त आवडतात, इथले दोस्तच सर्वात आवडतात.

इतर शाळांतील मुलांशी जुळवून घेणं आम्हाला तसं सोपं असतं. पण आमच्यासारख्या नशीबवान नसलेल्या या लोकांना समजून घेणं गरजेचं असतं. ही माणसं सतत कोणत्या तरी दडपणाखाली असतात - त्यामुळे ती बरेचदा खोटं बोलतात किंवा विचित्र वागतात. त्यामुळे त्यांच्याशी मोकळे संबंध ठेवता येत नाहीत - या कारणामुळे पेस्टातल्या माणसांशी जास्त जवळीक साधता येते आणि त्यांच्या सहवासात खूप मजा येते.

मला वाटतं पेस्टामध्ये विविध विषय शिकण्यापेक्षा आयुष्य कसं जगावं, आयुष्य कसं सुंदर बनवावं हे तुम्ही शिकता. इथे तुम्हाला गणित किंवा पदार्थविज्ञान फारसं शिकायला मिळत नसेल, परंतु इतरांशी सहकार्याने कसं राहावं, एक माणूस म्हणून स्वतःला कसं संपन्न करावं, इतरांशी आदराने कसं वागावं, हे सगळं इथे शिकायला मिळत असल्यामुळे तुम्ही इथे चांगली व्यक्ती म्हणून घडत असता. पठडीतल्याहून वेगळ्या पद्धतीने विचार करायला शिकता.

मला वाटतं मला जे काही शिकायला मिळालं ते सर्व पेस्टात मिळालेलं आहे. दुसऱ्या एखाद्या शाळेत ते शक्य नव्हतं कारण माझ्या आवडीच्या गोष्टी निवडण्याचं आणि त्या माझ्या पद्धतीने करण्याचं स्वातंत्र्य मला मिळालं होतं. इतर बहुतेक शाळांतून संध्याकाळी गृहपाठ करावे लागतात, इतर गोष्टी करायची मुभा नसते आणि तुम्हाला न आवडणाऱ्या गोष्टी तुमच्यावर लादल्या जातात आणि त्या करण्यात तुम्हाला वेळ वाया घालवावा लागतो.

मला वाटतं सगळ्याच शाळा पेस्टासारख्या असाव्यात. तुम्हाला जे आवडतं आणि करावंसं वाटतं ते करण्याचं स्वातंत्र्य असावं. कारण स्वातंत्र्याबरोबर जबाबदारी येते, त्यामुळे तुम्हीदेखील जबाबदार व्यक्ती बनता. रोजच्या रोज

तुम्ही ठरवता की तुम्हाला बाहेर जाऊन खेळायचं आहे किंवा काम करायचं आहे. मला हे असं फार आवडतं.

तुम्ही जर लहानपणापासून पेस्टात असाल तर तुमचे काका, मामा, मावशा, आजी-आजोबा किंवा चुलत भावंडं यांच्याकडून सतत होणाऱ्या प्रश्नांच्या भडिमाराने भांबावून जाता... “अरे बापरे, तू पेस्टात काहीच शिकत नाहीस! तुझ्या इतर चुलत भावंडांना इंग्लिश भाषा येते. तू कोणत्या वर्गात आहेस? अरेच्चा, तुला पाढेदेखील धड येत नाहीत, तेरावं वर्ष चालू आहे ना?” अशाने तुमच्यावर प्रचंड दडपण येतं आणि सुटीत तुम्ही विचार करू लागता, “पुढल्या वर्षी शाळा बदलू की नको बदलू? काय करू?” तुम्ही तुमच्या पालकांचा सल्ला घ्यायला गेलात तर तेही पेस्टाच्या पठडीतले असल्यामुळे उत्तर देतात, “तुला जे हवं ते कर” म्हणजे ओघानेच तुम्हाला जबाबदारी घेण्याची तयारी करावी लागते. मला वाटतं पूर्वी मी विचार करत असे, “मी मोठा होईन तेव्हा मला पेस्टात शिकल्याचा आनंद होईल की दुःख होईल? बहुतेक दुःखच होईल.” परंतु मी पेस्टामध्ये शक्य असेल तितके जास्तीत जास्त दिवस राहिलो आणि माझ्या तिथल्या वास्तव्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला याबद्दल मी आता अतिशय समाधानी आहे. त्याचं असं असतं की कोणी काही बोललं की तेवढ्यापुरतं आपल्यावर दडपण येतं आणि आपलं खरं हित कशात आहे याचा सरळ विचार करण्याची क्षमता आपण हरवून बसतो. आता मला पटतंय की तुम्ही माणूस म्हणून कसे घडत जाता आणि तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाचा कसा विकास होतो हे सर्वात महत्वाचं आहे. इतर शाळांमध्ये तुम्ही जे केलं असतं, म्हणजे इंग्लिशची घोकंपट्टी करणं किंवा पाढे पाठ करणं वगैरे - कदाचित त्यातही तुम्ही रस घेऊ लागाल पण ते तुम्ही तुमच्या मजीने कराल.

पेस्टामध्ये तुम्ही अधिक जबाबदार व्यक्ती बनता आणि तुमच्या कृती विवेकबुद्धीने करता.

मी एका फ्रेंच युवकाची मुलाखत घेतली. तो त्याच्या अडीच वर्षांपासून सोळा वर्षांपर्यंत पेस्टात होता. आता तो सतरा वर्षांचा आहे. मुलाखतीतले सर्वाना वाचायला आवडतील असे काही निवडक उतारे मी पुढे दिले आहेत. काही ठिकाणी आलेले वैयक्तिक संदर्भ टाळणं शक्य नव्हतं.

मी बारा वर्षांचा होतो तेव्हा आम्ही सायकलवरून जवळपासच्या सहली काढायला सुरुवात केली. आता तिथे अशा प्रकारच्या खूप सहली निघतात. आमच्या त्या मोहिमा व्यवस्थित आखलेल्या वगैरे नसायच्या. मार्गही खास बनवलेले नसायचे. पण आम्ही पुढाकार घेऊन त्यांचा श्रीगणेशा केला हे तितकंच खरं आहे. अर्थात् त्यावेळी मोठ्यांची मदत नेहमीच घ्यावी लागायची. आता आम्ही शाळेचं अंदाजपत्रक बनवतो, बसच्या तिकीटांची खरेदी करतो. बरेचदा शाळेतल्या मुलांचे नातेवाईक आम्हाला सहलीसाठी ठिकाणं सुचवायचे किंवा त्यांची तिथे घरं असायची. उदाहरणार्थ, आम्ही ‘टेना’ला नेहमी सहल काढत असू. कारण तिथले एक ओळखीचे गृहस्थ आम्हाला त्यांचं घर राहायला द्यायचे. तिथे गेल्यावर आम्ही सर्व व्यवस्था स्वतःच करत असू. आम्ही जेवण बनवायचो आणि सर्व गोष्टी सांभाळायचो. तिथे बाहेरून कसलीच मदत मिळत नसे. आमच्यापैकी कोणी साखर आणत असे, कोणी चॉकलेट तर कोणी भाज्या. अशा आमच्या सहली असायच्या.

जेव्हा तुम्ही फक्त चार तासांसाठी शाळेत असता तेव्हा मित्रांना भेटणे हा सर्वात महत्त्वाचा कार्यक्रम असायचा; थोडंफार काम व्हायचं, पण फारसं नाही. तुम्ही जेव्हा सहली काढता तेव्हा मिळणारा अनुभव अतिशय मोलाचा असतो. तेव्हा तुम्ही अनेक गोष्टी बघता, अनेक गोष्टी शिकता. तुमच्याबरोबर पालक नसतात, तुम्ही एकटे असता आणि म्हणूनच तुमच्या नजरेने बाहेरच्या जगाचं तुम्ही निरीक्षण करता.

मला आठवतं की थोडं मोठं झाल्यावर आम्ही जास्त वेळ शाळेत थांबण्याची परवानगी मागितली. पण शाळा दुपारी उघडी ठेवता येणार नाही असं आम्हाला सांगितलं गेलं. मला हेही आठवतं की जेव्हा आम्ही नाटक बसवायचो तेव्हा तालमीसाठी कधीकधी शाळेत थांबावं लागायचं. सकाळी वेळ मिळत नसल्यामुळे आम्ही शाळेतच जेवत असू आणि दुपारी तालमीसाठी थांबत असू. मला वाटतं शाळा फक्त सकाळच्या वेळीच असावी, कारण त्यामुळे दिवसभर तुम्हाला अनेक गोष्टी करायला मिळतात, नाही का? शाळा म्हणजे तुमचं संपूर्ण जीवन नसतं, ती तुमच्या जीवनाचा एक भाग असते. इतर अनेक गोष्टी करायच्या असतातच की! हे खरं आहे की चार तास म्हणजे फार नाहीत, पण ठीक आहेत.

मागच्या वर्षी माझ्या काही मित्रांबरोबर मी पेस्टा सोडली, कारण आम्हाला

एखाद्या सामान्य शाळेचा अनुभव घ्यायचा होता. आमचे बाहेरचे मित्र आम्हाला कधीकधी त्यांच्या शाळेबद्दल सांगत असत; शाळेची सुटी संपत आली की ते कष्टी व्हायचे कारण त्यांना गृहपाठ करावा लागायचा. शाळेचं कंटाळवाणं वेळापत्रक पाळावं लागायचं वगैरे. मला हे सगळंच नवीन होतं म्हणून आम्ही ठरवलं की अशा सामान्य शाळेचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यायचा, मी तिथे एक वर्षभर राहिलो. सुरुवातीला तिथे जम बसवणं फारच कठीण गेलं, कारण तुमचं वागणं बोलणं तिथल्या रीतीरिवाजांना धरून नसायचं. आम्ही प्रश्न विचारत असू, पण तसं करणं तिथे प्रस्तुत नव्हतं. सामान्य शाळांमध्ये प्रश्न विचारायचे नसतात, फक्त शिक्षकांचं बोलणं ऐकायचं असतं, वगैरे, अनेक नवख्या गोष्टी समजल्या. मला आठवतं, परीक्षेच्या वेळी मी एका मित्राला मदत केली, अगदी उघडपणे, कोणतीही सावधगिरी न बाळगता किंवा तारतम्य न दाखवता. मी त्याला म्हणालो, “हे तू चुकीचं लिहिलं आहेस.” त्याने एकवार ते पाहिलं आणि तो बोलला, “खरंच की, आता माझ्या लक्षात आलं.” मग आम्ही त्यावर चर्चा केली. हे सर्व आमच्या दृष्टीने स्वाभाविक असलं तरी तिथे स्वीकारार्ह नव्हतं. तो अडचणीत होता म्हणून मी त्याला मदत करणं खरं तर स्वाभाविक होतं, पण... तिथे सगळंच वेगळं होतं. सुरुवातीला आम्हाला खूप अस्वस्थ वाटायचं, नंतर आम्हाला खूप कष्ट घ्यावे लागले. कधीकधी आम्ही पहाटे तीन वाजेपर्यंत जागं राहून गृहपाठ पुरा करत असू, कारण आम्हाला शाळेत शिकवलेलं समजायचं नाही आणि गृहपाठाची सवय नव्हती. पण हळूहळू सगळं जमू लागलं. पहिलं सत्र कठीण गेलं, दुसऱ्यात घडी बसू लागली आणि तिसऱ्यात आम्ही पूर्णपणे रुळलो. पण त्यानंतर मात्र पुढचं वर्ष तिथे काढायचं नाही असं मी ठरवलं. बस झालं, सामान्य शाळा कशा असतात हे अनुभवण्याचा माझा उद्देश सफल झाला होता.

आमच्या कंपूत आम्ही चौघे होतो. त्यातला एक जर्मन आहे, तो जर्मनीला गेला. त्याचे दोन्ही पालक जर्मन आहेत आणि त्याच्या काकांच्या मदतीने तो जर्मनीत सराफीच्या व्यवसायात शिरला. या व्यवसायाची त्याला नितांत आवड होती आणि ‘क्विटो’त एका सराफाकडे त्याने एक वर्षभर या व्यवसायाचा अनुभवही घेतला होता. पण तो सराफ दिवाळखोरीत गेला. त्यामुळे माझ्या मित्राचं जर्मनीला जाणं ओघानेच आलं. दुसरा मित्र पेस्टातच राहिला. तिसऱ्याने शाळा सोडली आणि आता तो ‘एस्ट्यूडिओ लायबर’च्या परीक्षेचा घरून अभ्यास करत आहे. माझ्यापुरतं बोलायचं तर मला काय करायचं आहे हे मी अजून ठरवलेलं नाही.

‘इक्वेडोर’मध्ये अंमली पदार्थांची समस्या आहे. माझे काही मित्र अंमली पदार्थांचं सेवन करतात. पण त्यांच्यातला एकही पेस्टालॉइझीतला नाही. तसंच तिथे कोणी धूम्रपान करत नाही. थोडंफार दारूचं सेवन आहे, पण जास्त नाही. म्हणजे काही मुलं कधीकधी थोडी दारू पितात; पण कोणी दारूदा नाही. ‘इक्वेडोर’मध्ये दारूचं व्यसन प्रचंड आहे, तसं पेस्टालॉइझीमध्ये नाही. तिथे दारूचं फारसं आकर्षण नाही कारण त्यांना कोणत्याही समस्येने ग्रासलेलं नाही. तणावमुक्त व्यक्ती कशाला दारूच्या आहारी जाईल? उगाच गंमत म्हणून उत्सुकतेपोटी थोडी दारू घेतात इतकंच!

रिबेका वाइल्डने तिच्या ‘सेन झुम् अझर्ग’ (लिव्हिंग टू एज्युकेट - शिक्षणासाठी जगणं) या दुसऱ्या पुस्तकाच्या उपसंहारात दिलेल्या सावधानतेच्या सूचनांनी मी हे प्रकरण संपवतो. या सूचना फक्त पेस्टालॉइझीलाच नव्हे; तर या पुस्तकातल्या सर्व शाळांना लागू पडतात.

हल्ली अधिकतर पालक आणि शिक्षक आतापर्यंत ज्या शिक्षणपद्धतीवर अपवादानेच आक्षेप घेतले जात होते तिच्याबद्दल असमाधान व्यक्त करतात. पर्यायी शिक्षणपद्धतींच्या शोधात असताना त्यांच्यापैकी अनेकांच्या कानावर इक्वेडोरमधल्या पेस्टालॉइझी शाळेच्या अनुभवांचे वृत्तांत आले. तेव्हापासून पेस्टालॉइझीच्या धर्तीवर आपणही मुलांना घेऊन शाळा काढण्याची कल्पना त्यांच्या डोक्यात ठाण मांडून बसली आहे. याच कारणास्तव या शाळेची मूळ उद्दिष्टं जरी थेट तुमच्या हृदयाला भिडत असली तरी पेस्टालॉइझीची नक्कल करणं कसं शक्य नाही हे स्पष्ट करण्याची आता वेळ येऊन ठेपली आहे.

आता मला आठवतं की शाळेच्या उभारणीच्या सुरुवातीच्या वर्षांत आमच्याकडे ‘मुलांना घरी पालकांनी त्यांना पेस्टातल्यासारखं वागवलेलं आवडत नाही’ असे वृत्तांत यायचे. हीच मुलं शाळेत अतिशय मोकळी असायची, त्यांची देखभाल करणाऱ्या शाळेतल्या प्रौढांशीदेखील त्यांचं छान जमायचं. तथापि, शाळेतल्या पद्धतीची घरच्यांनी नक्कल केलेली मुलांना खपायची नाही. परंतु शाळेत आम्ही त्यांना तसं वागवणार हे जणू त्यांनी गृहीत धरलं होतं. आपले पालक जसे आहेत तसेच मनापासून वागतात किंवा नाही याचा मुलांना बरोब्बर वास येतो. म्हणजे असं की, पालकांचं मुलांशी होणारं वागणं बोलणं-घराला घरपण देणारा प्रत्येक घराचा जो आत्मा असतो त्यापासून दूर बहिःस्थ झालेलं मुलांना आवडत नाही. उदाहरणार्थ, घरातल्या

वस्तूंची मांडणी आणि सजावट, पालकांची मुलांशी बोलण्याची पद्धत, मुलांना घालून दिलेल्या मर्यादा, मुलांच्या भांडणांत किंवा त्यांना दुखलंखुपलं असता त्यांची बाजू घेऊन त्यांना धीर देण्याची पालकांची पद्धत, मुलांच्या शेजारी गुडघ्यात वाकून बसत त्यांना कवेत घेणं - यांसारख्या प्रत्येक प्रसंगात मुलांना त्यांच्या घराची छाप उमटलेली हवी असायची, पेस्टाची नाही. “उगाचच पेस्टामधल्यासारखं वागू नका” अशी त्यांची प्रतिक्रिया असायची. यावरून स्पष्ट दिसतं की मुलांना आपल्या पालकांशी अस्सल स्वरूपाचं नातं हवं होतं आणि त्यासाठी ती आग्रही होती. कारण मुलांना चुका झाल्या तरी न घाबरणारी, परंतु चुकांमधून शिकणारी मोठी माणसं आवडतात. मुलांना असे पालक हवे असतात जे त्यांच्या मुलांसारखे ‘माणूस’ असतात आणि स्वतःच्या अनुभवांतून शहाणे होतात. थोडक्यात, मुलांना पेस्टाचा मुखवटा घातलेले पालक नको होते, तर त्यांच्या खऱ्या चेहऱ्याचे पालक हवे होते.

हळूहळू पालकांच्या लक्षात आलं की मुलांशी मैत्रीच्या नात्याने वागण्याच्या आणि त्यांना योग्य तो आदर देण्याच्या त्यांना मिळालेल्या सूचना त्यांच्या रोजच्या अनुभवात कणाकणांनी मिसळून इतक्या मुराव्या लागतात की शेवटी त्यांचं वागणं त्या सूचनांवरहुकूम नसून त्यांच्या स्वतःच्या भावना आणि विचार प्रतिबिंबित करणारं वाटावं. परंतु तुम्ही जेव्हा स्वतःच्या वागण्याची जबाबदारी स्वतः स्वीकारता तेव्हाच हे घडू शकतं, ‘कोणाच्या तरी म्हणण्यास मान देण्यासाठी म्हणून’ करण्याचे प्रसंग निर्धाराने टाळावे लागतात. असं जेव्हा खरोखरच घडतं तेव्हा तुमचे अनुभव फक्त तुमचे असतात आणि तुमच्यावर इतरांचे विचार दत्तक घेण्याची वेळ येत नाही.

...

धडाडीच्या आणि जबाबदार व्यक्तींनी पुढाकार घेऊन वेगवेगळ्या ठिकाणी बालशिक्षणाची कामं हाती घेतली तर आम्हाला खूप आनंद होईल. परंतु ती आमच्या ‘पावलावर पावलं टाकणारी’ किंवा आमच्या ‘कल्पनांच्या पायावर उभी केलेली’ किंवा आमच्या ‘कार्याची साक्ष देणारी’ वगैरे असू नयेत. एखाद्या व्यक्तीने ‘वाइल्ड्सनी सांगितल्याप्रमाणे काम केल्याचा’ किंवा ‘वाइल्ड्सचा शिक्षणक्रम पुरा केल्याचा’ दावा केला तर त्या व्यक्तीला इकेडोरमधल्या आमच्या कामाचा अजिबातच अर्थबोध झाला नाही असं म्हणावं लागेल. आमचं कार्य उभं राहिलं आणि विकसित झालं, कारण आमच्या विशिष्ट परिस्थितीनं आमच्या कुवतीनुसार शक्य तितक्या चांगल्या तऱ्हेने आम्ही ते पार पाडलं. आमच्या कार्याचे किंवा कल्पनांचे हस्तांतरण करणं केवळ अशक्य आहे. तसंही, एखाद्या नवीन शिक्षणपद्धतीचा पाया

रचण्याचा आमचा अजिबात उद्देश नाही. कारण कोणतीही एक शिक्षणपद्धती मानवजातीस संपूर्ण न्याय देणारी असूच शकत नाही. आमच्या कामाचा स्वामित्वाधिकार राखून ठेवण्यातही आम्हाला स्वारस्य नाही. जीवनाच्या विविधरंगी छटांचा योग्य तो आदर राखून निर्णय घेणं एवढंच आपण करू शकतो. आणि याच छटा आपल्यात आणि आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीत क्षणोक्षणी बदल घडवून आणतात. जिथे कोणी उत्तम कार्य करत आहेत त्यांच्याशी आपल्या व्यक्तिगत अनुभवांची देवाणघेवाण व्हावी; असं होत असताना आपल्यातल्या वैविध्यातील एकतेचा शोध लागावा आणि अशा रीतीने एकमेकांनी अनुभवातून मिळवलेल्या शिक्षणाचं मोल अधोरेखित व्हावं याहून जास्त आम्हाला काय हवं?

माझं पुस्तक वाइल्ड दांपत्याला त्यांच्या यज्ञकर्माची पावती आणि हुरूप देईल, अशी मला आशा आहे.

९. क्लेनग्रप्प लुफिनजेन

जेव्हा मी डार्टिंटनसारख्या महागड्या खाजगी शाळेत शिकवत होतो तेव्हा एका विशिष्ट मुद्द्यावरून होणाऱ्या टीकेला योग्य उत्तर देऊ न शकल्यामुळे निराश होत असे. त्यावेळी सगळे मला सांगत की उच्चशिक्षित आणि उदारमतवादी पालकांच्या मुलांना स्वातंत्र्य देणं वगैरे ठीक असतं. परंतु स्वमतग्रही प्रमुख असलेल्या कामगार वर्गाच्या कुटुंबांतील मुलांना शाळेतदेखील तशा प्रकारच्या अधिकारवाणीने वागवलं तरच ती आयुष्यात काही साध्य करू शकतात. अशा प्रकारच्या अभिप्रायांनी मी अस्वस्थ होत असे. कारण डार्टिंटनमध्ये सर्वांसाठी आदर्श अशी शिक्षणप्रणाली विकसित होत आहे असा माझा समज होता आणि तिथे अध्यापन करण्याच्या माझ्या निर्णयामागे तो एक प्रमुख विचार होता. समाजातील काही निवडक गटांनाच जे विशेष हक्क मिळतात त्याची मला प्रचंड चीड होती, तरीदेखील डार्टिंटन प्रामुख्याने 'आहे रे' साठी आहे हे मी ठामपणे नाकारू शकत नव्हतो. टीकाकारांना चोख प्रत्युत्तर देण्यासाठी माझ्यापाशी पुरावे नव्हते. बहुधा डार्टिंटनमध्ये मिळणारं शिक्षण खरोखरच स्वयंसिद्ध हुषार मध्यमवर्गीय मुलांसाठी योग्य असावं.

आता मला वाटतं 'क्लेनग्रप्प लुफिनजेन' शाळेने मला हवा असलेला पुरावा दिला असता. ती शाळा 'फक्त खास वर्गासाठी' नव्हती. स्विट्झर्लंडमधील झुरिक विभागाने हाती घेतलेल्या 'स्कूल इन क्लेनग्रप्पेन' (लहान गटांची शाळा) योजनेत तिचा अंतर्भाव झाला होता. शिक्षण क्षेत्रातील धुरीणांनी त्यांच्या योजनेची जी रीतसर ओळख करून दिली त्यातला काही भाग पुढे दिला आहे.

ज्या मुलांना सामान्य किंवा खास शाळांतून व्यक्तिमत्त्वविकास घडवून आणणं शक्य नाही, अशा मुलांना मदत करण्याचा 'लहान गटांच्या शाळेचा' उद्देश आहे. ही मुलं नेहमी शाळेचं वेळापत्रक इतकं विस्कटून टाकतात की

वर्गातली इतर मुलं तसंच शिक्षकांच्या कामाचा फार खोळंबा होतो. इतरांच्या बरोबरीने काम करण्याची त्यांची मुळी कुवतच नसते. शाळेचे डॉक्टर्स, मानसोपचारतज्ज्ञ, बालमनोवैज्ञानिक आणि सामाजिक कार्यकर्ते या सर्वांना त्यांची जबाबदारी घ्यावी लागते आणि बरेचदा त्यांना आधारगृहात प्रवेश मिळवून द्यावा लागतो.

...

'लहान गटांच्या' शाळेची स्थापना कोणत्याही सामान्य किंवा खास शाळे- 'एवजी' झालेली नाही, तर टोकाचं अस्वाभाविक वागणं असलेल्या, भावनिक आणि मानसिक समस्या असलेल्या किंवा अल्पमतीच्या मुलांसाठी सध्या जे मदतकार्य केलं जातं त्याला 'पूरक' बनण्याच्या उद्देशाने झाली आहे. कोणत्याही प्रकारच्या प्राथमिक टप्प्यातील शाळकरी मुलांमध्ये अशी लक्षणे दिसू शकतात. या कारणास्तव ज्या मुलांकडे वैयक्तिक लक्ष देण्याची विशेष गरज असेल त्यांना या शाळेत पाठवलं जातं.

तिथे चार लहान गट बनवले होते. ते एकमेकांपासून खूप वेगळे होते. मुलांचं वय, त्यांच्या विशिष्ट समस्या, शिक्षकांचं व्यक्तिमत्त्व इत्यादी अनेक घटक हे वेगळेपण स्पष्ट करत होते. हे प्रकरण प्रामुख्याने केनग्रप्प लुफिनजेनशी संबंधित आहे. इथली मुलं प्राथमिक शाळांतून आली नव्हती. तर पंधरा ते सतरा वर्षांच्या वयोगटातील होती. एका मुलाच्या आत्मचरित्रात्मक लिखाणातले काही अंश पुढे दिले आहेत. त्यावरून या उपेक्षितांच्या अवस्थेचा अंदाज येतो.

मी बालवाडीतून घरी आलो आणि थेट स्वयंपाकघरात गेलो. तिथे दोन बॅगा भरून ठेवल्या होत्या. आपण कोठे सुट्टी घालवायला जाणार आहोत का अशी मी आईपाशी चौकशी केली. ती म्हणाली की तू सुट्टीवर जाणार आहेस. तेवढ्यात दारावरची बेल वाजली. दारात दोन माणसं उभी होती, एक पुरुष आणि एक बाई. माझ्या आईला रडू आलं.

आम्ही एका आधारगृहात गेलो. आम्ही सोळा मुलं आणि तीन कर्मचारी इतकी माणसं होती. 'मला इथे किती दिवस राहावं लागणार?' असं मी तिथल्या अधीक्षिकेला विचारलं तेव्हा तिने उत्तर दिलं 'फार तर एखादा महिना.'

पण महिना होऊन गेला तरी काहीच घडलं नाही. मलादेखील हळूहळू तिथली सवय झाली होती. माझी आई कशी आहे हे मला जाणून घ्यायचं होतं. पण दोन महिन्यांनंतर माझ्या आईला भेटण्याची मला परवानगी मिळाली.

त्यांनी मला असंही सांगितलं की प्रत्येक महिन्याच्या तिसऱ्या शनिवार-रविवारी माझ्या घरी मला जाता येईल.

घरी गेल्यावर मला खूप बरं वाटलं. संध्याकाळी स्मशानाचे दरवाजे बंद करायला माझे वडील जात, तेव्हा त्यांना मदत करायला मीही जात असे. रविवारी आम्ही फिरायला जात असू आणि मग माझे आईबाबा मला स्टेशनवर घेऊन जात. सुरुवातीला मी दर खेपेला रडत असे. कधी कधी माझी आई मला भेटायला आधारगृहात यायची पण पाऊण तासांच्या वर तिला थांबता येत नसे. कारण बसेसची सोय फारशी चांगली नव्हती.

माझी नेहमी इतरांशी भांडणं व्हायची. बहुधा माझ्या वयाच्या मुलांशी माझी मारामारी व्हायची. मग तो मुलगा अधीक्षिकेकडे जायचा आणि माझ्याविषयी तक्रार करायचा. तेव्हा मला कर्मचारीकक्षात जावं लागायचं आणि अधीक्षिकेकडून चोप मिळायचा. मला रडू कोसळायचं. माझ्या घरी जायला मला मिळेल या आशेवर मी असायचो. पण माझं स्वप्न अपुरंच राहायचं. मला मुकाट्याने तिथे रहावं लागत होतं.

रात्री अंधरुणात मी माझं डोकं इकडून तिकडे असं सारखं हलवत असे. मग अधीक्षिका यायची आणि मला मारायची आणि 'डोकं हलवणं थांबव' असं मला खेकसून सांगायची. या सगळ्या प्रकाराने मी इतका घाबरून जात असे की मला रात्रभर झोप लागायची नाही. कधी कधी मी पुढून मागे डोलायचो. तेव्हा माझ्या डोक्यावर पुस्तक भिरकावलं जायचं. मी इतक्या जोरात किंचाळायचो की अधीक्षिका माझ्यापाशी येऊन 'मी का बोंबलतो' असं रागाने विचारायची. माझ्या डोक्यावर पुस्तक फेकलं गेलं असं मी तिला सांगितलं तर म्हणायची, 'अजिबात हालचाल न करता पडून रहा म्हणजे तुझ्या अंगावर कोणी पुस्तक फेकणार नाही.'

जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतसा मी बरेचदा पळून जाऊ लागलो. त्या भिकार जागी राहाण्याचा मला वैताग आला होता.

दहा वर्षांनंतर त्याला आधारगृह सोडावं लागलं, कारण त्याच्याबद्दलच्या अहवालाप्रमाणे त्याचं वागणं 'असह्य' झालं होतं. 'अपंगांना निवारा देणाऱ्या कार्यशाळेत' त्याची रवानगी करावी, अशी शिफारस केली गेली होती. पण त्याऐवजी एका सामाजिक कार्यकर्त्याने त्याला क्लेनग्रुप लुफिनजेनमध्ये आणलं.

यावरून दिसून येईल की लुफिनजेनमधले विद्यार्थी विशेष हक्क प्राप्त झालेल्या उदारमतवादी मध्यमवर्गीय कुटुंबातूनच येतात असं नाही. डार्टिंग्टनमधल्या कार्यपद्धतीबद्दल ज्यांना आकस होता ते म्हणून की डार्टिंग्टनमध्ये, सर्व काही आखीवरेखीव असेल तरच, काही प्रगती करता येते. तसं काहीच त्यांना लुफिनजेनमध्ये आढळलं नाही. आणखी एका मुलाने लुफिनजेनमधल्या त्याच्या वास्तव्यातल्या पहिल्या काही दिवसांबद्दल लिहिलं आहे, ते असं :

आज मला या शाळेत येऊन एक आठवडा झाला. इथलं सगळं पूर्णपणे वेगळं आहे. मी गेली दहा वर्षं शाळेत जातो पण इथे ज्या मजेत मी आठवडा घालवला तसा आजपर्यंत कधीही गेला नाही. माझ्यासाठी शाळा हे एक मनस्ताप देणारं ठिकाण होतं. शाळेचा मी खरोखरच धसका घेतला होता. पण मला आता इथे येऊन फक्त आठच दिवस झालेत तरी मला पहिल्यापासून खूप छान वाटतं. अर्थात अजूनही मी जेव्हा मला बोलावंच लागतं तेव्हाच बोलतो. नवीन जागी मी नेहमी असं करतो. "तू देखील काहीतरी बोल ना," असं मला जेव्हा इतर विद्यार्थी म्हणतात तेव्हा मला त्याचा अजिबात त्रास होत नाही. पूर्वी असं कोणी मला म्हटलं असतं, तर शरमेने जमिनीच्या पोटात गडप व्हावं असं मला वाटलं असतं. पण ही शाळा वेगळीच आहे, म्हणजे अशी शाळा असू शकते यावर माझा विश्वासच बसत नाही. मला ही शाळा खूप खूप आवडते. असं वाटतं की इथे घड्याळाचे काटे उगाचच भराभर धावतात; त्यांनी जरा हळू चालावं. मी इथे एकटाच बसून इतर काय करतात ते बघत असतो तेव्हादेखील मला आपण कोणाला नकोसे आहोत असं वाटत नाही. पण अगोदरच्या शाळेत मात्र नेहमी तसं वाटत राहायचं. आज संबंध दिवसात आम्ही काय केलं, तर सकाळी न्याहारी घेतली आणि सूक्ष्मदर्शक यंत्रातून थोडंफार पाहिलं. त्यावेळी नकळत मी या शाळेची माझ्या अगोदरच्या शाळेशी तुलना करू लागलो; गेल्या दहा वर्षांत मी काय शिकलो याचा विचार करू लागलो आणि मी निष्कर्ष काढला की तिथे मी लिहायला शिकलो आणि आपण अभ्यासात सर्वांच्याहून 'ढ' असल्यामुळे नेहमी गप्प बसावं हे शिकलो. खरं तर मला अभ्यासातलं थोडंफार माहीत होतं पण माझ्या वयाच्या इतर मुलांपुढे मी नेहमी कमी पडत असे. या शाळेत मला असं दिसलं की इथे तुमचं वय किंवा तुम्हाला कितपत येतं या गोष्टीकडे फारसं लक्ष दिलं जात नाही. आयुष्यात प्रथमच मला शिकावंसं वाटतंय. यापूर्वी शिकायचं म्हटलं की माझ्या पोटात गोळा यायचा. आपण शिकू शकू असाही विश्वास वाटतोय. पूर्वी माझ्या भोवतालचं आणि माझं अस्वस्थ मन

‘तुला शिकणं कधीच जमणार नाही’ असं मला सांगायचं. मला वाटतं जेव्हा तुमचं मन प्रसन्न असतं तेव्हाच तुमचं शिकण्यात मन लागतं.

क्लेनग्रुप लूफिनजेनच्या शिक्षकाचं नाव जूर्ग जेगे होतं. झुरिकमध्ये १९४३ साली जन्मलेल्या जूर्गच्या अध्यापनाची सुरुवात एका सामान्य शाळेत झाली. परंतु १९७१ मध्ये त्याने एम्ब्राक खेड्यात रेमेडियल वर्ग (एखादी गोष्ट शिकण्यास वेळ लागणाऱ्या लोकांना मदत करणारे) घेण्याचं अखंड व्रत घेतलं. तिथे असताना त्याने ‘डूमहेट इट लेर्नबार’ (Dummheit ist lernbar), ज्याचं स्वैर भाषांतर ‘मूर्खपणा शिकण्याजोगा असतो’ असं करता येईल, या शीर्षकाचं पहिलं पुस्तक लिहिलं. या पुस्तकाच्या एक लाखाच्यावर प्रती विकल्या गेल्या. प्रत्येक वर्षाच्या अखेरीस त्याला विद्यार्थ्यांचं मूल्यमापन करावं लागायचं. त्यासाठी खूप चांगली, चांगली, समाधानकारक किंवा असमाधानकारक अशा श्रेणी आखून दिल्या होत्या. जूर्ग नेहमी सर्व मुलांना चांगली श्रेणी देत असे. अखेर शिक्षणाधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास ही गोष्ट आली आणि त्यांनी तिला हरकत घेतली. त्यावर जूर्गने सडेतोडपणे सांगितलं की मुलांचे अहवाल लिहिणं हा त्यांचा प्रांत आहे. त्यामुळे त्यात इतरांनी नाक खुपसू नये आणि अधिकारी जर त्याच्या कामावर नाराज असतील तर त्यांनी त्याला खुशाल नोकरीवरून काढावं. या खडाजंगीनंतर जूर्गचं ‘डूमहेट इट लेर्नबार’ पुस्तक प्रसिद्ध झालं. तेव्हापासून जूर्गला त्याला हवे तसे अहवाल लिहिण्याची परवानगी मिळाली.

त्याच्या पुस्तकात जूर्गने शिक्षणातील समस्यांचं सर्वसामान्य विश्लेषण केलं आहे.

१. आजच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक वातावरणात बुद्धी पूर्वजांकडून वारशाने येते की कमावलेली असते या प्रश्नावर अहमहमिकेने जितकी चर्चा झाली असेल तितकी इतर कोणत्याही प्रश्नावर झाली नसावी. परंतु ही चर्चा शास्त्रीय आणि राजकीय दृष्टिकोनांतून कितीही आकर्षक वाटत असली तरी प्रत्यक्षात ती जवळजवळ अर्थशून्यच आहे. मुलांनी त्यांच्या जन्मजात बुद्धिमत्तेची मर्यादा गाठण्याचा धोका घेण्याआधीच इतर अनेक बंधनं त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासावर प्रभाव पाडतात.
२. या बंधनांचं स्वरूप महत्त्वाचं असतं. स्थूलमानानं त्यांचे दोन प्रकार असतात - सामाजिक-सांस्कृतिक बंधनं आणि मानसशास्त्रीय बंधनं. दोन्ही एकमेकांवर परिणाम करणारी असतात आणि काही प्रमाणात एकमेकांवर मात करणारीही असतात.
३. वरील विधानाचं ‘मूठ विद्यार्थ्या’च्या समस्येच्या बाबतीत महत्त्व

असं की त्यांच्या शाळेतल्या कामगिरीवरून ती मंदबुद्धीची आहेत असा निष्कर्ष कधीही काढता येत नाही. बुद्ध्यंक मोजण्याची कोणत्याही प्रकारची चाचणी देखील तितकीच निष्प्रभ असते. विद्यार्थ्यांची सामाजिक-सांस्कृतिक तसेच मानसिक पार्श्वभूमीच अखेर निर्णायक ठरते.

४. याचा अर्थ ‘पूर्णतः’ मानसिक मर्यादा नसतातच असं नाही. परंतु जेव्हा सरसकटपणे ‘मूर्ख’, ‘मतिमंद’ किंवा ‘माफक प्रमाणात शिकण्यास असमर्थ’ इत्यादी शब्दप्रयोग, विद्यार्थ्यांनी त्याच वर्गात पुन्हा एक वर्षभर बसावं किंवा त्याची खास वर्गात रवानगी करावी असे अभिप्राय देताना, अतिशय सहजपणे वापरले जातात तेव्हा त्यांचा जोरदारपणे जाहीर निषेध करायला हवा.

सामाजिक-सांस्कृतिक समस्या

१. भाषेच्या अडचणीचं उदाहरण सर्वश्रुत आहे. या विषयावर अमाप संशोधन झालेलं आहे आणि निर्णायक स्वरूपाचे निष्कर्षही निघाले आहेत. त्यामुळे या मुद्द्यावर आणखी चर्चा करण्याची आवश्यकता नाही.
२. भाषेची अडचण हे सुस्त, नीरस आणि दुबळ्या सांस्कृतिक वातावरणाचं ढळढळीत लक्षण आहे आणि त्याचा थेट परिपाक आहे.
३. भाषेच्या अडचणींचा आणि व्यक्तिगत नात्यांचा फार जवळचा संबंध आहे. मनात दाटून येणाऱ्या भावना, निर्माण होणारे गोंधळ इत्यादी शब्दांत व्यक्त न करता आल्यामुळे इतरांच्या लक्षात येत नाहीत.
४. यावर कडी म्हणून बऱ्याच मुलांच्या बाबतीत शिक्षणाविषयी उघडउघड तिरस्काराची पार्श्वभूमी असते.
५. मुलांच्या शाळेतील कामगिरीविषयी जेव्हा काही प्रश्न निर्माण होतात तेव्हा पालक योग्य ती मदत करण्यास असमर्थ असतात.

मानसिक समस्या

१. मुलांच्या मानसिक विकासासाठी सुरक्षितता, निर्धास्तपणा, प्रेम आणि गुणांची कदर या त्यांच्या मूलभूत गरजा भागाव्या लागतात. बालवयात जर त्यांची या गोष्टींची भूक शमवली गेली नाही किंवा थोडं मोठं झाल्यावर त्यांना पुन्हा या बाबतीत भुकेलं ठेवलं तर मुलांवर मानसिक दुष्परिणाम होतात.

२. सकारात्मक : जर या गरजा भागल्या तर मुलं आपल्या आयुष्याचा लगाम आपल्या हातात घेण्यास उद्युक्त होतात. (आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता आणि मानसिक परिपक्वता साधण्याची धडाडी दाखवतात.)

नकारात्मक : जर त्यांच्या या गरजा अजिबात भागल्या नाहीत किंवा अर्धवट भागल्या तर मुलं आत्मविश्वास पूर्णपणे गमावून बसतात किंवा सैरभैर होतात. बऱ्याच मुलांच्या बाबतीत खरोखरच असं होतं की प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःची अशी ओळख असते हेच त्यांना ठाऊक नसतं.

३. सकारात्मक : जर इतरांनी मुलांना स्वीकारलं आणि त्यांच्या स्वयं-विकासाच्या प्रयत्नांना बळकटी दिली तर मुलांमध्ये आशावादी आत्मविश्वास येतो. ती सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगणारी उमद्या व्यक्तिमत्त्वाची बनतात आणि आयुष्याचा आनंद घेतात आणि या सर्वांचा पाया असतो व्यक्तीव्यक्तीमधील सुदृढ आणि संपन्न नातेसंबंध.

नकारात्मक : एखाद्या मुलाने आत्मविश्वासाने जरी नाही तरी दबकत का होईना पण स्वतःची वेगळी ओळख जपण्याचा क्षीण प्रयत्न केला तर त्याला ती मिळते, परंतु मिळते, ती नकारात्मक रीतीने. सगळे त्याच्यावर सतत ओरडत असतात, त्याची खिल्ली उडवत असतात, त्याला शिक्षा करतात वगैरे. त्यावर मुलाकडून मिळणाऱ्या प्रतिक्रियाही 'कमालीच्या आक्रमकतेतून बचाव' इथपासून स्वतःलाच जीवन-विन्मुख बनवण्यापर्यंत अनेक प्रकारच्या असू शकतात.

जेणेकडे येणाऱ्या शाळेतील नापास विद्यार्थ्यांचे प्रश्न सोडवण्याचा जेणेचा पहिला उपाय असायचा - 'त्या मुलांना त्यांचा हरवलेला आत्मविश्वास परत मिळवण्यात मदत करण्याचा' आणि दुसरा असायचा - 'अनेक पद्धतींनी त्यांचा उत्साह वाढवण्याचा.' त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी सांगितलेल्या गोष्टींवरून पुनःपुन्हा हेच दिसून येतं की 'मूर्ख' समजल्या जाणाऱ्या मुलांना मूर्ख बनायचं नसतं. परंतु परिस्थिती त्यांना तसं घडवते, 'दुष्ट' मुलाला दुष्ट बनायची हौस नसते परंतु परिस्थिती त्याला तसं बनण्यास भाग पाडते. उद्धट, चोर, पुंड मुलांना परिस्थिती जन्म देते. समाजाला 'असह्य' वाटणारी मुलं भोवतालच्या परिस्थितीची उत्पादन आहेत. याची काही उदाहरणं अशी आहेत :

मी जेव्हा भुरट्या चोऱ्या करू लागलो तेव्हा मला वाटलं होतं की मला हे कधीतरी थांबवायचं होतं. परंतु ते शक्य नव्हतं कारण मला त्याचं व्यसन लागलं होतं हे लक्षात येताच माझा भीतीने थरकाप उडाला. "यापुढे चोरी करणं तुला कधीही थांबवता येणार नाही" हे शब्द माझ्या कानांत जणू उकळत्या तेलासारखे पडले आणि मी पार होरपळून निघालो. माझं मन सतत स्वतःला दोष देत होतं, 'तू चोर आहेस, जन्मभर चोरच रहाणार आहेस आणि चोर म्हणूनच मरणार आहेस. तुझ्या माथ्यावरचा 'चोर' हा शिक्का कधीही पुसला जाणार नाही.' कोणाच्याही डोळ्यांत सरळ बघण्याची माझी हिंमत नव्हती. मी गुन्हेगार बनण्याच्या मार्गावर होतो. एक ना एक दिवस आपली रवानगी तुंग्यात होणार या कल्पनेने मी इतका हादरलो की जगापासून तोंड लपवू लागलो.

मोठ्याने हसत मी दरवाजापाशी गेलो आणि सर्वांना ओरडून सांगितलं, 'गायीने तिच्या गोट्या हरवल्या' आणि इतक्या जोरात दार आदळलं की कानठळ्या बसल्या. तुम्हाला सांगतो, 'त्या क्षणाला मी पूर्ण बदललो होतो. मी होतो तसा राहिलो नव्हतो, क्रूर रानटी जनावर झालो होतो. सदसद्विवेकबुद्धी नावाची चीजच माझ्यात उरली नव्हती...' आता मला आश्चर्य वाटतं की हे असं घडलंच कसं?

शिशुवर्गात असतानाच मला समजलं होतं की मी दुष्ट, विध्वंसक वगैरे काहीतरी आहे. माझ्या मनावर तसं पुनःपुन्हा बिंबवलं गेलं. आता माझ्या डोक्यात अचानक एक कल्पना आली, जर माझ्यात खरोखरच असे अभद्र गुण सुप्तपणे आहेत तर त्यांना बाहेर का आणू नये? तसं का वागू नये?

'उनाड, वाह्यात, दुर्वर्तनी' असा माझ्यावर शिक्का बसण्याअगोदर मी कसा होतो हे समजून घेण्याची इतरांना संधीच मिळाली नाही. त्यामुळे काहीही चुकीचं घडलं की थेट माझ्यावरच संशय घेतला जायचा; कुठे रबर चोरीला गेला किंवा फळ्यावर खरडलं गेलं किंवा असंच कोणी काही केलं तरी बोट माझ्यावर रोखलं जायचं आणि सर्वांत दुर्दैवी गोष्ट म्हणजे मी चुकीचं काहीच केलेलं नसलं तरी मला नेहमीच अपराधी वाटायचं. माझ्या हातून एखादी चूक झाली तर सगळीकडून माझ्यावर उपदेशाच्या डोसांचा मारा व्हायचा. त्यामुळे जास्तच चुका व्हायच्या. मी गणितात कच्चा राहिलो, भाषेत कच्चा राहिलो, संगीतात मागे पडलो. थोडक्यात, मी आत्मविश्वास गमावून बसलो.

मग मी खरोखरच चोऱ्या करू लागलो, धूम्रपान करू लागलो. खोटं बोलू लागलो आणि त्यामुळे अभ्यासातली अधोगती वाढतच गेली.

ही मुलं स्वेच्छेने आता आहेत तशी बनलेली नाहीत. त्यांना जर योग्य मदत मिळाली तर तीदेखील समंजस, इतरांना सहकार्य देणारी, इतरांच्या भावनांना मान देणारी बनू शकतात आणि त्यांची तशी इच्छाही असते. परंतु अशी योग्य मदत देणं तितकं सोपं नसतं. जेणेने नातेसंबंध सुधारण्यासाठी करावयाच्या उपचारांवर चर्चा केली आहे. त्यातील एक उतारा खाली दिला आहे. त्याने चर्चेच्या सुरुवातीला जर्मन शिक्षणतज्ज्ञ एच. जे. गम्म यांचं म्हणणं उद्धृत केलं आहे.

गम्म म्हणतो - “जो विद्यार्थी सतत प्रतिकार करत असतो त्याच्याकडे दुर्लक्ष करायचं असतं. जे मूल आपल्या भावनांना दडपून ठेवतं, कोषात जातं त्याला आवरणं कालांतराने अशक्य होऊन बसतं. एखाद्या तरुण मुलाशी कोणी सौहार्दाने बोललं आणि नंतर तो मुलगा त्या व्यक्तीशी उद्धटपणे वागला किंवा चारचौघांदेखत त्याने त्या व्यक्तीने देऊ केलेली मदत झिडकारली किंवा तिची खिल्ली उडवली तर माझ्या मते लवकरच त्या मुलाला अशा ‘मोठ्या मनाच्या वडीलधाऱ्या’ मंडळींच्या रोषाला सामोरं जावं लागतं.’ या म्हणण्यातील नेमकेपणा प्रत्यक्षात आपल्या दैनंदिन व्यवहारातून सतत अधोरेखीत होत असतो. असंख्य वर्गातून एका कोपऱ्यात एखादं मूर्ख (उद्धट, हेकेखोर किंवा असंच काहीतरी) मूल बसलेलं असतं. शिक्षकाने त्याच्यावर आपल्या उपचार पद्धतीस योग्य नमुना या दृष्टीने महिनाभर किंवा थोडा जास्तच काळ लक्ष केंद्रित केलेलं असतं. परंतु शिक्षकाचे उपचार निष्प्रभ ठरतात, मूल प्रतिकार करतं आणि ते पूर्वीइतकंच मूर्ख, उद्धट, हेकेखोर रहातं. शिक्षक प्रयत्न सोडून देतो. (पालुपद : माणसाला शक्य असेल तेवढं करण्याचा मी अथक प्रयत्न केला.) शिक्षकाच्या अपयशाचं मूर्तिमंत उदाहरण म्हणून कदाचित अशा मुलाचा तिरस्कारही केला जातो. बहुधा साध्या शाळेतून खास (व्यंग असलेल्या मुलांसाठी असलेल्या) शाळेत, तिथून आधारघरात आणि पुढे बालसुधारगृहात (मुद्दामच टोकाचं उदाहरण दिलं) अशी ही मुलं चेंडूसारखी टोलवली जातात. अशा मुलांमध्ये बहुतेक सर्वांच्या आयुष्यात काजळी धरलेल्या आणि मिणमिणता प्रकाश देणाऱ्या रस्त्यावरील दिव्यांसारखा काही व्यक्तींनी पाच-सहा आठवड्यांच्या अल्प काळासाठी सकारात्मक नातं निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. परंतु मुलांनी प्रतिकार करताच प्रतिक्रिया म्हणून ही उपचारपद्धती रोगनिवारक नसल्याचा निर्वाळा देण्यात येतो. खरं तर उलटपक्षी, नातेसंबंधांवर उपचार करण्याच्या पद्धतीत अशा सतत प्रतिकार

करणाऱ्या मुलांकडे उत्साहाने लक्ष पुरवायला हवं. कारण असा प्रतिकारच सुदृढ नात्यासाठी आवश्यक असलेला महत्वाचा घटक ठरू शकतो.”

अंमली पदार्थांच्या आहारी गेलेल्या एका मुलाला द्याव्या लागलेल्या दीर्घकालीन मदतीची कथा जेणे नेहमी सांगत असतो : त्याने त्या मुलाला अनेक नोकऱ्या मिळवून दिल्या. अनेक ठिकाणांहून उपचार मिळवण्याची व्यवस्था केली. स्वतःच्या घरात रहायची परवानगी दिली. त्याने नव्याने आयुष्याला सुरुवात करावी म्हणून त्याची कर्जे फेडली. त्याचं धडधडीत खोटं बोलणं, उठसूट आरोप करणं, चोऱ्या करणं, सगळं सहन केलं. ‘इथे प्रश्न सद्वर्तनाचा नाही. इथला प्रश्न वेगळाच आहे, खरं तर अखड्या आयुष्याचा आहे. माझ्या किंवा माझ्या वाचकाच्या आयुष्याप्रमाणे एकदाच मिळणाऱ्या मौल्यवान आयुष्याचा आहे. एक समृद्ध आणि आनंदी आयुष्य जगण्याची त्याला देखील संधी होती. पण त्या आयुष्याला जपणाऱ्या आणि आधार देणाऱ्या नातेसंबंधांच्या अभावी त्याला कधी उभारी येऊ शकली नाही.’

जेणे त्याच्या लिखाणात अशा प्रकारच्या उदाहरणांसाठी ‘विषाऐवजी नातेसंबंध’ असा शब्दप्रयोग वापरतो. विद्यार्थ्यांशी जवळीक साधणं, नातं जोडणं, त्यांच्यावर विश्वास ठेवणं आणि तसा तो ठेवला आहे हे त्यांना दाखवून देणं इत्यादी त्याच्या कामाची महत्वाची अंगं होती.

परंतु नवीन नातेसंबंध निर्माण करण्याबरोबरच जेणे इतर अनेक प्रकारे मुलांचे स्फूर्तीस्थान होता. त्याची यशोगाथा बरेचदा आपल्याला हेलावून सोडते. मागे पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी असणारं प्रमाणित खास शिक्षण न घेता त्याच्या विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या शैक्षणिक कारकीर्दीत जे अचंबित करणारे बदल घडवून आणले ते स्पष्ट करणारं एक उदाहरण देतो. एका विद्यार्थ्याने नाट्यशाळेत दिलेल्या अनेक भेटींचा त्यानेच लिहिलेला वृत्तांत उद्धृत करतो.

मी माझ्या आयुष्यातलं पहिलं नाटक झूरिकमध्ये पाहिलं. Lumpaziragabundus (Nestroy) या नाट्याचा तो आविष्कार होता. त्या वेळी म्हणजे तीन वर्षांपूर्वी रंगभूमी आणि नाट्याभिनयाविषयी माझं फारसं चांगलं मत नव्हतं. अर्थात नाटक बघताना मला मजा आली. आम्ही खूप हसत होतो. त्यातले तीन भटके मला फार आवडले. पण त्यावर फारसा विचार करावा असं मला त्यात काही आढळलं नाही.

आम्ही बरेचदा थिएटरमध्ये जाऊ लागलो. तिथे जे पाहात असू त्यावर चर्चा करायला शिकलो. हळूहळू माझ्या लक्षात आलं की नाटक म्हणजे नुसतीच मजा आणि छान छान देखावे नाहीत तर नाटककाराला नाटकातून

काहीतरी सांगायचं असतं किंवा लोकांनी त्याच्या नाटकातून ते शोधावं अशी त्याची इच्छा असते. उदाहरणार्थ, जग जसं असायला हवं तसं नसतं आणि काही लोकांना मुद्दामच दडपलं जातं. पीडितांनी आपल्यावरील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला पाहिजे पण त्यांच्या ते लक्षात येत नाही. असंही म्हणता येईल की ते अन्याय सहन करायला शिकले आहेत. कारण त्यांना असं वाटतं की ते हतबल असल्यामुळे तेवढंच त्यांच्या हाती आहे.

गेले काही दिवस मी स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल विचार करू लागलो. बादेनमध्ये मी 'मिरांडोलिना' नाटकाचा प्रयोग पाहिला. हे नाटक २२० वर्षांपूर्वी लिहिलेलं आहे हे ऐकून खूप आश्चर्य वाटलं. नाटककार कार्लो गोल्डोनीला दाखवून घ्यायचं होतं की स्त्री केवळ पुरुषाला शय्यासोबत देणारी आणि कामसू पण मूर्ख, घरकाम करणारी बाई नसते. या नाटकातील घरमालकीण मिरांडोलिना बुद्धिमान, विनोदचतुर, समजूतदार आणि जीवनाचा आनंद घेणारी स्त्री आहे. ती सुंदरही असल्यामुळे अनेक उच्चपदस्थ तिला मिळवण्याच्या प्रयत्नांत असतात. पण तिला त्यांच्यात पैसा आणि सत्ता यांपलीकडे कोणतेच वेगळे गुण दिसत नाहीत. त्यामुळे ती त्या सर्वांना अन्वहेरते आणि एका साध्या पण तिच्या दृष्टीने लायक अशा तरुण वेटरच्या प्रेमात पडते.

आणखी एक उदाहरण - 'ॲन एनिमी ऑफ द पीपल' हे इब्सेनचे नाटक. एका पर्यटक निवासाचा डॉक्टर, डॉ. स्टॉकमन जाहीर करतो की तिथल्या आरोग्यकेंद्रात सपशेल उलटे परिणाम घडत होते. ते समस्येच्या खोलात शिरतात आणि त्यांना तिथलं पाणी दूषित असल्याचा शोध लागतो. पाण्याचे नवीन पाइप घालण्यासाठी आरोग्यकेंद्र दोन वर्षांसाठी बंद ठेवावं लागणार असतं. पण मग त्यामुळे पर्यटकांचा ओघ आटण्याची भीती असते. आणि ते निवासाच्या मालकाच्या धंद्याच्या दृष्टीने घातक ठरलं असतं. डॉ. स्टॉकमनने त्याच्या कार्यक्षेत्रातलं असं काही शोधून काढलं होतं ज्याचा योग्य निवाडा करण्यास केवळ तोच समर्थ असतो. खेड्यातल्या लोकांना त्याच्या विषयातलं फारसं समजत नसल्यामुळे ते त्याचं शत्रुत्व पत्करतात. भोवतालच्या परिस्थितीत कोणतीच खोट सापडत नसल्यामुळे त्यांचा सगळा रोष डॉक्टरवर काढतात आणि नेमकं इथेच तुम्हाला सगळं काही स्पष्ट दिसू लागतं. जेव्हा एखादी व्यक्ती सत्य कथन करते आणि ते सत्य कटू असतं आणि ते कटू सत्य बहुतांश लोकांच्या किंवा काही मोजक्या वजनदार लोकांच्या पचनी पडत नाही तेव्हा त्यांना ते स्वीकारावयास लावणं कठीण जातं.

एकंदरीत मला रंगभूमीबद्दल असं म्हणायचं आहे : तिने मला आतापर्यंत

न दिसलेल्या अनेक गोष्टी माझ्या नजरेसमोर आणल्या. तुम्ही स्वतः डोकं वापरायला शिकता. जगात सगळंच काही आलबेल नाही, बरंच काही चुकतंय हे तुमच्या ध्यानी येतं. रंगभूमीकडून आनंद तर घ्यायचा असतोच; परंतु तिच्याकडून मिळालेल्या विचारधनाचा योग्य विनियोग करण्यासाठी अधिक परिश्रम घ्यायचे असतात. ज्या गोष्टींबद्दल आतापर्यंत तुम्हाला काहीच देणंघेणं नव्हतं. त्या गोष्टीत तुम्ही रस घेऊ लागता. मुख्य म्हणजे तुम्ही स्वतःबद्दल विचार करू लागता.

वरील परिच्छेद इतक्या ठामपणे लिहिणारा कोणी उच्चमध्यमवर्गीय पालकांचा आत्मविश्वासाने वावरणारा मुलगा नाही. एम्ब्रॅचच्या साँडरक्लासे शाळेतील समस्याग्रस्त मुलांच्या वर्गात शिकणाऱ्या मुलाने तो लिहिला आहे. सर्वसामान्य शिक्षकांनी त्याला शिकवण्यास जवळजवळ अशक्य विद्यार्थी म्हणून अन्वहेरला होता.

साँडरक्लासेमधील नोकरशाहीच्या कटकटींना सतत तोंड देण्याला कंटाळून १९७७ मध्ये जेगेने ती शाळा सोडली आणि तो क्लेनग्रप्पमध्ये आला. नाहीतरी साँडरक्लासेमधल्या त्याच्या अखेरच्या दिवसांत ती शाळा मूळ जागेतून एका मोकळ्या शेताच्या ठिकाणी हलली होती आणि तिचं सामान्य शाळेत रूपांतर झालं होतं.

क्लेनग्रप्पमध्ये जेगे एकुलता एक शिक्षक होता, कारण तिथे कधीच सहाहून जास्त विद्यार्थी नव्हते. परंतु प्रत्येकाची पार्श्वभूमीच अशी होती की त्यांच्याकडे जातीने लक्ष देणं, त्यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभं रहाणं आणि त्यांच्याशी दृढ नातं जोडणं अत्यावश्यक होतं. साँडरक्लासेमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी शैक्षणिक अपयश हा एकच निकष होता. परंतु क्लेनग्रप्पमध्ये मुलांच्या वागण्याविषयीच्या समस्यांकडेदेखील लक्ष पुरवलं जायचं. दोन विद्यार्थी तर चक्क जेगेच्या घरात राहात होते.

जेगे राहात होता त्याच्या जवळच्या खेड्यात एका घरात शाळा होती. त्याच घरात एक मातीची भांडी बनवणारा आणि एक खेळणी बनवणारा असे दोन कारागीर राहात होते. त्या दोघांची स्वतःची वर्कशॉप्स होती आणि तिथे क्लेनग्रप्पच्या विद्यार्थ्यांना केव्हाही प्रवेश करण्याची मुभा होती. त्यांच्यापैकी कुंभाराचं काम करणारा, जेगेच्या अगोदरच्या शाळेचा माजी विद्यार्थी होता. घरातली कॉमन रूम सर्वांसाठी खुली होती. वरच्या मजल्यावर दोन खोल्या होत्या. एका खोलीत मेज व्यवस्थित मांडून ठेवले होते. दुसरी खोली हस्तकलेचे आणि प्रात्यक्षिकांचे अर्धवट राहिलेले नमुने आणि साहित्य साठवण्यासाठी राखून

ठेवली होती. स्वच्छतागृहाजवळ डागडुजी करून तयार केलेली सुतारकामाची खोली होती. घराला मोठी बाग होती आणि तिथे खूप जुने वृक्ष होते.

शाळेचा प्रत्येक दिवस वेगळा असायचा. परंतु दिवसाचा पहिला कार्यक्रम मात्र न चुकता न्याहारीचा असायचा. सर्व जण गोल करून बसायचे आणि खाण्या-पिण्यात व गप्पांत मस्त रंगून जायचे. मनसोक्त न्याहारी झाल्यावर आता दुसरं काही करायला हवं असं जेव्हा वाटायचं तेव्हाच सर्व जण तिथून हलायचे. कोणाला कसली मदत हवी असेल तर ती द्यायला जेगे सहसा हजर असायचा. परंतु कधी कधी एखाद्या विद्यार्थ्याला नोकरीत उमेदवार म्हणून लावण्याची खटपट करायला किंवा कार्यालयीन कामासाठी तो शाळेबाहेरही असायचा. पण तो नसला तरी शाळेचं दैनंदिन कामकाज चालू असायचं.

कालांतराने जूर्ग जेगेने १९८५ मध्ये ल्यूफिनजेनदेखील सोडलं. कारण त्याच्या लक्षात आलं की त्याच्या विद्यार्थ्यांनी कितीही चांगली प्रगती केली तरी 'शैक्षणिक समस्याग्रस्त मुलं' हा त्यांच्यावर बसलेला शिक्का काही पुसला जात नव्हता आणि त्यामुळे त्यांना नोकऱ्या मिळणं कठीण व्हायचं. जेगेने नंतर मेटॅलात्स नावाची स्वतंत्र संस्था सुरू केली. ज्यांच्या आयुष्याची सुरुवात समाधानकारक झालेली नाही अशा व्यक्तींना सुरक्षितता, आधार, स्फूर्ती, प्रशिक्षण आणि नोकरीत उमेदवारी मिळवून देण्याचं काम जेगेची संस्था करते.

मी एप्रिल १९९५ मध्ये पाच दिवस मेटॅलात्समध्ये राहिलो आणि संस्थेचं काम पाहून थक्क झालो. एका बऱ्यापैकी मोठ्या खेड्याच्या वेशीपाशी असलेल्या देखण्या आणि विस्तीर्ण कारखान्याच्या दुसऱ्या मजल्यावरील काही भागात मेटॅलात्सचं कार्यालय आहे. मला वाटतं तिथे पूर्वी कापसाचे धागे बनवले जात असावेत. कारखान्याचा बराचसा भाग अजूनही रिकामाच आहे. परंतु विविध प्रकारच्या लहानसहान कार्यालयांनी काही भाग व्यापलेला आहे. मेटॅलात्सने आणखी एक जागा भाड्याने घेतली आहे. तिथे एका खेळाच्या लहान हॉलएवढ्या जागेत कुंभारकाम (पॉटरी) शिकता येते आणि रंगकमीसाठी एक कार्यशाळा आहे. ती रंगभूमीशी संबंधित निर्मितीच्या उपक्रमांसाठी पुरेशी आहे. खेड्यापासून एका मैलाच्या अंतरावर हमरस्त्यावर एक घर आहे. तिथे तळमजल्यावर जेवणाची सोय केलेली आहे. एक छोटेखानी स्वयंपाकघर आहे, दोन भोजनाच्या खोल्या आहेत. तिथे भरपूर उजेड आणि प्रसन्न वातावरण असतं. मी भेट दिली तेव्हा ती जागा अनेक मुद्रित चित्रांच्या फ्रेम्सनी सजवली होती. त्यामध्ये ठराविक अक्षरं किंवा शब्द दोन रंगांत अनेक वेळा मुद्रित करून त्यांना विविध आकृतिबंध किंवा काल्पनिक चित्रे किंवा भिन्न प्रकारच्या वातावरणांचे स्वरूप दिले होते. एखाद्या पाहुण्या कलाकाराची ती निर्मिती असावी असं मला वाटलं. परंतु नंतर समजले

की मेटॅलात्समधल्या काही मुलांनी या विषयातला विशेष शिक्षणक्रम निवडला होता आणि त्याचाच एक भाग म्हणून या उमेदवारी करणाऱ्या कलाकारांनी केलेली ती निर्मिती होती. तिथल्या वास्तव्यात माझ्या अनेकदा मनात येऊन गेले की माथी अपयशाचा शिक्का बसलेली ही तरुण मुलं सातत्याने उच्च प्रतीची कार्यनिर्मिती करताना दिसतात. त्यांची निर्मिती नुसतीच उच्च दर्जाची नसते; तर सामान्यांच्या आवाक्यापलीकडची असते. उदाहरणच द्यायची तर वर उल्लेखिलेली चित्रं, वृत्तपत्रविद्येत उमेदवारी करणाऱ्या तरुणांनी तयार केलेली नियतकालिकं, छायाचित्रं, मातीची आकर्षक भांडी, आम्ही ज्याचा आस्वाद घेतला ते जेवण इत्यादींचा उल्लेख करावा लागेल. जेवण अतिशय रुचकर होतं, सॉसेजेस आणि चिप्स तर केवळ अप्रतिम होते.

मी पहिला दिवस कुंभारकामाची उमेदवारी करण्यात घालवला. शिक्षक लॉरेन्झ आणि दुसरी उमेदवार ब्रिजिट यांच्याशी ओळख झाली. ब्रिजिट काही आठवड्यांपूर्वीच दाखल झाली होती. माझ्या विनंतीला मान देऊन लॉरेन्सने मला पहिल्या दिवशी खऱ्याखुऱ्या उमेदवारी करणाऱ्याला वागवतात तसेच वागवले. त्याने मला चिकणमाती कशी बनवायची, तिच्यातून हव्या तेवढ्या घनफळाचा गोळा कसा तोडायचा, नंतर तो चाकावर कसा फिरवायचा आणि शेवटी त्याला एका चंचुपात्राचा आकार कसा द्यायचा हे सर्व शिकवलं. नंतर मला एक लांबलचक सिलिंडर भरून चिकणमाती आणि कुंभाराचं चाक दिलं गेलं आणि स्वतंत्रपणे काम करायला सांगितलं. मी जर तिथला नियमित उमेदवार असतो तर चाकावर लॉरेन्झच्या शेजारी बसलो असतो. पण ब्रिजिट बऱ्यापैकी नवीन उमेदवार असल्यामुळे तिला लॉरेन्झच्या शेजारी बसणं गरजेचं होतं.

तो संपूर्ण दिवस मी चिकणमातीशी झटापट करत होतो. फिरत्या चाकाच्या मधोमध मातीला धरून ठेवणं बऱ्यापैकी जमलं पण तिला चंचुपात्राचा आकार देणं मात्र काही केल्या जमेना. कधीकधी बुधल्यासारखं जाडजूड रक्षापात्र तयार व्हायचं पण उत्साहाने त्याला सुबकपणा आणण्यासाठी थोडं उंच बनवायला गेलो की पूर्ण पात्रच मान टाकायचं. लॉरेन्झ आणि ब्रिजिट सतत माझ्यापाशी येऊन मला उपयुक्त सल्ले देत असत. "मातीच्या गोळ्याला थोडं तुझ्या बाजूने खेच, चाकाचा वेग थोडा कमी कर" अशा सूचना मला मिळायच्या, पण मी मात्र चिकणमातीच्या चिखलाचा रतीब केराच्या गोणीत अव्याहत देतच होतो.

मेटॅलात्समध्ये दोन उल्लेखनीय गोष्टी आढळल्या. (पहिली म्हणजे मला लगेचच काहीतरी ठोस करायला मिळालं.) - केर काढा, माती तयार करा, चहा बनवा यांसारखे सुरुवातीचे सोपस्कार करावे लागले नाहीत. सुरुवातीपासूनच मला सर्जनशील कारागीर बनण्याची संधी मिळाली. फक्त कुंभारकामातच नाही

तर सर्व प्रकारच्या उमेदवारीमध्ये हा नियम लागू होता. पाककलेतल्या उमेदवाराने बनवलेलं जेवण इतर उमेदवार आणि शिक्षकवर्ग जेवत असत. रंगभूमी निर्मितीक्षेत्रात उमेदवारी करणाऱ्याने समजा नेपथ्यातली एखादी वस्तू बनवली तर ती लगेच व्यावसायिक निर्मितीत वापरली जात असे. फोटोग्राफीच्या क्षेत्रात उमेदवारी करणारे वृत्तपत्रं आणि जाहिरातीसाठी फोटो तयार करत, सुतारकामातले फर्निचरची ऑर्डर घेत.

दुसरी उल्लेखनीय गोष्ट म्हणजे माझ्या शिक्षकांचा संयमी आणि निरलस स्वभाव. ते कधीही विद्यार्थ्यांवर ताशेरे झाडत नसत. पाहुण्या शिक्षकांच्या एका पथकाने त्यांच्या भेटीच्या पहिल्याच दिवशी चाकावर मेहनत घेऊन बनवलेली काही सुबक मृदपात्रं मांडून ठेवली होती. ती पाहून माझं काम किती निकृष्ट दर्जाचं आहे हे माझ्या स्वतःच्या लक्षात आलं होतं. कुंभारकामात मी मट्ट आहे, हे सूर्यप्रकाशाइतकं स्पष्ट होतं, पण कोणी काही म्हणत नव्हतं. मेटोलात्समध्ये कोणाकडूनही कसल्याही अपेक्षा नसतात आणि तरीदेखील निर्णायक वेळी कामाचा दर्जा उत्कृष्ट असतो. कारण इथे शिकण्यास भरपूर अवधी दिला जातो.

लोकामधल्या उपजत गुणांचा खजिना उघडणारे काही खास 'खुल जा सिमसिम' वाले मंत्र जेगेकडे आहेत. त्यातला हा प्रभावी मंत्र आहे असं दिसतं. दिवसभर मी चाकावर काम करत होतो तेव्हाच मला या मंत्राच्या प्रचंड ताकदीचा अंदाज आला. हेताळणीचा एक शब्ददेखील कुंभारकामाबद्दल माझ्या मनात कायमचा तिरस्कार निर्माण करायला पुरेसा होता. परंतु माझ्या बाबतीत जेगेने कोणतीही टीका न करता जो संयम दाखवला, त्यामुळे कधी ना कधी आपल्यालाही कुंभारकाम जमेल अशी आशा माझ्या मनात अंकुरली.

दुसऱ्या दिवशीची सकाळ मी ज्याला कॉमन रूम म्हणता येईल अशा एका ऐसपैस खोलीत घालवली. इथे येऊन माणसं कॉफी बनवत होती, पेपर वाचत होती, पत्ते खेळत होती. मेटोलात्सचे कार्यालय, संगणक खोली आणि फोटोग्राफीच्या स्टुडिओसाठी याच खोलीतून जावं लागायचं. संगणक खोली वापराच्या दृष्टीने अजून पूर्ण तयार झाली नव्हती आणि एक शिकाऊ उमेदवार खिडकी रंगवत होता.

मला इथलं एकंदर वातावरण मैत्रीपूर्ण, मोकळं आणि जिवाळ्याचं वाटलं. म्हणूनच इथल्या तरुणांना कामधंदा मिळवण्यात गंभीर अडचणी येतात यावर विश्वास ठेवणं कठीण होतं. इथली सारी माणसं तरतरीत, आत्मविश्वास असलेली आणि निर्धास्त वाटत होती.

इथे मी थॉमसला भेटलो. मेटोलात्समध्ये बरीच वर्षं राहूनही पुढे काय करायचं याबद्दल तो साशंक होता. तो एकाच वेळी दोन हॅट्स वापरायचा, एक

मोकळ्या जागेत वावरताना आणि दुसरी बंदिस्त जागेत असताना. काही वर्षांपूर्वी एका पुलाखाली त्याने एक दिमाखदार भित्तिचित्र रंगवलं होतं. मेटोलात्स आणि उर्वरित खेडं यामधून वाहणाऱ्या नदीवर हा पूल आहे. आठ फूट उंचीचं ते रस्त्यावरील भित्तिचित्र विशिष्ट आकाराच्या आणि आकर्षक रंगांच्या अक्षरांनी सजवलं आहे. ती अक्षरं आहेत हे ओळखता येतं, मात्र काय लिहिलं आहे हे वाचता येत नाही. जवळजवळ दोन वर्षं ते भित्तिचित्र अनाघात होतं, पण नंतर इतर दुय्यम दर्जाच्या भित्तिचित्रकारांनी त्यावर खरडायला आणि चितारायला सुरुवात केली. थॉमसला नुकतीच रीतसर नोकरी मिळाली; झूरिकमधील एका कमानीखालच्या रस्त्यावरच्या भिंती चितारायची. दुसऱ्या दिवशी त्याच्या भित्तिचित्राच्या अनावरणाचा समारंभ होणार होता. भविष्यात काय करायचं याबद्दल तो साशंक असेल; परंतु तो रिकामटेकडा नव्हता.

जिझेला नावाच्या एका माजी शिकाऊ उमेदवार मुलीलादेखील मी भेटलो. मेटोलात्स सोडल्यापासून तिला कोणताच कामधंदा नव्हता. तिने मला सांगितले की एका मानसोपचारतज्ज्ञाच्या निष्कर्षानुसार तिचा अतिसाधा आणि सरळ स्वभाव हीच तिची खरी समस्या होती आणि त्यामुळे या भंपक जगात तिला स्थान नव्हतं. ती जनावरांच्या बाबतीत जरा जास्तच कनवाळू होती. इतकी, की तिला माणसांपेक्षा जनावरांचे आवडायची. तसंच तिला मोठ्या माणसांपेक्षा लहान मुलं अधिक पसंत होती. एकदा तिने एका मासळीवाल्याकडून खेकडे विकत आणले आणि गोड्या पाण्याच्या ओढ्यात 'मुक्त' केले. दुदैवाने ते मेले ही गोष्ट अलाहिदा! तिच्या कुत्र्याला एका रेस्टॉरंटमध्ये प्रवेश नाकारला तेव्हा एका मृत सशाच्या गळ्यात साखळी अडकवून त्याच्यासह ती कशी आत गेली हे तिने मला अभिमानानं सांगितलं मेटोलात्समध्ये रोजच्या जेवणानंतर उरलेलं अन्न जवळच्या बालसंगोपन केंद्रात किंवा खेड्यातील ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये वाटण्याच्या कामाची जबाबदारी तिने स्वतःकडे घेतली होती. मी तिथे असताना जिथे सारे खात असत त्या 'स्ट्यूब'मधील भांडी कोणी कधी धुवायची याची नामावली बनवून त्याप्रमाणे काम करवून घेण्याची व्यवस्था ती स्वतः होऊन करत असे. तिला नोकरी देणं कठीण असलं तरी तिची इतरांविषयी आस्था आणि माया पारदर्शक होती हे निर्विवाद. मेटोलात्सने तिचा अपेक्षाभंग केला असं म्हणता येणार नाही कारण तेच तिच्या आयुष्याच्या केंद्रस्थानी आहे आणि तिथेच तिला जीवनाचा अर्थ गवसला आहे.

जूर्ने मला सांगितलं की त्याच्याकडच्या शिकाऊ उमेदवारांच्या आणि क्लेनग्रप्पमधल्या मुलांच्या समस्यांत खूप साम्य आहे : तीव्र औदासिन्य (डिप्रेशन), छिन्नमनस्कता (स्किझोफ्रेनिया), मेंदूला इजा, कौटुंबिक कलह, अंमली-पदार्थांचे

व्यसन. त्यांनी जर आपल्या आजाराचे योग्य पुरावे सादर केले तर सरकारच्या सामाजिक संरक्षण देणाऱ्या विभागाकडून त्यांना फीचे पैसे मिळतात. परंतु माझ्या मेटॅलात्समधल्या वास्तव्यात मला अशा व्यक्ती आढळल्या नाहीत.

जेगे म्हणतो की सर्व शिक्षकांचे सिद्धान्त किंवा उपपत्ती किंवा उद्देश नेहमी चांगले असतात : मुलांना त्यांच्या समस्या सोडवण्यात शिक्षकांनी मदत करायची असते. त्यांच्यातील उपजत गुणांचा विकास घडवून आणताना त्यांना बघायचं असतं; त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या गतीने प्रगती करू द्यायची असते, मेटॅलात्समधल्या आपल्या वास्तव्यात मुलांनी एकमेकांची काळजी घ्यावी आणि मोठेपणी बाहेरच्या प्रौढांच्या जगात जबाबदारीने वागावं अशी शिक्षकांची इच्छा असते. दुर्दैवाने, शिक्षकांचं प्रत्यक्षातलं वागणं त्यांच्या सिद्धांतांशी जुळणारं असतंच असं नाही. बहुतेक वेळा शाळा मुलांच्या अडचणी फक्त चव्हाट्यावर आणतात आणि त्यांच्या समस्यांचा गुंता वाढवून ठेवतात. जेगेच्या म्हणण्याप्रमाणे शाळा खरं तर त्यांच्यासाठी घातकच ठरतात. तो जेव्हा म्हणतो की शाळा या संस्थेवरचा त्याचा विश्वास उडाला आहे तेव्हा त्याला त्याही पलीकडे काही अभिप्रेत असतं. ते असं, की शाळांवरील श्रद्धा ही निव्वळ लोकसमजातून निर्माण झालेली आणि अनाठायी व तर्कविरहित असते. त्यामुळे क्लेनग्रुप्पमधली कारकीर्द एक तडजोड होती. तिथे त्याच्या सिद्धांताना त्याच्या कृतींशी जुळवून घेण्याचा त्याला प्रयत्न करावा लागत असे. परंतु शेवटी त्याला ते फार जड जाऊ लागलं आणि त्याने शाळांना रामराम ठोकला. क्लेनग्रुप्पेनच्या ज्या इतर शाळा अजूनही आहेत तिथे त्याला तडजोडीच दिसून येतात.

मेटॅलात्समधल्या विद्यार्थ्यांनी केलेली प्रत्येक गोष्ट उच्च श्रेणीतील असल्याचे दिसून येतं. त्याचं कारण मी जेगेला विचारलं, तेव्हा मेटॅलात्समधील प्रत्येक उत्पादन प्रत्यक्ष व्यवसायात वापरलं जातं हे त्याने माझ्या निदर्शनास आणून दिलं. उदाहरणार्थ, थिएटरसाठी उपयुक्त साहित्य, खाद्यपदार्थ, फुलं आणि भाज्या इत्यादी प्रत्यक्ष स्पर्धात्मक व्यवसायात उतरवली जातात. तिथे अध्ययन करणारे विद्यार्थी नसतात तर शिकाऊ उमेदवार असतात - हा महत्वाचा फरक आहे. तिथे तुमच्या कामाकडे गांभीर्याने पाहिलं जातं त्यामुळे तुम्हीदेखील जबाबदारीने वागता. त्याने मला नंतर समजावून सांगितलं की जे अगोदरपासून अस्तित्वात आहे त्याची नक्कल करण्याची गरज नाही. तुम्हाला जे करायचं आहे ते तुम्ही करा आणि तुम्ही चुकीचं करता असं कोणीही सांगणार नाही. तुम्ही चुका करा परंतु चुकांतून शिका; तुम्ही काही करत असताना अडचणींच्या गुंत्यात रुतलात तर तुम्हाला वर खेचायला गुरू हजर असतो, परंतु तुम्ही काय करायला हवं हे तो कधीही सांगत नाही.

मी कुंभारकामाची शिकाऊ उमेदवारी केली त्या दिवशी जे घडलं ते वरील वर्णनाशी तंतोतंत जुळणारं होतं. अर्थात एका दिवसात माझ्यात आत्मविश्वास निर्माण झाला असं मला मुळीच म्हणायचं नाही. चाकावर चिकणमातीचं चंचुपात्र बनवण्याच्या माझ्या प्रयत्नात ज्या काही चित्रविचित्र आकाराच्या वस्तू जन्माला आल्या त्यांच्यावर कधीकधी मी बेहद खूश असायचो. पण त्या इतरांना दाखवण्याचं धैर्य मला झालं नाही. डार्टिंग्टनमधल्या कला महाविद्यालयात भरलेल्या स्क्रीन प्रिंट्सच्या लक्षणीय प्रदर्शनाची मला आठवण झाली. ती प्रिंट्स ज्या व्यक्तीने बनवली तिला प्रिंट्स तयार करण्याचं यंत्र वापरायला शिकवलेलं नव्हतं आणि साधारणपणे जिथे स्पष्ट आकृती रेखा वापरून ठळक प्रिंट्स बनवले जातात तिथे या कलाकाराने अस्सल, सौम्य आणि अंधुक परिणाम साधणारे अप्रतिम प्रिंट्स बनवले होते.

इथल्या थिएटरच्या कार्यशाळेत महिन्यातून एकदा सांस्कृतिक कार्यक्रम होतो. सुदैवाने, मला अशा एका कार्यक्रमाला हजर रहाण्याचा योग आला. (जेगे स्वतः रंगभूमीच्या वेडानं झपाटलेला आहे. एके काळी तो विडंबनात्मक गाणी गाणारा व्यावसायिक गायक होता. त्याच्या गाण्याच्या अनेक रेकॉर्ड्स निघाल्या आहेत.) दोनशे आमंत्रणं धाडण्यात येतात आणि सहसा चाळीस ते पन्नास माणसं येतात. कार्यक्रम सुरू होण्याअगोदर सर्वांना मद्य दिलं जातं आणि कार्यक्रम संपल्यावर जेवण आणि सोबत पुन्हा मद्य देऊन निमंत्रितांचा पाहुणचार केला जातो. पाककलेच्या उमेदवार विद्यार्थ्यांनी बनवलेले जेवण असल्यामुळे ते विनामूल्य असतं. परंतु मद्याचे पैसे द्यावे लागतात.

त्या दिवशीच्या संध्याकाळच्या कार्यक्रमात प्रणयावरची निवडक कथाकाव्यं सादर केली गेली. त्यातील संवाद आणि गाणी तीन नटांनी म्हटली होती, त्यातील एक मथायस नॅडिजर हा स्विस टी.व्ही. मधला लोकप्रिय कलाकार होता. त्या तिघांचे नाट्यपथक स्वित्झर्लंडमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी कार्यक्रम करत हिंडत होतं. त्या दिवशीच्या कार्यक्रमाला हजर असलेल्या साधारण साठेक प्रेक्षकांमध्ये बरेच जण शिकाऊ उमेदवार होते. कार्यक्रम अप्रतिम आणि भरपूर करमणूक करणारा होता. त्यातल्या गाण्यांच्या शब्दांचे अर्थ लावणं माझ्या-सारख्याला अतिशय कठीण जात होतं आणि त्यातली बोलीभाषा समजणं तर केवळ अशक्य होतं. तरीदेखील मी कार्यक्रम बघण्यात रंगून गेलो होतो. कार्यक्रम संपल्यावर आम्ही बसलो होतो त्या बाकांसमोर टेबलं मांडली गेली आणि जेवण वाढलं गेलं. वातावरणात मोकळेपणा आणि प्रसन्नता जाणवत होती. अनेक उमेदवार विद्यार्थी मुद्दाम माझ्यापाशी येऊन बोलले. मी मध्यरात्र झाल्यावर लगेच निघालो. पण पार्टी पहाटे चारपर्यंत चालली होती. उमेदवार विद्यार्थ्यांना घरगुती

वातावरणाचा आस्वाद घेत उत्कृष्ट दर्जाच्या नाट्याचा अनुभव घेण्याची सुवर्णसंधी मिळवून देणारा तो प्रसंग होताच, शिवाय त्या निमित्ताने पूर्णपणे भिन्न वर्तुळातल्या व्यक्तींशी मिसळण्याचा दुग्धशर्करा योगही साधला होता. क्लेनग्रप्प-मधल्या त्याच्या विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाच्या समृद्धीसाठी जेगेने ज्या खटपटी केल्या त्याचेच हा कार्यक्रम एक उदाहरण होतं असं म्हणता येईल.

दुसऱ्या दिवशी मी क्लेनग्रप्पची जी दुसरी शाळा अजूनही अस्तित्वात आहे, तिथे गेलो. जेगेच्या मते या शाळेत आणि जेगेच्या शाळेत खूप साम्य आहे. या शाळेचं नाव आहे क्लेनग्रप्प डझेलडॉर्फ आणि ती हॅन्स वयलर नावाचे गृहस्थ चालवतात. मेटोलात्समधील शिकाऊ विद्यार्थी जसे इतर सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांत चपखल बसतील असे होते, तसेच इथले विद्यार्थीदिखील अगदी चारचौघांसारखे होते. वरवर पाहता या जागेचं ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे तिथली इमारत होती. चारी बाजूंनी गावाने वेढलेले ते एक शेतघर (फार्महाऊस) होते. तिथे एक अतिशय आकर्षक असा मुख्य हॉल होता, त्याचे छप्पर लाकडी पॅनेल्सनी सजवले होते. शिवाय भरपूर फर्निचर होतं, मऊ आसनं असलेल्या कोचांची रांग होती. एक मोठं टेबल आणि त्याच्याभोवती टणक आसनांच्या खुर्च्या मांडल्या होत्या. हॅन्ससाठी मोठी मेज आणि पुस्तकांची अनेक कपाटं होती. मुलं त्या हॉलला 'स्ट्यूब' अर्थात पार्लर म्हणत असत, कारण त्यांना तो हॉल शाळेतला नेहमीचा वर्ग वाटत नव्हता. इतर सर्वसाधारण शाळांसारख्या दिसणाऱ्या शाळेचं त्यांना वावडं होतं.

अर्थात या शाळेतील मुलं इतर सर्वसामान्य मुलांहून वेगळी वाटत नव्हती हे इथल्या इमारतीपेक्षाही लक्षणीय वैशिष्ट्य होतं. 'वागण्याबोलण्यातले गंभीर दोष, बिघडलेलं भावनिक आणि मानसिक संतुलन आणि मंदबुद्धी' यांमुळे ज्यांच्यात 'इतरांच्या सहकार्याने काम करण्याची अजिबात क्षमता नाही' अशा मुलांचं जीवन फुलवण्यासाठी क्लेनग्रप्प शाळा उभ्या केल्या होत्या. हॅन्स मला सांगत होता की एक मुलगी इथे आली त्या दिवसापासून तिला काही काम सांगितलं की ती त्याच्यावर ओरडायची. दिवसाची सुरुवात हॅन्सच्या वाचनाने व्हायची. एखाद्या पुस्तकातलं एक प्रकरण तो वर्गात मोठ्याने वाचायचा. त्यानंतर मुलं हॉलमध्ये थांबून गप्पा मारायची किंवा इतर खोल्यांतून रेंगाळायची. एकदा एक मुलगा म्हणाला की त्याला अमुक एक करायचं नाही तेव्हा हॅन्स कडक शब्दात म्हणाला, "जरी तुझी इच्छा नसली तरी तुला तशी परवानगी नाही" - (हॅन्स जर्मन भाषेत बोलला. जर्मन भाषा तशीपण कठोर असते.) त्यानंतर दुपार पोहण्याच्या तलावावर घालवावी की व्हिडिओ बघण्यात घालवावी यावर चर्चा झाली. शेवटी व्हिडिओच्या बाजूने निकाल लागला, कारण एका मुलाला सर्दी झाल्यामुळे तो पोहणार नव्हता. हॅन्सने त्याच्या कारमधून मला रेल्वे स्थानकावर सोडलं. मुलं अजून शाळेतच

होती. हॅन्सने त्यांना त्याच्या मेजावर ठेवलेले पैसे घेऊन त्यातून दुपारचं जेवण विकत घ्यायला सांगितलं.

मला वाटतं, जेगेच्या क्रेनगप्पमधलं वातावरण जास्त अनौपचारिक होतं. माजी विद्यार्थी तिथे वारंवार भेटी देत असत. त्या शाळेचं ते वैशिष्ट्य होतं. एका प्रशिक्षित शिक्षकाने क्लेनग्रप्पला दिलेल्या भेटीचा हा वृत्तांत :

क्लेनग्रप्प लुफिनजेनला जेव्हा एखादा पाहुणा भेट देतो तेव्हा त्याला सहा-सात विद्यार्थी आणि एक शिक्षक एकत्र बसून शाळेचं दिवसभराचं वेळापत्रक आखण्यात दंग असलेले दिसतात. सकाळच्या वेळी काही प्रौढत्वाकडे झुकलेली तरुण माणसं आणि तरुण दिसणारी प्रौढ माणसं नेहमी टेबलाभोवती बसलेली असतात. ही सर्व जेगेबरोबर शाळेत जात असत. दिवसभरात बहुतकरून एखाद-दुसरा माजी विद्यार्थी आधी कबूल केल्याप्रमाणे काही काम करण्यासाठी शाळेत डोकावून जातो किंवा सहज म्हणून थोड्या वेळासाठी येऊन जातो.

क्लेनग्रप्पच्या अशा मोकळ्या वातावरणाचा तिथल्या विद्यार्थ्यांना खूप फायदा होतो. शाळेत जबाबदार शिक्षकासोबत इतर प्रौढांचा सतत वावर असल्यामुळे तिथल्या संस्कृतीला प्रगल्भता आली आहे. तरुण माणसं प्रौढांच्या जगात कशी वागतात, कसं जुळवून घेतात, कसा स्वतःचा आत्मविश्वास राखतात हे इथले सर्व विद्यार्थी स्वतःच्या डोळ्यांनी निरखतात आणि कानांनी श्रवण करतात. काहींच्या त्यांच्यासारखेच अनुभव असलेल्या इतरांशी अचानक तारा जुळतात आणि परस्परांना समजून घेणारे स्नेहबंध दृढ होतात.

अशा रीतीने शाळा विविध प्रेरणांची रेलचेल असलेले सांस्कृतिक आणि सामाजिक देवाणघेवाणीचे ठिकाण बनते, हे चटकन् लक्षात येत नाही. दुपारी एखाद्या चित्रपटावर चर्चा केली जाते किंवा एखाद्या व्यक्तीची ठरवून भेट घेतली जाते. एखाद्या नव्या पुस्तकावर मतप्रदर्शन केलं जातं किंवा एखादी व्यक्ती स्वतःचा व्यावसायिक कामाचा अनुभव इतरांना सांगते. माजी विद्यार्थ्यांच्या भेटींमुळे असंख्य कल्पनांचा आणि अनुभवांचा पट विद्यार्थ्यांसमोर उलगडतो. त्यामुळे विटठल पुंडलिकाच्या भेटीला येतो, तसं बाहेरचं अखळ जग मुलांच्या भेटीसाठी शाळेत अवतरतं. केवळ ही एक बाब मुलांच्या विकासाला पोषक ठरते. विद्यार्थ्यांना मानवी संस्कृतीची सर्वंकष ओळख करून देण्याचं अवघड काम एकट्या शिक्षकावर पडत नाही. शिवाय एकट्या शिक्षकाला ते पेलवणारही नाही. कारण तो काही अतिमानव (सुपरमॅन) नसतो किंवा त्याच्याकडे जादूची कांडीही नसते. हे संपूर्ण सामान्य दैनंदिन जीवन, ते जगणाऱ्या माणसांच्या आवडी-निवडी, त्यांचे उपक्रम, त्यांच्या

समस्या, त्यांनी शोधलेली उत्तरं यांच्यासकट विद्यार्थ्यांच्या विकासाचा मुख्य आधार बनतं. या सामान्य माणसांच्या जोडीला वेगळ्या वाटा चोखाळणारी, जगावेगळे छंद जोपासणारी, नावीन्यपूर्ण व्यवसाय करणारी आणि एकूणच सामान्यांना थक्क करणारी यशस्वी माणसंदेखील शाळेला भेट देतात आणि विद्यार्थ्यांच्या सहवासात रमतात.

माजी विद्यार्थ्यांसाठी ही शाळा अतिशय जिव्हाळ्याचं निवान्याचं ठिकाण बनलेलं दिसतं. एरवी तिची जागा युवक मंडळांनी घेतली असती. हे माजी विद्यार्थी नियोजित भेटीनुसार काही विशिष्ट उद्देशाने येतात, कधी केवळ भेटायला येतात, कधी खास बोलायला येतात, कधी बिकट प्रसंगी आपल्या उपस्थितीने केवळ आधार देण्यास येतात; तर कधी एखाद्या विद्यमान समस्येवर एखाद्या प्रौढाशी चर्चा करण्याच्या उद्देशाने येतात. क्लेनग्रॅप्पचा परिसर, तिथले शिक्षक आणि माजी विद्यार्थी म्हणजे निर्धास्तपणा किंवा आपलं घर असं शाळेतल्या मुलांसाठी समीकरण झालेलं आहे. स्वेच्छेने मिळणाऱ्या, सकस दर्जाच्या मानवी सेवेचा हा जो रतीब क्लेनग्रॅप्पला दररोज मिळतो त्याच्या जोरावर शाळेचे स्वास्थ्यही वाढत आहे.

हे सर्व त्यावेळी क्लेनग्रॅप्प शाळा कशी होती याची कल्पना देणारं अस्पष्ट चित्र डोळ्यांसमोर उभं करतं. ही शाळा इतर शाळांपासून लांब, स्वतःच्या 'आनंदाचे डोही' तल्लीन होती. शाळेचे वातावरण पूर्णपणे अनौपचारिक होते. विद्यार्थ्यांवर कसलंच दडपण नव्हतं. जसं जमेल तसं शिकण्याचं त्यांना स्वातंत्र्य होतं. माजी विद्यार्थ्यांचं आणि इतर पाहुण्यांचं नेहमी खुल्या दिलाने स्वागत केलं जात असे. मुलं थिएटरला भेटी देत. पण जेगेचं शिकवणं नेमकं कसं असायचं? या बाबतीत फक्त एका विद्यार्थ्याचं मत मी उद्धृत केलं आहे. या विद्यार्थ्याने क्लेनग्रॅप्पमध्ये आल्यावर एका आठवड्यानंतर या नवीन शाळेची त्याच्या जुन्या शाळेशी तुलना करणारं वर्णन केलं आहे.

सुदैवाने, जूर्गचा एक माजी विद्यार्थी मेटोलात्समध्ये काम करत होता. लॉरेन्झ नावाचा - कुंभारकामातला दादा - याचा उल्लेख मी पूर्वी केला आहे. लॉरेन्झ क्लेनग्रॅप्प लुफिनजेनमध्ये नव्हता, परंतु एम्ब्रॅचच्या साँडरक्लासेमध्ये होता. तिथे विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त होती आणि त्यांचे प्रकारही वेगळे होते, परंतु जूर्गच्या वागण्यात काहीही बदल नव्हता.

लॉरेन्झने सुरुवातीलाच सांगितलं की सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांचं स्वातंत्र्य. त्यांची शाळा इमारतीत भरत नसे; तर मोकळ्या शेतावर चालत असे. तुम्ही उशीरा शाळेत पोहोचलात तरी काही बिघडत नसे. समजा, तुमच्या वर्गातील

दहा मुलं गणितं सोडवत आहेत आणि तुम्ही ठरवलं की बाहेर जाऊन गाईची देखभाल करायची. तरी त्यासाठी कोणाचीही आडकाठी नसायची. जोपर्यंत तुम्ही इतरांच्या कामात अडथळा आणत नाही, तोपर्यंत तुम्ही जे काही करता त्याला कोणाचीही हरकत नसायची. फक्त एकदा जूर्ग त्याच्यावर खरोखरच चिडला होता. त्याचं असं झालं की सगळे मिळून 'पंच आणि ज्युडी' कळसूत्री बाहुल्या बनवत असताना एका मुलाने बनवलेली बाहुली लॉरेन्झने तोडली. जूर्गने लगेच लॉरेन्झची मानगूट पकडली आणि 'तुला असं करता येणार नाही' अशी सक्त ताकीद दिली. अर्थात स्वतः जूर्गशी मात्र बिनधास्तपणे वागण्याची सर्वांना परवानगी होती.

जर लॉरेन्झ सामान्य शाळेत राहिला असता तर कधीच कारागिरी शिकला नसता. नेहमी अकुशल कारागीर बनून राहिला असता. त्याच्या वडलांना त्याने धंदा शिकायला नको होता. लॉरेन्झने शाळा सोडली तेव्हा त्याला अजिबात लिहिता-वाचता येत नव्हते. परंतु जूर्ग त्याच्या पहिल्या प्रशिक्षणात त्याला सतत मदत करत राहिला.

शाळेत अनेक प्रकार चालू असायचे. मुलं झटपट गाडी बनवत, झोपडी बांधत, कधीकधी दिवसाचं उरलेलं काम चालू करायला संध्याकाळी शाळेत परत येत. कोणी शाळा बुडवत नाही ना यावर नजर ठेवण्याची गरज नसायची कारण प्रत्येकाला शाळेत यायला आवडत असे. थिएटरला दिलेल्या भेटी तर केवळ अविस्मरणीय होत्या आणि नाटकांबरोबरच मुलांनी 'द मॅजिक फ्ल्यूट' देखील पाहिला. लोक प्राणी आणि पक्षी पाळत - मधमाशा, बकऱ्या, हंस. लॉरेन्झ आणि त्याच्या एका मित्राने ससे पाळण्याचा प्रयत्न केला परंतु जेव्हा अल्पावधीत चार सशांचे साठ ससे झाले तेव्हा त्यांनी तो नाद सोडून दिला. मुलं प्रदर्शनांना भेटी देत, शिबिरांना जात, स्कीइंग करत. पण तसं पाहिलं तर स्वित्झर्लंडमधल्या सगळ्याच शाळांतून हे उपक्रम चालतात. मात्र एम्ब्रॅचला तुम्ही तुमच्या आवडीचा एखादा उपक्रम सुचवू शकत होता.

लॉरेन्झने मला सांगितलं की पालकांना बरेचदा जेगेच्या कामाची पद्धत आवडत नसे. काही पालक आपल्या मुलांना कधीकधी शाळेतून काढून घेत. पण त्यांचं तसं करणं योग्य नव्हतं. शाळेने मुलांच्या खचलेल्या मनांना उभारी आणली. जेगेसोबत तुम्ही चांगलं काम करू शकता याची तुम्हाला खात्री असते, तुमची कोणी चेष्टा करत नाही.

जेगेने त्याच्या पुस्तकांतून तरुण मुलांच्या मानसिक खच्चीकरणाचा ठपका थेट शाळांवर ठेवला आहे. सहसा पालक काहीच करू शकत नाहीत, कारण ते स्वतः समस्येचा एक भाग असतात. निराश आणि खचलेल्या मनोवृत्तीच्या

मुलांमध्ये उभारी आणण्यास मदत करण्यासाठी शाळेपाशी प्रशिक्षित शिक्षकवर्ग असल्यामुळे शाळाच अशा मुलांच्या समस्या सोडवण्याचे योग्य ठिकाण असते. परंतु प्रत्यक्षात उलट घडतं. मुलांचे क्लेश आणखीच वाढतात. लॉरेन्झ खरोखरच नशीबवान होता. सामान्य शाळेत जर तुम्ही वर्गात मागे पडत असाल तर तुम्ही कधीही चांगलं काम करू शकणार नाही असं जाणूनबुजून तुमच्या मनात भरवलं जाण्याची शक्यता खूप असते. अशा वेळी बहुधा तुम्हाला चेष्टेचा विषय बनवलं जातं.

लॉरेन्झच्या कार्यशाळेतला कुंभाराच्या चाकावरचा माझा अनुभव याच गोष्टीचं महत्त्व अधोरेखित करतो. क्लेनग्रप्पमध्ये (माझ्यापुरतं बोलायचं तर कुंभारकामाच्या कार्यशाळेत) तुमच्यावर कोणतंही दडपण नसायचं आणि हळूहळू तुम्हाला काम जमायला लागायचं आणि मग तुम्हाला ते काम आवडायला लागलं आहे हे तुमच्या लक्षात यायचं. क्लेनग्रप्पमध्ये (किंवा कुंभारकामाच्या कार्यशाळेत) तुम्हाला कोणी हसणार नाही याबद्दल तुमची खात्री असायची. हे मुद्दे फार महत्त्वाचे आहेत.

उदारमतवादी मध्यम वर्गातील मुलं सुरक्षित असतात. त्यांच्यात आत्मविश्वास असतो. अशा मुलांच्या दृष्टीने वरील मुद्दे फार गौण आहेत. परंतु सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या वंचित मुलांच्या भविष्याची दिशा ठरविणारे ते सुकाणू आहेत. स्वातंत्र्याची गरज सर्वात जास्त या वंचित मुलांना आहे. कारण स्वातंत्र्य असलं तरच ती मुलं त्यांचा हरवलेला आत्मविश्वास परत मिळवू शकतात आणि जीवनाला अर्थ देऊ शकतात.

जेगेच्या एका माजी विद्यार्थ्याने लिहिलेल्या पत्राचा सारांश उद्धृत करून मी हे प्रकरण संपवतो. त्यातून एकीकडे लेखकाच्या विस्मयकारक विनोदबुद्धीचा आणि आत्मविश्वासाचा आपल्याला प्रत्यय येतो. पण त्याचबरोबर ते पत्र बाबूवर्गाच्या विलक्षण नुर्तीवर पुन्हा एकदा प्रकाश टाकतं आणि ज्यांना आतापर्यंत कधी सभ्यपणे वागवलंच गेलं नाही अशांसाठी 'अर्धशहाण्या' लोकांनी चालू केलेल्या मुक्त शिक्षणाच्या पद्धतीचं महत्त्व मान्य करण्यासही आपल्याला भाग पाडतं.

पाचव्या वर्षी आम्हा दोघांना बुद्ध्यांकाची वार्षिक चाचणी द्यायची होती. माझा क्रमांक दुसरा होता. चाचणी कशी होईल या कल्पनेनेच मला घाम फुटला होता. मला सदीं झाली होती आणि माझ्याजवळ रुमाल नव्हता. त्यामुळे मला फारच कानकोंड्यासारखं वाटत होतं. एक माणूस आत आला. त्याला मी पूर्वी कधीच पाहिलं नव्हतं. माझी चाचणी अर्धा तास चालली

होती. त्या अर्ध्या तासामध्ये त्या माणसाला समजलं की मी मंदबुद्धीचा आहे. माझ्या मूल्यांकन अहवालात लिहिलं होतं की मी चांगला मुलगा होतो पण बुद्धीने थोडा कमी होतो. चाचणीपत्रिका एकतर हरवल्या किंवा शाळेच्या कल्याणकारी विभागाच्या लोकांनी म्हणा किंवा ज्यांच्या अखत्यारीत परीक्षेची जबाबदारी होती त्या लोकांनी म्हणा त्या चुकीच्या ठिकाणी ठेवल्या. असो.

या धंद्यात मला आता आवड निर्माण होत आहे. मी जर सामान्य शाळेतून शिक्षण पूर्ण केलं असतं तर काय झालं असतं याची मला कल्पना आहे. तर मी आता आहे तसा राहिलो नसतो. माझ्यासारख्या मठठांचा उद्धार करण्याचे व्रत घेऊन त्यासाठी स्वतःच्या आयुष्यातली अनेक बहुमोल वर्षे ज्याने वेचली त्या 'अर्ध-शहाण्याचे' मी कोटी कोटी आभार मानतो.

अरेच्चा, माझी गाडी रुळावरून पार घसरली की! माझ्यासारख्या खुळचटांच्या बाबतीत हे असं नेहमी घडतं. मला फारसं डोकं चालवता येत नाही. जेव्हा मी देशाच्या सैन्यात भरती होण्यासाठी नाव नोंदवायला गेलो तेव्हा एका खवीस अधिकाऱ्याने मला हेच सांगितलं आणि ते ऐकून मला खूप बरं वाटलं. दुसऱ्या एका गोष्टीचं मला हसू येतं. ती म्हणजे माझी पारख करून निकाल जाहीर करायला फक्त अर्धा तास पुरला. इतक्या चटकन आकलन होणारी माणसं अजून आहेत ही जाणीव अतिशय सुखावह होती. ती त्यांच्या अध्ययनात इतका काळ का घालवतात हे यावरून स्पष्ट दिसून येतं.

१०. मिरांबिका

मिरांबिका ही शाळा नवी दिल्लीमधील श्री. अरोबिंदो आश्रमाच्या परिसरात आहे. तिच्या १९९४-९५ वर्षासाठी छापलेल्या निर्देश पुस्तिकेतील काही अवतरण देत आहे :

श्री अरबिंदो आणि माता, मिरांबिकेचं उगमस्थान आहेत. हे पवित्र उगमस्थान शांतपणे मिरांबिकेचं पालनपोषण, संगोपन आणि संवर्धन करत आहे, नुसत्या मिरांबिकेचं नाही तर तिच्या संपर्कात येणाऱ्या सर्वांचं.

ती दोघं 'द्रष्टा' आहेत. त्यांच्या दूरदृष्टीत साक्षात्काराचं सामर्थ्य आहे. सत्याच्या साक्षात्काराचं. त्यांच्या दूरदृष्टीला इहलोकातील मानवजातीच्या आदर्श आणि अविनाशी अस्तित्वाचा साक्षात्कार झाला आहे. हे अमर अस्तित्व मनुष्याच्या देहातून, मनातून आणि जगण्यातून व्यक्त होत असतं. कारण मानवी शरीर ईश्वरी अंश आहे आणि मानवी आयुष्य ईश्वरी देणगी आहे.

श्री अरबिंदोचं मानवी शरीर ५ डिसेंबर १९५० रोजी अनंतात विलीन झालं. परंतु त्यांचं आध्यात्मिक सामर्थ्य आणि मूकपणे केलेलं आध्यात्मिक कार्य अजूनही त्यांचे शिष्यत्व पत्करलेल्यांना आणि त्यांची योगसाधना आध्यात्म-ज्ञानाच्या इच्छुकांना प्रेरणा देतात आणि निश्चितपणे मार्गदर्शन करतात.

मातेची जीवनज्योत ५ डिसेंबर १९७३ मध्ये मालवली. परंतु पृथ्वीवरील सूक्ष्मातून त्यांचा आध्यात्मिक संचार अखंड चालू आहे आणि योगसाधनेतून मनुष्यात आणि त्याच्या आयुष्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी तो निश्चित आणि क्रियाशील स्वरूपात गुंतलेला आहे.

माझ्यासारख्या पाश्चिमात्य व्यक्तीला कोणा अज्ञात आध्यात्मिक शक्तीला शरण जाण्यास सांगणारी ही भाषा स्वातंत्र्याचा त्याग करण्यास सांगणारी वाटते. पण आमची ही समजूत चुकीची आहे. या शाळेच्या पहिल्या संस्थापकांपैकी एक मत्थेस कर्नेलिस (Matthijs Cornelissen) यांनी मला पाठवलेल्या पत्रात लिहिलं आहे :

अध्यात्माचा मूळ उद्देश स्वातंत्र्य आहे हे सर्वश्रुत आहे. इतकंच नव्हे; तर मनुष्याला मोक्ष किंवा मुक्ती (म्हणजेच स्वातंत्र्य) मिळवून देण्यासाठी अध्यात्माचा सारा खटाटोप आहे. याविषयी संभ्रम निर्माण होण्याचे कारण कदाचित असं अंसावं की अध्यात्मात गृहीत धरलेली मुक्ती कोणत्याही ऐहिक बंधनांपासूनची किंवा इतरांकडून होत असलेल्या गळचेपीपासूनची नसून आपल्या अंतःकरणात वास करणाऱ्या षड्रिपूपासूनची मुक्ती असते.

'कोणतीही गोष्ट शिकवता येत नाही' हे खऱ्या शिकवणीचं पहिलं तत्त्वं असतं' असं जेव्हा श्री. अरबिंदो आणि माता प्रतिपादन करतात, तेव्हा आमच्या गैरसमजूतीचा 'गैर'पणा ठळकपणे आमच्या प्रत्ययास येतो.

'कोणतीही गोष्ट शिकवता येत नाही!' वा! एका सुंदर कल्पनेची इतकी संक्षिप्त आणि उत्तेजक अभिव्यक्ती मी इतर कोठेही वाचलेली नाही. या पुस्तकात वर्णन केलेल्या बऱ्याच शाळा जरी या कल्पनेशी सहमत झाल्या असत्या तरी त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी तिच्यावर मर्यादा घातल्या असत्या. त्यावर मॅथिजसने अभिप्राय दिला होता की ज्याला प्रत्येक मुलामध्ये सदैव ईश्वर दिसतो तोच ही कल्पना प्रत्यक्षात तंतोतंत उतरवू शकतो.

पुढची दोन तत्त्वंदेखील आकर्षक आहेत पण पहिल्याइतकी टोकाची नाहीत.

दुसरं तत्त्वं असं की मनाशी चर्चा करूनच त्याचा स्वतःचा विकास घडवता येतो आणि तिसरं असं की शिक्षणतज्ज्ञांना त्यांचं कार्य आतून-बाहेर किंवा जवळून- लांब अशा दिशेनं करावं लागतं. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचं तर मुलाचं मूळचं व्यक्तिमत्त्व आणि त्याच्या अनुभवांच्या शिंदीवर त्यांना कार्यारंभ करावा लागेल आणि बाहेरून जे काही आणायचं असेल ते त्याच्यावर लादता येणार नाही तर त्याच्या पुढ्यात ठेवावं लागेल. काल्पनिक का होईना पण एखाद्या सर्वेसर्वा शक्तीसमोर (परमेश्वर चरणी?) लीन होणं म्हणजेच आपलं स्वतःच हरवून बसणं वगैरे वादात शिरण्याऐवजी मिरांबिकाने स्पष्टपणे ते विधान नाकारलं आहे. तसा खुलासा करणारं १९९४-९५ वर्षासाठीच्या निर्देशपुस्तिकेतील आणखी एक अवतरण देतो.

कोणतीही व्यक्ती मुळात चांगली असते. मुलांना त्यांच्या उमलत्या वयात अंतर्मनाचा कौल घेण्यास शिकण्यासाठी सकारात्मक स्वातंत्र्याची पूर्वअट असते. या अटीची पूर्तता झाली तरच मुलं आपल्या आतल्या आवाजावर विश्वास ठेवतात आणि त्याला जगण्याचा सुकाणू बनवतात.” मुक्त विकास साधणारं शिक्षण वरील गृहीतावर आधारलेलं आहे. सकारात्मक स्वातंत्र्याचा अर्थ व्यक्तीमध्ये प्रगल्भता येण्यासाठी लागणाऱ्या प्रेरणांनी भारलेलं वातावरण असा आहे. मुलांनी विवेकबुद्धी जोपासावी यासाठी त्यांना या प्रेरणा सतत आवाहन करत असतात. प्रत्येक मुलाने आपल्या आतला चांगुलपणा शोधावा आणि तो व्यक्त करावा. प्रत्येक मुलाने आपल्या उणीवा समजून घेऊन त्यांवर मात करण्यासाठी लागणारं मनोबल अंगी बाणवण्याचे प्रयत्न करावेत, यासाठी या प्रेरणा सतत कार्यरत असतात.

कोणत्याही मुलाला अडचणींवर मात करायला शिक्षा मदत करत नाही. शिक्षा मुलाच्या मनात भिंत उभी करते, कप्ये तयार करते आणि एकूणच इतकं गढूळ वातावरण निर्माण करते की त्याचा आतला आवाज विरून जातो. मुलांच्या नकारात्मक वागणुकीला बटबटीत बंधनं घालून उत्तर दिल्यास आपला चांगुलपणा-वरचा विश्वास उडाला असाच निष्कर्ष निघतो. कधीकधी मुलाला त्याच्या मनाच्या कोपऱ्यात दडून बसलेल्या राक्षसाला बाहेर आणू द्यावं. कारण अशा अनुभवानंतर तो जाणीवपूर्वक आपल्यातल्या सज्जनाची निवड करून त्याला आपलंसं करेल.

श्री. अरबिंदो आश्रमाच्या दिल्लीच्या शाखेमध्ये १९८० मध्ये शिक्षकांची परिषद भरली होती. मत्थेसने तिचं असं वर्णन केलं आहे :

भारतभर पसरलेल्या शंबरांहून अधिक शाळांतील सुमारे २५० प्रतिनिधी एकत्र आले होते. या सर्व शाळांचा श्री अरबिंदोच्या कामाशी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात संबंध होता आणि काही शाळा तर त्यांच्याच नावाने चालवल्या जात होत्या. परंतु प्रत्यक्षात मात्र इतर शाळा करतात तसंच जवळजवळ तेही करतात हे परिषदेला हजर असलेल्या प्रत्येकाने कबूल केलं. आणि ते तसे करत असताना श्री अरोबिंदोनी शिक्षणात किती आमूलाग्र बदलाची कल्पना केली होती याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. विद्यमान शिक्षण पद्धतीत श्री अरबिंदोच्या कल्पना दैनंदिन महत्त्वाच्या वास्तवतेत उतरविण्यासाठी लागणाऱ्या शिक्षकांची वानवा होती, यावर सर्वांचं एकमत झालं. त्यामुळे शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू करायचा असं ठरलं.

खरं तर या प्रशिक्षण खात्याचे एक आवश्यक उपांग म्हणून मिरांबिका सुरू झाली. शिक्षक परिषदेनंतरच्या बदललेल्या विचारांची ती परिणती होती. परिषदेनंतर एका वर्षांनी तीन ते तेरा वर्षांच्या वयोगटातील सत्तावन्न मुलं आणि दहा शिक्षकांना घेऊन शाळेचा आरंभ झाला (पण शाळेचे तीनतेरा कधीच वाजले नाहीत!) नीलजे हबेस शाळेचे प्राचार्य होते. पालकांना नाममात्र फी भरावी लागत असे. परंतु शाळेचा बहुतेक खर्च आश्रम उचलायचा. शिक्षकांना ‘दीदी’ आणि ‘भैया’ नावांनी (मोठ्या बहिणी आणि मोठे भाऊ) संबोधलं जायचं, किंवा सर्वांना ‘दिया’ म्हटलं जायचं. दिया म्हणजे पणती. तिच्यातील तेलाची वात मंद प्रकाश देते. हा प्रकाश दिवाळीसारख्या सणांच्या प्रसंगी आपली मनं प्रसन्न करतो. युरोपमध्ये विशेष प्रसंगी पेटवलेल्या असंख्य मेणबत्त्या असाच आनंद देतात. शिवाय मंद तेवणाऱ्या पणतीचा मिणमिणता प्रकाश आपल्याला अंतःकरणातल्या प्रकाशाची आठवण करून देतो. बहुतेक सर्व शिक्षक आश्रमातच रहायचे. पण कोणालाही पगार दिला जात नव्हता. शाळेतील शिक्षणप्रणाली ‘मुक्त विकास’ नावाच्या अपारंपरिक पद्धतीवर आधारित होती. ही प्रणाली ‘मातां’च्या मार्गदर्शनाखाली तन्मया आणि पवित्रा नावाच्या दोन फ्रेंच शिक्षिकांनी प्रस्तुत केली. त्यांना अध्यापनाद्वारे केवळ ज्ञानाचं हस्तांतर करायचं नव्हतं; तर मुलांचा व्यक्तिमत्त्वविकास घडवून आणायचा होता.

मी १९९६ च्या डिसेंबरमध्ये मिरांबिका शाळेला भेट दिली तेव्हा शाळेचा विस्तार झाला होता. तेव्हा तिथे १५० मुलं आणि ५० शिक्षक होते. आणि गेली तीन वर्षे प्राचार्य असलेल्या पार्थोनी शाळेत बदल घडवून आणायला सुरुवात केली होती. याचाच अर्थ मला या प्रकरणात दोन शाळांचं वर्णन करण्याचा प्रयत्न करावा लागणार आहे - पूर्वीची मिरांबिका आणि आताची बदलू घातलेली मिरांबिका.

आश्रम ज्या विस्तीर्ण जागी उभा आहे ती श्री अरोबिंदोच्या एका श्रीमंत शिष्याने त्यांना भेटीदाखल दिली होती. आश्रमाचे प्रवेशद्वार दिमाखदार आहे. आश्रमाच्या इमारती आणि गजबजलेला हमरस्ता यांमध्ये बाग आहे आणि बागेतली गोलाकार वाहन-मार्गिका नयनरम्य आहे. त्यानंतर दिसतात आश्रमवासियांसाठी असलेल्या इमारती; भोंगळ दिसणाऱ्या, धुळीने माखलेल्या. आश्रमाच्या या भागात आश्रमवासींच्या खोल्यांव्यतिरिक्त, कार्यालयं, कॅटीन, ध्यान करण्याची खोली, एक दुकान, अनेक कार्यशाळा आणि पाहुण्यांसाठीच्या खोल्यांचं मोठं संकुल आहे. हे हल्लीच बांधलेलं असल्यामुळे आश्रमाच्या मुख्य दर्शनी भागामध्ये असलेल्या पडक्या इमारतींमध्ये उठून दिसतं.

या इमारतीच्या पलीकडे 'मदर्स इंटरनॅशनल स्कूल' आहे. दिल्लीमधील औपचारिक शिक्षण देणाऱ्या खासगी शाळांमध्ये विख्यात अशी ही शाळा आहे. राखाडी रंगाची पेंट किंवा स्कर्ट्स आणि त्यावर गडद निळ्या रंगाचं जाकीट असा गणवेश घातलेली जवळजवळ दोन हजार मुलं या शाळेत शिकतात. पांढऱ्या रंगाच्या आयताकृती संकुलात शाळेचे वर्ग आहेत. एखाद्या पाश्चिमात्य शहरातील शाळांच्या धाटणीची त्यांची रचना आहे.

मदर्स इंटरनॅशनलच्या समोर असलेल्या विस्तीर्ण मैदानापलीकडे बागांनी वेढलेली आणि झाडांनी कवटाळलेली मिरांबिका आहे.

मिरांबिकेच्या परिवारात शाळेबरोबर एक प्रशिक्षण केंद्र, एक गोदाम आणि संशोधन विभाग आहेत. अशा या विलक्षण इमारतीचं बांधकाम माझ्या भेटीच्या वेळी अजून पुरं व्हायचं होतं. या ठिकाणी षट्कोनी आकाराची बारा लहान लहान आवारं आहेत. त्यांच्याभोवती चौकोनी आणि समद्विभुजत्रिकोणी आकारांच्या खोल्या अशा पद्धतीने बांधल्या आहेत की प्रत्येक षट्कोनाचं बारा कोनांत रूपांतर होतं. असे बारा 'बाराकोन' एकत्र जुळल्यावर त्यांचा एक भलामोठा षट्कोन बनतो. या षट्कोनाच्या आत विस्तीर्ण मोकळी जागा, एक तळ आणि तळ्याकाठी एक झाड आहे. मिरांबिकेची उंची एक मजल्यापासून चार मजल्यांपर्यंत आहे. सर्व बांधकाम विटांमध्ये आहे. फक्त दर्शनी भागांना दगड लिंपले आहेत. सर्व वर्गांना बाहेरच्या भिंतीवर खिडक्या आहेत. षट्कोनी आवारांच्या केंडांनी असलेले उघडे व्हरांडे आणि वर्ग यांमधल्या भिंती मुद्दामच कमी उंचीच्या बांधल्या आहेत. शाळेच्या इमारतीत काही पारंपरिक रचनेचे वर्ग आहेत. तसंच वाचनालय, व्यायामशाळा, कलादालन आणि प्रयोगशाळा यांच्यासाठी नेहमीच्या स्वरूपाच्या बंदिस्त खोल्या उपलब्ध आहेत. इमारतीची छपरं सपाट असल्यामुळे वरती गच्छ्या बनवल्या आहेत. त्यांच्या भिंती कमी उंचीच्या असल्या तरी वरती कठडे लावलेले असल्यामुळे तिथे मुलं खेळू शकतात. प्रत्येक लहान आवाराचं रंगरूप वेगळं आहे. एकामध्ये झाड आहे, दुसऱ्यामध्ये तळं आहे, तिसऱ्यामध्ये थेट पहिल्या मजल्यावरून येणारी घसरगुंडी आहे, आणखी एकात वाळूने भरलेला चौकोनी खड्डा आहे. माझ्या भेटीच्या वेळी वर्ग रिकामे आणि अनाकर्षक होते. कारण पुस्तकं आणि इतर साहित्य कपाटात बंद करून ठेवलं होतं आणि मूळच्या गवताच्या आणि बांबूच्या फळ्यांनी बनवलेल्या भिंतीवर दगड लिंपले जात होते. दगडांच्या भिंतीवर तसबिरी किंवा चित्रं लटकवणं सोपं नसतं. मी तिथे असताना बांधकाम करणारी माणसं दगडांमध्ये टाचण्यांनी चिकटवायच्या फळ्यांची तावदानं बसवत होती. काही खोल्यांमध्ये श्री. अरबिंदो आणि माता यांचे फोटो ठेवलेले लहान देव्हारे होते. फोटोसमोर फुलं बाहिलेली होती.

पहिल्यापासूनच मुलांनी वेगवेगळे प्रकल्प करणं हा शिक्षणाचा गाभा होता. एकट्याने किंवा समूहाने करावयाच्या शोध-प्रकल्पांचे विषय निवडायचं काम मुलांवर सोपवलं जायचं. नंतर तो/ती विद्यार्थी/विद्यार्थिनी किंवा विद्यार्थ्यांचा समूह शिक्षकांबरोबर प्रकल्पांच्या उद्दिष्टांविषयी चर्चा करत असे. चर्चेमध्ये पद्धतशीरपणे माहिती गोळा करणं, त्यासाठी लागणारं विशिष्ट विषयातलं ज्ञान मिळवणं, त्यासाठी लागणारे गुणविशेष आणि शारीरिक कौशल्यं विकसित करणं तसेच निसर्गाविषयी जागरूकता किंवा घाईघाईने एखादं मत बनविण्याआधी शांतपणे ऐकून घेणं यांसारख्या सुदृढ मानसिक प्रवृत्तींची जोपासना करणं इत्यादी मुद्द्यांवर भर दिला जात असे.

प्रकल्पांच्या उद्दिष्टांची नोंद करून ठेवली जात असे आणि प्रकल्प संपल्यावर त्यातील किती उद्दिष्टं पुरी झाली आहेत याचा आढावा घेतला जात असे. प्रकल्पाच्या कालावधीत उद्दिष्टांमध्ये कितपत बदल झाले, मुळातच काही उद्दिष्टं असंबद्ध आणि अव्यवहार्य होती का यांवरही एकत्रितपणे विचार केला जात असे. चर्चेतून निष्पन्न झालेली सर्व माहिती संगणकात संग्रहित केली जायची. त्यामुळे एखाद्या मुलाच्या/मुलीच्या विकासाची नोंद करताना ती माहिती पुन्हा मिळवणं सोपं जायचं किंवा इतर मुलांना अशा प्रकल्पांच्या धर्तीवर काही वेगळे प्रकल्प करायचे असतील तर त्यांच्यासाठी ही माहिती साधनसामग्री म्हणून उपयुक्त ठरायची.

याचाच अर्थ असा की मुलांना त्यांच्या अभ्यासासाठी विषय निवडण्याचे आणि अभ्यासाची दिशा ठरवण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. परंतु त्याचवेळी त्यांच्या कामावर डोळ्यात तेल घालून लक्षही ठेवलं जायचं. मिरांबिका शाळेच्या 'लर्निंग विथ प्रोजेक्ट्स' (प्रकल्पातून शिक्षण) या मार्गदर्शक पुस्तिकेत या बाबतीत खास उल्लेख होता की :

...शिक्षकाने स्वतःच्या काही सूचना दिल्या किंवा त्याला काय शिकवण्यात स्वारस्य आहे किंवा मुलांनी काय शिकावं असं त्याला वाटतं याची मुलांना कल्पना दिली तर त्यात काही गैर नाही. अर्थात मुलांच्या मनात अजूनही अमूर्त स्वरूपात असलेल्या किंवा त्यांना न पेलवणाऱ्या कल्पनांचा त्यांच्यावर मारा केला जात नाही, याबद्दल त्याने सावध असायला हवं. त्याचबरोबर शिक्षकाने संपूर्ण निष्क्रिय असणे स्वाभाविक नाही आणि स्वीकारार्हही नाही. काही झालं तरी शिक्षकाकडे कल्पनांचा खजिना असतो. शिक्षक स्फूर्तिदायी असतात. त्यामुळे त्यांनी उत्साह दाखवला तर ते योग्यच आहे हे मुलांना समजलेलं असतं.

मुलांना योग्य प्रकल्प शोधण्यात मदत करण्यासाठी शिक्षकांनी आपल्या अंतःप्रेरणेचा उपयोग करणं अपेक्षित होतं. उणीवा दूर करण्याच्या गरजा आणि विकासाच्या गरजा यांत फरक करण्यास त्यांनी शिकावं असा सल्ला त्यांना दिलेला होता. मुलांना त्यांच्या अभ्यासात पूर्णपणे गुंतवायला हवं.

उणीवा दूर करण्याच्या उद्देशाने विद्यार्थ्यांनी करावयाच्या कृती म्हणजे चिंता कमी करणं किंवा फार लांबवरची नसलेली स्वप्नं बघणं आणि त्यांची पूर्ती करणं (शिक्षकाला खूश ठेवण्यासारखी). अशा कृती आपल्याला उत्तेजित करतात परंतु खरं समाधान देत नाहीत. विकासाच्या गरजा भागवण्यासाठी करावयाच्या कृतींमुळे ध्येय व कार्य यांचा विस्तार होतो. अशा कृतीत व्यग्र असताना मिळणारा आनंद आणि समाधान खोलवर पोहोचणारं असतं आणि ध्येयासाठी मार्गस्थ असताना लहानसहान यशाची फळं जेव्हा चाखायला मिळतात तेव्हा पुढची वाटचाल करण्याचा हुरूप वाढतो.

...

अभ्यासाविषयी भ्रमनिरास होणं स्वाभाविक नसतं आणि त्यामागे काही खास कारण असावं लागतं. सर्वसामान्य कारणं अशी असतात :

१. एखाद्या महत्वाच्या वाटचालीत आलेली निराशा. ती अव्यक्त असते आणि दूरही केली जात नाही.
२. एकाच उद्दिष्टामागे वाजवीपेक्षा जास्त वेळ घालवल्यामुळे मुलांच्या स्वभावजन्य असलेल्या इतर तितक्याच आवश्यक गरजांकडे दुर्लक्ष होणं, किंवा
३. मुलाने स्वतः न निवडलेला एखादा उपक्रम त्याच्यावर लादणं.

जॅकलिनला मात्र ठामपणे वाटतं की तिने स्वतःच्या मर्जीने निवडलेले उपक्रमच केले. चिमुरडी जॅकलिन १९८१ साली शाळा सुरू झाली तेव्हा शाळेत आली. अजूनही १९९६ मध्ये ती आश्रमात रहाते. (या प्रकरणातील सर्व मुलाखती इंग्लिशमध्ये घेतल्या आहेत. मिरांबिकातलं शिक्षणाचं माध्यम इंग्लिश आहे. काही शिक्षकांची आणि विद्यार्थ्यांची मातृभाषा इंग्लिश आहे.)

जॅकलिन : माझी अशी श्रद्धा आहे की बालपण हा आयुष्यातला उत्तम काळ आहे. सारं काही आरशासारखं लखवं असतं. प्रत्येक गोष्टीचा अनुभव घेता येतो. स्वातंत्र्याचा मनमुराद आनंद घेता येतो. कसली चिंता नसते. नको त्या गोष्टींवर विचार करण्याची आणि कुढत बसण्याची वगैरे गरज नसते. मनाची कवाडं सताड

उघडी असतात, त्यामुळे जे काही येईल त्याचं स्वागत होतं. जे आपल्यासाठी चांगलं आहे, आपल्याला लाभदायक आहे ते भरभरून घेता येतं.

मी : म्हणजे तुला शाळेत सर्व प्रकारचे अनुभव घेण्याची संधी मिळाली तर!

जॅकलिन : हो तर. आमच्या शाळेची पद्धतच मुळी 'मुक्त विकासा'ची होती आणि आम्हाला खरोखरच प्रत्येक बाबतीत मुक्त विकास साधता आला. आम्हाला सर्व काही शिकवलं गेलं.

मी : तुम्हाला निवड करण्याचं स्वातंत्र्य होतं का? तू 'मुक्त विकास' म्हणतेस तेव्हा तू तुला हव्या असलेल्या गोष्टींचीच निवड केलीस का?

जॅकलिन : हो, हो. तेच तर सांगते. आम्ही स्वतः निवडी केल्या. आम्हाला जे करायचं होतं, तेच केलं. म्हणजे असं की, मला लहानपणापासून नृत्याची आवड होती आणि तेव्हापासून म्हणजे बालपणापासून माझी नृत्यक्षेत्रात जाण्याची जबरदस्त इच्छा होती. त्या प्राथमिक अवस्थेतल्या नृत्यसाधनेच्या वेळेपासून मला सतत पाठिंबा मिळत गेला. 'तुला हे जमेल. तुझ्यापाशी प्रतिभा आहे. तू निश्चित यश मिळवशील' असं सारखं माझ्या मनावर ठसवलं गेलं. आणि आता या क्षणी मला वाटतं की त्या प्रोत्साहनाने माझ्यात फार मोठा बदल घडवून आणला.

मी : शाळेत असताना तू नृत्यसाधनेसाठी बराच वेळ देऊ शकत होतीस का?

जॅकलिन : हो, शाळेतच मी नृत्यसाधनेची सुरुवात केली. मला वाटतं मी नृत्य शिकायला लागले तेव्हा सात वर्षांची होते.

मी : शाळा सुरू झाल्यावर दिवसा जे वेगवेगळ्या तासांचं वेळापत्रक असायचं ते तू पाळायचीस?

जॅकलिन : नाही. म्हणजे मला असं म्हणायचं आहे की माझ्या आठवणीप्रमाणे तरी नाही. पण काही काळानंतर थोडंफार पाळू लागले. लाल, निळा, हिरवा असे लहान मुलांचे गट असायचे. म्हणजे चार वर्षांची, पाच वर्षांची, साडेपाच वर्षांची आणि सहा वर्षांची असे वेगवेगळ्या वयाच्या मुलांचे गट होते. वेळापत्रक असं काही नसायचं. ठराविक दिनचर्याही नसायची. आम्ही वेगवेगळे खेळ खेळत असू आणि मला वाटतं - म्हणजे दीर्दीनी आणि भैयांनी मला तसं सांगितलं - मी त्या वेळी कधीही रिकामी नसायची. मी कधी वर्गात बसून राहिलेच नाही, सदोदित शाळेच्या आवारात, शाळेच्या आत खेळाच्या मैदानावर अशीच असायची.

मी : तुम्हाला वेगवेगळ्या विषयांचे तास असायचे का?

जॅकलिन : हो, असायचे. आम्हाला इंग्लिशचं प्रशिक्षण असायचं. मिरांबिकामध्ये तास म्हणत नाहीत, प्रशिक्षण म्हणतात. गणित, इंग्लिश, हिंदी... संस्कृत सोडून सर्व विषयांचं प्रशिक्षण असायचं. मला वाटतं एक वर्ष आम्ही बंगालीदेखील शिकलो. तिसरी भाषा म्हणून. शिक्षण इंग्लिश भाषेत - होय, आम्हाला पाठ

शिकवले जायचे. आम्ही घोळका करून बसत असू. मला आठवतं की हिंदीच्या प्रत्येक तासानंतर गोष्ट सांगितली जायची. तेव्हासुद्धा खूप मजा यायची.

मी : मिरांबिकात राहिल्यामुळे तू काय मिळवलंस?

जॅकेलिन : मिरांबिकाने मला प्रचंड आत्मविश्वास मिळवून दिला. ही एक गोष्ट माझ्या मनात सतत भरून राहिल. मला असं म्हणायचं आहे की आता माझ्यात मी पूर्णपणे स्वतंत्र असल्याची, माझ्या स्वतःच्या पायांवर उभी असल्याची, स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याची क्षमता असल्याची सुखद भावना आहे. अर्थात मी सुरक्षित ठिकाणी राहाते. पण मानसिक, शारीरिक आणि सर्वच दृष्ट्या, मला वाटतं माझ्यात खूप आत्मविश्वास आला आहे. मिरांबिकातून बाहेर पडल्यावर लगेचच जेव्हा मी दहावीची परीक्षा द्यायला गेले, तेव्हा खरं तर आयुष्यात पहिल्यांदाच मी परीक्षेला बसत होते, पण मी अजिबात घाबरले नव्हते. ते एक आश्चर्यच होतं. मी अतिशय शांत होते. मी बारावीची परीक्षा दिली तेव्हादेखील अगदी शांत होते. तेव्हाही मी घाबरले नव्हते, पण फार धीटपणे देखील गेले नव्हते. खरं तर मी परीक्षा देत होते असं मुळी मला वाटतच नव्हतं. परीक्षेचा निकाल ठीक होता - काही प्रमाणात खूपच समाधानकारक होता.

मी : शाळेतील एखाद्या विशिष्ट गोष्टीमुळे तुझ्यात इतका आत्मविश्वास आला असं काही तू म्हणू शकतेस का?

जॅकेलिन : 'मुक्त विकास' हीच एकमेव गोष्ट आहे. आम्हाला त्याच पद्धतीने वाढवलं गेलं.

मी : 'मुक्त विकास'चा वेगवेगळी माणसं वेगवेगळा अर्थ लावतात. तुला 'मुक्त विकासा'चा कोणता अर्थ अभिप्रेत आहे?

जॅकेलिन : शिकण्याच्या बाबतीत आमच्यावर कोणतंच दडपण नव्हतं. आम्हाला रंगकाम करायचं असेल तर आम्ही फक्त तेवढंच करू शकत होतो. समजा, आम्ही सकाळी शाळेत आल्यावर आम्हाला रंगकाम करावंसं वाटलं तर दिवसभर आम्ही तेच करत असू. एखादी गोष्ट करायलाच हवी असं बंधन नसायचं. समजा, आम्हाला इंग्लिशचा तास आहे, पण आम्हाला नको असेल तर वर्गात बसायची सक्ती नसायची. 'आम्हाला मार्गदर्शन मिळायचं...' मी सर्वांत खोडकर मुलांपैकी एक होते, अतिशय खोडकर होते. मी म्हणे चार-साडेचार वर्षांची असताना माझ्या घोळक्यातल्या सर्वांवर दादागिरी करत हिंडायची. मी दादागिरी करून अखड्या वर्गाला बाहेर काढायची आणि खेळाच्या मैदानावर घेऊन जायची आणि आम्ही सारे खेळायचो. दीदी आणि भैयांनी बोलावलं तरी मी 'नाही' म्हणायची. मग ते माझ्यामागे यायचे. सगळीच मजा होती.

मी : आणि जेव्हा तू सर्वांना बाहेर घेऊन जायचीस तेव्हा भैया आणि दीदी काय

करत असत? ते तुला काय सांगायचे?

जॅकेलिन : मी मुळी त्यांचं काहीएक ऐकत नसे. त्यांनी काही सांगितलं तरी तिकडे लक्ष देत नसे.

मी : आणि तुला कधी शिक्षा नाही झाली?

जॅकेलिन : नाही. मला कधीच कोणत्याही प्रकारची शिक्षा झाली नाही किंवा मार मिळाला नाही. खरं तर मिरांबिकामध्ये तशी प्रथाच नाही. आता तिथे काय परिस्थिती आहे हे मला ठाऊक नाही. पण त्यावेळी शिक्षेची पद्धत नव्हती आणि मला अजूनही ठामपणे वाटतं की आमच्या वेळी तीच सर्वोत्तम प्रथा होती. आम्ही जुन्या इमारतीत होतो. जागा लहान असल्यामुळे दाटीवाटीने वावरावं लागायचं. आमचं खेळाचं मैदान खूप लहान होतं. तिथे दोन-तीन झोपाळे होते आणि उघडे वर्ग होते. मुलं गोल करून बसत असत. अर्थात, बसायला टेबलं आणि खुर्च्या होत्या. शाळा खुली होती, बंदिस्त नव्हती. आम्हालादेखील जाण्यायेण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य होतं. वेगवेगळ्या वर्गातील मुलं एकत्रच बसत असल्यामुळे आमचं एक लहानसं कुटुंब बनलं होतं. तसंच आमच्याकडे एक झोपायची खोली होती. दुपारच्या जेवणानंतर तिथे जाऊन तासभर तरी झोपायला लावत आणि मला तर दुपारी, विशेषतः उन्हाळ्यात, अजिबात झोप येत नसे. उन्हाळ्यात दिवसा फार गरम व्हायचं आणि एका अर्थाने दुपारच्या विश्रांतीची गरज होती. पण मी ती कधीच घेतली नाही.

मी : मग त्यावेळी तू काय करायचीस?

जॅकेलिन : मी बाहेर उन्हात आणि धुळीत खेळायची. शिवाय चित्र रंगवत बसायची. मला रंगकाम खूप आवडतं. मी खूप चित्रं रंगवली आहेत. शिवाय नृत्य करायची. पहिल्यापासूनच मला अभ्यासात फारसा रस नव्हता. मला फक्त निर्मितीक्षम काम करायला आवडतं.

मी : पण तरीदेखील तू सर्व परीक्षांत उत्तीर्ण झालीयस.

जॅकेलिन : हो. ते आवश्यक होतं.

मी : तुला परीक्षांच्या तयारीसाठी खूप कष्ट घ्यावे लागले का?

जॅकेलिन : हो, आणि मला जर योग्य मार्गदर्शक मिळाला असता तर मी अभ्यास जास्त गंभीरपणे केला असता आणि परीक्षांतही याहून चांगलं यश मिळवलं असतं. पण ठीक आहे, जे व्हायचं असेल ते होतं. (नोंद न झालेला प्रश्न)

जॅकेलिन : पारंपरिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचं मिरांबिकामधील विद्यार्थ्यांशी कधीही जमणार नाही. कारण ते ज्या वातावरणात वाढतात आणि आम्ही ज्या वातावरणात वाढतो त्यांत जमीनअस्मानाचा फरक आहे. इतका, की आम्ही त्यांच्यात कधी मिसळू शकणार नाही. कारण तसं झालं तर आमच्यात नक्कीच जुंपेल. माझी

बहीण मिरांबिकामधून 'मर्दर्स इंटरनॅशनल'मध्ये गेली आणि तिथल्या वातावरणाशी जुळवून घेताना तिला खूप त्रास झाला. तर सांगायचा मुद्दा असा की, पारंपरिक आणि मिरांबिकामध्ये कायम छत्तीसचा आकडा असणार. मिरांबिकात शिकायचं असेल तर पूर्ण शिक्षण मिरांबिकात घ्यावं. पारंपरिक पद्धतीचं शिक्षण घ्यायचं असेल तर पूर्ण शिक्षण पारंपरिक पद्धतीने घ्यावं.

मी : अशा कोणत्या अडचणी इतक्या टोकाची विधानं करायला तुला भाग पाडत आहेत हे तू सांगू शकशील का ?

जॅकेलिन : समजा, तुम्ही मोकळ्या वातावरणाचा आणि स्वातंत्र्याचा मनमुराद आनंद घेत आहात आणि अचानक एक दिवस तुम्हाला चेंगराचेंगरी करणाऱ्या गर्दीत आणून सोडलं गेलं तर तुम्हाला कसं वाटेल? सगळंच विस्कटून जातं. हजारो नियम, बंधनं, परीक्षा, चाचण्या, असायनमेंट्स (नेमून दिलेली कामं). आजची मुलं पहिलीपासूनच तणावाखाली असतात. 'चिंतामणी' बनतात. सतत अभ्यास, अभ्यास आणि अभ्यास. पालकदेखील त्यांच्यावर अभ्यासाची सक्ती करतात, जणू आयुष्यात अभ्यासाशिवाय इतर काहीच नाही. बिचाऱ्या मुलांवर चहकडून दडपण येत असतं. 'मर्दर्स इंटरनॅशनल'मध्ये 'स्पोर्ट्स ऑथॉरिटी ऑफ इंडिया'ने प्रायोजित केलेल्या काही मुली आहेत. म्हणजे शाळेपाशी क्रीडापटू आहेत. आता या मुलींची समस्या अशी आहे की त्यांच्या पालकांना वाटतं की या मुलींनी खेळाबरोबर अभ्यासातही चांगली प्रगती करावी. पण ही तारेवरची कसरत करताना मुलींची दमछाक होते. इथेही पहिलं यायचं... तिथेही पहिलं यायचं; कसं शक्य आहे? खालच्या वर्गात असताना ठीक असतं, पण जेव्हा नववीत, दहावीत, अकरावीत, बारावीत गेल्यावर दोन्हीची सांगड घालणं झेपत नाही. म्हणजे मी त्यांना बघत असते ना! त्यांचे लांब चेहरे सगळं काही सांगतात. पालकांकडून ढीगभर अपेक्षा, शिक्षकांकडून ढीगभर अपेक्षा आणि भरीस भर म्हणून त्या मुलींच्याच स्वतःकडून अपेक्षा! अर्थात, याचं कारण त्यांना आपल्या पालकांची स्वप्नं साकारायची असतात.

मी : ही मुलं जी सतत दडपणाखाली असतात त्यांची व्यक्तिमत्त्वचं बदलून जात असतील ?

जॅकेलिन : ती नाउमेद होतात, खचून जातात. कारण त्यांना ना त्यांच्या नैतिक अधिकाराचं स्वातंत्र्य असतं, ना इच्छाशक्तीचं. त्यांना जे हवं असेल ते करायचं, ते निवडायचं स्वातंत्र्य मिळायला हवं. माझ्यावर जर अभ्यासाची सक्ती करण्यात आली, मला जर कोणी सतत टोकत राहिलं तर मी भरकटत जाईन आणि निराश होईन. अर्थात मी प्रयत्न करत राहीन, पण मनासारखं यश मिळणार नाही. बरं, मिळालेल्या यशाचा आनंदही घेता येणार नाही. कारण ते माझ्या आवडीच्या

गोष्टीतलं नसणार. मला वाटतं मुलांना निवडीचं स्वातंत्र्य द्यावं. आणि पालकांनी त्यांचा हिरमोड करण्याऐवजी त्यांना प्रोत्साहन द्यावं. एखाद्या मुलाला पेंटिंगमध्ये स्वारस्य असेल तर त्याला ते क्षेत्र निवडू द्यावं. अर्थात आज शिक्षण आवश्यक असल्यामुळे मुलांना तेही पूर्ण करायला लावावं, परंतु एखाद्याला केवळ नृत्यात किंवा केवळ क्रीडाक्षेत्रात करीअर करायची असेल तर त्याला ती करू द्यावी."

मिरांबिकात आल्यावर मला १९८९ सालच्या निर्देश पुस्तिकेची (माहिती - पत्रकाची) प्रत देण्यात आली. त्यातल्या खाली दिलेल्या परिच्छेदाने माझं लक्ष वेधून घेतलं :

या जगात, तसंच मनुष्यस्वभावात, निसर्गनियमांचे पालन करणाऱ्या सुव्यवस्थेची आणि शांततामय सहजीवनाची प्रवृत्ती दडलेली असते. परंतु या प्रवृत्तीचा निव्वळ वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणं पुरेसं नाही. आपल्याला शांततामय सहजीवनाचं जिवंत उदाहरण बनून दाखवायला हवं. बाहेरच्या जगात वावरताना आपलं जे रूप आपण इतरांसमोर आणतो आणि इतर त्याचं जे रूप आपल्यासमोर प्रकट करतात त्या दोहोंतल्या नात्याविषयी आपण सतर्क असायला हवं. एवढंच नव्हे; तर आपण आणि इतर असे सर्वजण आपल्या सर्वांच्या जन्मदात्या वसुंधरेशी कसे संबंध ठेवतो आणि ती (वसुंधरा) आपल्या संबंधांना कसा प्रतिसाद देते याविषयीदेखील जागरूक असायला हवं. अशा प्रकारे आपल्याला मिळालेल्या परस्परसंबंधांच्या प्रत्ययाचे हे अदभुत बीज आपण मुलांच्या मनात रुजवायला हवं, जागृत करायला हवं आणि प्रौढांच्या मनातल्या त्या बीजाला फुटलेल्या अंकुराला खतपाणी घालून पुन्हा जागवायला हवं.

दुष्ट प्रवृत्तींच्या विळख्यात जखडल्या गेलेल्या वसुंधरेला मूलभूत चांगुलपणाच समर्थपणे सावरतो. प्रत्येक मुलाला आणि प्रौढाला आपल्या आतला चांगुलपणा शोधून काढून त्याला जीवनाचा केंद्रबिंदू बनवण्यासाठी लागणारं पोषक वातावरण उपलब्ध करून देणं हे मिरांबिकाचे ध्येय आहे.

माझ्या मिरांबिकातल्या पहिल्या संध्याकाळी तत्कालीन प्राचार्य पार्थो यांनी श्री. अरोबिंदोंना अभिप्रेत असलेल्या योगाचं संक्षिप्त सार सांगून मिरांबिकाच्या या ध्येयाला पुष्टी दिली. योगाचा अर्थ मनुष्याची ईश्वराशी झालेली एकरूपता, आणि श्री. अरबिंदोंची श्रद्धा होती की मानवजातीच्या उत्क्रांतीतलं पुढचं पाऊल या दिशेने पडेल. (टेलहार्ड द शार्डिन यांचंदेखील असंच मत होतं.) श्री. अरबिंदो

सांगत की मनुष्याचं अस्तित्व पांच कोषांत विभागलेलं असतं. अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, ज्ञानमय आणि आनंदमय. उत्क्रांतीच्या पुढच्या टप्प्यात मनुष्य ज्ञानमय कोषातून आनंदमय कोषाकडे झेप घेईल. ज्ञानमय कोषाच्या विकासाची संधी प्राप्त करण्यासाठी प्रथम बुद्धीला स्थिर, शांत कसं बनवावं हे शिकून घेतलं पाहिजे.

‘ए न्यू एज्युकेशन फॉर ए न्यू कॉन्शसनेस’ (A new education for a new consciousness) या शीर्षकाचा श्री. अरोबिंदो आणि माता यांनी लिहिलेला शिक्षणावरील लेखांचा संग्रह आहे. त्यात श्री. अरोबिंदो म्हणतात, “मनुष्यजन्माचा सर्वात महत्त्वाचा नियम आणि उद्देश म्हणजे त्याने स्वतःचा उद्धार करून घेणं हा आहे. जागृतावस्थेत अस्पष्टपणे चाचपडत, त्याचा जीव आत्मोद्धारासाठी योग्य मार्गाने प्रयत्नशील असतो – स्वतःचा शोध घेत असतो, त्याच्या आत्मशक्तीवर आणि त्याच्या अस्तित्वावर नियंत्रण असलेल्या नियमांचा तो स्वतःमध्ये शोध घेत असतो.”

शाळेत पंचकोषांच्या विकासावर एक शिक्षणक्रम आहे. प्रथमदर्शनी मला तो टाळण्याचा मोह झाला. कारण, त्यात एखाद्या गूढ विषयावर चर्चा असेल आणि मला तो विषय गांभीर्याने घेणं जमणार नाही असं वाटलं. तरीदेखील मी तो वाचला तेव्हा मला ठळकपणे जाणवलं की प्रस्तुत पुस्तकातल्या जवळजवळ सर्वच शाळांसाठी बहुधा हा शिक्षणक्रम समान आहे. फरक एवढाच की दुसऱ्या कोणत्याच शाळेने तो इतक्या स्पष्टपणे मांडलेला नाही. त्यांची काही सोपी प्रातिनिधिक उदाहरणं अशी आहेत :

कोष	गुणविशेष	कौशल्य
आनंदमय	समत्वबुद्धी/ सर्वभूतात्मैकबुद्धी	समवेदना, आंतरिक नातं निर्माण करणे.
ज्ञानमय	प्रेम	चांगुलपणाचा, आंतरिक सौंदर्याचा शोध घेणे.
मनोमय	अंतःप्रेरणा	जाणीव करून घेणे, तर्कशुद्ध विचार मांडणे/करणे, विश्लेषण करणे, योजणे.
प्राणमय	पटकन सावरणे, आनंदी वृत्ती	अडचणींवर मात करणे, खंबीरपणे सर्व प्रसंगांना तोंड देणे.
अन्नमय	आरोग्य	देहातील ऊर्जेचे नियंत्रण आणि संधारण करणे, शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेचं संवर्धन करणे.

मिरांबिकामध्ये या सर्व गुणांचा विकास एका वेळी किंवा एकत्रितपणे साधायचा असतो. परंतु खालचे तीन कोष थोड्याफार प्रमाणात पियाजेच्या विकासाच्या पायऱ्यांशी किंवा ज्याच्या पायावर पेस्टाचा सिद्धांत बऱ्याच प्रमाणात रचला आहे त्या तीन मेंदूशी साधर्म्य दर्शवतात. (प्रकरण ८ पाहा)

हा शिक्षणक्रम राबवणाऱ्या विभागाला जेव्हा मी भेट दिली तेव्हा तिथल्या वातावरणात आणि पद्धतीत बदल व्हायला सुरुवात झाली होती. जुने गट पूर्वीप्रमाणे विविध सद्गुणांच्या नावांनी ओळखले जात होते. मी बराच वेळ ‘बिनचूक’ नावाच्या गटातील नऊ वर्षांची मुलं आणि त्यांची ईशानी नावाची शिक्षिका तसंच ईशानीच्या मदतनीस यांच्या सहवासात घालवला होता. मी घेतलेल्या मुलाखती मात्र ‘धाडस’ नावाच्या अकरा आणि बारा वर्षे वयाच्या सर्वात ज्येष्ठ वयोगटातील मुलांच्या आहेत.

त्यांच्या दिनक्रमाचे वर्णन अशाच एका मुलाखतीतून केलं आहे :

सकाळी ८.१५ वाजता आम्ही शाळेत येतो. मग आम्ही सकाळचे खेळ खेळतो आणि नंतर न्याहारी करतो. सव्वानऊ वाजता आम्ही केर काढणं, खुर्च्या पुसणं यांसारखी आम्हाला नेमून दिलेली कामं करतो. नंतर गणिताचा तास, आणि मग बारा वाजेपर्यंत आमच्या प्रकल्पाचं काम. पाऊण वाजता जेवण संपल्यावर हिंदीचा तास असतो. शुक्रवारी आमची मंडळं भरतात. त्यानंतर दीदी सांगेल ते काम आम्ही करतो.

रोज सकाळी साडेनऊ वाजता आणि संध्याकाळी शाळा संपल्यावर ध्वनिक्षेपकावर पाच मिनिटांसाठी संगीत ऐकवलं जायचं. त्यावेळी प्रत्येकाने शांत बसून अंतर्मुख व्हावं अशी अपेक्षा असायची. परंतु बरेच जण वाचत, चित्रं काढत किंवा कुजबुजत असत. प्रकल्प वैयक्तिकरीत्या न करता गटाने केले जात. प्रकल्पांचे मी ऐकलेले विषय घोडे, वाड्मय, मानवी शरीर, इजिप्त, शोध, शाळेसाठी निर्देशपुस्तिका बनवणं, इमारतीची नमुनाकृती बनवणं यांसारखे वैविध्यपूर्ण होते. मंडळातील उपक्रम सुतारकाम, कुंभारकाम, चेहरा रंगवणं, अक्षरलेखनकला, खेळ आणि विज्ञान इत्यादी क्षेत्रातील असत. पूर्णपणे अधिकृत मानल्या गेलेल्या विषयांवरच्या औपचारिक वर्गांनाच हजेरी लावणं अपेक्षित होतं. इतर वेळी वर्गात गैरहजर असणं मान्य होतं. काही मुलं बरेचदा बाहेर खेळताना दिसायची. परंतु बहुतेक मुलं आपापल्या गटांबरोबर उपक्रम करण्यात व्यग्र असायची. कलादालनात मात्र मुलं वर्ग संपल्यावरदेखील बराच वेळ घालवत असत. शिवाय मधल्या सुट्ट्यांच्या वेळी पुन्हा तिथे जात.

समस्या हाताळण्याची दोन उदाहरणं माझ्या पाहाण्यात आली. पहिलं उदाहरण ज्यांना गणित शिकायचं नाही अशा गटाचं होतं. त्याची शिक्षिका भारती म्हणाली, “ठीक आहे, तुम्हाला गणित शिकायचं नसेल तर निघून जा. कोणीही रागावणार नाही. जर तुम्हाला गणिताचा तास बुडवणं योग्य वाटत असेल किंवा पुन्हा केव्हातरी तासाला बसायचं असेल तर दप्तर गोळा करा आणि बाहेर जाऊन खेळा. जायचं आहे का तुम्हाला?” आणि कोणीही वर्गाबाहेर गेलं नाही. वर्गात बसून सर्वांनी दशांश आणि व्यवहारी अपूर्णाकांवांची गणितं सोडवली.

दुसऱ्यात उदाहरणाबाबत थोडी गुंतागुंतीची परिस्थिती होती. ‘बिनचूक’ गटाने क्रिकेट खेळण्यासाठी सकाळी सुट्टी घेतली होती. तास-दोन तास सर्व काही सुरळीत चाललं होतं. नंतर अचानक भांडणाला सुरुवात झाली आणि रडारडीपर्यंत प्रकरण गेलं. सगळे आपल्या कामाच्या ठिकाणी गेले आणि त्यांची शिक्षिका ईशानीच्या अध्यक्षतेखाली बराच वेळ मजेशीर चर्चा झाली. ईशानीने मुलांना सांगितलं की त्यांनी आपली नेमकी काय समस्या आहे ते स्पष्ट करावं आणि त्यावरील तोडगा सुचवावा. मुलांकडून पहिला प्रतिसाद असा आला की कोणताही तोडगा नाही आणि ही अशी भांडणं होतच राहणार. पण त्यावर जेव्हा ईशानी म्हणाली की असं असेल तर चर्चा करण्यात काहीच अर्थ नाही तेव्हा मुलांना तेही पटलं नाही आणि मग त्यांच्यात समस्येवरील उपायांवर चर्चा करण्यास सुरू झाली. मुलांनी एकत्र खेळणां बंद करण्याचा प्रस्ताव धुडंफावून लावण्यात आला. काही खेळांवर बंदी घालावी हेही अमान्य करण्यात आलं. त्यानंतर नेहमी क्रिकेटच का खेळायचं, टिककरबिल्ला का नाही? अशी चर्चा झाली तेव्हा लक्षात आलं की कित्येक मुलांच्यांना टिककरबिल्ला खेळच माहीत नव्हता. शेवटी चर्चेतून काहीच निष्पन्न झालं नाही. ईशानीने सुचवलं की सोमवारपर्यंत निर्णय तहकूब करावा. पण मुलांना ते मान्य नव्हतं, त्यांना आताच निर्णय हवा होता. तेव्हा ईशानीने एक सोडून एक अशा मुलांचा एक गट आणि उरलेल्या मुलांचा दुसरा गट अशी मुलांच्यात विभागणी केली. (म्हणजे शेजारी बसलेला मित्र/मैत्रीण दुसऱ्या गटात जावा/जावी.) तिने दोन्ही गटांना निर्णय घेण्यासाठी दहा मिनिटं दिली.

जेव्हा ईशानी वर्गात परतली तेव्हा मुलं आपापल्या जागी पुन्हा येऊन बसली होती आणि पुढे सांगितलेली पद्धत पडताळून बघायची असं शेवटी त्यांनी ठरवलं होतं. जर खेळताना भांडण झालं आणि कोणी रडायला लागलं तर तो किंवा ती शांत होईपर्यंत सुरुवातीला तिकडे दुर्लक्ष करायचं आणि इतरांनी हसत, थट्टामस्करी करत वातावरण प्रफुल्लित ठेवायचा प्रयत्न करायचा; म्हणजे मग रडणाऱ्या व्यक्तीची कळी हळूहळू खुलते असा मुलांचा कयास होता. त्यांची ही पद्धत यशस्वी झाली किंवा नाही हे मला समजलं नाही कारण मी फार काळ मिरांबिकामध्ये नव्हतो. ही

पद्धत मूर्खपणाची आणि काहीशी निष्ठुर असल्याची काही प्रौढांची तत्काळ प्रतिक्रिया असते. पण ही पद्धत जर यशस्वी झाली तर प्रत्येक मुलाच्या मनात जे असतं ते साध्य होतं. मुलांना कोणाचं चुकलं याचा निवाडा करून त्या व्यक्तीला शिक्षा करण्यात स्वारस्य नसतं, त्यांना फक्त प्रत्येकाने मजेत खेळावं एवढंच हवं असतं.

जसबीरचे गणित शिकविण्याविषयीचे सिद्धान्त ऐकून तर मी अतिशय प्रभावित झालो. जसबीर एक प्रसिद्ध नट आहे. भारतातील एका मोठ्या व्यावसायिक कंपनीत तो वित्तीय सल्लागार होता. त्याने सहज म्हणून या शाळेत शिक्षकाच्या पदासाठी अर्ज केला. त्याने अर्जात कोणतीही अपेक्षा नमूद केली नव्हती. त्याच्या या विलक्षण पद्धतीमुळे मिरांबिकात त्याचे स्वागत झाले. मी तिथे असताना तो फक्त लहान मुलांना शिकवत होता. कारण त्याचे सिद्धान्त त्यांना सर्वाधिक पटले असते. तो म्हणतो की मुलांना अंक मोजायला शिकवणं चुकीचं आहे. एखाद्या लहान मुलासाठी ‘दोन मांजर’ ही एक एकेरी संकल्पना असते आणि सुरुवातीला तरी या संकल्पनेला ‘एक मांजर’ आणि ‘तीन मांजर’ यांच्यामध्ये आणून ठेवण्याची आवश्यकता नाही. नंतर जेव्हा या संकल्पना क्रमाने ठेवल्यावर त्यातील तर्कसुसंगतता त्यांच्या लक्षात येईल तेव्हा त्याला नवीन शोध लावणाऱ्याला होतो तसा हर्ष होईल. काहीही गरज नसताना नुसत्याच आकड्यांचे योग्य क्रम मुलाला सांगितले तर आपण त्याच्यापासून हा निर्भेळ आनंद हिरावून तर घेतोच शिवाय एक-दोन-तीन इत्यादी शब्दांचं पाठांतर त्याच्या माथी मारतो. या आकड्यांच्या पुढे कोणताच शब्द नसल्यामुळे ती केवळ अर्थहीन आकड्यांची पोपटपंची होते.

आकडेवारी समजून घेण्याच्या मुलांमधील या अंतःप्रेरणेचा पुरावा ‘नेचर’ या विज्ञानविषयक मासिकातील कॅरन विनने लिहिलेल्या लेखात मिळतो. कॅरनने पाच महिन्यांच्या अर्भकांवर प्रयोग केले. (नंतर जेव्हा त्यांची पुनरुत्पत्ती झाली तेव्हा पहिल्यासारखेच निष्कर्ष मिळाले.) नवीन किंवा अपेक्षित नसलेल्या वस्तूंकडे ही अर्भकं नेहमीच्या वस्तूंकडे पाहतात त्याहून जास्त वेळ पाहता राहायची. एका प्रयोगात टेबलावर एक वस्तू ठेवली गेली. ती त्या अर्भकांनी पाहिली. नंतर ती वस्तू आणि अर्भकं यांमध्ये एक लहान पडदा उभा केला आणि पडद्यामागे अगोदरच्या वस्तूशेजारी तिच्यासारखीच आणखी एक वस्तू ठेवली गेली. (किंवा अधिक वस्तू ठेवल्या गेल्या). पडदा बाजूला केल्यावर एकाहून जास्त वस्तू अर्भकांसमोर आल्या. दुसऱ्या एका प्रयोगात सुरुवातीला म्हणजे पडदा उभा करण्याच्या आधी टेबलावर दोन वस्तू दिसत होत्या, नंतर पडदा ठेवून एक वस्तू हलवली (काढून घेतली) आणि मग पडदा हलवला. त्यामुळे अर्भकांना आता दोनाऐवजी एकच वस्तू दिसली. दोन्ही प्रयोगात पहिल्याहून वेगळ्या म्हणजे अर्भकांच्या दृष्टीने चुकीची (बदललेली) संख्या असलेल्या वस्तूंकडे ती जास्त

वेळ पाहात राहिली. थोडक्यात, त्यांना बेरजा आणि वजाबाक्या समजत होत्या. जसबीरने निरीक्षण केलं होतं की, जेव्हा मुलांना नेहमीच्या पद्धतीने आकडेवारी शिकवली जाते तेव्हा मुलं आज्ञाधारकपणे पण भेदरलेल्या अवस्थेत मोठ्या माणसांनी सांगितल्याप्रमाणे करतात. पण त्यासाठी त्यांना स्वतःच्या अनाहुत (स्वयंस्फूर्त) अंतःप्रेरणा दाबून ठेवाव्या लागतात. सात चॉकलेट तीन मुलांत वाटणं पूर्णतया सहज शक्य आहे आणि शेवटी एक चॉकलेट उरतं हे अगदी उघड आहे. परंतु “ $7 \div 3 = 2$, शेष १” हे पाठ करायचं म्हटलं तर ती अर्थहीन बडबड होते.

साधारणपणे अंकगणिताचे शिक्षक मुलांना चूक करण्याचा अधिकार देत नाहीत. त्याऐवजी ते मुलांना क्लेश मात्र देतात. खरं तर अंकगणितातील चुका हा एक अपघात असतो आणि अशा अपघातासाठी लोकांना शिक्षा करणं हास्यास्पद आहे. जर मुलाला नीट शिकवलेलं असेल तर त्याने चूक केल्यास ती नेमकी कशी झाली हे त्याला बघायचं असतं. जसबीर म्हणतो की अंकगणित शिकवायचं नसतं, तर त्याचा शोध लावायला तुम्ही मुलांना प्रोत्साहन द्यायचं असतं. “प्रौढांनी मुलांना फक्त प्रश्न विचारावेत. कारण त्यांनी मुलांना माहिती पुरवायची नसते; तर मुलांना झालेलं ज्ञान त्यांच्याकडून वदवून घ्यायचं असतं. मुलांना कितपत समजलं आहे हे प्रौढांनी जाणून घ्यायचं असतं, त्यांना स्वतःला जे समजलेलं आहे ते मुलांना शिकवायचं नसतं,” शाळांमधील गणिताच्या अभ्यासक्रमात बदल करण्याचा प्रस्ताव सादर करणाऱ्या त्याच्या प्रबंधात जसबीरने याप्रमाणे लिहिलं आहे.

त्याच्या या प्रबंधात त्याने गणिताविषयीच्या नेहमीच्या भीतीचं वर्णन केलं आहे :

ती घाबरली होती कारण तिला अंतःप्रेरणेने विषयाचं आकलन होत होतं. (माझ्या समजुतीप्रमाणे अंतःप्रेरणा म्हणजे तर्कसुसंगत पद्धतीचा अवलंब न करता/ न करावा लागता वास्तवाचं ज्ञान करून घेणं/होणं) आणि तिला जे शिकवलं जात होतं त्याच्या आशयात आणि शिकवण्याच्या पद्धतीत नेमकं या वस्तुस्थितीकडे पूर्ण दुर्लक्ष झालं होतं. त्याहीपुढे जाऊन मी असं म्हणणं न्याय्य होईल की काही मुलांना का कोण जाणे; पण गणिताची भीती वाटत नाही. अर्थात अशा मुलांची संख्या खूप कमी असते आणि आपल्या मनातील ही भीती थोड्याफार प्रमाणात दूर करण्यात यशस्वी होणाऱ्यांची संख्या त्यांच्याहून थोडी जास्त असते. हीच मुलं गणिताची मजा घेण्यापासून त्या विषयात पारंगतता मिळवण्यापर्यंतचा पल्ला गाठतात...

बाह्यप्रेरणा अंतःप्रेरणेहून खूप वेगळी असते. अंतःप्रेरणेचा शोध घ्यावा लागतो, ती शिकवता येत नाही. उदाहरणार्थ, संगीत, काव्य, गुणोत्तर आणि प्रमाण.

श्री. अरबिंदोनी म्हटलं आहे “कोणतीही गोष्ट शिकवता येत नाही. मनाचा विकास मनाच्या सल्ल्यानेच साधता येतो. एखादी गोष्ट बाहेरून आणायचीच असेल तर ती फक्त समोर ठेवायची असते, लादायची नसते.” गणित शिकवण्याच्या बाबतीत जसबीरने नेमकं असंच अनुमान काढलेलं दिसतं.

श्री. अरबिंदो आणि ‘माता’ यांचा शाळेवर किती प्रभाव होता ते स्पष्टपणे सांगता येत नाही. एकाने मला सांगितलं की मिरांबिकात शिकवणाऱ्या प्रत्येकाचा जन्म माताजींच्या कृपाछात्राखालीच झाला असून त्यांना शाळेत कधी आणायचं आणि काय करायचं, हे सर्व पूज्य ‘माता’च जाणतात. याउलट पार्थोना वर्गातले देव्हारे पसंत नाहीत. मी तिथे होतो तेव्हा श्री. अरबिंदोच्या योगाचे वर्ग जवळजवळ नव्हते किंवा फार थोडे होते. तरीदेखील मी जॅकेलिनला त्यांच्या शिकवणीचा तिच्यावर झालेल्या संस्काराबद्दल विचारलं, तेव्हा आमच्यात झालेला संवाद असा आहे :

जॅकेलिन : मी त्यांची शिकवणूक पाळते. त्यांची अनुयायीच आहे म्हणा ना.

मी : तू शाळेत होतीस तेव्हा त्यांचा तुझ्यावर प्रभाव होता का?

जॅकेलिन : त्यावेळी मला तसं जाणवलं नाही. मी दहावीची परीक्षा दिल्यानंतर - कदाचित तेव्हा माझी मानसिक बैठक तयार झाली असावी - त्यांच्या शिकवणीतला अर्थ मला समजू लागला आणि तेव्हापासून माझा श्री. अरबिंदो आणि माता यांच्यावर अढळ विश्वास बसला.

मी : शाळादेखील लोकांवर त्यांची शिकवण बिंबवते असं तुला वाटतं का?

जॅकेलिन : हो, नक्कीच. माझ्या दृष्टिकोनातून पाहिलं तर अर्थातच याचं उत्तर ‘हो’ असंच आहे. कारण अगदी प्रथमपासून आम्ही माता आणि अरबिंदो यांचीच नावं ऐकत आलो आहोत. आम्ही जे वाचत असू, जे काही करत असू त्या प्रत्येक गोष्टीत त्यांचा संबंध असायचा. मुलं तशाच वातावरणात वाढली. त्यामुळे त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात कुठेतरी, येनेकेन प्रकारेण, त्यांच्या शिकवणीचा प्रभाव दिसणं ओघाने आलं. श्री. अरबिंदो आणि माता यांची टर उडवणारी मुलं अजूनही शाळेत आहेत. त्यांची श्री. अरबिंदोच्या शिकवणुकीवर अजिबात श्रद्धा नाही. पण मला ते आवडत नाही. मला वाटतं त्यांनी थोडातरी विश्वास ठेवावा कारण त्या दोघांच्या मार्गदर्शना-खाली आम्ही वाढलो. ज्यांचं बोट धरून आम्ही मोठे झालो त्यांच्या

शिकवणीवर श्रद्धा ठेवून ती इतरांपर्यंत पोचवणं आमचं कर्तव्य आहे.

मी : तुझ्या बालपणीदेखील शाळेत श्री. अरबिंदो आणि माता यांच्या-बद्दल बोललं जायचं?

जॅकेलिन : सतत बोललं जायचं. श्री. अरबिंदो आणि माता यांच्यावरील माझ्या नितांत भक्तीचं मुख्य कारण तेच आहे. लहानपणापासून मी त्यांच्याबद्दल इतकं ऐकत आले आहे की माझ्या रोमारोमात त्यांची शिकवण भिनली आहे. असं म्हणायला हरकत नाही. त्यांच्याबद्दल ऐकायचं, त्यांच्याबद्दल बोलायचं, त्यांच्यासाठी शिकवायचं, त्यांच्यासाठी सर्व काही करायचं, त्यांच्या चरणी सर्व काही अर्पण करायचं.

शाळेचा विस्तार होऊ घातला आहे आणि हळूहळू वयाच्या अठरा वर्षांपर्यंत मुलं शाळेत शिकतील. नवीन प्रवेश मात्र सर्वात खालच्या वर्गात दिला जातो आणि शाळेच्या शुल्कात वाढ होत असूनदेखील वीस जागांसाठी दरवर्षी ऐंशी अर्ज येतात. पालकांची गांभीर्याने मुलाखत घेतली जाते. यशस्वी पालकांना आठ पानी प्रश्नावली देण्यात येते. त्यांत पालकांनी स्वतःबद्दल आणि त्यांच्या शिक्षणविषयक दृष्टिकोनांबद्दल माहिती द्यायची असते. त्यांना त्यांच्या पाल्यांबद्दल काहीच विचारलेलं नसतं. पहिल्या दोन पानांवर 'लोकांनी आपल्या भावना बोलून दाखवलेलं मला आवडत नाही,' 'मला भेटलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला मी आवडायलाच हवं.' आणि 'मुलांना त्यांच्यातील सुप्त गुणांना ओळखण्यासाठी चाचण्या आवश्यक आहेत.' यासारखी ३६ विधानं असतात. त्यांच्यासमोर बरोबर किंवा चूक एवढंच लिहायचं असतं आणि पाच गुणांच्या मापनपट्टीप्रमाणे गुण दिले जातात. पुढच्या सहा पानांमध्ये 'कोणत्या अंमलाखाली, कोणत्या व्यक्तींमुळे, कोणत्या अनुभवांनी तुमची जडणघडण झाली आहे?' आणि 'पालक या नात्याने तुम्ही तुमच्या पाल्याच्या परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्वासाठी आणि त्याच्या आध्यात्मिक विकासासाठी कसे योगदान द्याल?' यांसारख्या थोड्या लांबलचक प्रश्नांना विस्ताराने उत्तरं द्यायची असतात. पालक या चाचणीत उत्तीर्ण झाले तर पाल्याला एक आठवडाभर शाळेत निरीक्षणासाठी ठेवलं जातं आणि शेवटी प्रवेश दिल्याचा किंवा नाकारल्याचा निर्णय दिला जातो. इतक्या लांबलचक प्रवेशपद्धतीमागचा हेतू हा की पालकांनी शाळेच्या तत्त्वप्रणालीशी सहमत असावं म्हणजे मुलांना शाळेत मिळणाऱ्या वागणुकीत आणि घरातल्या वागणुकीत काही तफावत होत नाही. पार्थोने सांगितलं की (शाळेत जाणीवपूर्वक) बुद्धिवादी अभिजनानांचा शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचं धोरण ठेवलं होतं. या पद्धतीचं शिक्षण बुद्धीला पटलं तरच स्वीकारणं शक्य असतं. त्यांच्या कल्पना भौमितिक

श्रेणीनं चोहीकडे पसरतील अशी पार्थोला आशा वाटते.

आठ आणि नऊ वर्षे वयाच्या मुलांच्या पालकांच्या मेळाव्यात पालकांनी तक्रार केली की मुलांच्या प्रगतीचा आलेख स्थिर राखण्यासाठी वातावरणात जो जोश हवा तो त्यांना जाणवला नाही आणि त्यासाठी मुलांवर जे सकारात्मक दडपण असायला हवं तेही अभावाने आढळलं. पालकांनी आपल्या पाल्यांच्या शाळेतील प्रवेशासाठी खडतर चाचणी परीक्षा पार केली होती हे लक्षात घेता त्यांच्या वागण्याची ही रीत पाहून मला आश्चर्य वाटलं.

पार्थोने तक्रारीला दिलेला प्रतिसाद त्याला शाळा कोणत्या दिशेने न्यायची होती हे दाखवत होता. यापूर्वी शाळेत पुरेसा उत्साह नव्हता हे त्याने मान्य केलं. त्याने पुढे हेही सांगितलं की शिक्षकांच्या सहकार्याने तो ती उणीव भरून काढणार होता. त्यासाठी 'बिनचूक' गटाला तो गणित शिकवायचा, त्याचं त्याने उदाहरण दिलं. त्याने जेव्हा वर्गाला सांगितलं की मुलांना दिलेलं काम पूर्ण झाल्याशिवाय त्यांना वर्गाबाहेर जाता येणार नाही आणि वेळ पडल्यास तो त्यांना गाडीतून घरी सोडून येईल तेव्हा सर्वांनी पटापट काम संपवलं. त्यानंतर त्यांच्या वागण्यात बदल झाला. आतापर्यंत ती वर्गात बसलेली असली तरी त्यांचं ध्यान दुसरीकडेच असायचं. ते आता थांबलं आणि ती कामावर लक्ष केंद्रित करू लागली. तो म्हणाला की त्याने मुलांना शिक्षा केली नाही, फक्त कामाचं महत्त्व पटवून दिलं. वयाच्या तेराव्या किंवा चौदाव्या वर्षी मुलांना 'मुक्त विकास' प्रकल्पाच्या अभ्यासाला सुरुवात करायची असते. त्यासाठी आवश्यक असलेली वृत्ती आणि विविध कौशल्यं त्यांना आतापासून म्हणजे वयाच्या आठव्या-नवव्या वर्षापासून आत्मसात करण्यास आरंभ करावा लागतो. या क्षणी ती त्यासाठी तयार नाहीत.

"मुक्त विकास" म्हणजे आत्म्याने दाखविलेल्या दिशेने केलेला विकास, तसंच सवयी, परंपरा किंवा पूर्वग्रहांच्या अधीन नसलेला विकास अशी व्याख्या मातार्जीनी केली आहे. त्यांनी पुढे असंही म्हटलं आहे की, "ज्यांच्यापाशी विकासाची आंतरिक तळमळ असते त्यांची होणारी घालमेलच त्यांच्या आयुष्याची त्या दृष्टीने दिशा ठरवते." जॅकेलिन म्हणाली की याचा अर्थ असा की, "आम्हाला जे करावंसं वाटतं त्याची निवड करण्याचं स्वातंत्र्य होतं. त्यासाठी कोणताही पायाभूत अभ्यासक्रम करण्याची गरज नव्हती. म्हणजे असं की, आम्हाला पेंटिंग करायचं असेल तर त्याची थेट सुरुवात करायची." मिरांबिका रिसर्च सेंटरच्या पुस्तिकेत लिहिलं आहे की "मुक्त विकासासाठी लागणारं शिक्षण हे कोणतीही व्यक्ती मुळात चांगली असते या गृहीतावर आधारलेलं आहे. मुलांना त्यांच्या उमलत्या वयात त्यांच्या आतला आवाज ओळखण्यासाठी सकारात्मक स्वातंत्र्याची पूर्वअट असते. ती पूर्ण झाली तरच त्यांचा स्वतःमधल्या चांगुलपणावर विश्वास

बसतो आणि तोच त्यांचा आयुष्यभर मार्गदर्शक बनतो.” पार्थो म्हणाला, “बरेचदा मुक्त विकास म्हणजे आपल्याला हवे ते करण्याचं स्वातंत्र्य अशी दिशाभूल करणारी व्याख्या केली जाते. त्याऐवजी मुक्त विकासाची व्याख्या ‘हवं ते शिकण्याचं स्वातंत्र्य’ अशी असायला हवी. मुक्त प्रगतीचा अर्थ मनमानी करण्याची मुभा असा होत नाही.” ‘धाडस’ गटातला एक मुलगा म्हणाला, “मुक्त विकासासाठी हसत-खेळत शिकायचं असतं, भरपूर अभ्यासाबरोबर भरपूर मोकळा वेळही मिळायला हवा.”

पार्थोने घडवून आणलेल्या बदलांना थोड्याफार विरोधाला तोंड द्यावं लागलं. एका आश्रमवासीने मला स्पष्टच सांगितलं की शाळा भरकटली आहे. पूर्वी प्रत्येक मुलाला त्याच्या आतल्या ईश्वरी अंशाला ओळखून त्याचा विकास करायला शाळा मदत करायची, आता तसं वैयक्तिक लक्ष पुरवलं जात नाही. अर्थात पार्थो त्याच्याशी सहमत नाही. त्याने मला सांगितलं की व्यक्तिविकासाला नक्कीच प्रोत्साहन दिलं जातं, परंतु त्याचा अतिरेक सांघिक पद्धतीने करण्याच्या कामात अडसर बनतो. सांघिक कामासाठी लागणाऱ्या सामूहिक शिक्षणाला मर्यादा येते. त्यामुळे वैयक्तिक आणि सांघिक विकासाचा समन्वय साधणं गरजेचं असतं. हे अतिशय अवघड कार्य आहे आणि त्यासाठी बुद्धीऐवजी नैसर्गिक प्रवृत्तीचं सहकार्य घ्यायला हवं. सामाजिक रीतिरिवाजांचा जबरदस्त पगडा असलेल्या भारतासारख्या देशात तर या गोष्टीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

पार्थो म्हणाला की वैयक्तिक आणि सामूहिक विकास एकमेकांच्या विरोधात कधीच नसतात, पण त्यांना एकमेकांना वगळूनही चालत नाही. तर त्यांना सहप्रवासी बनावं लागतं. या शाळेचं ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे लोकांमधलं एकमेकांवरचं प्रेम. इथे ‘लोक’ शब्दाचा मुलं आणि शिक्षकवर्ग असा अर्थ अभिप्रेत आहे. सैद्धान्तिक शिक्षणापेक्षा एकमेकांवर प्रेम करत व्यक्तिविकास साधणं जास्त महत्त्वाचं असतं. थोडक्यात, इथे मानसिक विकासाचं शिक्षण दिलं जातं. आध्यात्मिक बैठक एवढ्यात मुलांना पेलवणार नाही, ती त्यांच्या अवाक्यापलीकडची आहे.

अडीच वर्षांपूर्वी पार्थो मिरांबिकात आला तेव्हा त्याला अतिशय आनंदी वातावरण दिसलं, पण त्याचबरोबर तिथला दिशाहीन कारभार, मनोविकास घडवून आणणाऱ्या शिक्षणाविषयी अनभिज्ञता आणि अपुरं अध्ययन या गोष्टीही जाणवल्या. त्याला ती शाळा शिक्षणाचं केंद्र नसून सहलीचं ठिकाण वाटलं आणि मोकळेपणे बागडणारी मुलं मोकाट सुटलेली जनावरांची पिल्लं वाटली. त्याच वेळी त्याने विचारपूर्वक असा निर्णय घेतला की आपण शाळेची अशी घडी बसवायची जी प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाची आणि जबाबदार वृत्तीची मुलं बनवण्यास साहाय्यभूत ठरेल. या कोवळ्या कळ्यांना उत्तम व्यक्ती म्हणून फुलायचं असेल तर शिक्षणाकडे

गांभीर्याने पाहण्याची गरज होती.

मी त्याला विचारलं की ‘त्याच्या या सगळ्या कल्पनांचा त्याने श्री. अरबिंदोंच्या तत्त्वांशी मेळ कसा घातला? कारण त्यांचं पहिलं तत्त्वं होतं की कोणतीही गोष्ट शिकवता येत नाही.’ त्यावर पार्थोने स्पष्टीकरण दिले की “अध्यापन ही एक योजनाबद्ध पद्धत आहे पण ती मानवी मनाला बंदिस्त करू लागली की शोचनीय बनते. अशा प्रकारच्या अध्यापनात शिक्षक विद्यार्थ्याला त्याने काय शिकावे आणि कसे शिकावे हे सांगत असतो. परंतु मुक्त विकास शिक्षणात शिक्षक मुलांमध्ये विविध विषयांची गोडी निर्माण करतो, त्यांना त्या विषयात स्वारस्य घेण्यास उद्युक्त करतो आणि मग म्हणतो, ‘काय आणि रस घेऊन कसे शिकावे याबद्दलची मला माहीत असलेली ही एक पद्धत आहे, पण माझी ही पद्धतच सर्वोत्तम आहे असं तुम्हाला वाटतं का?’ हेतू हा की मुलांनी अनुभवांना सामोरं जावं आणि स्वतः शोध घेण्यास पुढं सरसावावं. शिक्षणाची ही पद्धत सर्जनशील व्यक्ती तयार करते आणि ‘मनाचा विकास मनाच्या सल्ल्यानेच घडवून आणावा लागेल’ हे श्री. अरबिंदोंचं दुसरं तत्त्वही स्पष्ट करते.

पार्थोने मला सांगितलं की आता शाळेत जे घडत होतं ते पठडीतलं वाटत असलं तरी प्रत्यक्षात तसं नव्हतं. मुलं दबावाला तोंड देण्यास आणि आव्हानं पेलण्यास सज्ज होत होती. त्यांच्या डोळ्यांत वेगळीच चमक दिसून येत होती.

मी ज्या मुलांच्या मुलाखती घेतल्या, त्यांना त्यांच्यातील या बदलाबद्दल मुद्दाम काही विचारायला गेलो नाही. पण अधूनमधून स्वाभाविकपणे काही अभिप्राय त्यांच्या तोंडून निघत असत. (मी ध्वनिमुद्रित केलेल्या मुलाखतींचे प्रतिलेखन करताना मुलांची खरी नावं वापरलेली नाहीत. कारण प्रत्येक खेपेला माझ्यासमोर बरीच मुलं असायची आणि त्यांच्या आवाजातल्या फरकावरून कोणी काय म्हटलं हे ठरवणं मला जमलं नाही.)

मैना : मिरांबिकात माझी मोठी बहीण शिकत होती. आता ती ‘मर्से स्कूल’मध्ये शिकते. पूर्वी मिरांबिका जुन्या इमारतीत होती. तेव्हा कधीतरी माझ्या आईने बऱ्याच मुलांना तिथे प्लेट्स धुताना पाहिले. तिला मुलं आनंदात वावरताना दिसली. तिला वाटलं की तिथे एखादं बालसंगोपन केंद्र (डे केअर सेंटर) किंवा असंच काहीतरी असावं. म्हणून माझी आई तिथे गेली तेव्हा तिथल्या प्राचार्यांशी बोलल्यावर तिला समजलं की ती इमारत म्हणजे एक शाळा होती. अशा रीतीने आमचं मिरांबिकात प्रथम आगमन झालं.

मी : तुझी बहीण तुझ्याशी मर्से शाळेबद्दल कधी बोलते का?

मैना : माझी बहीण म्हणते की हल्ली मिरांबिकादेखील कडक शिस्तीची बनत

चालली आहे आणि शाळेची मुख्य तत्त्वदेखील पूर्वीपेक्षा वेगळी आहेत. (शाळेचे नियमही बदलले आहेत.) पूर्वी श्रीकांत- भैया होते. ते खूप चांगले होते. पण आता शाळा वाढत आहे, शाळेचा व्याप वाढत आहे, शिक्षणाचा दर्जा वाढत आहे त्यामुळे शिस्तही कडक होत चालली आहे.

मी : तुझ्या बहिणीचा या शाळेतला काळ आता तुझा जातो त्यापेक्षा जास्त आनंदात गेला असं तुला वाटतं का?

मैना : हो. असं तिला वाटतं.

मी : पण तू तिच्याशी सहमत आहेस का?

मैना : नाही. मला नाही तसं वाटत.

देहूती : एकदा काय झालं की आम्हाला हिंदीच्या तासाला जायचं नव्हतं, तर आम्ही सर्वांनी संप पुकारला, म्हणजे असंच काहीतरी केलं. म्हणजे बहिष्कार टाकला म्हणा हवं तर. आम्ही द्यांना दिसणार नाही अशी खबरदारी घेतली. त्यांनी आम्हाला पाहिलंच तर लांब पळून जात असू. तर दिवसभर आमचा आणि द्यांचा हा असा लपंडाव चालू होता. खूप मजा आली. पण दुसऱ्या दिवशी द्यांचा संताप सहन करावा लागला.

मी : शाळेचा सारा कारभार द्यांच्या मर्जीने चालतो असं तुम्हाला वाटतं का? म्हणजे तुम्ही त्यांच्या आदेशानुसार काम करता की त्यांच्या सल्लामसलतीने काम करता?

देहूती : मला वाटतं आम्ही त्यांच्या बरोबरीने काम करतो, त्यांच्यासाठी नाही. मला वाटतं इथे मी माझ्यासाठी, माझ्या मर्जीने काम करते.

रोमेश : मी तीन किंवा चार वर्षांचा असताना इथे आलो. माझ्या पहिलीच्या वर्गात खूप मुलं होती. पण आता मुलांची संख्या कमी झाली आहे. बरीच मुलं दुसऱ्या शाळांत गेली, काही शेजारच्या मदर्स इंटरनॅशनलमध्ये गेली.

मी : या इतर शाळांत गेलेल्या मुलांचं पुढे काय होतं?

रोमेश : त्यांचं वागणं बदलतं. ते जास्त गंभीर बनतात.

अझीझ : हुल्लडबाजी करतात, दांडगट बनतात.

मी : सकाळची न्याहारी संपून वर्ग सुरू व्हायच्या दरम्यान ते जे संगीत ऐकतात...

अझीझ : ते संगीत साडेनऊच्या सुमारास सुरू होतं.

मी : बरोबर. तू कधी एखाद्या गोष्टीचा गांभीर्याने विचार करतोस?

अझीझ : हो तर. करतो ना कधीकधी. उद्या इथे एक गृहस्थ येणार आहेत, आम्ही त्यांच्या तासाला जातो. ते आम्हाला रेखाचित्रं काढायला शिकवतात, कला शिकवतात, ध्यान करायला देखील शिकवतात. आम्हाला ऊर्जेबद्दल खूप काही सांगतात. ऊर्जा किती प्रकारे वापरता येते, ऊर्जेची जाणीव कशी होते,

आपल्यातील ऊर्जेचं सभोवती उत्सर्जन कसं करावं, ऊर्जा कशी दिसते, असंच काही. आणि मग आम्ही आमच्या भावना कागदावर उतरवतो. म्हणजे ते बोलत असताना ज्या भावना मनात येतात त्या त्याच क्षणी रेखाटतो. खूप मजा येते.

मी : कधी कधी सकाळीदेखील तुम्ही असंच काही करता?

अझीझ : हो, आणि कधीकधी मी खूप दमलेलो असलो तर संगीत ऐकत बसतो.

मी : सकाळी संगीत ऐकून तुला वेगळं काही मिळाल्याचा आनंद होतो का?

मॅथ्यू : खरं म्हणजे नाही. मी शांत बसून राहतो, पुस्तक वाचतो किंवा असंच काही करतो.

मी : आणि तू रे रोमेश?

रोमेश : मी देखील शांत बसतो. कधी गणिताचं पुस्तक घेतो, कधी कागदावर चित्रं काढतो.

मी : तुम्ही जर द्यांनी सांगितलेलं काम केलं नाही तर ते काय करतात?

मॅथ्यू : आता त्यांनी एक नवीन नियम बनवला आहे की तुम्ही जर दिलेल्या वेळात तुमचं काम केलं नाही...

अझीझ : ...आणि जर तुम्ही नुसताच वेळ वाया घालवत असाल...

मॅथ्यू : हो. तर अशावेळी शाळा सुटल्यावर शाळेतच थांबून काम पुरं करायचं. आणि त्यानंतरच घरी जायचं.

मी : तसं ठीक वाटतं का?

मॅथ्यू : हो. अजूनपर्यंत तरी ठीक वाटतं. कोणालाच शाळेत थांबायचं नसतं. कारण मग ते एकटेच पडतात. म्हणून आम्ही सगळे काहीतरी भन्नाट सबबी सांगून निसटतो.

मी : ही शाळा चांगली का आहे हे स्पष्ट करून सांगू शकशील?

विक्रम : मुख्य म्हणजे कोणतीही गोष्ट आमच्या माथी मारली जात नाही. दुसरं, आम्हाला समजेल अशा पद्धतीने शिकवलं जातं. सहसा इतर शाळांमधून उगाचच शिकवायचं म्हणून शिकवलं जातं आणि एकदा शिकल्यावर तुम्ही ते विसरून जाता. इथे तसं नसतं. इथे अशा पद्धतीने शिकवलं जातं की एखादा विषय आम्हाला नीट समजेपर्यंत चालू असतो. शिवाय आम्हाला मधूनमधून शंका विचारता येते, शिक्षक आम्हाला प्रश्न विचारत असतात. थोडक्यात, शिकवणं एकतर्फी नसतं, म्हणजे असं की शिक्षक तुम्हाला काहीतरी सांगतात आणि तुमच्यावर ते लक्षात ठेवण्याची सक्ती होते असं कधी होत नाही.

संदीप : इतर शाळांमध्ये तुम्हाला एखादी गोष्ट समजली नाही म्हणून तुम्ही ती पुन्हा विचारली तर शिक्षकांना राग येतो. “एकदा सांगून समजत नाही का? पुनःपुन्हा का विचारता?” असं त्यांचं म्हणणं असतं. तसं या शाळेत नसतं.

विक्रम : आणि इतर शाळांत असते तशी मारझोड इथे होत नाही.

मी : तुम्ही जे प्रकल्प करता त्यात कधीकधी तुम्ही एकट्याने एखादा प्रकल्प करता का? की तो नेहमी गटानेच करावा लागतो?

विक्रम : आम्ही लहान होतो तेव्हा स्वतः प्रकल्प निवडत असू. पण हल्ली शिक्षक आमच्यासाठी प्रकल्प ठरवतात.

संदीप : शाळा आमच्याकडून चाचणी परीक्षांची, बोर्डाच्या परीक्षांची आणि स्पर्धात्मक परीक्षांची तयारी करून घेतात.

मी : तुम्ही प्रकल्प निवडत होता ते आताच्या पद्धतीपेक्षा तुम्हाला जास्त चांगलं वाटतं का?

विक्रम : हो, ते योग्य वाटतं कारण त्यामुळे तुमच्या आवडीच्या विषयात काम करायला मिळतं. म्हणजे सकारात्मक दृष्टीने पाहिलं तर ते निश्चितच सकारात्मक होतं. पण आताची पद्धत आमच्या हिताची आहे.

संदीप : हो, हो. आताची पद्धत खरोखरच आमच्या भल्यासाठी आहे.

मी : तुमचं शिक्षकांबरोबरचं नातं केवळ शिक्षक-विद्यार्थी एवढंच मर्यादित आहे की त्यापलीकडे आहे?

संदीप : ते आम्हाला आमच्या मोठ्या भावंडांसारखे आहेत.

विक्रम : ते आमच्या कुटुंबीयांसारखे आहेत.

संदीप : हो, कुटुंबीयांसारखे किंवा नातेवाईकांसारखे आहेत.

विक्रम : जेव्हा तुम्ही त्यांच्याकडे जाता तेव्हा तुम्ही त्यांना भेटता, ते तुम्हाला शिकवतात आणि तुम्ही परतता असं होत नाही. ते तुमच्याशी अशा पद्धतीने संवाद साधतात की तुम्ही स्वतःशीच चर्चा करत असल्या-सारखं तुम्हाला वाटतं. तुमची शिक्षकांशी खूप जवळीक असते. आमचे शिक्षक इतर शाळांतील शिक्षकांहून खूप वेगळे आहेत.

मी : या शाळेत असल्यामुळे काय मिळण्याची तुम्हाला आशा वाटते? जेव्हा तुम्ही शाळेतून बाहेर पडाल तेव्हा कोणती शिंदोरी बरोबर घेऊन जाण्याची आशा करता?

विक्रम : इतर शाळांहून वेगळी आणि चांगली अभ्यास करण्याची पद्धत आणि एखादा विषय समजून घेण्याची अधिक क्षमता.

मी : कोणत्याही शाळेची तुमच्याकडून काय अपेक्षा असते याची तुम्हाला कल्पना आहे?

विक्रम : अभ्यास, अभ्यास आणि अभ्यास.

संदीप : नाही, नाही, मुळीच नाही. या शाळेचं तसं नाही. या शाळेला आम्हाला शिकवायचं आहे. म्हणजे असं की आम्ही मोठे होऊ तेव्हा आमचं जीवन जास्त आनंदी असेल यासाठी ही शाळा प्रयत्न करत असते.

विक्रम : हो आणि ते देखील अधिक चांगल्या पद्धतीने.

११. द बार्बारा टेलर स्कूल

द बार्बारा टेलर स्कूल एक बहुवांशिक, स्वतंत्र आणि स्थानिकांच्या आधाराने चालणारी प्राथमिक शाळा होती. तिची सप्टेंबर १९८५ मध्ये हार्लेम येथे स्थापना झाली, १९९४ मध्ये तिने ब्रुकलिनला स्थलांतर केले आणि १९९६ च्या अखेरीस ती बंदही झाली. या शाळेने १९९१ पासून रशियन-मार्क्सवादी मनोवैज्ञानिक लेव्ह विगोट्स्कीच्या कार्यातून विकसित झालेली तत्वं अंगीकारली होती. ही तत्वं शाळेतील मुलांनी निवडली नव्हती; तर प्रौढांनी ती त्यांच्यावर लादली होती. असं जर आहे तर ही शाळा स्वतंत्र कशी असू शकेल? आणि ती विगोट्स्कीचा प्रयोग राबवणारी शाळा म्हणून केवळ पाच वर्ष टिकली तर ती या पुस्तकात कशी आली? प्रश्न बिनतोंड आहेत आणि त्यांची उत्तरं एकमेकांशी विसंवादी आहेत. शाळा स्वतंत्र होती कारण तिने स्वीकारलेल्या एका तत्त्वानुसार ती स्वतःमध्ये बदल घडवून आणायला आणि प्रत्येक बाबतीत तसा विकास साधायला सदैव मुक्त होती आणि तिचा या पुस्तकात समावेश केला आहे कारण तिचं तत्त्वज्ञान वेगळं पण महत्त्वाचं होतं. काही बाबतीत बार्बारा टेलर स्कूल सर्वाधिक स्वातंत्र्य असलेली आणि सर्वाधिक चित्तवेधक शाळा होती.

ईस्ट साइड इन्स्टिट्यूट ऑफ शॉर्ट टर्म सायकोथेरेपीच्या लुई होल्झमन या शाळेच्या प्रमुखपदी होत्या. त्या वायगॉट्स्कीच्या कार्यावर अधिकारवाणीने बोलू शकतात. 'लेव्ह वायगॉट्स्की, रिव्होल्युशनरी सायंटिस्ट' असं शीर्षक असलेल्या आणि राऊटलेज १९९३ त प्रकाशित केलेल्या त्यांच्या पुस्तकातील परिच्छेदांवर आधारित पुढील काही पानं आहेत. हे पुस्तक लुई होल्झमन आणि फ्रेड न्यूमन यांनी संयुक्तपणे लिहिलं आहे.

मार्क्स म्हणाला होता, "तत्त्ववेत्त्यांनी विविध पद्धतींनी या जगाचा केवळ अर्थ लावला, परंतु मुख्य मुद्दा जग कसं आहे हा नसून ते कसं बदलायचं हा

आहे.” जग बदलायचं, सतत बदलत राहायचं, त्याच्या ‘जैसे थे’ स्थितीत सुधारणा घडवून आणायची. जिथे प्रत्येक गोष्ट बदलणं शक्य असतं तिथे स्वातंत्र्य व्यक्त करण्याच्या अमर्याद संधी असतात हे ओघाने आलं.

विकासाच्या विविध टप्प्यांचे पियाजेचे काटेकोर सिद्धान्त विगोट्स्कीला मान्य नव्हते. टप्प्याटप्प्याने विकास झाल्यावर अशी एक परिपूर्ण प्रगत स्थिती येते की अधिक प्रगतीला वावच उरत नाही, हा त्याचा सिद्धान्तही विगोट्स्कीला मान्य नव्हता. प्रत्येक मुलाच्या कुवतीनुसार त्याला झेपेल इतकंच शिकवायचं या विचाराशी विगोट्स्की सहमत नव्हता. मुलांशी वागताना ती आहेत त्याहून काकणभर सरस आहेत असं मानायला हवं असं त्याचं मत होतं. याचा अर्थ ‘विषय समजलेला’ आणि ‘विषय न समजलेला’ असं मुलांचं वर्गीकरण शिक्षक करत नसत; तर त्यांना गणितज्ञ, लेखक, वाचक, वैज्ञानिक आणि इतिहासकार मानत असत. आणि हे सगळं त्या मुलांना गणित, लिहिणं, वाचणं, रेखाटनं यातलं काहीही येत नसताना! लेखनाशी चाळा करणारं मूल आपल्या कुवतीपेक्षा मोठी झेप घेणाऱ्या मुलाचं उदाहरण आहे. लेखनाशी चाळा करणारी मुलं लेखकासारखी केवळ वागत नाहीत, ती लेखकच असतात. “तसं मानलं नाही तर पूर्णपणे पारंपारिक आणि प्रगल्भ लिखाणालाच लेखन म्हणायचं असा अर्थ होतो” असं लुई होल्झमन आणि फ्रेड न्यूमन त्यांच्या पुस्तकात म्हणतात. विगोट्स्कीला आढळलं की ज्यांना अजून लिहिता-वाचता येत नाही असं आपण समजतो अशा लहान मुलांच्या हातात कागद पेन्सिल देऊन त्यांना एखादी यादी लक्षात ठेवायला सांगितलं तर ती मुलं त्यासाठी स्वतःला समजतील अशा खुणा बनवतात.

पियाजेचं मत होतं की लहान मुलं जेव्हा स्वतःशी बोलत असतात तेव्हा ती अतिशय अप्पलपोटी असतात आणि त्यांना इतरांशी संवाद साधण्यात अजिबात स्वारस्य नसतं आणि त्यांची तशी कुवतही नसते हेच ती सप्रमाण दाखवून देतात. पण विगोट्स्कीने जाणलं होतं की मूल जन्मतःच इतरांशी संवाद साधत असतं आणि लहान मुलं जेव्हा स्वतःशी बोलतात तेव्हा ती आपले विचार शब्दांत व्यक्त करायची त्यांना नव्याने शोध लागलेली, क्षमता पडताळून पाहात असतात. मुळात शब्द हे व्यक्त करण्यासाठीच असतात, त्यामुळे त्यांना मनातच ठेवणं शक्य आहे हे सुरुवातीला तरी स्पष्ट झालेलं नसतं. जेव्हा तुम्ही वाचायला शिकता तेव्हा मोठ्याने वाचायची गरज नाही हे जसं त्यावेळी लक्षात येत नाही, तसंच शब्दांचं असतं. अव्यक्त शब्दांत विचार करायला आणि मनातल्या मनात वाचायला सारखंच कौशल्य लागतं. लहान मुलं अजिबात आत्मकेंद्री नसतात. उलट त्यांच्या भोवतालच्या जगाशी असलेल्या संपर्कातूनच ती शिकतात.

विगोट्स्कीचं म्हणणं होतं की लोक त्यांच्या ZPD (झेडपीडी)त जितकं येतं तितकंच शिकतात. ‘झेडपीडी’ म्हणजे झोन ऑफ प्रॉक्सिमल डेव्हलपमेंट (Zone of Proximal Development). जे तुम्ही केवळ स्वतःच्या हिमतीवर करू शकत नाही, परंतु कोणाची मदत मिळाली तर करू शकता, ते सर्व तुमच्या ‘झेडपीडी’त येतं. जे समजून घ्यायला किंवा ज्याची नक्कल करायला तुम्हाला आवडतं पण जे तुमच्या आवाक्यात आहे किंवा नाही हेच तुम्हाला नीट समजलेलं नसतं ते सर्व ‘झेडपीडी’त येतं. मुलांना जर निवडीचं स्वातंत्र्य दिलं तर ती स्वतःच्या ‘झेडपीडी’च्या बाहेरच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतात. परंतु पारंपरिक शाळांमध्ये मुलांना ज्या विषयांशी अजिबात देणं घेणं नसतं, त्या विषयांची घोळपट्टी करण्याची त्यांच्यावर सक्ती केली जाते आणि बहुतेक प्रौढांनादेखील ज्यांतील पायाभूत कल्पना नीट स्पष्ट झालेल्या नसतात अशा वातावरण, बीजगणितातील (Quadratic) समीकरणं, राजकारणातील निकड, वर्गभेद यांसारखे विषय समजल्याचा आव आणावा लागतो.

विगोट्स्कीचे अनुयायी अध्यापनाचे दोन प्रकार मानतात. ‘हे अमुक अमुक पद्धतीने करायला हवं’ असं सांगणारा पहिला प्रकार आणि ‘हे करून पहा आणि अंदाज घ्या’ असं सांगणारा दुसरा प्रकार. विगोट्स्की आणि बार्बारा टेलर शाळा या दोघांना दुसरा प्रकार मान्य होता आणि या प्रकारात अनिर्बंध स्वातंत्र्य आहे. प्रत्यक्षात याचा अर्थ ‘हसत खेळत शिका’ असा होतो.

विगोट्स्कीने भांडवलशाहीतली मूल्यं झिडकारली होती. पण त्याने तिच्या जागी स्टालिने आणली तशी दुसरी कोणतीही वैचारिक पद्धत मांडली नव्हती. कोणतीही ताठर पद्धत विकास रोखते आणि विकास नेहमीच स्वागताह असतो हे उघडच आहे. वेगवेगळ्या सामाजिक व्यवस्था नेहमीच व्यक्तींवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतात; पण त्यामुळे व्यक्तीची सर्वांगीण वाढ खुंटते. प्रौढ वयाचा स्थायीभाव बनलेल्या औपचारिक, तांत्रिक आणि अर्थहीन जीवनाला समर्थपणे सामोरं जाण्यासाठी बार्बारा टेलर शाळेने बालवयातील नैसर्गिक उर्मीचा, रसरशीतपणाचा, निरागसतेचा उपयोग करून पाहिला.

ज्या शाळेत प्रत्येक मुलाच्या वैयक्तिक अनुभवाला केंद्रभागी ठेवलं जातं त्या शाळेविषयी लिहिताना मी शाळा चालवण्याच्या विविध पद्धतींची चर्चा करण्यासाठी दोन पानं खर्ची घालावी म्हणजे गंमतच आहे. बार्बारा टेलर शाळेत दैनंदिन घडामोडींना महत्त्व होतं. व्यवस्थित आखणी करून केलेल्या काही मोजक्या कार्यक्रमांना किंवा काही निवडक मुलांकडून हेतूपुरस्सर करून घेतलेल्या उपक्रमांनाच नाही, तर जे जे घडलं त्या सर्व घटनांना म्हणजे अपघात आणि मारामार्यांनादेखील. मुलांना जे आवडतं त्यातूनच ती शिकतात. कंटाळवाण्या पद्धतीने यशस्वी झालेल्या

गोष्टीपेक्षा आश्चर्यकारकरीत्या अयशस्वी ठरलेल्या गोष्टींमधूनच खूप काही शिकायला मिळतं.

एका शाळेत घडलेला आणि प्रथमदर्शनी पूर्णपणे नकारात्मक वाटणाऱ्या एका घटनेचा पुढे दिलेला वृत्तांत लुई होल्झमन आणि फ्रेड न्यूमनच्या पुस्तकातून घेतला आहे.

एक दिवस दहा वर्षे वयाच्या दोन मुलांमध्ये मारामारी झाली. तिथे उपस्थित असलेली शिक्षिका मध्ये पडली आणि तिने त्या दोघांपैकी एकाला - जॉनला - सांगितलं की त्याच्या आईला बोलावलं जाईल आणि त्याला घरी पाठवलं जाईल. जॉनने जवळजवळ पंधरा मिनिटं नुसता थथथयाट केला - शिव्या दिल्या, आरडाओरडा केला, लाथांनी वस्तू भिरकावल्या. त्याची अखंड बडबड चालू होती. 'शिक्षिका खोटाखोटी आहे, तिला शाळेतून हाकलायला हवं, दुसऱ्या मुलाला शाळेत थांबायची परवानगी दिली हा अन्याय आहे, त्याला या शाळेचा तिरस्कार वाटतो, तिथल्या शिक्षिकांना अजिबात शिकवता येत नाही. अशा शाळेला त्याच्या आईने मुळीच फी देऊ नये, त्या दुसऱ्या मुलाने त्याचा कागद घेतला म्हणून आपण त्याला मारलं, तो इथे शिकण्यासाठी आला होता आणि असं जर त्याच्या वस्तू इतर मुलं घ्यायला लागली तर तो कसा शिकणार' वगैरे.

जेव्हा जॉन शांत झाला आणि बोलण्याच्या मनःस्थितीत आला तेव्हा शाळाप्रमुख त्याच्याशी बोलली. ती जे काही बोलली त्यातलं बरंचसं जॉनच्या इतरांकडे पहाण्याच्या दृष्टीला आणि कोणीतरी पुढे येऊन भांडण मिटवावं - अर्थात त्याच्या बाजूने - या त्याच्या इच्छेला आव्हान देणार होतं. उदाहरणार्थ, "जे दुसऱ्यांच्या वस्तू घेतात त्यांचं आम्ही काय करावं?" "तू इथे शिकायला असताना जर तुला शिकायला मिळत नसेल तर आम्ही त्यासाठी काय करावं म्हणजे तुला शिकता येईल?" "तुला वाटतं की सुसान (शिक्षिका) खोटं बोलली, मग तिच्याबाबतीत आम्ही काय करावं?" "तू तिला चांगला ओळखतोस. त्यामुळे तू तिला अर्वाच्य शिव्या दिल्यास, तर ती ते सहन करणार नाही हे तुला माहीत आहे. त्यामुळे तुला जर तिच्याशी बोलायचं असेल तर वेगळं काही करावं लागेल." "तू रागावला आहेस म्हणून तू कचराकुंडी तोडायला किंवा अपशब्द बोलायला हवेत असं नाही. इथल्या अनेक माणसांना अधूनमधून राग येत असतो पण ती आपला राग वेगळ्या पद्धतीने व्यक्त करतात. तूदेखील वेगळं काही करू शकतोस..."

नंतर झालेल्या चर्चेने 'विद्यार्जनास इच्छुक मुलांचा एकसंध गट

बनवण्याच्या मार्गातला अडसर' या दृष्टीने या घटनेकडे पाहण्याची गरज निर्माण झाली आहे का यावर शिक्षकांत आणि विद्यार्थ्यांत वादविवाद घडवून आणला. अध्यापनाचे कार्य सुरळीत चालण्याच्या दृष्टीने या घटनेकडे एक समस्या म्हणून पाहवं का आणि तिच्यावर योग्य तो तोडगा काढावा का यावरही उलटसुलट चर्चा झाली. ज्यामध्ये दोन व्यक्तींना वाटतं की त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे, तेव्हा दोघेही दुखावले गेलेले असतात. कोण बरोबर आणि कोण चूक याचा तत्परतेने शोध घेऊन योग्य तो निवाडा द्यावा यावर दोघेही ठाम असतात. एखाद्या दिवशी हे असे प्रसंग अनेक वेळा येतात. ...खरं तर या घटनेकडे शिक्षणाच्या मार्गावरील अडथळा या संकुचित नजरेने न बघता सामाजिक आरोग्य-संवर्धनाच्या व्यापक दृष्टिकोनातून पाहायला हवं म्हणजे या घटनेमुळे शिक्षण-नेतृत्व-विकास या तीन आघाड्यांवर प्रगती करण्याची उत्तम संधी मिळाली असा निष्कर्ष निघेल. एका समूहाला - शाळेच्या समुदायाला - त्याच्यातील गुणावगुणांचं काय करायचं याचा निर्णय घेण्याची कामगिरी देण्यात आली होती. राग, उद्विग्नता, दुःख, निराशा, नैतिक संताप, अर्थबोधन, स्पष्टीकरण आणि त्याचबरोबर माया, आस्था, जवळीक, एकमेकांविषयी बांधिलकी आणि एकूणच ज्या प्रक्रियेतून आम्ही सारे जात होतो ती, यासारख्या मानवी भावभावनांचा गुंता सोडवायचं अवघड कार्य त्या समुदायाला पार पाडायचं होतं. त्या वेळी होती ती परिस्थिती बदलता आली का? मुलं, शिक्षक आणि आर्यांना रिवाजानुसार सामाजिक बळीची भूमिका वठवावी लागली का? कोण 'बरोबर' आहे हे शोधून काढण्यासाठी केवळ शिरस्ता म्हणून 'माझी बाजू' मांडणारी पठडीतली वाक्यं प्रत्येकाने बोलायलाच हवी होती का? जॉनच्या आणि शिक्षिकेच्या वागण्याचा अर्थ शोधायला हवा होता का? या प्रकरणाच्या मुळापर्यंत आपल्याला जायला हवं होतं का? आपण चुकलेल्याला शिक्षा करायला हवी होती का? असे अनेक प्रश्न होते.

या सगळ्या मूलभूत प्रश्नांमध्ये मुलांना प्रचंड स्वारस्य असतं आणि त्यांची उत्तरं शोधताना ती खूप काही शिकतात.

माझी पत्नी लिनेट आणि मी १९९४ मध्ये प्रथम बार्बारा टेलर शाळेत गेलो, त्यावेळी ती हार्लेममध्येच होती. लागोपाठ दोन दिवस आम्ही थोडा वेळ शाळेत घालवला, पण आम्ही जे काही पाहिलं त्याने खूप प्रभावित झालो. पाचव्या ॲव्हेन्यूच्या उत्तरेकडच्या टोकाला एका खोलगट जागेत शाळा होती. तळघरात दोन खोल्या आणि एक कार्यालय असलेल्या शाळेत चौदा मुलं आणि तीन

शिक्षक होते. काही पुस्तक, खेळ आणि हस्तकलेचं काही बाळबोध सामान, बांधकामाच्या आयुधांचा अप्रतिम संच (त्यांच्याशी खेळताना मला खूप मजा आली), एक कॉम्प्युटर आणि संपूर्ण न्यूयॉर्क एवढीच काय ती शाळेची मालमत्ता होती. पण मालमत्ता हा गौण मुद्दा होता, काय घडलं हे जास्त महत्वाचं होतं.

आम्ही जेव्हा आलो, तेव्हा सर्वप्रथम कार्यालयात जाऊन खुद्द बाबारा टेलर यांच्याशी बोलण्यात काही वेळ घालवला. त्या त्यावेळी सत्तरी ओलांडलेल्या शिक्षिका होत्या. त्यांनी ही शाळा सुरू केली होती. अगोदर त्या पब्लिक स्कूलमध्ये शिकवायच्या. नंतर एका रोमन कॅथलिक शाळेच्या प्रमुख-पदापर्यंत पोचल्या, परंतु शाळेच्या गव्हर्नरांना त्यांचे शिक्षणविषयक दृष्टिकोन आवडले नाहीत; कोणत्याही मुलावर कॅथलिक बनण्यासाठी शिकण्याची आणि फर्स्ट कम्युनियन घेण्याची सक्ती करू नये हा त्यातला एक दृष्टिकोन होता. त्यामुळे त्यांनी अनेक विद्यार्थी आणि पालकांना घेऊन एक स्वतंत्र शाळा काढली. बऱ्याच वर्षांनी त्यांनी त्या शाळेचाही राजीनामा दिला आणि बाबारा टेलर शाळेची स्थापना केली.

आम्ही तिथे बोलत बसलो असताना कार्ल नावाची लहान मुलगी आम्हाला भेटायला आली. फुग्यात पाणी भरल्यावर काय होतं याचा तिला शोध लागला होता आणि त्याचा आनंद तिच्या चेहऱ्यावर दिसत होता. (तिचं खरं नाव कार्ल नाही. यापुढे सर्व मुलांची आणि शिक्षकांची नावे बदलली आहेत). तिने लिनेटला थोड्या वेळासाठी पाणी भरलेला फुगा धरायला सांगितलं, नंतर तिने आत जाऊन कात्री आणली आणि काळजीपूर्वक फुग्याचं तोंड कापलं, त्याबरोबर अर्थातच लिनेटच्या अंगावर सगळीकडे पाणी सांडलं. लिनेटला मजा वाटली. हातात फक्त फुग्याचं वरचं टोक राहिलेलं पाहून कार्लाला आश्चर्य वाटलं आणि ती ओशाळली देखील. ती लगेच धावत आतल्या खोलीत गेली आणि तिने तिच्या मैत्रिणींना सारी हकीगत सांगितली. तो केवळ एक अपघात होता हे सर्वांना पटलं होतं. त्यामुळे तिला कोणीही बाहेर बोलावून सुनावलं नाही किंवा तिला माफी मागायला सांगितलं नाही.

शाळेचा फक्त एक नियम आहे असं आम्हाला सांगितलं गेलं आणि तो शाळेने सभा भरवून बनवला होता. शाळेत हजर असलेल्या प्रत्येकाच्या संमतीशिवाय तुम्हाला शाळेबाहेर जाता येणार नाही असा तो नियम होता. आम्हाला सावध करण्यात आलं होतं की या नियमामुळे कोणीही आमच्यासमोर शाळेबाहेर जाण्याची परवानगी मागायला येऊन उभं राहिल. हा नियम फार काळ टिकेल अशी कोणाचीच अपेक्षा नव्हती.

शाळेत शिक्षा करण्याला अजिबात थारा नव्हता. त्यामागे काही मूलभूत कारणं होती. बहुतेक शाळा मुलांच्या यशाचं श्रेय घेण्यास तत्पर असतात. परंतु

अपयशाचं खापर मात्र मुलांवर फोडतात. मुलांच्या अपयशाची शिक्षा म्हणून त्यांना अधिक काम देणं, त्यांना दिलेल्या सवलती काढून घेणं किंवा त्यांना शाळेतून काढून टाकणं इत्यादी प्रकारांचा या शाळांकडून अवलंब केला जातो. हे सर्वस्वी अयोग्य आहे. कारण एकतर आपण सारे एकमेकांच्या वागण्याला जबाबदार असतो त्यामुळे अपयश मुलाचं नसतं तर शाळेचं असतं; दुसरं, मुलांना शाळेतून वगळणं याचा अर्थ त्यांच्या संवर्धनास पोषक असलेल्या वातावरणापासून त्यांना वंचित करणं असा होतो आणि तिसरं, ज्या व्यक्ती शिक्षा करतात त्या चर्चा करण्याचं टाळतात आणि खरं तर चर्चेतूनच बदल घडवून आणता येतो.

आम्ही जेव्हा शाळेतील इतर व्यक्तींना भेटण्यासाठी कार्यालयातून बाहेर पडलो, तेव्हा लिनेट एका शिक्षिकेच्या शेजारी जाऊन बसली. ती शिक्षिका एका मुलाबरोबर संभाषणात गुंग होती. ती दोघं वैयक्तिक प्रश्नांबद्दल बोलत होती. लिनेटला वाटलं की, ती रोगनिदान आणि उपचार यांविषयी बोलत असल्यामुळे तिथे थांबून त्यांचं बोलणं चोरून ऐकणं योग्य होणार नाही. म्हणून ती तिथून उठून जाऊ लागली.

“आणि नंतर काय झालं? मग तुला कसं वाटलं? आपण याविषयी काय करायला हवं होतं असं तुला वाटतं?” यासारखी वाक्यं तिच्या कानांवर येत होती. थोड्या वेळाने तिच्या लक्षात आलं की ते संभाषण म्हणजे एका काल्पनिक खेळाचा भाग होता. कुटुंब आणि दवाखाने यांसंबंधीच्या गुंतागुंतीच्या एका आख्यानात सर्व शिक्षक आणि जवळजवळ सर्व मुलं गुंतली होती.

बाबारा टेलर शाळेत फक्त मुलं नाही तर शिक्षकवर्गदेखील खेळत असे. सहसा प्रौढांना लहान मुलांबरोबर काल्पनिक खेळ खेळणं खूपच कठीण जातं, कारण नियमांशिवाय खेळ खेळणं ते विसरलेले असतात. त्यांना असे खेळ निरर्थक वाटणं आणि कंटाळा येणं स्वाभाविक असतं. परंतु बाबारा टेलर शाळेत शिक्षक इतकं समरसून खेळत होते की ते सारं काल्पनिक होतं यावर लिनेटचा विश्वासच बसत नव्हता.

जर कोणत्याही शाळेचे शिक्षक मुलांना ‘करून पाहा आणि मग ठरवा’ असं सांगणार असतील तर त्यांचीदेखील स्वतः ‘करून पाहण्या’ची तयारी असायला हवी. अगदी शब्द बोलणं हा देखील एक प्रयोगच असतो. मुलं शिकत असतात तसंच शिक्षकही सतत शिकत असतात; त्यामुळे कोण कोणाला शिकवतं हे समजणं कठीण होऊन बसतं. शिक्षकांपाशी मुलांपेक्षा जास्त ज्ञान, अनुभव आणि कौशल्य असलं तरी जोपर्यंत ते खेळत असतात तोपर्यंत त्यांचं शिकणं चालूच असतं. त्याचप्रमाणे जोपर्यंत मुलं निर्भीडपणे खेळत असतात तोपर्यंत ती वैज्ञानिक, गणिती आणि कलाकार बनू शकतात; या विषयांत ती अगदी अनभिज्ञ असली

तरी. म्हणजे आता कोण कोणाला उदाहरण घालून देत आहे म्हणायचं?

हा दवाखान्याचा खेळ चालू असताना मी एका पाच वर्षांच्या नर्सला संगणकापाशी जाताना पाहिलं (संगणक बंद होता.) तिने अनेक कळी (कीज) दाबल्या आणि कागदावर काही तरी उतरवून घेतलं. तिने लिहिलेल्या संपूर्ण टिप्पणीत फक्त 'एन' अक्षर होतं. या गोष्टीकडे मजेशीरपणे पाहणं अतिशय सोपं आहे, पण तिचा उपहास करणं पूर्णपणे चुकीचं आहे. नर्सला माहीत होतं की अशावेळी संगणकाच्या पडद्यावरून माहिती टिपून घ्यायची असते आणि तिने त्याप्रमाणे केलं. लवकरच ती खऱ्या नोंदी कशा लिहायच्या हे समजून घेईल.

लिनेटने आणि मी शाळेत एक-दोन तास घालवले असतील. तेव्हा शिक्षक-विद्यार्थ्यांचा सहा जणांचा गट निरीक्षणासाठी तिथे आला. आम्हाला वाटलं की आम्हा आठ जणांच्या एकत्र भेटीमुळे शाळेचं वातावरण निष्कारण विस्कळीत होईल म्हणून आम्ही दोघं बाहेर पडलो. दुसऱ्या दिवशी जेव्हा आम्ही शाळेत परतलो तेव्हा आम्हाला कळलं की काल आम्ही बाहेर जाण्याची काहीही आवश्यकता नव्हती, कारण शाळेत घडणारी प्रत्येक घटना महत्त्वाची होती आणि शाळेतला प्रत्येक दिवस वेगळा होता. एखाद्या दिवशी शाळेतील मुलांच्या संख्येइतकेच पाहुणे शाळेत आले तरी हरकत नव्हती, कारण त्यामुळे मुलांना त्यापासून काहीतरी नवीन शिकायला मिळणार होतं. एकदा 'मार्को' नावाच्या एका काल्पनिक खेळात वडलांची भूमिका करणाऱ्या एका शिक्षकाने मुलांना झोपायला जाण्यास सांगितले. एक पाहुणा विद्यार्थी एका 'निद्रिस्त' मुलाकडे गेला आणि त्याला प्रश्न विचारू लागला. आणि त्या मुलानेदेखील उत्तरं दिली. मार्को म्हणाले (म्हणजे वडील झालेले शिक्षक), "अरे, मी तुला अंधरुणावर पड आणि झोप असं सांगितलं होतं ना?" त्यावर तो मुलगा म्हणतो कसा, "हे मी स्वप्नात बोललो!"

मी इंग्लंडला परतलो तेव्हा 'हसत खेळत शिक्षण' ('खेळत शिक्षण?') या कल्पनेबद्दल बऱ्याच लोकांशी बोललो. माझ्या एका संगीतकार मित्राने सांगितलं की स्पेनमध्ये दहा वर्षांची मुलं फ्लॅमेंको सितार वाजवायला शिकण्यासाठी सरळ गायकवादाकांच्या समूहात (बँडमध्ये) दाखल होतात. आर्किटेक्चरल असोसिएशन स्कूल ऑफ आर्किटेक्चरच्या काही विद्यार्थ्यांना काहीही शिकवण्याआधी दिलेला पहिला प्रकल्प एका गावाचा आराखडा तयार करण्याचा होता आणि दुसरा हवाई नैकेचा आराखडा बनवण्याचा. दुसऱ्या एका मित्राने सांगितले की, तो अभियांत्रिकी शिकला कारण त्याच्या वडलांनी त्यांच्या घराचं अभियांत्रिकी प्रयोगशाळेत रूपांतर केलं होतं आणि तिथल्या कोणत्याही यंत्राशी खेळण्याची त्याला परवानगी होती. एका वैज्ञानिकाची, त्याने नुकत्याच लावलेल्या महत्त्वाच्या शोधासंबंधीची, रेडिओवर घेतलेली मुलाखत मी ऐकली; त्याच्या शोधाचा उपयोग कसा होणार आहे असं

जेव्हा त्याला विचारलं गेलं तेव्हा त्याने सांगितलं की त्यालाच अजून त्याची काही कल्पना नाही कारण अजून तरी तो अनेक शक्यतांशी खेळून पाहण्याच्या स्तरावरच आहे.

लिहिण्याच्या ओघात अनेक आठवणी जाग्या झाल्या. डार्टिंग्टन हॉल शाळेतील कनिष्ठ वर्गाला सुतारकाम शिकवणारे शिक्षक विद्यार्थ्यांना आधी विचारत की त्यांना काय बनवायचं आहे आणि नंतर त्याप्रमाणे त्यांना मदत करत. लंडनमधील पेकहॅम हेल्थ सेंटर मध्ये १९३० साली असं निरीक्षण नोंदवण्यात आलं की मुलांना तसंच प्रौढांना सूचना दिलेल्या आवडत नाहीत. उदाहरणार्थ, ज्या मुलांना पोहायला शिकायचं होतं ती पोहण्याच्या वर्गात यायला विसरत. परंतु तीच मुलं त्यांना हवं असेल तेव्हा पोहण्याचा तलाव वापरायला परवानगी मिळाल्यावर चटकन स्वतःच पोहायला शिकली. डार्टिंग्टन हॉल शाळेतील शिक्षकांत दोन पियानोवादक होते. ते सप्ताहांती एकत्र बसून पियानो वाजवत, तेव्हा तेरा वर्षांचा एक मुलगा सेक्सोफोन घेऊन त्यांच्यात अनाहूतपणे यायचा आणि बेसूर आवाज काढत बसायचा. एका वादक-शिक्षकाला तो मुलगा तिथे नको होता पण दुसरा म्हणाला, "अरे, पण त्याला त्यामधून आनंद मिळतोय तर वाजवू दे ना!" हा मुलगा म्हणजेच ब्रिटनमधला आता सर्वोत्तम मर्दानी उंच आवाजाचा सेक्सोफोन-वादक म्हणून ओळखला जाणारा डिक हेक्स्टॉल स्मिथ होता. माझी नात जेसिका चार वर्षांची होती तेव्हा मर्दानी आवाजाचं शिंग सुरात वाजवायची (फुंकायची) आणि मी माझ्या मुलाबरोबर जाझ वाजवायचो तेव्हा तिला आमच्यात यायला आवडायचं; कधीकधी ती सतत पंधरा मिनिटं सुरात शिंग फुंकायची. इंग्लिश भाषेत प्रत्येक जण संगीत 'खेळणं' (प्ले म्युझिक) म्हणतो तेव्हा सहसा त्याच्या मनात खरोखरच खेळणं किंवा खरोखर शिकणं असा एकेरी विचार कधी येत नाही आणि वास्तविक पाहता संगीत या दोन्ही गोष्टी एकत्र येऊनच बनतं.

खेळत शिकणे आणि सूचनांवरहुकूम शिकणे यातील फरक नियम स्पष्ट करतात असं दिसतं. न्यूमन आणि होल्झमन 'परिणामांसाठी नियम आणि परिणाम व नियम' यांबद्दल लिहितात. पहिल्याचा अर्थ परिणाम साधण्यापूर्वी नियम शिकणं असा होतो; तर दुसऱ्याचा अर्थ नियम तुमच्या खेळातून निर्माण होतात असा होतो. तुमच्या स्वतःच्या भाषेचे नियम तुम्ही त्या भाषेचे प्रयोग करत असतानाच शिकता परंतु परकी भाषा बोलण्याचा प्रयत्न करण्याआधी बरेचदा तुम्हाला तिचे नियम शिकवले जातात आणि ही पद्धत फारशी यशस्वी होत नाही.

'समाजातील वागणूक' म्हणजे नियम आणि परिणाम यांचं सहज आकलन होणारं उदाहरण आहे. तरीदेखील अनेक शाळांमधून सामाजिक वागणूक आधी बनवलेल्या नियमांनी नियंत्रित केली जाते. याची टोकाची उदाहरणं म्हणजे बाराव्या

प्रकरणात वर्णन केलेल्या जपानमधील काही पारंपरिक शाळा आहेत. प्रौढांचा अशा मताकडे कल असतो की मुलांच्या योग्य वाढीसाठी प्रौढांनी त्यांची मानक नीतीमूल्यं मुलांवर लादायला हवीत. त्यांना या मतापासून परावृत्त करणं कठीण असतं. परंतु अशा प्रकारे नीतीमूल्यं मुलांवर लादणं अनावश्यक तर आहेच; खेरीज ते मुलांच्या व्यक्तिविकासाच्या आड येत असल्यामुळे घातक ठरतं हे सत्य नाकारता येत नाही. प्रश्न आणि चर्चा विधायक असतात, परंतु हुकूम निर्विवादपणे विकास खुंटवतो.

मी शाळेत केवळ दीड दिवस होतो. परंतु ते अल्पकालीन वास्तव्य माझ्यासाठी अतिशय स्फूर्तिदायक होतं. मी १९९६ च्या नोव्हेंबरमध्ये तिथे परतलो.

शाळेत ब्रुकलिनमध्ये स्थलांतर केलं होतं. तिथल्या एका मोठ्या भांडाराच्या दर्शनी भागात शाळा भरत असे. रस्त्यावरून येणारे-जाणारे भांडाराच्या खिडक्यातून थेट आत पाहू शकत होते. थोडं पुढे एका बंदिस्त खोलीत संगणक मांडलेले होते. भांडाराच्या मागील बाजूला थोड्या उंचीचा मंच होता, त्याच्यापलीकडे असलेल्या दरवाजातून लहानशा मोकळ्या जागेत जाता येत होतं. भांडारापासून दोन संकुलं सोडून पलीकडे असलेल्या इमारतीतील काही खोल्या शाळेकडे होत्या. अधूनमधून येणाऱ्या पाहुण्यांच्या भेटीगाठींसाठी किंवा विशेष औपचारिक वर्गासाठी त्यांचा वापर होत असे.

लुई होल्झमन अजूनही शाळेचे संचालक होते आणि बाबारा टेलर प्राचार्य होत्या. परंतु दोघेही पूर्वीपेक्षा कमी वेळा शाळेत येत असत. एक खास शिक्षणतज्ज्ञ आणि शैक्षणिक व्याधींवरील उपचारतज्ज्ञ, प्रशिक्षक या नात्याने शाळेत रुजू झाले होते. बाकीचे सर्व शिक्षक बदलले होते. पीट कार्नी नावाचे एक पूर्णवेळ अध्यापक-दिग्दर्शक होते. त्यांच्यापाशी मुख्यतः बालरंगमंचाचा अनुभव होता. बाकीचे सर्व शिक्षक एकतर स्वयंसेवक होते किंवा प्रशिक्षार्थी-विद्यार्थी होते. बहुतेक सर्व बाबारा टेलर यांच्यासारखेच आठवड्यातील काही तासांसाठीच यायचे. पण मानसशास्त्राचा तुर्की विद्यार्थी अहमद मात्र रोज येत असे. त्यानेच माझं स्वागत केलं आणि सुरुवातीच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरं दिली. माझ्या भेटीच्या वेळी शाळेत फक्त अकरा मुलं उरली होती. त्याच्या आदल्या वर्षी सतरा होती.

शाळेत आता एका नवीनच गोष्टीला प्राधान्य दिलं जात होतं. आता शाळेची मध्यवर्ती कल्पना खेळाऐवजी विद्यार्थ्यांची अदाकारी होती. इथे शाळा सुरू झाल्यापासून शिक्षकांना अध्यापक-दिग्दर्शक म्हणत, त्यांचं रंगमंचावरील दिग्दर्शकांशी नामसाधर्म्य होतं. पण आता जणू संपूर्ण शाळाच रंगमंचावरील विविध सेट्सनी बनली होती. उदाहरणार्थ, जेवणानंतरच्या आवरण्याला 'भोजनाप्रीत्यर्थ काम बंद' म्हणत, पाय मोकळे करण्याला सहलीचा कार्यक्रम म्हणत, एखादा टाकाऊ

डबा कचराकुंडीत फेकण्याला पर्यावरण संरक्षणाची कृती म्हणत.

याविषयी पीटशी चर्चा करताना लुईने वर्णन केलेला एक किस्सा मी सांगितला. जस्टीन नावाच्या एका दहा वर्षांच्या मुलाला शीघ्रकोपाने थयथयाट करण्याची सवय होती. प्रगल्भता आणणाऱ्या जादूच्या गोळ्यांच्या दूरदर्शनवरील एका जाहिरातीच्या विडंबनात त्याला भाग घ्यायला लावून त्याची ही वाईट सवय मोडण्यात आली. जस्टीनसाठी मिळवलेली पूर्वनियोजित भेट रद्द झाली आहे असं त्याला सांगण्यात येतं, अशा प्रसंगाने त्या विनोदी प्रयोगाची सुरुवात होते. ते ऐकून जस्टीन किंचाळतो, थयथयाट करतो, जमिनीवर लोळण घेतो. एक अध्यापक-दिग्दर्शक त्याला जादूच्या गोळ्या देतो आणि वरील प्रसंग पुन्हा दाखवला जातो. आता जेव्हा त्याला भेट रद्द झाल्याचं सांगण्यात येतं तेव्हा तो निर्विकारपणे "ठीक आहे. मला वाटतं मी आता घरी जावं" एवढंच म्हणतो. पीट म्हणाला की त्याने तो प्रसंग जर दिग्दर्शित केला असता तर गोळ्या खाल्ल्यावर जस्टीन आक्रस्ताळेपणा कसा करायचा यावर इतरांना सूचना देऊ लागतो असं दाखवलं असतं. कोणत्याही दृष्टीने पाहता आक्रस्ताळेपणा हा प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याचा एक प्रकार आहे, पण इतर अनेक प्रकारांनी प्रतिक्रिया व्यक्त करता येते हे जस्टीनच्या लक्षात यावं हाच मुख्य उद्देश होता.

मी तिथे असताना जस्टीनचा आक्रस्ताळेपणा प्रत्यक्ष पाहिला. त्याला दिलेली संगणक वापरायची वेळ संपली होती. पण तो थांबायला तयार नव्हता. त्याची आदळआपट आणि किंचाळणं चालू झाल्यावर अहमदने त्याला जमिनीवर घट्ट पकडून ठेवलं होतं. पण जस्टीनच्या थयथयाटात फारसा दम नव्हता. 'मला खेळ संपवायचा आहे' असं तो सारखा ओरडत होता खरा, पण तो केवळ एक सामान्य कुवतीचा नट वाटत होता. थोड्या वेळाने जेव्हा आम्ही जेवायला बसलो तेव्हा तो जणू काय काहीच झालं नाही अशा थाटात आमच्यात येऊन बसला आणि थोड्या वेळाने संगणकासमोरील जागा रिकामी झाली तरी तिकडे फिरकला नाही.

कधीकधी आपण अंगवळणी पडल्यामुळे आपल्याच विचित्र वागण्याच्या जाळ्यात इतके अडकलेले असतो की स्वतःच्या विकासावर स्वतःच गदा आणतो. अशा वेळी वागण्याच्या नवीन पद्धती शोधून काढण्यास अशा प्रकारच्या छोट्या विनोदी प्रयोगांची मदत होते. त्यांचा दुसरा उद्देश झेड्पीडीच्या कक्षा रुंदावण्याचा असतो; लोकांना 'हे करून पाहा आणि अंदाज घ्या'साठी प्रोत्साहन देण्याचा असतो. बाबारा टेलर शाळेत समाजात सर्वमान्य वागणूक कशी असावी हे शिका, त्यातूनच तुमच्या स्वभावाला साजेल अशी वागणुकीची पद्धत शोधून काढा आणि आरामात रहा अशी तुमच्याकडून अपेक्षा नसते; तर तुम्ही सतत नव्याचा प्रयोग करून पाहावा अशी असते.

तसं पाहिलं तर शाळेत खूप कमी मुलं होती, तरीदेखील मला एक पाहुणा या नात्याने शाळेत काय चाललं होतं याबद्दल स्पष्ट मत बनवता येत नव्हतं. प्रत्येक दिवसाच्या सुरुवातीला त्या दिवशी काय उपलब्ध करून दिलं जाणार आहे हे जाहीर करण्यासाठी सभा भरायची. पण मला ते सगळं विस्कळीत वाटलं आणि माझ्या मते बहुतेक मुलांनी दिवसाची सुरुवात साधारणपणे कशी करायची हे अगोदरच ठरवलेलं असायचं आणि सभेतलं बोलणं ती एका कानानं ऐकून दुसऱ्या कानानं सोडून द्यायची. शाळेत जे चालायचं त्याचं आकलन होणं बाहेरच्या व्यक्तीला कठीण जायचं, कारण तिथे अनेक घटना एकाच वेळी घडत होत्या आणि बरेचदा काल्पनिक खेळ आणि लुटपुटीच्या लढायाच ठळकपणे दिसत होत्या. तरीदेखील माझ्या तिथल्या आठवड्याभरच्या वास्तव्यात इतर अनेक गोष्टींबरोबरच बोटॅनिकल गार्डन्स, स्थानिक खेळाचे एक मैदान आणि एक लायब्ररी यांना भेटी, बोर्ड गेम्स, कॉम्प्युटर गेम्स आणि व्हिडिओदर्शन, कठपुतळ्यांचा खेळ, अभिनय आणि नृत्य, कुंड्या बनवून त्यात रोपं लावणं, हायस्कूलच्या प्रवेशपरीक्षेची तयारी, व्हिडिओ कॅमेरा कसा वापरावा यासंबंधी एका व्यावसायिक तज्ज्ञाकडून मार्गदर्शन, बीजगणिताचा वर्ग, वाचन, पियानो वाजवणं, अनेक सभा आणि भरपूर संभाषण यांसारखे बहुरंगी उपक्रम घडत होते.

परंतु इतरांच्या सहकार्याशिवाय विकास घडवून आणणं शक्य नव्हतं आणि तसं अपेक्षितही नव्हतं. काळ आणि शाळेतील वातावरणच प्रत्येक समस्येवर उपाय शोधून काढतील अशा आशेने अध्यापक-दिग्दर्शक हातावर हात चोळत बसले नव्हते, ते देखील शाळेच्या कामकाजात लक्ष घालत होते. 'मला एकट्याला राहू द्या' असं मुलं सांगत असताना मी कितीतरी वेळा ऐकलं आहे. त्याचबरोबर मुलांना त्यांच्या मनासारखं वागण्याचा जरी हक्क असला तरी शाळेत जे काही चाललेलं होतं त्याच्या जबाबदारीचा वाटा प्रत्येकाने उचलावा, इतरांच्या भावनांची कदर करावी, अध्यापक-दिग्दर्शकांच्या शब्दांना योग्य तो मान द्यावा असा सर्व अध्यापक-दिग्दर्शकांचा आग्रह असायचा हेही माझ्या ध्यानात आलं होतं. "बरं, बरं. मी तुला एकट्याला सोडतो, पण मी तुझ्याशी बोलायचं नाही तर काय करायचं हे तर सांगशील?" किंवा एखाद्या मुलाला वाचन सुधारण्यासाठी देऊ केलेली मदत आवडत नसेल तर "ते ठीक आहे, पण तुझ्या भविष्याची मला काळजी आहे हे तुला कळायला हवं आणि तुझ्या वाचन बंद करण्याच्या निर्णयाने मला जो मनस्ताप होईल त्याचं तू काय करणार आहेस?" यासारखे संवाद (एकतर्फी?) ऐकायला मिळत.

मुलांनीदेखील अध्यापक-दिग्दर्शकांना मदत करावी आणि एकमेकांशी सहकार्य करवं अशी अपेक्षा होती. तशी वेळ आलीच तर एखादा अध्यापक-

दिग्दर्शक एखाद्या मुलापाशी जाऊन 'मला तुझी मदत हवी आहे' असं म्हणू शकत होता. एखाद्या मुलाला एखाद्या प्रसंगातून वाचवण्यासाठी त्याच्या चुकीच्या वागणुकीवर पांघरुण घालण्याचा आवही आणला जात नव्हता. एकदा पीटने बेट्टीला सांगितलं, "सगळे म्हणतात की तू कोणालाही आवडत नाहीस. ते म्हणतात की तू एक वाया गेलेली खोटारडी मुलगी आहेस. आम्हाला ठाऊक आहे की तू तशी नाहीस, तरीपण तुझ्याकडून तसं वागणं घडतं. पण आम्हाला यापुढे तुझ्याकडून चांगल्या वागण्याची अपेक्षा आहे. आम्हाला तुझ्याकडून अशी विधायक कृती हवी आहे जिच्यामुळे शाळेच्या विकासाला मदत होईल." बेट्टीच्या चेहऱ्यावरची रेघ हलली नाही असं जाणवलं, पण तिच्या वागण्यात दिवसभरात नक्कीच फरक पडला असावा कारण तिला नावं ठेवण्यात सदैव पुढे असलेल्या सिमोनेने संध्याकाळी तिच्यासाठी आइस्क्रिम विकत आणलं.

शाळेतल्या सर्वच मुलांना समस्या होत्या असं नाही; परंतु शाळेच्या निर्देशपुस्तिकेत जाहीर केलं होतं की खास गरजा असलेल्या मुलांचं शाळेत स्वागत केलं जाईल. तिथे असलेल्या मुलांच्या बहुतेक 'खास' गरजांचं स्वरूप मानसिक जास्त आणि शैक्षणिक कमी होतं. शाळा बंद करावी लागली त्यामागचं एक कारण अशा मुलांची संख्या प्रचंड वाढली हे होतं.

अपारंपरिक पद्धतीच्या शाळांच्या डोक्यावर अशा प्रकारच्या धोक्याची सतत टांगती तलवार असते. मिरांबिका आणि पेस्टासारख्या शाळा काटेकोरपणे अशा असाधारण/समस्याग्रस्त मुलांना वगळतात म्हणून तर त्यांच्या पटावर विद्यार्थ्यांची संख्या भरपूर असते आणि प्रवेशासाठी प्रतीक्षा करावी लागते. पण बाबारा टेलर शाळेसाठी हा मार्ग मोकळा नव्हता आणि त्यामागे आर्थिक तसंच तात्त्विक कारण होती. अशा 'विशेष' मुलांना आपण परिणामकारक मदत करू शकतो हे शाळेला ठाऊक होतं आणि तिला 'अनन्य (एकमेव) शाळे'चं स्थानही नको होतं. परंतु ज्यांना बाबारा टेलर शाळेचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन पसंत होता, पण ज्यांची मुलं पारंपरिक शाळेतदेखील जाऊ शकली असती असे पालक आपल्या मुलांना ज्या शाळेत 'वेगळ्या' मुलांचा भरणाच जास्त आहे अशा ठिकाणी घालण्याचा धोका पत्करण्यास तयार नव्हते. त्यामुळे परिस्थिती बिघडतच चालली.

माझ्या भेटीदरम्यान मला या शाळेने मुलांच्या विविध प्रकारच्या समस्यांना कसे यशस्वीपणे तोंड दिले याचे प्रत्यक्ष पुरावे दिसले. माझ्या भेटीच्या काही आठवडे अगोदर डीन नावाच्या मुलाला स्वमग्नतेचा (ऑटिझमचा) विकार होता असं सर्वांना वाटत होतं. पण मी मुलांच्या मुलाखती ध्वनिमुद्रित करत होतो तेव्हा तो स्वतः होऊन माझ्यापाशी आला आणि त्यात सहभागी होण्याची इच्छा त्याने दर्शवली. हे जेव्हा मी शिक्षकांना सांगितलं तेव्हा त्यांच्यापैकी काहीना

आश्चर्य वाटलं आणि आनंदही झाला कारण डीनमध्ये निर्माण झालेला विकार बऱ्यापैकी अलीकडचा होता. टिना नावाची मुलगी अगदी मागल्या वर्षापर्यंत शाळेत अतिशय आक्रमक वागायची आणि घरीदेखील तिच्या आईशी तिचं फारसं जमायचं नाही. पण माझ्या भेटीच्या वेळी ती शाळेत, तसंच घरी सर्वाना मदत करण्यास तत्पर आणि प्रसन्न चेहऱ्याची दोस्त बनली होती. गेरीच्या अगोदरच्या शाळेने त्याच्या वडलांना सांगितलं होतं की गेरीला रिटॅलिन नावाचं वागणुकीत बदल घडवून आणणारं औषध दिलं नाही तर त्याचं जगणं भाजी-पाल्यागत होईल. पण मी त्याला भेटलो तेव्हा तो मला मोकळा, मैत्रीपूर्ण आणि सार्थ स्वभावाचा वाटला.

गेल्या दोन वर्षांतले मुलांनी स्वतःबद्दल लिहिलेले वृत्तांत वाचण्याची मला परवानगी मिळाली. त्यांना पाच प्रश्न विचारण्यात आले होते :

१. शाळेचा विकास कसा होत आहे?
२. आपण काय शिकत आहोत?
३. शाळेच्या शैक्षणिक वातावरणाला तुम्ही कशा प्रकारे हातभार लावत आहात?
४. आपण अधिक चांगल्या पद्धतीने शाळेचा विकास घडवू शकतो का?
५. तुम्हाला काय करायला सर्वात जास्त आवडतं?

काही उत्तरांचं सार पुढे दिलं आहे :

मॅक : आम्ही खेळतो, सारखं खेळतो, खेळतच असतो. लहान मुलं एकत्र खेळतात आणि एकमेकांपासून शिकतात. लहान मुलं मोठ्या मुलांना त्यांनी काय करावं हे सांगू शकतात आणि ती लहानांचं ऐकतात आणि आम्हीदेखील ऐकतो. **कार्ल (वय १५ वर्षे) :** शाळा वाढत आहे. पूर्वी कधी घडल्या नव्हत्या अशा गोष्टी इथे घडत आहेत. तिच्यात विक्षिप्तपणाऐवजी स्वाभाविकता आली आहे - आता हेच पहा ना, जस्टीनच्या नाकावर सदा राग असायचा, आम्ही त्याला त्यातून बाहेर यायला मदत केली.

आम्ही खूप गोष्टी शिकत आहोत - बास्केट बॉल खेळायला, पियानो वाजवायला, स्वतःच्या गोष्टी स्वतः करायला, प्रत्येक बाबतीत 'अरे ला कारे' न म्हणायला, खायचे पदार्थ बनवायला आणि असंच काही.

जस्टीन (वय १२ वर्षे) : माझं छान चाललं आहे. खाताना मी कधीकधी पदार्थ अंगावर सांडतो, पण फार वेळा नाही. मी आता शहाणा झालो आहे. लोकांवर अकारण चिडत नाही. जेवण संपल्यावर माझ्या आजूबाजूला अन्न विखुरलेलं

नसतं. मी अपशब्द वापरणं कमी केलं आहे. नखं कुरतडणं कमी केलं आहे. इतरही बऱ्याच वाईट सवयी कमी केल्या आहेत. मला वाटतं मी आता पर्यटनाचं प्रशिक्षण घ्यायला तयार आहे.

सिमोन (वय १४ वर्षे) : शाळेचा विकास कसा होत आहे हे मला निश्चित असं सांगता येणार नाही. पण बऱ्याच सभा भरतात, सारे जण मनमोकळं बोलतात. मी प्रत्येक गोष्टीवर चिडत नाही, कधी चिडलेच तर ते तेवढ्यापुरतंच असतं.

मेरियल (वय १६ वर्षे) : आम्ही जगाबद्दल शिकत आहोत. आम्ही एकमेकांवर प्रेम करायला शिकत आहोत. म्हणजे मला असं म्हणायचं आहे की, आम्ही एकमेकांची कदर करायला शिकत आहोत, एकमेकांच्या सोबतीने जगायला, एकत्र काम करायला शिकत आहोत.

जो (वय १३ वर्षे) : जी माणसं आडमुठी असतात, हेकेखोर असतात आणि ज्यांच्याशी जमवून घेणं कठीण जातं अशा लोकांशी कसं वागायचं ते मी शिकत आहे. ही अशी माणसं जगात सर्वत्र असतात आणि त्यांना मोकळं सोडून देणं बरोबर नाही. आयुष्यातला हा महत्वाचा धडा मी शिकत आहे.

फ्रँक : मी मित्र जमवायला, लिहायला, वाचायला आणि आकडे मोजायला शिकत आहे.

फ्रँकला विविध गोष्टी ज्या क्रमाने शिकायच्या आहेत त्या महत्वाच्या आहेत. मी अनेक मुलांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यादेखील विकासाच्या अनेक पैलूंची साक्ष देतात. अर्थात काही मुलांच्या समस्या अजूनही तशाच आहेत.

मी : जस्टीन, तू मला सांग की तू या शाळेत कधीपासून आहेस?

जस्टीन : मी गेल्या दोन वर्षांपासून या शाळेत आहे. हे माझं तिसरं वर्ष आहे आणि दोन वर्षांपूर्वी देखील मी बरेचदा इथे येत असे.

मी : इथे यायचं तू ठरवलंस की तुझ्या आईवडलांनी?

जस्टीन : माझ्या आईवडलांनी. मी पण ठरवलं.

मी : तू कसं काय ठरवलंस?

जस्टीन : माझे आईवडील म्हणाले की ही शाळा चांगली असेल. मी म्हणालो की ठीक आहे, मी जातो.

मी : वाऽ, आता इथे आल्यावर शाळा आवडू लागली का?

जस्टीन : काय म्हणालात?

मी : ही शाळा तुला आवडते का? इथे मजा येते का?

जस्टीन : अर्थात, मजा येते.

मी : या शाळेत आल्यापासून तुझ्यात काही बदल झाला आहे का ?

जस्टीन : थोडासा.

मी : कोणत्या दृष्टीने बदल झाला आहे ?

जस्टीन : माऽऽऽ... कापू टाडू हाडी डिडाह

मी : तुला पियानो वाजवायला खूप आवडतं ?

जस्टीन : हो, खूप आवडतं.

मी : शाळेत आणखी काय काय करायला तुला आवडतं ?

जस्टीन : कॉम्प्युटर. सिनेमे बघणं. मी व्हिडिओ गेम्स खेळतो, टी.व्ही. बघायला

आणि डी डा डी डा डू डाडू आवडतं. आणि जेवायला आवडतं.

मी : छान. शाळेच्या सभा आवडतात ?

जस्टीन : चांगल्या असतात.

मी : सभांमध्ये काय घडतं ?

जस्टीन : कंटाळवाणी बडबड.

मी : सभेमध्ये तू स्वतः काही सांगतोस का ?

जस्टीन : कधीही नाही.

मी : मग सभांचा उपयोगच काय ?

जस्टीन : माझ्यासाठी तरी वैताग आणणाऱ्याच असतात.

मी : सभा नसत्या तर तुला शाळा जास्त आवडली असती का ?

जस्टीन : हो. मी म्हणेन आपण पुन्हा सभा घेऊ शकतो.

मी : तुला वाटतं पुन्हा सभा घ्यायला हव्यात ?

जस्टीन : नक्कीच.

मी : मग जर शाळेत सभा भरत नसतील...

जस्टीन : आम्हाला एकही सभा नको. मला त्या फार कंटाळवाण्या वाटतात.

मी : जर सभा नसेल तर त्या दिवशी काय करायचं हे तुला कसं कळणार ?

जस्टीन : मी - मी असं करेन - मी असं करेन - मी जिथे आहे तिथे थांबेन -

आणि मी थांबेन, थांबेन, थांबेन, बीटी टीटी टीटी.

मी : सिमोन, तू या बाबारा टेलर शाळेत किती वर्षांपासून आहेस ?

सिमोन : दीड वर्षांपासून.

मी : आणि या शाळेत येण्यापूर्वी तू कुठे होतीस ?

सिमोन : दोन वर्षांपूर्वी मी बऱ्याच शाळांत होते. मी विन्स्टनमध्ये होते. बीटमन स्कूलमध्ये होते, नंतर इथे आले.

मी : इथे येण्याआधी ज्या शाळात होतीस त्या कशा होत्या ?

सिमोन : विन्स्टनचं नाव काढलं की माझं डोकं सणकतं. त्या शाळेमुळे मी वर्षभर

आजारी होते. वर्षभर माझं पोट दुखायचं. पुरता वैताग आणला त्या शाळेने, सायकियाट्रिस्टकडे जावं लागलं मला.

मी : अरे बापरे ! पण त्या शाळेत असं काय व्हायचं म्हणून तुला इतकी चीड येते ?

सिमोन : मला चिडवायचे, ढकलायचे, सतत त्रास देऊन मला इतका राग आणवायचे की जो कोणी माझ्या वाटेला जाई त्याच्या पोटात मी बुक्का मारायची.

मी : मुलांबरोबर शिक्षकही तुला छळायचे, की फक्त मुलं त्रास घायची ?

सिमोन : मुलं आणि शिक्षकदेखील.

मी : शिक्षक त्रास घायचे म्हणजे काय करायचे ?

सिमोन : शिक्षकांचं वागणं तर फारच चीड आणणारं होतं. त्यांना विद्यार्थ्यांची अजिबात कदर नव्हती.

मी : आणि बाबारा टेलरमध्ये येण्यापूर्वी तू आणखी एका शाळेत होतीस ?

सिमोन : ती शाळा चांगली नव्हती. म्हणजे तशी ठीक होती, पण चांगली नव्हती. तसं पाहिलं तर ती थोडीशी बाबारा टेलर शाळेसारखी होती.

मी : कोणत्या बाबतीत बाबारा टेलर शाळेसारखी होती ?

सिमोन : त्या शाळेची जागा अशीच बाबारा टेलर शाळेसारखी होती...

मी : दोन्ही शाळांमध्ये फरक काय होता ?

सिमोन : फरक काय होता - फरक असा होता की तिथे आम्ही गृहपाठ आणि वर्गपाठ करत असू. इथे कोणीही वर्गपाठ करत नाही.

मी : हा खरंच मोठा फरक आहे, नाही का ? रोज जेव्हा तू इथे येतेस तेव्हा तुला काय करायचं आहे हे तुझं तूच ठरवतेस का ?

सिमोन : इथे काही करण्याजोगं म्हणजे, इथे करण्याजोगं काहीच नाही. इथे मला फक्त टी.व्ही. बघायचा असतो आणि कॉम्प्युटरवर बसायचं असतं.

मी : आणि हे करताना तुला मजा वाटते ? तुला हे करायला आवडतं ? की तुझी अशी इच्छा आहे की इथे याहून जास्त काहीतरी करण्याजोगं असायला हवं होतं ?

सिमोन : हो, आणखी काही असायला हवं होतं. मला टीव्ही बघायला आणि कॉम्प्युटर वापरायला खूप आवडतं. पण काही काळाने त्यांचा कंटाळा येतो.

मी : तुला आणखी काय करावंसं वाटतं याचा कधी विचार केला आहेस ?

सिमोन : मला एखाद्या प्रकल्पाचं काम करायला आवडेल.

मी : तुला कोणत्या विषयात रस आहे ?

सिमोन : मला ना... कुस्ती, प्राणी, व्हिडिओ गेम्स, कॉम्प्युटर्स, इंटरनेट आणि असंच काही.

मी : तुला व्यस्त ठेवायला शाळेत खूप काही आहे. आहे ना ? शाळेत इंटरनेट जोडलेलं नाही का ?

सिमोन : नाही.

मी : मग लवकरच जोडलं जाणार आहे का? तुला काही ठाऊक आहे का?

सिमोन : असेल, मला माहीत नाही.

मी : तुला वाटलं तर तू शाळेत काही बदल करू शकतेस का? शाळेत जे घडतं ते तू वेगळ्या पद्धतीने करून दाखवू शकशील का?

सिमोन : मी वेगळं काही करून दाखवलं देखील आहे. मी कॉम्प्युटर आणण्यासाठी सोळाशे डॉलर्स जमवले.

मी : अरे वा! फारच छान! सोळाशे डॉलर्स. कॉम्प्युटर खूपच छान आहे, होय ना? ही कॉम्प्युटर आणण्याची कल्पना पूर्णपणे तुझी की कोणी तुला तो आणायला सांगितलं?

सिमोन : पूर्णपणे माझी कल्पना.

मी : भलतीच बाजी मारलीस हं तू. आणखी काही बदल करू शकशील असं तुला वाटतं का?

सिमोन : शाळेत इंटरनेट आणायचा, शाळेत 'अमेरिका ऑनलाइन' आणायचा बदल करता येईल. आणखी खूप सहलींना जायचं, सहली छान असतात.

मी : आणि त्यांची तू नीट आखणी करशील असं तुला वाटतं?

सिमोन : हो.

मी : जिथे कमी मुलं असतात अशी शाळा तुला आवडते की शाळेत खूप मुलं असावीत असं वाटतं?

सिमोन : मागच्या वर्षी जास्त मुलं होती पण या वर्षी बरं आहे. कारण मला एका शाळेत खूप मुलं आवडत नाहीत. खूप मुलं असली की ती सारखी चिडवत असतात.

मी : शाळा ज्या पद्धतीने आहे ती तुला आवडते का? म्हणजे शाळेच्या सभा आणि इतर गोष्टी आवडतात का? त्या चांगल्या आहेत असं वाटतं का?

सिमोन : हो, छान आहेत. पण कोणी लक्ष देत नाही.

मी : पण शेवटी सगळे ऐकायला शिकतील असं तुला वाटतं का?

सिमोन : खरं तर नाही वाटत.

मी : तू ऐकलंस का? म्हणजे तू जेव्हा इथे प्रथम आलीस तेव्हा ऐकायचीस का?

सिमोन : हो, मी ऐकलं.

मी : ही शाळा सोडून दुसऱ्या शाळेत जाण्याविषयी तुला काय वाटतं?

सिमोन : हायस्कूलला जायचं आहे, पुढल्या वर्षी.

मी : काळजी वाटते?

सिमोन : हो.

मी : कशाकशाची काळजी वाटते?

सिमोन : ही चीड आणणारी, वैताग आणणारी, संताप आणणारी वात्रट मुलं जेव्हा म्हणतात "अरेच्चा, तुला शांत राहाता येत नाही? आम्ही बघ कसे मस्त असतो." हे असं ऐकलं की मला उबग येतो.

मी : इथे असे प्रसंग कधीच येत नाहीत?

सिमोन : त्याचा अर्थ असा नाही की इथे तसं काही घडत नाही. मागल्या वर्षी असं घडलं होतं.

मी : पण म्हणून या वर्षी असं का होत नसावं असं तुला वाटतं?

सिमोन : कारण जवळजवळ सगळी शांत मुलं शाळा सोडून गेली.

मी : तू कॉम्प्युटर आणण्यासाठी लागणारी सगळी रक्कम जमवलीस. शाळेला मदत करण्यासाठी तू आणखी काय करतेस? एखाद्या संपाचं नेतृत्व करणं आणि अशा प्रकारचं इतर काही?

सिमोन : नाही. या ज्या गोष्टी मी शाळेसाठी आणते ना (हसते) त्या मला खेळायला हव्या असतात म्हणून आणते. मला एकटीला खेळायला मिळावं म्हणून. मी कॉम्प्युटर आणला त्याचं कारण मला तो दिवसभर खेळायला हवा होता.

मी (मलाही हसू आलं) : म्हणजे तू देखील शाळेसाठी वेगळं काही करत नाहीस, तसा तू विचारही करत नाहीस?

सिमोन : नाही.

मी : त्यामुळे तुझ्या मनाला कधी रुखरुख वाटते का?

सिमोन : अं... थोडीशी.

मी : सामान्य पब्लिक शाळेत न जाता या शाळेत आल्यामुळे तू समाधानी आहेस का?

सिमोन : विन्स्टनपेक्षा ही शाळा चांगली आहे.

मी : शक्य असेल तर तुला शाळेत येण्याऐवजी घरी रहायला आवडेल का?

सिमोन : नाही, मला घरात बसायला आवडणार नाही.

मी : का नाही?

सिमोन : घरी टी.व्ही. आणि व्हिडिओगेम्स जरी असले ना तरीदेखील तिथे करण्याजोगं काहीच नाही.

मी : तू तर म्हणतेस की इथे करण्याजोगं फारसं नाही. तरीसुद्धा घरच्यापेक्षा इथे करण्याजोगं जास्त आहे?

सिमोन : घरी ना, घरी खरोखरच करण्याजोगं काहीच नाही. इथेही नाही म्हणा. तरीपण घरापेक्षा शाळेत बरं वाटतं.

मी : इथे जास्त बरं का वाटतं हे तुझ्या लक्षात आलं आहे का? कशामुळे शाळा

घरापेक्षा चांगली वाटते?

सिमोन : मी अजूनही त्याचा अंदाज घेण्याचा प्रयत्न करत आहे. का कोण जाणे, पण मी सतत त्याचा शोध घेत आहे.

सिमोनचं हे शेवटचं मनोगत जेव्हा मी शिक्षकांना सांगितलं तेव्हा त्यांना आनंद झाला. कारण सिमोन सुधारत असल्याचा तो पुरावा होता. टिना तर बदलली होतीच.

मी : तुझी शेवटची, म्हणजे इथे येण्याआधीची शाळा कशी होती?

टिना : ती पब्लिक शाळा असल्यामुळे तिथे कडक शिस्त होती. मला आमच्या प्राचार्यांची घृणा यायची, अगदी कमालीचा तिरस्कार करत असे मी त्यांचा. प्रत्येकाला तसं वाटायचं. प्रत्येक जण त्यांना घाबरून असायचा. शिवाय वर्गात ज्या गतीने शिकवलं जायचं ती सांभाळताना दमछाक व्हायची. दिवसातल्या प्रत्येक क्षणाला काही ना काही करावं लागायचं. उसतं अशी नसायचीच. म्हणजे वर्गात झोपून जावंसं वाटायचं, कारण शिक्षक खरोखरच झोप आणायचे.

मी : इथे काय कठीण वाटतं?

टिना : म्हणजे असं की तुम्ही काहीतरी करण्यात मग्न आहात आणि शेजारी कोणीतरी आक्रस्ताळेपणा करत आहे, तर तुमचं तुमच्या कामात लक्ष लागत नाही. ते खटकतं. दुसरं म्हणजे वर्गात लहान मुलांच्या डोक्यावर आपण बसायचं हे फारच विचित्र वाटतं. एकाच वर्गात लहान मुलांमध्ये सतत बसायचं म्हणजे फार कठीण जातं.

मी : इथल्या कोणत्या गोष्टी चांगल्या वाटतात?

टिना : चांगल्या गोष्टी म्हणजे आम्ही सहलीला जातो. आम्हाला चोवीस तास वर्गात बसावं लागत नाही, आम्ही इथेतिथे भटकू शकतो, वर्गात हात वर करून उत्तरं द्यावी लागत नाहीत. एकूणच इथे सोपं वाटतं.

मी : सामान्य अमेरिकन शाळांमध्ये तुम्ही शिक्षकांना त्यांच्या पहिल्या नावाने संबोधता का?

टिना : नाही नाही. तशी परवानगी नाही.

मी : पण आता इथे तुम्ही तसं करू शकता त्यामुळे काही फरक पडतो का?

टिना : हो, त्यामुळे सोपं जातं. म्हणजे असं की तिथे आडनाव लक्षात ठेवावं लागायचं, ते नाव घेऊन वर्गात हात वर करायचा; बरं तिथे तीस मुलांसाठी एक शिक्षक असायचा; इथे तसं नाही, इथे तुमच्याकडे व्यक्तिशः लक्ष पुरवलं जातं.

मी : पब्लिक शाळेत नसल्यामुळे काही गोष्टींना मुकावं लागतं असं तुला वाटतं का?

टिना : खरं तर नाही. कदाचित मित्रमैत्रिणींसोबत बाहेर जास्त वेळ घालवला असता. माझ्या इतर दोस्तांबरोबर शाळेत गेले असते.

मी : आणि तू अनेक अंगांनी बदलत आहेस. इथे सदोदित वापरला जाणारा एकच शब्द आहे, तो म्हणजे 'विकसन', होय ना? इथे तुझ्या व्यक्तिमत्त्वाचा ज्या पद्धतीने विकास होत आहे तसा पब्लिक शाळेत झाला नसता असं मानायला तू तयार आहेस का?

टिना : हो (हसते). अनेक अंगांनी मी घडत आहे. उदाहरणार्थ, पब्लिक शाळेत मी भांडण करण्याचं टाळून त्या ठिकाणाहून शांतपणे निघून जायला कधीच शिकले नसते किंवा असंच काहीतरी केलं असतं. मला भांडायला आवडलं असतं. मला वाटतं काही बाबतीत मला पब्लिक शाळेपेक्षा इथे जास्त आवडतं.

मी : इथे कोणती ना कोणती समस्या असलेली बरीच मुलं आहेत का?

टिना : नाही. माझ्या डोळ्यांसमोर मुळात तीच चार मुलं येतात. तीच मुलं पुनःपुन्हा डोकं खात असतात. कधी चिडचिड होते, कधी कंटाळा येतो.

मी : तू आणि कार्लोस सारखी सर्वात मोठी मुलं आणि अध्यापक-दिग्दर्शक यांच्यात काय फरक आहे? माझ्या मते तू आणि कार्लोस अध्यापक-दिग्दर्शकांइतकंच काम करता, प्रत्येकाला शाळेत रुळायला मदत करता.

टिना : हो. अध्यापक-दिग्दर्शक आम्हाला कनिष्ठ दिग्दर्शक म्हणतात.

सुझान नावाची विद्यार्थ्याची मदतनीस, टिना आणि कार्लोस यांच्यातल्या मजेशीर संभाषणाचा नेहमीचा विषय म्हणजे सिमोन असायचा. सिमोन, टिना आणि कार्लोस वर्षअखेर शाळा सोडून जाणार होते. सुझानचा त्या तिघांना घेऊन लायब्ररीत जाण्याचा बेत होता. तिथे ती त्यांना हायस्कूलच्या प्रवेशाची तयारी करायला लावणार होती. पण सिमोनला जायचं नव्हतं. ती व्हिडिओ बघत बसली होती. सिमोनचं मन लायब्ररीत जाण्यासाठी कसं वळवायचं याचा विचार करण्यात त्यांनी बराच वेळ घालवला, त्यासाठी वापरावयाच्या वेगवेगळ्या क्लृप्त्या प्रत्यक्ष विविध भूमिकांमध्ये शिरून वठवल्या. आणि हे सर्व करताना जी मजा येत होती त्यामुळे ते तिघांही पोट धरधरून हसले. सरतेशेवटी एका सर्वोत्तम उपायाचा त्यांनी प्रयोग केला पण तो देखील फसला, सिमोनने येण्यास साफ नकार दिला आणि ते तिघांचे निघून गेले. नंतर कधीतरी मी सुझानला विचारलं की जर सिमोनला लायब्ररीत जायचं नव्हतं तर तिचं मन वळवण्यासाठी इतका वेळ वाया घालवण्याऐवजी ते तिघं आधीच लायब्ररीत गेले असते तर जास्त काम झालं नसतं का? त्यावर सुझानने मला सांगितलं की बार्बारा टेलर शाळेतल्या प्रत्येकाच्या वास्तव्यात एकमेकांची जबाबदारी घेणं अंतर्भूत असतं. त्यामुळे सिमोनने लायब्ररीत

जायला नकार दिला तेव्हा सर्वांनाच काळजी वाटली.

लुई होल्झमनने म्हटलं होतं, “जेव्हा समूहाचा विकास होतो तेव्हा त्यातील प्रत्येक व्यक्ती शिकते. जेव्हा व्यक्ती स्वतंत्रपणे शिकतात तेव्हा कोणाचाच विकास होत नाही.” विटजेन्स्टिन ज्याला “आपल्याला कैदी असं चितारणारं चित्रं” म्हणतो त्या चित्रातून स्वतःला पुसून टाकण्यास मुलांना मदत करणे असा शिक्षणाचा उद्देश असायला हवा. विटजेन्स्टिनच्या मते या चित्रात ठराविक साच्याचं जग आणि त्यात प्रत्येकाचं ठराविक स्थान रेखाटलेलं असतं आणि बहुतेक सर्व शाळा त्या चित्रातले अधिकाधिक बारकावे रंगवत असतात. बार्बारा टेलर शाळेची दोन पायाभूत तत्वं अशी होती की यापुढे शाळा कशी घडत जाईल याची कोणालाच कल्पना नसायची आणि तरीदेखील बदल घडवून घेण्यास ती सदैव तयार असली पाहिजे. शाळेत दाखल होणाऱ्या प्रत्येकाला शाळेचा एक भाग म्हणून स्वीकारलं जायचं आणि शाळेच्या विकासासाठी मदत करण्यात प्रत्येकाने सहभागी व्हावं अशी अपेक्षा असायची.

म्हणून तर अशा वातावरणाची ज्यांना विशेष गरज आहे त्या मुलांची शाळेतील उपस्थिती, ज्यांची मुले तुलनेने सर्व प्रकारच्या वातावरणांशी चांगली रुळलेली आहेत अशा पालकांना परावृत्त करायला लावते हा उपरोधच म्हणायचा. तरीही हीच गोष्ट शाळा बंद पडण्यास कारणीभूत ठरली.

१२. जपान

जपानमधील शाळांना भेटी देण्यापूर्वी मी शिष्टाचाराचं बोलणं करण्याइतपत जपानी भाषेचं जुजबी ज्ञान असावं या उद्देशाने रोज दोन तास याप्रमाणे तीन आठवडे ती भाषा शिकलो. ‘प्लीज’ आणि ‘थँक यू’ आणि ‘गुड मॉर्निंग’ आणि ‘गुडबाय’ आणि शंभर दोनशे इतर उपयुक्त शब्द आणि वाक्प्रचार मी पाठ केले. पण या सर्वांहून महत्त्वाची अशी एक गोष्ट मी शिकलो ती म्हणजे जपानी आणि युरोपियन भाषा शब्दांतून ज्या कल्पना व्यक्त करतात त्यात साम्य नसतं. अगदी साधं उदाहरण द्यायचं तर जपानी भाषेत ‘ए’ किंवा ‘दी’ यासाठी पर्यायी शब्द नाहीत, तसंच नाम बहुवचनात बदलता येत नाही. तपशीलात शिरण्याची गरज नसेल तर जपानी भाषेत “आय अॅम गोइंग टु अ शॉप”, “आय अॅम गोइंग टु द शॉप” आणि “आय अॅम गोइंग टु द शॉप्स” या तीन वाक्यांत काहीच फरक नसतो. वास्तवात, तपशीलाची गरज नसेल तर “आय अॅम गोइंग टु द शॉप” आणि “यू आर गोइंग टु द शॉप” आणि “दे आर गोइंग टु द शॉप” या तीन वाक्यांमध्येदेखील जपानी भाषेत फरक नाही. याउलट जी व्यक्ती दुकानात जात आहे ती ज्या व्यक्तीशी “गोइंग टु शॉप” असं बोलते त्या व्यक्तीच्या बरोबरीची आहे किंवा श्रेष्ठ आहे किंवा कनिष्ठ आहे यावरून त्या वाक्याची तीन वेगवेगळी रूपं होतात. तुम्ही जेव्हा जपानी भाषेत ‘सिस्टर’ म्हणता तेव्हा आपोआपच त्या शब्दात मोठी बहीण की धाकटी बहीण हे सूचित होतं. उतरंड हा जपानी भाषेचा एक अविभाज्य भाग आहे. अर्थातच त्याचा लोकांच्या विचार करण्याच्या पद्धतीवर प्रचंड प्रभाव आहे.

जपानी भाषेत इतरही असे अनेक शब्द आहेत की ज्यांना युरोपियन भाषांत समानार्थी शब्द नाहीत. उदाहरणार्थ ‘ओमैयारी’ याचा अर्थ समोरच्या व्यक्तीस जे सांगावयाचे आहे त्याचा अंदाज घेण्यास लागणारी अंतःप्रेरणेची क्षमता आणि

‘टाटेमे’ याचा अर्थ सत्याचे सर्वमान्य स्वरूप - म्हणजे सत्याचे खरे स्वरूप नव्हे; परंतु सर्वांच्या समाधानासाठी तडजोड म्हणून स्वीकारलेले स्वरूप.

जपानी भाषा जर युरोपियन भाषांहून इतकी वेगळी आहे तर जपानी संस्कृती-देखील खूप वेगळी असणार हे ओघानं आलंच. कारण संस्कृतीच्या गरजा भागवण्यासाठी भाषा विकसित होते. मुलांशी वागण्याबोलण्यातली जपानी संस्कृती आणि युरोपियन संस्कृती यांमधली विसंगती हा या पुस्तकाचा सर्वात महत्त्वाचा प्रस्तुत विषय आहे. ‘अमेरिकन हेरॉल्ड स्टिवन्सन’ने संपादित केलेलं ‘चाइल्ड डेव्हलपमेंट अँड एज्युकेशन इन जापान’ (न्यू यॉर्क फ्रीमन, १९८६) या शीर्षकाच्या पुस्तकात योशियाकी यामामुरा नावाच्या लेखकाने लिहिलेल्या प्रकरणातील काही भाग पुढे उद्धृत केला आहे :

... ख्रिश्चन संस्कृतीनुसार मनुष्यप्राणी स्वखलनशील असून केवळ ईश्वरी कृपेमुळे तो क्रमाक्रमाने प्रामाणिक जीवन जगू शकतो, याचा अर्थ मनुष्यप्राणी मुळात दुष्ट असतो असं मानलं जात असल्याचं दिसतं. तीच गोष्ट फ्रॉइडच्या संकल्पनांची; त्यांना मुलांमध्ये लैंगिक वासना आणि आक्रमकता दिसून येते. याउलट जपानी लोकांना मुलांमध्ये अंतःस्थ चांगुलपणाच दिसून येतो.

...युरोप आणि अमेरिकेत बालकाला स्वच्छ, शुद्ध आणि निरागस रूपात पाहिलं जातं; विशेषतः लोकमाध्यमातून आणि जनसंपर्क साधनातून; हे खरं आहे. परंतु त्यांच्या आणि जपानी विचारात एक महत्त्वाचा फरक असा आहे की जपानी कल्पनेतील बालकाची निरागसता प्रौढांच्या निकृष्टपणाशी आणि निकसतेशी निगडीत आहे. साटोने दाखवून दिलं आहे, (ऐगा कोडोमो रॉन, टोक्यो, टोकोयान १९६६) की जपानी चित्रपटांतून बालकांचा निरागसपणा त्यांच्या पालकांच्या नालायकपणाच्या पार्श्वभूमीवर गडदपणे रंगवण्याकडे कल दिसून येतो. बालपणातली निरागसता आणि सद्गुण प्रौढपणी हरवून जातात असं त्यांना दाखवायचं असतं. पार्श्चिमात्य चित्रपटांतून प्रौढांचं लहानांशी ज्या पद्धतीचं नातं दिसून येतं - एक विवेकी प्रौढ एका बालकाला समाजात कसं वावरावं याचं शिक्षण देत आहे - तसं जपानी चित्रपटांतून क्वचितच आढळतं. उलट जपानी चित्रपटांत मोठी माणसं लहानांच्या संगतीने शहाणी होतात आणि त्यांना जीवनाचा नवा मंत्र मिळतो, त्यांच्या जगण्याला हुरूप येतो, असं दाखवलं जातं.

...बालकाच्या आणि प्रौढांच्या स्वभावांत मूलभूत फरक आहे. बालक प्रौढांहून सकस आणि श्रेष्ठ आहे असा दृष्टिकोन बाळगला जातो. व्यक्ती बालपणातून प्रौढावस्थेत शिरताना एक पायरी खाली उतरते असं समजलं जातं.

जपानमध्ये मुलांना अतिशय कोडकौतुकाने वागवलं जातं असं यावरून दिसून येत असलं तरी, मुलांना जर त्यांच्या स्वतःच्या भरवशावर सोडून दिलं तर ती स्वाभाविकपणे भोवतालचं जग जसं आहे तसंच नैसर्गिकपणे समजतील (मला तर तीन वेगवेगळ्या व्यक्तींनी सांगितलं की जसं मुलं बोलायला शिकतात तशी ती वाचायला शिकतील) या सगळ्याचा अर्थ मुलांचे सदोदित लाड केले जातात असा होत नाही.

मी जपानमध्ये असताना १ डिसेंबर १९९५ रोजी इंग्लिश भाषेतील जपान टाइम्स या वृत्तपत्रात पुढे दिलेला वृत्तांत झळकला होता.

मुलांना शारीरिक इजा पोहचवणाऱ्या शिक्षकाची

न्यायालयीन चौकशी सुरू. सश्रम कारावासाची शक्यता.

फुकुओका (क्योडो) फिर्यादीच्या वकिलांनी एका ५० वर्षे वयाच्या शिक्षकाला त्याने १६ वर्षे वयाच्या विद्यार्थिनीला दिलेल्या जीवघेण्या शिक्षेसाठी, तीन वर्षांची सक्षम कारावासाची शिक्षा सुनाववी अशी न्यायाधीशांकडे गुरवारी जोरदार मागणी केली.

किंकी युनिव्हर्सिटीच्या विमेन्स हायस्कूलमधल्या टोमोमी जिनीची नावाच्या विद्यार्थिनीला अकिरा मियामोटो या शिक्षकाने वर्गात शिक्षा म्हणून संतापाच्या भरात जबरदस्त मार दिला. किंकी युनिव्हर्सिटी फुकुओका प्रिफेक्चरमधील ईझुका येथे आहे.

मियामोटोने त्या मुलीच्या डोक्यावर आणि खांद्यावर खूप जोरात मारलं. तसंच तिचं डोकं एका काँक्रीटच्या खांबावर आपटलं. मुलीच्या कवटीला गंभीर स्वरूपाचे तडे गेले आणि त्यामुळे ती मरण पावली.

फिर्यादीचे वकील म्हणाले की या गुन्ह्यासाठी अतिशय कडक शिक्षा व्हायला हवी; अन्यथा जनतेचा असा समज होईल की शाळेत दिल्या जाणाऱ्या शारीरिक इजा पोहचवणाऱ्या शिक्षेला न्यायसंस्थेची मान्यता आहे.

शिक्षकांच्या संघटनेने मियामोटोची शिक्षा प्रलंबित करावी (दुसऱ्यांदा त्याने असा गुन्हा केला तर त्याला तुरुंगात पाठवावे) अशी विनंती केली. मियामोटो एक निष्ठावान शिक्षक असल्यामुळे शिकवण्याच्या अतिउत्साहाच्या भरात त्यांच्या हातून घडलेला तो एक दुर्दैवी अपघात होता असं मत संघटनेने मांडलं. बचाव-पक्षातर्फे असंही सांगण्यात आलं की वर्गात शिक्षा म्हणून मुलांना मार देणारा मियामोटो हा काही एकटाच शिक्षक नाही.

विद्यार्थ्यांस शारीरिक इजा पोचवणाऱ्या शिक्षेस प्रतिबंध करणाऱ्या कायद्याला मियामोटोने सोयीस्करपणे फक्त तत्त्वतः मान्यता दिलेली दिसते

आणि मुलांच्या शिक्षणासाठी वर्गात शिक्षा करणे आवश्यक आहे असे त्यांचे वैयक्तिक मत असल्यामुळे ते वारंवार अशी शिक्षा त्यांच्या विद्यार्थ्यांना देतात अशा शेन्याने फिर्मादीच्या वकिलांनी आपले निवेदन संपवले.

बचाव पक्षाने आपल्या शेवटच्या युक्तिवादात सांगितले की देशातील निम्म्या हायस्कूलमध्ये शारीरिक इजा करणाऱ्या शिक्षा दिल्या जातात. मियामोटोने केलेला हिंसाचाराचा गुन्हा गंभीर स्वरूपाचा नव्हता आणि मुलीचा मृत्यू हा एक अपघात होता असा दावा बचाव पक्षातर्फे करण्यात आला.

न्यायालयाचे कामकाज संपत आले तेव्हा मियामोटोने त्याच्या हातून घडलेल्या कृत्यांना कायद्याने कधीही परवानगी देऊ नये असे सांगत पाणावलेल्या डोळ्यांनी आपण केलेल्या कृत्याबद्दल क्षमा मागितली.

मियामोटोवरील आरोपपत्रानुसार त्याच्या वर्गात लेखाकार्याची परीक्षा चालू असताना जुनौचीला ती परीक्षा द्यावयाची नसूनदेखील तिने वर्गाबाहेर जाण्यास नकार दिल्यामुळे १७ जुलै रोजी मियामोटोने तिला मारले होते.

बचाव पक्षाने आरोपीला सौम्य शिक्षा व्हावी असा ७५,००० सहा असलेला विनंती अर्ज न्यायालयाला सादर केला. न्यायालय २५ डिसेंबरला निकाल देणार आहे.”

शेवटी मियामोटोला ‘मृत्यूस कारणीभूत होणारी क्लेशकारक पौंडा दिल्याच्या’ आरोपाखाली दोषी ठरवण्यात आलं. परंतु न्यायाधीशांनी सौम्यपणा दाखवला आणि फिर्मादीच्या वकिलांची तीन वर्षांच्या शिक्षेची मागणी अमान्य करून फक्त दोन वर्षांचा कारावास सुनावला. निकालाचा गोषवारा देताना ते म्हणाले की मियामोटोचे हेतू ‘चांगल्या शैक्षणिक उद्देशाने प्रेरित’ होते, पण त्यांनी लक्ष्मणरेषा ओलांडण्याची चूक केली.

हा एक टोकाचा खटला होता. परंतु बचाव पक्षाने सौम्य शिक्षा व्हावी म्हणून हजारो सहाय्यानिशी केलेली विनंती, न्यायाधीशांनी दिलेला निकालाचा गोषवारा आणि गुन्हेगाराला झालेली सौम्य शिक्षा या सान्या गोष्टी युरोपियनांना विस्मयकारक वाटतात. तसंच बचाव पक्षाच्या वकिलाच्या म्हणण्याप्रमाणे खरोखरच जर देशात कायद्याला न जुमानता अर्ध्याअधिक शाळांमधून विद्यार्थ्यांना शारीरिक इजा होणारी शिक्षा दिली जात असेल तर तेही धक्कादायक आहे.

सामान्य शाळा लष्करी खाक्याच्या असतात. बहुतेक वेळा गणवेश घालायची सक्ती असते. (त्यामध्ये कधीकधी पांढऱ्या अंतर्वस्त्राचा समावेश असतो आणि नियमाचे नीट पालन होते किंवा नाही यावर देखरेख ठेवण्यासाठी वर्गनायकाची नियुक्ती केलेली असते.) केसांची लांबी किती असावी, कसं चालावं, उभं रहावं

आणि बसावं, वर्गात शिक्षकांचं लक्ष वेधण्यासाठी कितपत हात वर करावा इत्यादींवर नियंत्रण ठेवणारे नियम बरेचदा असतात. अतिशय अवघड असा राष्ट्रीय स्तरावरचा अभ्यासक्रम असतो. विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक कुवतींमधील फरक लक्षात घेतले जात नाहीत. तुम्हाला वर्गाच्या बरोबरीने राहाता येत नसेल, तर त्याचा अर्थ तुम्ही आळशी आहात असा काढला जातो. बहुतेक मुलांना आठवड्यातून तीनदा शाळा सुटल्यावर ‘जुकू’ (घोकंपट्टी करण्यास लावणारी शिकवणी) मध्ये पाठवले जाते, काही मुलं आठवड्यातील पाच दिवस अशा शिकवणीसाठी जातात तर काही थोडी सुट्टीच्या दिवशीदेखील जातात; स्कॉटिश निरीक्षकांच्या एका चमूच्या वृत्तांतानुसार (HMSO 1992) सकाळी सहा वाजता उठूनदेखील रात्री नऊ किंवा दहा वाजेपर्यंत शाळेने दिलेला अभ्यास अपुरा राहाणं दहा-अकरा वर्षांच्या मुलांसाठी नेहमीचंच झालेलं आहे. शाळेने नाकारणं, गुंडगिरी, विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्या यांसारख्या मोठ्या प्रमाणातल्या समस्यांनी जपानला ग्रासलं आहे.

विद्यार्थीदशेत आणि प्रौढावस्थेतदेखील नियमांचं आणि चालीरीतीचं काटेकोर पालन अत्यावश्यक मानलं जातं. शाळेत ते कडक शिस्त लावून करवून घेतलं जातं आणि बाहेरच्या जगात सामाजिक उतरंडीला सर्वत्र शिरोधार्य मानून केलं जातं. जपानी भाषेतून याचा प्रत्यय आलेला आहेच. मी असं वाचलं आहे की सर्वांनी मिळून मिसळून सहकार्याने काम करण्याचे प्रसंग आले तर जपानी लोक अस्वस्थ होतात; परंतु जेव्हा सामाजिक उतरंड स्पष्टपणे दिसून येते आणि त्यामुळे प्रत्येकाला आपलं निश्चित स्थान ठाऊक असतं अशा प्रसंगी ते निर्धास्तपणे वावरतात. जिथे शिक्षक आणि विद्यार्थी एकाच तराजूत तोलले जातात असं मुक्त वातावरण असलेल्या शाळा अशा समाजात कशा उद्भवतील?

तथापि आपण पाहिलंच आहे की जपानी लोकांचा लहान मुलांसंबंधीचा दृष्टिकोन मुक्त शिक्षणाच्या विचारांशी पूर्णपणे जुळणारा आहे. त्याउलट पाश्चिमात्यांचा दृष्टिकोन स्पष्टपणे विसंगत आहे. बरोबर आणि चूक यातला फरक शिकवल्याशिवाय मुलांना समजत नाही असं ज्या समाजात मानलं जातं तिथे मुक्त शाळांच्या कल्पनेचं समर्थन करणं कसं शक्य आहे?

मुक्त शाळेत ओमैयारीला, म्हणजे समोरच्याला काय म्हणायचं आहे याचा अंदाज घेण्याच्या क्षमतेला फार महत्त्व आहे. युरोपियन भाषांमध्ये या शब्दाला पर्यायी शब्द नाही. आपल्या भोवताली काय चाललं आहे हे समजून घेण्यासाठी मुलं भाषेपेक्षा समवेदनेवर जास्त विसंबतात. पण पाश्चिमात्य देशांत प्रौढांनी या अवस्थेतून (समवेदनेच्या) बाहेर यावं आणि जे स्पष्टपणे शब्दांत व्यक्त होतं केवळ त्यावरच विश्वास ठेवावा असं अपेक्षित असतं. जपानमध्ये एखाद्याच्या

अव्यक्त इच्छांना जाणण्यासाठी विकसित केलेल्या क्षमतेला प्रगल्भतेचं द्योतक समजलं जातं.

उदाहरणाने मुद्दा स्पष्ट करण्यापेक्षा भाववाचक शब्द वापरले तर दोन्ही संस्कृतींतील फरक पुसट होतात. परंतु दोहोंमधील ठळक फरक असलेल्या काही श्रद्धा अशा आहेत :

जपान्यांची श्रद्धा	युरोपियनांची श्रद्धा
नैसर्गिक चांगुलपणा	मुळात स्वबलनशील, पतित
जग समजून घेण्यास	चांगलं आणि वाईट यांमधला फरक
शिकण्याची मुलांना मोकळीक	मुलांना शिकवण्याची गरज
ओमैयारी	स्पष्ट अभिव्यक्ती
समवेदना	तर्कशुद्धता
सामावून जाणे/जुळवून घेणे	उठून दिसणे
सर्वसमभाव	व्यक्तिगत फरक
उतरंड	समानता

मी त्या अशा क्रमाने दिलेल्या आहेत की जपान्यांच्या प्रथम ते शेवट अशा क्रमाने विचारात घेतल्यास त्या मुक्त शिक्षणाशी अनुकूल असण्याचे प्रमाण कमी-कमी होत जाते आणि बरोबर उलट्या क्रमाने युरोपियनांच्या श्रद्धा आहेत. माझ्या जपानच्या भेटीत मी चार शाळांना भेटी दिल्या. चारही एकमेकींहून, तसेच मी भेटी दिलेल्या पाश्चिमात्य शाळांहून वेगळ्या होत्या. परंतु मला आश्चर्य अशा गोष्टीचं वाटलं की शैक्षणिक समस्यांवर पाश्चिमात्य शाळांत ज्या प्रकारे उतरांचा शोध घेतला जात होता, नेमका तसाच जपानी शाळांत घेतला जात होता. मला असं वाटतं की ते किंवा मी आपापल्या पारंपरिक संस्कृतींशी जितका संवाद साधू शकत होतो त्याहून जास्त मी त्या चार शाळांत मला भेटलेल्या लोकांशी साधू शकलो.

ओसाका सिटी युनिव्हर्सिटीतील शिक्षणतज्ज्ञ प्रोफेसर शिनिचिरो होरी यांनी ए.एस.नील यांच्या कलाकृतींचा जपानी भाषेत अनुवाद केला आहे. शिनिचिरो होरी यांनी नीलच्या कार्याने प्रेरित होऊन १९९२ मध्ये स्वतःची शाळा काढली. किनोकुनी नावाने ओळखली जाणारी ही शाळा हाशिमोटोच्या जवळ डोंगरमाथ्यावर

आहे. सहा ते बारा वयोगटातील ९० मुलांना घेऊन काढलेली ही निवासी शाळा आहे. पहिली दोन वर्षे शिनिचिरो होरी ओसाका युनिव्हर्सिटीतील कामाबरोबरच या शाळेचे प्रमुखपद सांभाळत होते. परंतु १९९४ मध्ये ते शाळेचे पूर्ण वेळ प्रमुख म्हणून रुजू झाले. त्याच वेळी शाळेने विद्यार्थ्यांची वयोमर्यादा पंधरावर नेली.

पहिल्या तीन वर्षांत शाळेला खूप प्रसिद्धी मिळाली. तीसहून अधिक वेळा ती दूरदर्शनवर तिच्या निरनिराळ्या वैशिष्ट्यांसाठी झळकली. सर्वत्र पसंतीचा सूर होता. मुलांना स्वातंत्र्य दिलं तर ती एकमेकांच्या सहकार्याने शिकतात असं जपानी लोक गृहीत धरतात त्यामुळे ब्रिटिशांना वाटतं तसं स्वातंत्र्य दिल्याने सावळा गोंधळ माजेल वगैरे त्यांना अपेक्षित नाही.

किनोकुनी शाळेला भेट देण्याअगोदर कन्साय युनिव्हर्सिटीतल्या जॉन पॉटर यांच्याकडून मी बरीच माहिती गोळा केली होती. लिब एड नावाच्या ब्रिटिश नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या लेखात पॉटर यांनी शाळेबद्दल सारांशाने असं लिहिलं आहे.

नीलच्या कार्याचा अनुवाद करणारे सर्वात अलीकडचे लेखक शिनिचिरो होरी यांच्या कल्पनेतून साकारलेली किनोकुनी शाळा 'समरहिल शाळेचा सुधारित नमुना' आहे. याचा अर्थ असा की केवळ समरहिलमुळे किनोकुनी अस्तित्वात आली आणि नीलियन तत्त्वज्ञानानुसार (ए. एस. नील यांचे) ती चालवली जाते. त्यामुळे किनोकुनी समरहिलएवढीच निवासी शाळा आहे. इथे मुलं स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभावाच्या वातावरणात एकत्र राहातात, काम करतात आणि खेळतात. मुलांवर 'शिकण्याची' सक्ती नसते आणि प्रत्येकाला स्वतःच्या गतीने विकास साधण्याची मोकळीस असते. त्यामुळे समरहिलप्रमाणे इथेदेखील ऐच्छिक वर्ग असतात. दर आठवड्याला भरणान्या आमसभांतून कार्यवाही करणारी स्वतःची शासनव्यवस्था असते. असं असलं तरी काही बाबतीत ती समरहिलहून वेगळी आहे. इथे नीलियन तत्त्वज्ञानाला देवेयन अध्ययन प्रणालीची पुस्ती जोडण्यात आली आहे. देवेयन शिक्षण पद्धतीत अनुभवातून शिकण्यावर तसेच विविध प्रकल्प आणि शाळेबाहेर करावयाच्या उपक्रमांवर भर दिला जातो.

जपानमध्ये इतरही अपरंपरागत/पर्यायी शाळा आहेत. पण त्यांच्यात आणि किनोकुनीत महत्त्वाचा फरक असा आहे की किनोकुनीला सरकारच्या शिक्षण खात्याची मान्यता आहे. राजमान्यता नसणं म्हणजे अस्तित्त्व नाकारण्यासारखंच आहे, कारण अशा शाळांत शिकणाऱ्यांच्या हाती काहीच लागत नाही. किनोकुनीला

मंजुरी मिळाली, कारण तिने राष्ट्रीय शिक्षणक्रम राबविण्यास होकार दिला; मात्र त्याची कार्यवाही होते किनोकुनीच्या पद्धतीने.

शाळा चालू करण्यापूर्वी होरीने त्यासाठी उपयुक्त असा संशोधन प्रकल्प राबवला होता. त्या संदर्भात त्यांनी काही मुलांना ती क्वचितच का खेळतात असा प्रश्न विचारला होता. मुलांकडून आलेलं पहिलं उत्तर त्यांना अपेक्षित होतं - त्यांना शाळेचा खूप अभ्यास करावा लागतो असं. परंतु मुलांच्या दुसऱ्या उत्तराने त्यांना धक्काच बसला. बऱ्याच मुलांनी सांगितलं की, त्यांना खेळायला आवडत नाही. काहींनी तर खेळल्याने त्यांना दमायला होतं असं स्पष्टीकरण दिलं. मुलांच्या मनातली खेळायची इच्छा मेली याचा अर्थ त्यांची मुक्त जगण्याची नैसर्गिक इच्छाही मेली असा सरळ विचार होरींच्या मनात आला. त्यांनी मला लिहिलं होतं 'ज्या समाजातील लोकांनी स्वातंत्र्याची इच्छा आणि तो मिळवण्याचा निर्धार हरवला आहे तो एक भयानक आणि दुर्बल समाज आहे. अशा समाजावर हिटलरसारखे विवेकशून्य हुकूमशहा सहज कब्जा करतील.'

किनोकुनीमध्ये मुलांना मनसोक्त खेळायला मिळतं त्यामुळे मुलं खूश असतात हे अकिहिरो मात्सुशिटा नावाच्या एका बारा वर्षांच्या मुलाच्या म्हणण्यावरून स्पष्ट होतं (किनोकुनीवरचे सर्व मुलांचे अभिप्राय मिडोरी पॉटर यांनी अनुवादित केले आहेत.)

किनोकुनी आणि स्थानिक शाळा यांमध्ये कुठली जास्त चांगली यावर मी विचार केला. कारण स्थानिक शाळेत माझे मित्र होते. पण किनोकुनीत एकही मित्र नव्हता. पण माझी आई म्हणाली की मला किनोकुनीतही मित्र मिळतील. तेव्हा मी माझा बेत बदलला आणि किनोकुनीत जाऊ लागलो, इथे आल्यावर मला मित्र तर मिळालेच शिवाय अभ्यास कसा करायचा हे मी शिकलो. आणखी असं, की इथे मी एक नवीनच खेळ शिकलो. स्थानिक शाळेत असताना मला तो ठाऊकही नव्हता. बरं झालं मी या शाळेत आलो ते."

माझे किनोकुनीतले चार दिवस फारच मजेत गेले. कधीकधी मी गोंधळून जात असे; तर कधी निर्धास्त असे.

जपानी रिवाजाप्रमाणे कोणाच्याही घरात जाताना पादत्राणे बाहेर काढून ठेवावी लागत. काही जण घरात शिरल्यावर वेगळी पादत्राणे घालत; तर काही जण थंडीतदेखील अनवाणी वावरत. ही प्रथा सर्व शाळांतून निःसंदिग्धपणे पाळली जाते असं दिसून आलं. सरकारी शाळातून मात्र मुलं वर्गात पादत्राणं घालून बसत असावीत. ब्रिटिश मुलं त्यांची मनधरणी केल्यावर मोठ्या मुश्किलीने त्यांचे

वेलिंग्टन बूट (हे थंडीत उघड्यावर चालताना वापरतात) बदलायला तयार होत असत हे ठाऊक असल्यामुळे मला इथल्या मुलांचं आश्चर्य वाटलं. याचा अर्थ इथल्या मुलांना पकडापकडीचा खेळ एक तर फक्त उघड्या जागी किंवा फक्त आत खेळावा लागे. कारण तुमचा पाठलाग होत असताना तुम्हाला तुमची पादत्राणं काढायला किंवा घालायला वेळ मिळत नाही. जपानमध्ये ज्या परंपरांचा निर्विवादपणे स्वीकार केला जातो त्या युरोपमध्ये स्वीकारल्या जाणाऱ्या परंपरांहून खूप वेगळ्या असतात.

एका प्रसंगी मी युरोपियन परंपरा पाळली. त्याचं असं झालं की काही सात-आठ वर्षांची मुलं माझे खूप लाड करत असत. त्यांनी जणू मला सांभाळायचा मक्ताच घेतला होता आणि माझी जपानी भाषा सुधारण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता. त्यांनी मला त्यांच्यासोबत स्नान करण्याचं आमंत्रण दिलं. खरं तर त्यांना माझा गौरव करायचा होता, पण मला याचा नक्कीच नीट उलगाडा झाला नाही. त्यामुळे, मला सांगताना खेद होतो, पण मी त्यांचं आमंत्रण नाकारलं.

जेवणाच्या खोल्यांतलं वातावरण आवाजी पण खेळीमेळीचं असायचं. तुम्हाला हवं असेल ते आणि हवं तितकं स्वतः घेऊन यायचं. माझे अंगरक्षक म्हणवून घेणाऱ्या मुलांमध्ये स्पॅंग्शी आधी नाकाच्या समोर लोंबकळवायची आणि नंतर तोंडाने ओढून घ्यायची अशी त्यावेळची तात्पुरती लोकप्रिय तऱ्हा होती. जेवायला कोठेही बसण्याची मुभा होती. जेवण रुचकर असायचं आणि त्यात अनेक पदार्थ असायचे. भोजनाचे क्षण आनंदाचे असायचे.

वेळापत्रकाप्रमाणे प्रत्येक दिवस तीन तुकड्यांत विभागला होता, दोन सकाळचे आणि एक दुपारचा. गुरुवारी दुपारी भरणारी शाळेची सभा सोडली तर इतर संपूर्ण वेळापत्रकात प्रकल्प, मुक्त निवड, वैयक्तिक उपक्रम किंवा पायाभूत कौशल्ये होती. मी तिथे असताना चालू असलेल्या प्रकल्पांत एका टेकडीच्या बाजूने उतारावर मोठी घसरणुंडी बांधणं, एक स्नानगृह बांधणं, नुकत्याच दिलेल्या ब्रिटनच्या भेटीवर पुस्तक बनवणं आणि एक नियतकालिक तयार करणे यांचा अंतर्भाव होता. वेळापत्रकातला निम्म्याहून जास्त वेळ प्रकल्पात जायचा. या प्रकल्पांचे आराखडे एखादं कौशल्य शिकवण्यासाठी शिक्षकांनी बनवलेले नसायचे; तर ते विद्यार्थ्यांनीच नव्यानं तयार केलेले आणि त्यांनीच राबवलेले सोपे प्रात्यक्षिक स्वरूपाचे उपक्रम असायचे. उपक्रमांच्या फलितांच्या निरीक्षणातून मुलं शिकत असत. शिकणं हा मूळ उद्देश नसायचा. प्रकल्पात सहभागी होण्यासाठी विशिष्ट वयोगटाची अट नव्हती, लहान मोठी सर्व मुलं खांद्याला खांदा लावून त्यांनी निवडलेल्या प्रकल्पाचं काम करत.

प्रकल्पात भाग घेण्याची किंवा नेहमीच्या वर्गात बसण्याची कोणावरही

सक्ती नसली तरी जवळजवळ सगळेच भाग घेत. तथापि, तुमच्या वर्गात तास चालू असताना तुम्हाला पूर्णपणे वेगळं काही करण्याचं स्वातंत्र्य असे. तात्सुमा सुगावारा नावाच्या आठ वर्षांच्या मुलाने लिहिलं होतं, “किनोकुनीमध्ये माझ्या अगोदरच्या शाळेपेक्षा खूप मजा येते. माझ्या अगोदरच्या शाळेत तुमचं काम संपलं तरी वर्गात बसून राहावं लागत असे. पण किनोकुनीत तुम्हाला हवं ते करता येतं. म्हणून मला किनोकुनी आवडते.” इथे जितका गोंगाट आनंदाने सहन केला जातो तितका ब्रिटनच्या शाळेत झाला असता तर तिथल्या शिक्षकांनी ‘शांतता राखा’ असं ओरडून सांगितलं असतं. याचा एक परिणाम असा व्हायचा की मधली सुटी कधी सुरू झाली हे मुलांच्या ध्यानातही यायचं नाही.

स्टारूममध्ये जितके प्रौढ तितकीच मुलं असायची. अगदी लहान मुलं तर प्रौढांच्या मांड्यांवर बसलेली किंवा त्यांच्या गळ्यात हात टाकून विराजमान झालेली दिसायची.

वर्ग दुपारी तीन किंवा चार वाजता संपतात, संध्याकाळचं जेवण संध्याकाळी सहाला असतं आणि झोपायच्या वेळा शाळेच्या सभेत ठरवल्या जातात. बहुधा त्या नऊ आणि दहा वाजता असतात. मुलं सहा वसतिगृहांमध्ये कण्यांच्या बिछान्यांवर (बंक बेड्स) झोपतात.

शाळेपासून काही मैलांच्या अंतरावर असलेल्या फलोद्यानातील काही झाडं शाळेच्या मालकीची होती. किनोकुनीतल्या माझ्या वास्तव्यातील अखेरच्या संध्याकाळी फलोद्यानातील संत्री आणि पर्सिमोन्स गोळा करण्याच्या मोहिमेत सहभागी होण्याचं मला आमंत्रण मिळालं. अखेर मला अशा उपक्रमात भाग घेण्याची संधी मिळाली होती जिथे भाषा अवगत नसली तरी चालणार होतं. एखादा निर्नायकी परंतु समान उद्दिष्ट असलेला मुलांचा गट योजनेच्या अभावीदेखील अगदी लीलया आपली कार्यक्षमता दाखवू शकतो हे मला चांगलंच ठाऊक होतं. त्या जागी आम्ही दहा जण होतो, परंतु शिड्या मात्र दोनच होत्या. त्यामुळे आमच्यापैकी बहुतेकांनी जमिनीवर पडलेली फळं उचलली आणि थोडीफार झाडांवर चढूनही तोडली. प्रत्येक जण मन लावून काम करत होता. जमिनीवर एकही फळ उरलं नव्हतं. फक्त झाडांना उंचावर लागलेली काही फळं शिल्लक होती. दोन मुलं शिड्यांवरून चढून फळं तोडू लागली. त्यांनी शेवटचं फळ तोडेपर्यंत आम्ही सर्व खाली उभं राहून बघत होतो. मला हा सारा ज्येष्ठ-कनिष्ठ इत्यादीसारख्या उतरंडीला फारसं महत्त्व न देता सहकार्याने साधलेला कार्यभाग वाटला. त्याचप्रमाणे स्पष्ट सूचना नसतानादेखील कोण कोणतं काम करणार आहे याचा स्वाभाविकपणे अंदाज असणं म्हणजे काय, याचादेखील मला प्रत्यय आला. थोडक्यात, मला तो पूर्व आणि पश्चिम यांच्यातल्या उत्तम गोष्टींचा एक छान संयोग वाटला.

काही मुलांना ती किनोकुनीला का आली याबद्दल मी लिहायला सांगितलं होतं. बऱ्याच मुलांनी लिहिलं की अगोदरच्या शाळांत ती असमाधानी होती किंवा तिथे आपण कधीच यशस्वी होणार नाही असं त्यांना वाटल्यामुळे त्यांनी किनोकुनीला यायचं ठरवलं.

“मी नऊ वर्षांची असताना किनोकुनीला आले म्हणजे त्याआधीची दोन वर्षे मी एका स्थानिक शाळेत काढली. मी आठ वर्षांची होते तेव्हा आमच्या शिक्षिका चाचणीपरीक्षांच्या वेळी ज्या मुलांचं लिहून झालेलं असेल त्यांना वाचनालयात जायला सांगायच्या. मला गणित अजिबात आवडत नसल्यामुळे गणिताच्या चाचणीत मी नेहमी शेवटपर्यंत बसलेली असायची. एकदा एका चाचणी परीक्षेत काय विचारलं होतं ते मला काहीच समजेना म्हणून मला रडू कोसळलं. परीक्षेनंतरच्या तासालादेखील मला रडू आवरत नव्हतं. माझ्या शेजारी बसलेली मुलगी म्हणाली, ‘मॅडम, हिला काय झालं?’ त्यावर ती शिक्षिका त्या मुलीवर खेकसली, ‘तुला तिची काळजी करायची गरज नाही!’ त्यावेळी मला त्या शिक्षिकेचा प्रचंड संताप आला. त्या शाळेच्या तुलनेत किनोकुनीला खूप मजा असते. शिवाय किनोकुनीत मला खूप काही शिकायलाही मिळतं. मुख्य म्हणजे इथे माझी कोणाशीच तुलना केली जात नाही. म्हणून मला किनोकुनीत आल्याचा खूप आनंद वाटतो.”

– मेगुमी तकाहारा

“दोन वर्षांपूर्वी माझी स्थानिक शाळा मी सोडून दिली. त्या शाळेत मला अजिबात मजा यायची नाही. मला वर्गात चाललेला अभ्यासही नीट समजायचा नाही. मी प्राथमिक शाळेत न जाता पुन्हा ज्युनियर हायस्कूलमधून सुरुवात करायची असं ठरवलं. म्हणजे माझी वाटचाल पुढे होण्याऐवजी उलट्या दिशेने झाली. मी घरी अभ्यास करायचे तेव्हादेखील कच्चीच राहिले. म्हणून काही महिन्यांपूर्वी माझ्या आईने मी किनोकुनीत जावं असं मला सुचवलं. मी थोडी घाबरले होते, तरीदेखील किनोकुनीच्या छोट्या शाळेत गेले. (स्वतःच्या शाळेला सुट्टी असते तेव्हा इथे येऊन तीन दिवस राहायचं आणि आपल्याला शाळा आवडते किंवा नाही हे आजमावायचं यासाठी चाचणीचा कालखंड) पहिल्या दिवशी जेव्हा मी वसतिगृहात गेले तेव्हा थेट माझ्या खोलीकडे वळले. तिथे सर्व जण मजेत बोलत, गप्पा मारत होते. मग प्रत्येकाने आपापली ओळख करून दिली, मी देखील त्यांना माझं नाव सांगितलं. कोणीतरी म्हणाली, ‘आम्ही तुला कोणत्या नावाने हाक मारू?’ दुसरं कोणी म्हणालं,

‘तुला मिकाको नावाने हाक मारलेली चालेल का?’ आणि मग सगळेच मला मिकाको नावाने ओळखू लागले. माझे हॉस्टेलमधले दिवस खूप छान गेले. तरीपण मला असं वाटलं की किनोकुनीबद्दल खरं मत बनवायला फक्त तीन दिवस राहाणं पुरेसं नाही पण मी जेव्हा घरी जायला निघाले तेव्हा कोणीतरी मला किनोकुनीत येण्याचा प्रेमळ आग्रह केला. मी भारावून गेले आणि म्हणाले की मी नक्की येईन. त्यावर सर्वांचे चेहरे खुलले. इथे तुम्हाला हवं तिथे अभ्यास करता येतो आणि जेवण स्वतः वाढून घ्यायचं (बुफे पद्धतीचं) असतं. या कारणांसाठी मला किनोकुनी आवडतं. वसतिगृहात तर खूपच मजा येते. ही शाळा इतर सामान्य शाळांहून खूप वेगळी आहे. मध्यंतरी मी अगोदरची शाळा सोडून घरी बसले होते, त्याच्यापेक्षा इथे खूप छान वाटतं.

कोमुटेन (प्रकल्प) करताना मजा येते – माझी किनोकुनीतली दोस्तमंडळी सतत हसत असतात. मला वाटतं की किनोकुनीतल्या दोस्तांबरोबर जास्त मजा येते. जपानमध्ये किनोकुनीसारख्या आणखी शाळा सुरू करायला हव्या.”

– मिकाको उचियामा

इतरांनी जास्त सकारात्मक कारणं दिली.

“मी किनोकुनी निवडण्याचं पहिलं कारण म्हणजे इथे वर्षा घेण्याची पद्धत इतर शाळांहून पूर्णपणे वेगळी आहे. तुम्हाला मनापासून जे शिकायचं आहे त्याची तुम्ही निवड करू शकता. इथे जेव्हा आम्ही एकत्रितपणे काही करायला जमतो तेव्हा प्रत्येकाला विचार करावा लागतो. पण ती मोठी मजा असते. दुसरं कारण म्हणजे इथलं जेवण चांगलं असतं आणि तिसरं कारण म्हणजे इथली मुलं खूप गमतीशीर आहेत.”

– हिकारू तानीमोटो

“मी स्थानिक शाळेत दोन वर्षे होते. नंतर इथे आले. दोहोंतला फरक म्हणजे स्थानिक शाळेत चाचण्या आणि गृहपाठ असायचे. तसंच मला सुतारकाम करायला मिळायचं नाही. मला सुतारकाम खूप आवडतं आणि मला गणित अजिबात आवडत नाही. त्यामुळे गणिताच्या प्रत्येक चाचणीत मला काय लिहावं तेच समजायचं नाही. पण किनोकुनीत चाचण्याही नाहीत आणि गृहपाठही नाहीत. तुम्हाला हवं ते तुम्ही करू शकता. उदाहरणार्थ, बारा वर्षांची मुलं नऊ वर्षांच्या मुलांचं गणित करू शकतात. म्हणून मला किनोकुनी जास्त आवडतं. स्थानिक शाळेत मी फक्त वेगवेगळे विषय शिकले. पण

किनोकुनीत मी इतरही अनेक गोष्टी शिकत आहे.”

– कुरी कावागुची

“मी किनोकुनीत आल्यापासून फक्त प्रकल्पच केला. आम्ही एक कॅफे बांधला आणि आमच्याकडे खूप गिऱ्हाईकं आली. या वर्षी आम्ही ‘ऑनसेन’ (गरम पाण्याचा झरा) बनवत आहोत. आम्ही हॉस्टेलमध्ये वाढदिवस साजरे करतो. दुपारच्या जेवणाच्या सुट्टीत आम्ही कड्यांवरून खाली घसरतो. हिवाळ्यात आम्ही बर्फाची माणसं बनवतो.”

– माइया टाकिनो

कॅफेचं बांधकाम लाकडाचं आहे आणि तो विद्यार्थ्यांनी बांधला आहे. आठवड्यातून एक दिवस शाळा पाहुण्यांसाठी उघडी असते. या कॅफेमधून पाहुण्यांना जेवण उपलब्ध करून दिलं जातं. मुलं जेवण बनवतात आणि वाढतात. मी तिथे आठवडाभर होतो तेव्हा पंधरा ते वीस पाहुणे नक्कीच येऊन गेले.

“माइया अगोदरच्या शाळेतला एक मुलगा मला म्हणाला की मी गणितात कच्चा आहे. त्यामुळे किनोकुनीसारख्या ठिकाणी राहाणं म्हणजे मूर्खपणाचं होईल. सामान्य शाळांतील मुलांच्या मानाने मी गणितात थोडा कच्चा आहे हे खरं आहे, पण माइया अगोदरच्या शाळेत मला खरंच शिकायचं नव्हतं. कारण तिथे मला काही समजलं नाही तरी शिक्षक सरळ पुढचा धडा शिकवायला लागतात. किनोकुनीला तसं नाही, तिथे तुम्हाला धडा समजेपर्यंत तुम्ही शिकू शकता. शिवाय तिथे फक्त गणित विषय नाही. गणित आणि जपानी भाषांचे तास झाल्यावर आम्ही इतरही खूप खूप गोष्टी शिकतो. आम्ही घर बांधतो आणि आम्ही सभांमधून अनेक विषयांवर बोलतो. त्यामुळे मला वाटतं की किनोकुनीतील मुलं सामान्य शाळेतील मुलांहून हुशार असतात.”

– माई मिझुता

“किनोकुनी आणि इतर शाळांमधील फरक असा की किनोकुनीत सर्व वयांची मुलं एकाच ठिकाणी बसून अभ्यास करतात. मला वाटलं होतं की आपल्यालाच सर्व गोष्टी ठरवायच्या असल्यामुळे इथे सोपं जाईल, पण नंतर लक्षात आलं की प्रत्येक गोष्टी शिककाने सांगून करण्यापेक्षा ते खूप कठीण आहे.”

– ताइची हामागुची

ताइचीने हे लिहिलं तेव्हा तो बारा वर्षांचा होता. सात वर्षांच्या शेतारो सासाकुराचा अग्रक्रम मात्र वेगळा होता.

“प्रकल्पाच्या तासाला आम्ही खणू शकत होतो. सध्या आम्ही एक मोठी घसरगुंडी आणि एक ऑनसेन (गरम झरा) बनवत आहोत. आता किनोकुनीत बर्फ पडत आहे. इथे खूप किडे आहेत. इथे आमच्याकडे कुत्री आहेत. त्यांची नावं आहेत तारो, शिरो आणि चारो.”

– शेतारो सासाकुरा

ताकासागोमधली ‘ग्लोबल फ्री स्कूल’ ही मी भेट दिलेली पुढची शाळा, तिथे मी फक्त एकच दिवस होतो. तिथे सहा विद्यार्थी, एक पूर्णवेळ शिक्षक आणि अनेक अर्धवेळ शिक्षक होते. सर्व मुलं किशोरवयीन (१३ ते १९ वयोगटातील) होती आणि दोन तिथेच जेवण घेत होती. ही शाळा म्हणजे गावाच्या निवासी आणि औद्योगिक भागांतलं लाकडी घर आहे. घर जरी स्वतंत्र असलं तरी कोणत्याही स्वरूपाच्या बागेला किंवा खेळायच्या जागेला तिथे वावच नव्हता. जपानी गावात अशा मोकळ्या जागा क्वचितच असतात म्हणा!

मी तिथे असताना आम्ही सर्वांनी जवळजवळ संपूर्ण वेळ खास जपानी पद्धतीने मांडलेल्या टेबलाभोवती बसून घालवला. या पद्धतीत एका नीट बनवलेल्या खड्ड्यावर टेबल ठेवलेलं असतं आणि त्यावर गोधडीवजा उबदार कापड पसरलेलं असतं. तुम्ही टेबलाभोवती खड्ड्याच्या काठावर बसून ते कापड अंगावर ओढून घेतलं की गुडघा टेकून बसलेल्या लवचिक पौर्वात्यासारखे दिसतं. मात्र प्रत्यक्षात तुम्ही पाश्चिमात्यांच्या नेहमीच्या लकबीप्रमाणे ताठ बसलेले पाश्चिमात्यच असता. टेबलाच्या खालच्या बाजूला एक तापक/हीटर लटकवलेला असतो, तो तुमच्या पायांना मस्त उष्णता देतो. शिवाय टेबलावरील कापडावर एक सपाट ट्रे ठेवलेला असतो. त्याचा फायदा असा की तुम्हाला काही लिहायचं असेल किंवा हात बरबटवणारं अन्न खायचं असेल तर त्यासाठी टणक पृष्ठभाग मिळतो.

शाळेच्या सभेसाठी आम्ही त्या टेबलाभोवती जमलो होतो तो शुक्रवार होता. त्यामुळे सर्व उपस्थितांना त्यांनी तो आठवडा कसा घालवला हे थोडक्यात सांगावं अशी विनंती करण्यात आली. बराच वेळ कोणी काही बोललं नाही आणि जेव्हा सगळे बोलले तेव्हादेखील थांबत थांबत बोलत होते. शाळेचे संस्थापक काझुहिरो कोजिमा माझ्या शेजारी बसून भाषांतर करत होते. सभेत भाग घेणाऱ्यांचं दोन वाक्यांमध्ये, अल्पविराम घेत, सावकाश बोलणं आणि इतरांच्या बोलण्यावर कोणतंही मतप्रदर्शन न करणं या दोन गोष्टी मला प्रकर्षाने जाणवल्या. या दोन्ही गोष्टी जपानी संस्कृतीची वैशिष्ट्यं आहेत. थांबत थांबत बोलण्याने

एकमेकांबद्दलचा आदर व्यक्त केला जातो कारण त्यामुळे इतरांना विचार करण्यास तुम्ही अवधी देता. तसंच दुसऱ्याच्या कारभारांत नाक खुपसण्यास जपान्यांना आवडत नसल्यामुळे ते इतरांच्या बोलण्यावर कोणत्याही प्रकारची टिप्पणी करत नाहीत. बोलण्यातील अल्पविराम त्यांच्यातील एकीचे द्योतक होता, तर मतप्रदर्शन करण्याचं टाळणं हे इतरांच्या खाजगी आयुष्याचा मान राखण्याची प्रथा दर्शवीत होतं. युरोपियन समाजात असे अल्पविराम घेणारी व्यक्ती अडचणीत आली आहे असं गृहीत धरलं जातं आणि अभिप्राय न देणं म्हणजे उदासीनता दर्शवणं मानलं जातं.

ग्लोबल स्कूलमध्ये वर्गात बसून शिकायचं नसतं. परंतु दर सोमवारी प्रत्येक विद्यार्थी त्या आठवड्याच्या त्याच्या उपक्रमाचं वेळापत्रक आखतो. त्यानंतरच्या प्रत्येक दिवसाची सुरुवात शाळेच्या सभेने होते. सभेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक उपक्रमांच्या योजना सादर केल्या जातात. काही निवेदनं जाहीर केली जातात. समस्यांवर चर्चा केली जाते. भावना व्यक्त केल्या जातात आणि पैशांचा हिशोब पुरा केला जातो. आदल्या आठवड्याच्या उपक्रमांमध्ये जपानी बुद्धिबळ, टाय-डाय पद्धतीची रंगकला, इंग्लिश शिकणे, हॉस्पिटलमधील सचिवाच्या कामाचा अनुभव, अमेरिका भेटीची तयारी आणि शाळा सोडून जाण्यापूर्वीच्या शेवटच्या आठवड्यात ग्लोबल शाळेच्या प्रेमळ उबेची मजा घेणं यांसारखे विविध विषय होते.

मी हजर असलेल्या सभेत कोणालाही सामान्य प्रश्न विचारायची मुभा होती आणि मी तिथल्या उपस्थितांना त्यांनी ग्लोबल स्कूलला येण्याचं कारण विचारलं. नेहमीच्या पद्धतीने बराच वेळ कोणीच काही बोललं नाही. नंतर तिथले पूर्णवेळ शिक्षक ओबाना-सान म्हणाले की इथे येण्याआधी ते एका अपंगांसाठीच्या आधारगृहात काम करत होते. परंतु त्यांना तिथल्या वातावरणातली घुसमट मानवली नाही. काझुहिरो स्वतः म्हणाले की, त्यांना जग समजून घ्यायचं होतं. पाच विद्यार्थ्यांची उत्तरं अशी होती :

- एकाला अगोदरच्या शाळेतून घालवण्यात आलं होतं.
- एकाने अगोदरची शाळा सोडली कारण त्याला ती भंगाराने खच्चून भरलेल्या बोटीसारखी वाटली.
- एका विद्यार्थिनीने सांगितलं की ती, तिला साजेशा पण वेगळ्या पद्धतीने शिकायला मिळणाऱ्या शाळेच्या शोधात होती, शिवाय ती अमेरिकेला जाण्याच्या संधीच्या मागावर होती.
- एकाला सामान्य शाळांतलं हडेलहप्पी वातावरण आवडत नव्हतं.

- आणि पाचवा विद्यार्थी आपल्या मोठ्या भावाच्या तावडीतून सुटका करून घेण्यासाठी इथे आला होता.

म्हणजे या सर्वांसाठी ग्लोबल स्कूल हे आश्रयस्थान होते. पण शाळेवर जपानी संस्कृतीची मोहोर होतीच. कारण जपानमधल्या मी भेटी दिलेल्या सर्व शाळांमध्ये ही शाळा सर्वाधिक स्पष्टपणे जपानी होती. परंतु मला वाटलं की त्या शाळेत खास जपानी चौकटीत न बसणारं एक वैशिष्ट्य होतं. मला अवघडल्या-सारखं वाटू नये म्हणून शाळेतल्या कोणालाही प्रयत्नपूर्वक आपल्या खऱ्या भावना लपवायची गरज वाटली नाही. आपल्या स्वाभाविक वागण्याने त्यांनी मला मोकळेपणा दिला होता.

त्यानंतर मी नोनामी बालग्राममधील कुनिको काटोला भेटलो. तिच्या तीन विद्यार्थी असलेल्या शाळेची वर्षाखेरीची कामं ती करत होती. एप्रिलमध्ये जेव्हा शाळेचं नवें वर्ष सुरू होईल तेव्हा सहा वर्षे वयाची पंधरा मुलं तिच्यापाशी असतील अशी तिची अपेक्षा होती. त्यांचं प्राथमिक शिक्षण संपेपर्यंत ती सर्व तिच्याकडेच राहाणार होती. शाळेमध्ये सर्व सोयी आहेत. एका बौद्ध संघ समर्थकांच्या मालकीच्या वनराईत असलेलं चार खोल्यांचं घरही शाळेकडे आहे.

काटो-सानच्या समस्या तसं पाहिलं तर सर्वपरिचित होत्या. परंतु त्यांना तोंड देणं युरोप किंवा अमेरिकेच्या तुलनेत जपानमध्ये जास्त कठीण होतं. उदाहरणार्थ, कुनिको काटो स्त्रीवादी आहे. जपानसारख्या देशांत, जिथे सर्वसाधारणपणे तरुण मुलींना नटून-थटून आपल्या सौंदर्याचं प्रदर्शन करत नुसतंच मिरवण्यासाठी कार्यालयांत नोकऱ्या पटकावण्याचा फायदा मिळतो, तिथे काटोसारख्या स्त्रीकडे समाजात वावरताना धैर्य असावं लागतं. स्त्रियांनी काही कारणांनी नोकरी सोडली तर पुन्हा पूर्णवेळ नोकरी मिळवणं कठीण होऊन बसतं. तरुण मुलींनी त्यांच्यातल्या नम्रपणा आणि त्रुटींच्या समर्थनार्थ कृत्रिमपणे मोठ्या आवाजात बोलावं अशी अपेक्षा असते. इतकं असूनदेखील एका स्त्रीवादी चमूला सोबत घेऊन तिने नोनामीची स्थापना केली.

डेल बेथेलने संपादित केलेल्या 'कंपलसरी स्कूलिंग अँड ह्यूमन लर्निंग' (सॅन फ्रॅन्सिस्को, कॅड्डो गॅप प्रेस, १९९४) मध्ये जपानी संस्कृतीच्या तिने बनवलेल्या तत्त्वज्ञानाचं काटो वर्णन करते. "पारंपरिक विचारांच्या जपान्यांची श्रद्धा आहे की मुलं स्वतःच जग समजून घ्यायला शिकतात, तथापि विद्यार्थीदशेतील मुलांबद्दलच्या त्यांच्या भावना वेगळ्या असतात." या तिच्या निरीक्षणावरून तिने जपानी जीवनमूल्यांवर केलेल्या भाष्याचं स्पष्टीकरण पुढील वर्णनात आढळतं.

मी तरुण होते तेव्हा मुलांच्या शिक्षणाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्षभर नॉर्वेत होते. नॉर्वेजियन समाजाला त्यांच्यातील दुर्बल घटकांच्या गरजांबद्दल वाटणारी कळकळ आणि त्या गरजा भागवण्यासाठी समाजाने उपलब्ध करून दिलेल्या प्रत्यक्ष तरतुदी यांनी मी खूपच प्रभावित झाले. त्या समाजात प्रत्येक व्यक्तीची खास योग्यता असते आणि प्रत्येक व्यक्ती मौल्यवान असते असं मानलं जायचं. मला असं दिसून आलं की नॉर्वेची सामाजिक मूल्यं अशी होती की तिथल्या सरकारचा नॉर्वेजियन नागरिकांवर विश्वास होता आणि त्यांच्याबद्दल खरोखरच आस्था होती.

जपानला परतल्यावर काही वर्षे मी किंडरगार्टन आणि नर्सरी शाळांतून काम केलं आणि माझ्या समाजाच्या सरकारला जास्त समजून घेण्यास सुरुवात केली आणि जसजसं माझ्यासमोर माझ्या सरकारचं स्वरूप उलगडू लागलं तसतशी मी माझं सरकार आणि नॉर्वेजियन सरकार व नॉर्वेजियन समाज यांमधली विसंगती पाहून अचंबित होऊ लागले. इथल्या जपानच्या सरकारचा आपल्या नागरिकांवर विश्वास नव्हता. इथल्या समाजाला एका वर्गात तीस मुलांना अतिश्रमाने थकलेल्या शिक्षकासमोर ढकलताना काही वाटत नव्हतं. खूपदा हा शिक्षक पोरसवदा असायचा आणि त्याला मुलांसोबत काम करण्याचा कसलाच अनुभव नसायचा. इथल्या समाजाला वाटतं की प्रौढांनी त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असे वास्तवदर्शी तपशील मुलांच्या मनात कोंबले नाहीत तर ती बिघडतील. इथल्या समाजाला वाटतं की मुलांना समाजापासून दूर चिरेबंदी तुरुंगात ठेवावं आणि त्यांना नियम पालनाचं, तसंच सदाचरणाचं काटेकोर शिक्षण देऊन माणूस बनवावं.

दररोज या मुलांसोबत काम केल्यावर मला जास्तच खात्री वाटू लागली की त्यांच्या शिक्षणाविषयीचा हा दृष्टिकोन पूर्ण चुकीचा आहे. माझ्या लक्षात आलं की मुलांना निसर्गतःच शिकण्याची तीव्र इच्छा असते. त्यांना जे शिकायचं असतं ते त्यांच्या पद्धतीने आणि त्यांच्या स्वतःच्या गतीने शिकू दिलं तर ती खूप कष्ट घेतात आणि अविरत काम करतात. जपानमध्ये मुलांची शिकण्याची नैसर्गिक इच्छा गुदमरवली जाते आणि तिला वेगळीच कलाटणी दिली जाते.

काटो-सानने अमेरिकेतील काही अपारंपरिक/पर्यायी शाळा जवळून पाहिल्या. ए. एस. नीलची पुस्तकं वाचली. समरहिल आणि किलक्यूहानिटी शाळांना भेटी दिल्या. तसंच कॅनडा आणि स्कॅंडिनेव्हियातला शाळादेखील पाहिल्या. जपानी लोक इंग्लिश आणि अमेरिकनांहून चांगले श्रोते आहेत. पण त्यांना आपली मतं

व्यक्त करण्याचं शिक्षण द्यायला हवं. कारण ही एक अशी गोष्ट आहे, जी त्यांना करायची नसते. तिच्या शाळेत भरणाऱ्या सभा तिच्या दृष्टीने फार महत्त्वाच्या आहेत. या शाळेत अनेक नियम बनवले गेले. मी भेटी दिलेल्या इतर शाळांमध्ये-देखील अशाच प्रकारचे नियम होते. पण एक महत्त्वाचा नियम मी यापूर्वी कधीच पाहिला नव्हता - प्रौढांना मुलांच्या कामाला स्पर्श करण्यासदेखील बंदी होती.

जेव्हा तिने शाळा सुरू केली तेव्हा फक्त नर्सरीचा वर्ग होता. पण मुलं प्राथमिक शाळेत जाण्याच्या वयाची झाली की पालक त्यांना दुसऱ्या शाळेत घालू लागले. कारण अधिकृत मान्यता नसलेल्या शाळेत आपल्या मुलांना ठेवणं त्यांना फार धोक्याचं वाटलं. पालकांना शिक्षण देण्यात शाळेला बराच वेळ द्यावा लागतो, हा धडा आता ती आता शिकली आहे. नंतर तिने ज्या मुलांना इतर शाळांमध्ये काही ना काही कारणास्तव जुळवून घेता येत नाही अशा मुलांना आपल्या शाळेत प्रवेश द्यायचा प्रयोग करून पाहिला. पण तिच्या लक्षात आलं की तिला स्वतःला अशा मुलांची जबाबदारी घेणं जमत नव्हतं आणि तज्ज्ञांची मदत घेणं परवडणारं नव्हतं. नाहीतरी तिची शाळा फक्त समस्याग्रस्त मुलांसाठी नव्हतीच, ती सर्वांसाठी होती. दारोज जवळपास एखादं वैगुण्य असलेल्या मुलासाठी तिच्याकडे विचारणा होते. पण आता ती त्यांना प्रवेश नाकारते.

ती स्वतः आणि तिच्या शाळेतील मुलं हीच काय ती तिच्या शाळेच्या पद्धतीची आपोआप जाहिरात होणारी माध्यमं. काटो-सन तीं राहाते त्या भागातली प्रसिद्ध व्यक्ती आहे, शाळेसंबंधीच्या तिच्या सभांकडे शंभरएक माणसं ती सहज आकर्षित करते. तिने मुलांना धोपटमागएवजी एखाद्या अपरिचित बिकट मागनि नेण्याचं ठरवलं तरी तिच्या प्रयोगाला पालकांची संमती असते, कारण त्यांचा तिच्यावर गाढा विश्वास आहे.

नोनामीसारख्या मुक्त पद्धतीच्या आणि मुलांना केंद्रभागी ठेवणाऱ्या शाळा जपानमध्ये खूप कमी असल्या तरी शिक्षणक्षेत्रात नवीन कल्पना राबवणाऱ्या अनेक शाळा देशभरातून भराभर पुढे येत आहेत. साठच्या दशकांत युरोप आणि अमेरिकेत अशा प्रकारच्या नवीन शाळा जागोजागी उगवल्या होत्या आणि आता नव्वदच्या दशकांत जवळजवळ जगभर त्यांचं जाळं पसरलं आहे. मुलांवर जे पारंपरिक शिक्षण लादलं जातं त्याबद्दल अधिकाधिक पालक असंतुष्ट आहेत. तरीदेखील मुक्त शिक्षण देणाऱ्या पर्यायी शाळा काढण्यास कोणत्याही भागात पुरेशी साधनं सहजपणे सहसा उपलब्ध नसतात. कुनिको काटोला ज्या अडचणींना तोंड द्यावं लागत आहे तशा अडचणी सर्वच आदर्शवादी शिक्षणतज्ज्ञांच्या वाट्याला येतात.

टोक्यो शूरे ही मी भेट दिलेली जपानमधील शेवटची शाळा. शाळांनी

झिडकारलेल्या मुलांसाठी म्हणून तिची १९८५ मध्ये स्थापना झाली. 'नॅशनल नेटवर्क ऑफ पॅरेंट्स अँड सिटीझन्स'ने शाळेत जाण्यास नाकारणाऱ्या मुलांवर बनवलेल्या अहवालातून पुढील वृत्तांत घेतलेला आहे :

“एके दिवशी सकाळी माझी आई जबरदस्तीने मला शाळेत नेऊ लागली. मी तिला प्रतिकार करण्यासाठी पडद्याला घट्ट पकडून ठेवलं. अचानक मला श्वास कोंडल्यासारखं झालं आणि हातपाय बधिर झाले. हळूहळू हे असं गुदमरणं आणि हातापायांतील संवेदना जाणं नेहमीचंच होऊन बसलं. तरीपण औषध घेऊन मी शाळेत जात होते. पण औषध घेण्याचा मला वैताग यायचा आणि झोपही लागायची नाही. मी खूप अशक्त झाले... मी शाळेत न जाण्याचं ठरवलं. परंतु माझे कुटुंबीय मला समजू शकत नव्हते. ते मला आठवड्यातून एकदा हॉस्पिटल-मध्ये घेऊन जात असत.”

- केयो सुझुकी

“सातव्या इयत्तेच्या दुसऱ्या सहामाहीत मला शाळेत जाण्याचा कंटाळा येऊ लागला. शाळेतलं वातावरण इतकं गुदमरून टाकणारं होतं की त्याचा माझ्यावर खूप ताण पडू लागला. वर्ग चालू असताना मी वारंवार स्वच्छतागृहात जाऊ लागलो किंवा शाळेत जायची वेळ आली की माझं डोकं दुखू लागायचं, पोटात कळा येऊ लागायच्या, वगैरे. शेवटी मी शाळेत जाणंच टाळू लागलो.

सुरुवातीला मी पुन्हा शाळेत जाण्याचे खूप प्रयत्न केले. मी समुपदेशकांकडे गेलो. हॉस्पिटलमध्ये गेलो. तथापि खूप प्रयत्न करूनदेखील शाळेच्या दिशेने मला पाऊल उचलताच येत नव्हतं. मी सतत स्वतःला दोष देऊ लागलो. आणि त्यामुळे उदास बनत गेलो, बिछान्यात पडल्यावर अश्रू ढाळू लागलो. ‘मी कधीच कुणाचं वाईट केलं नाही, मग मला असा त्रास का व्हावा?’ असं स्वतःला विचारू लागलो. त्यावेळी फक्त माझे आजोबा माझ्याशी मायेने वागत. त्यांचं घर माझ्या घरापासून हाकेच्या अंतरावर होतं. एकदा भल्या पहाटे मला कसंसंच वाटू लागलं म्हणून मी आजोबांकडे गेलो. खरं तर पहाटे चारची आडवेळ होती, तरीदेखील आजोबांनी मला ‘सुस्वागतम, नोरियाकी, सुस्वागतम’ म्हणत खुल्या दिलाने आत घेतलं. मग आम्ही दोघांनी मिळून पक्ष्याचा एक भला मोठा पिंजरा बनवला. त्यानंतर जेव्हा जेव्हा मी त्यांच्याकडे जात असे तेव्हा ते अतिशय आपुलकीने माझं स्वागत करत असत. त्यांच्या प्रेमाच्या भक्कम आधाराने मला आत्महत्या करण्यापासून परावृत्त केले.”

- नोरियाकी फुजिता

केयो आणि नोरियाकी दोघंही टोकयो शूरे मध्ये दाखल झाली.

या प्रकरणांत मी अगोदर वर्णन केलेल्या तीन शाळांहून ही शाळा वेगळी आहे. ती कोणत्याही पाश्चिमात्य शाळेवर बेतलेली नव्हती, तर जपानी मुलांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना प्रतिसाद देण्याच्या उद्देशाने काढली होती. तरीदेखील तिच्यात आणि मी भेटी दिलेल्या इतर देशांतील शाळांत खूप साम्य आहे. पूर्णपणे भिन्न स्वरूपाच्या संस्कृतीतून अशा साधर्म्य असलेल्या शाळा आढळतात याचाच अर्थ त्यांच्यातल्या समान कल्पनांना वैश्विक परिमाण आहे असंच म्हणावं लागेल.

टोकयो शूरे ही शाळा मुळातच शाळेबद्दल तिटकारा असणाऱ्या मुलांसाठी असल्यामुळे, एकाही विद्यार्थ्याला/विद्यार्थिनीला शाळेत हजर रहाण्याची सक्ती नाही. काही मुलं तर केवळ महिन्यातून एखादा दिवस शाळेत जातात. बाकीची मात्र रोज जातात. (मुलांचे शाळेबद्दलचे लेखी अभिप्राय माझ्यासाठी एरिको फुलफोर्डने अनुवादित केले आहेत.)

शूरे मधल्या अनेक गोष्टी मला आवडतात. मी शूरेत या वर्षीच्या जानेवारी-पासून जाऊ लागलो.

शूरे सकाळी दहाला उघडते. पण शाळेत कधीही गेलेलं चालतं, म्हणून मी निर्धास्त असते. माझ्या घरून शाळेत पोहोचायला मला एक-बास लागतो. पण त्याचं काही वाटत नाही. तुम्हाला जायचं नसेल तर जायलाच हवं असं नाही.

शिवाय शाळेच्या ठरलेल्या अशा वेळाही नाहीत. तुम्हाला अभ्यास करायचा असेल तर करा. जर करायचा नसेल तर तशी सक्ती नाही.

इथे अनेक प्रकारे अभ्यास करता येतो. उचिडा-सानचा महिन्यातून एकदा पर्यावरणाचा वर्ग असतो, त्यावेळी एकदा आम्ही मासे पकडायला गेलो होतो. इबाराकी परगण्यातील कासुमिग्वाराजवळ किटाउरा नावाची जागा आहे तिथे गेलो होतो. मी बारा मासे पकडले; वेगवेगळ्या प्रकारचे, क्रुशियन कार्प, ब्ल्यूगिल्स वगैरे. इतके मासे जर गळाला लागणार असतील तर मला पुन्हा एकदा मासे पकडायला जायला आवडेल.

मी फारसा अभ्यास करत नाही, पण मी फुटबॉल खेळतो. सध्या तरी मी त्या खेळाची मजा अनुभवत आहे.

पूर्वी मी लोकांसमोर यायला लाजत असे. पण आता माझा आत्मविश्वास वाढला आहे.

शूरेमध्ये आम्हाला काहीही करायचं स्वातंत्र्य आहे. पण मी जर आता

काहीच केलं नाही तर मी कधीच काहीही करू शकणार नाही.

स्वातंत्र्य हे खूप मोठं आव्हान असतं.

- शोटा उगारी

आता टोकयोमध्ये तीन शूरे आहेत. मूळच्या शाळेत, म्हणजे टोकयो शूरे ओजीमध्ये, पटावर शंभर मुले आहेत. पण बहुतेक वेळा शाळेच्या इमारतीत प्रत्यक्षात चाळीस ते साठ मुलं असतात. वेळापत्रक पूर्णपणे अनेक विषयांवरील तासांनी भरलेलं असतं. विद्यार्थ्यांनी केलेल्या मागणीनुसार विषय निवडलेले असतात. वेळापत्रक दर महिन्याला बदलतं. मी तिथे असताना त्या महिन्याच्या सुरुवातीला अक्षरलेखनकला (कॅलिग्राफी), वॉटर कलर, चित्रकला आणि चित्रं रेखाटणं, इतिहास, मानसशास्त्र, निसर्गविज्ञान, भूगोल, सामाजिक प्रश्न, इंग्लिश, बासरी, ऑर्केस्ट्राना, अॅकॉर्डिन, पियानो आणि कोटो (जपानमधील तंतुवाद्य), सांकेतिक भाषा (साइन लॅंग्वेज) आणि नृत्य, इतके नानाविध विषय उपलब्ध होते. प्रत्येक विषयाचं एका तासाचं एक सत्र असायचं. चिन्हांची बनलेली सांकेतिक भाषा आणि मानसशास्त्र हे दोन विषय कोणीही न घेतल्यामुळे ते रद्द केले गेले. पण चित्रकला रेखाटणं आणि नृत्य या दोन विषयांच्या वर्गांना प्रत्येकी वीस किंवा थोडी जास्त मुलं होती. मी दोन्ही वर्गांत थोड्या वेळापूरता हजर होतो. आठवड्यातील सहा तास सामूहिक उपक्रमांसाठी ठेवलेले होते. म्हणजे फूटबॉल, गानवृंद, नाट्य, ओर्केस्ट्राना, बासरी, विणकाम, फोटोग्राफी आणि बास्केटबॉल यांसारख्या उपक्रमांसाठी. मी या याद्या इतक्या तपशिलात एवढ्याचसाठी दिल्या आहेत की जेव्हा मुलांना केवळ त्यांच्या आवडीचे विषय शिकण्याची संधी दिली जाते तेव्हा त्यांनी निवडलेल्या विषयांत किती पारंपरिक विषय आढळतात हे लक्षात यावं. तसंच त्या विषयांमधील वैविध्यही लक्षात यावं.

मी बारा वर्षांची आहे आणि ज्युनिअर हायस्कूलच्या पहिल्या वर्षात शिकते. (पण मी वर्गात असतच नाही) दोन वर्षांपूर्वी प्राथमिक शाळेच्या पाचव्या वर्षात असताना मी त्या शाळेत जाणं बंद केलं. दीर्घकाळापासून मी शूरेत आहे असंच मला वाटतं.

मी काय करत आहे आणि शूरेमधलं मला काय आवडतं याबद्दल माझी वर्गशिक्षिका नेहमी विचारत असते.

मी काय करते आणि मला काय करायला आवडतं हे मी आता तुम्हाला सांगणार आहे.

जेवणाच्या वेळात चालणारा इंग्लिश भाषा बोलण्याचा तास सोडून इतर कोणत्याही तासाला मी बसत नाही. जेवणाच्या वेळातला तास! म्हणजे खात असताना कितपत शिकायला जमेल - तेसुद्धा बोलायचं शिकायला -

असा संशय तुमच्या मनात आलाच असेल. पण मला तसंच आवडतं कारण त्यामुळे मी माझ्या गतीने शिकू शकते.

मी मंडळात बासरी वाजवते. माझ्यानंतर मंडळात दाखल झालेली काही मुलं माझ्याहून छान बासरी वाजवतात याचं मला थोडं वाईट वाटतं. पण तरी मला ते आवडतं.

मी नृत्य, चित्रचेतनीकरण (अॅनिमेशन) आणि कोटो हे विषयही शिकते.

मला नृत्य करायला आवडतं कारण त्यामध्ये कृत्रिम हालचाली नसतात आणि सर्व हालचाली आम्हाला नीटपणे शिकवतात. मला तर नृत्याचं वेडच लागलं आहे.

मला चित्रं काढायला खूप आवडतं. एखादी कल्पना माझ्या डोक्यात आली की मी लगेच ती व्यंगचित्राच्या स्वरूपात रेखाटते. मी गेलं वर्षभर कोटो शिकत आहे पण मला अजून ते नीटसं जमत नाही. कारण माझी प्रगती फारच धीम्या गतीने चालली आहे. माझ्या एका मैत्रिणीने सुचवल्यामुळे मी कोटो शिकणं चालू केलं पण कोटोत एवढं खास काय आहे ते अजूनही मला समजलेलं नाही.

तरीदेखील मला कोटो आवडतं कारण माझ्या शिक्षिका खूप छान आहेत. माझ्यात निश्चित प्रगती होत आहे असं मला त्यांनी सांगितलं. श्रूमध्ये आम्हाला आमच्या कुवतीनुसार शिकता येतं. इतर शाळांत तसं नसतं, म्हणून मला इथे आवडतं.

- मसाको ईडा

दिवसभर चालणाऱ्या उपक्रमांसाठी मंगळवारचा संपूर्ण दिवस राखून ठेवलेला असतो - मुख्यत्वे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची मोहीम असते. कधीकधी कुंभारकाम (पॉटरी) देखील असतं. सोमवारी दुपारी चार वाजता एखाद्या सामाजिक किंवा पर्यावरणीय समस्येवर किंवा वैज्ञानिक विषयावर व्याख्यान असतं. दररोज संध्याकाळी साडेपाच वाजता शाळा आवरण्याचं आणि स्वच्छ करण्याचं काम कोणीही स्वखुशीने करतं आणि संध्याकाळी सहा ते सात या वेळात ज्या काही थोड्या मुलांना वर्गात बसून शिकायचं असतं त्यांच्यासाठी प्रशिक्षणाचे मूलभूत विषय म्हणजे गणित, इंग्लिश भाषा, जपानी भाषा, विज्ञान आणि समाजशास्त्र यांचे तास रोज एक विषय या पद्धतीने घेतले जातात.

एका पाच मजली आधुनिक पद्धतीचं बांधकाम असलेल्या आणि व्यवस्थित देखभाल होत असलेल्या इमारतीत शाळा भरते. प्रत्येक मजल्यावर एक मोठी आणि अतिशय लहान अशा दोन खोल्या आहेत. पहिल्या मजल्यावर असलेली

स्टाफ रूम (अध्यापक कक्ष) किनोकुनीसारखीच मुलांनी गजबजलेली असते. याच खोलीतून गृह-शाळेचा (होम एज्युकेशन) शिक्षणक्रमही चालवला जातो. शाळेत जाण्याचं नाकारणाऱ्या मुलांसाठी ही आणखी एक जीवन-दायिनी पद्धत आहे.

टोकयो श्रू ओजी मध्ये शिकणाऱ्या शंभर मुलांसोबत १९९४ आणि १९९५ मध्ये स्थापन झालेल्या टोकयो श्रू ओटा आणि टोकयो श्रू शिंजुकू या दोन शाखांमधून सत्तर विद्यार्थी शिकतात. या शाळा कित्येक मुलांची निर्विवाद गरज भागवतात हे वास्तव समोर असूनही शिक्षण खात्याने त्यांना मान्यता दिलेली नाही. तथापि सर्व मुलांची नावं त्यांनी ज्या शाळांत जाण्याचे नाकारले त्या शाळांत नोंदवलेली आहेत आणि ही मुलं पंधरा वर्षांची झाली की त्यांना आपोआपच शाळा सोडल्याचा दाखला मिळतो. त्यानंतर या मुलांना युनिव्हर्सिटीत/ विश्वविद्यालयात पुढच्या शिक्षणासाठी जायचं असेल तर मात्र त्यासाठी परीक्षा द्याव्या लागतात आणि त्यांची तयारी टोकयो श्रूमध्ये करता येते. काहीना एखाद्या वर्षातच युनिव्हर्सिटीत प्रवेश मिळतो तर इतर काहीना त्यासाठी अनेक वर्षे लागतात. परंतु सर्वांना आपापल्या गतीने काम करता येतं.

तिथल्या वेळापत्रकातल्या दोन उत्तम दिवशी मला तिथे उपस्थित राहाता आलं. पहिल्या दिवशी इंग्लिशच्या शिक्षिका कागेकी आसाकुरा माझ्या-सोबत होत्या. दुसऱ्या दिवशी समरहिलची माजी विद्यार्थिनी युकिजी हराडा हिने माझ्यासोबत शाळेला भेट दिली. पहिल्यांदा मी दोन विद्यार्थ्यांनी घेतलेल्या तासाला हजर राहिलो. शाळेच्या संस्थापिका आणि अजूनही शाळाप्रमुख असलेल्या किको ओकुची वर्गात विद्यार्थिनी या नात्याने बसल्या होत्या. खरं तर त्याच वेळी खालच्या मजल्यावर टी.व्ही.चे कर्मचारी एक वृत्तपट बनवत होते आणि त्यांना या बाईची मुलाखत घ्यायची होती. (शेवटी बाईना बोलावणं पाठवण्यात आलं आणि त्या नाखुशीनेच वर्गाबाहेर पडल्या.) शाळेच्या विद्यार्थ्यांचं एक पथक उन्हाळ्याच्या सुटीत भूमागनि हॉलंडपर्यंतच्या प्रवासावर गेलं होतं आणि त्या दिवशी वर्गात शिकवणारे ते दोन विद्यार्थी त्या पथकाचे सभासद होते. त्यांना सर्वात जास्त आवडलेल्या पोलंड देशाबद्दल ते बोलत होते. त्यांनी पोलिश इतिहासाचा अभ्यास केला होता आणि त्यांच्या सहप्रवाशांपैकी ज्या सहाएक जणांना त्याबद्दल औत्सुक्य होतं त्यांना ते त्याबद्दल माहिती सांगत होते. मला अर्थात त्यातलं काहीच समजत नव्हतं. पण श्रोत्यांची एकाग्रता, वर्गातली प्रश्नोत्तरं आणि अधूनमधून होणारे हास्यविनोद यांचा मी मनसोक्त आनंद लुटत होतो. हा प्रकार मला ग्लोबल स्कूलमधल्या हळुवारपणे चालणाऱ्या सभेपेक्षा पाश्चिमात्य सेमिनारच्या खूपच जवळचा वाटला. तासाच्या शेवटी टोकयोमध्ये चालू असलेल्या ऑशविझ प्रदर्शनाविषयीची पत्रकं वाटण्यात आली

आणि पुढच्या तासाला सोशालिझम आणि कम्युनिझम मधल्या फरकांवर चर्चा करण्याचं सर्वानुमते ठरलं.

शाळेच्या इमारतीमध्ये वर्गात तासांना न बसणारी खूप मुलं होती. ती एकमेकांशी बोलत होती, वाद्य वाजवत होती, कॉम्प्युटरवरचे खेळ खेळत होती, वाचत होती. दुपारच्या सभेसाठी आम्ही शाळेत गेलो तेव्हा जिऱ्यात बसून गप्पा मारणाऱ्या काही मुलांना माझी समरहिलमधली दुभाषी युकिजी हिने जेव्हा विचारले की ती मुले खास सभेसाठी आली आहेत का तेव्हा त्यांना तिच्या प्रश्नाचं मोठं आश्चर्य वाटलं; त्यांनी तिला सांगितलं की ते सभेला हजर रहाणार नव्हते.

युकिजी आणि मी सभेला हजर राहिलो. आमच्याशिवाय तिथे तीस विद्यार्थी, कागेकी आणि किंको-सान उपस्थित होते. आम्ही अनेकविध निर्णय, विनंत्या आणि घोषणा ऐकल्या :

- प्रत्येक दिवसाचे पर्यायी विषय सर्वासमोर मांडण्यासाठी एक पांढरा फळा आणावा असे सर्वानुमते ठरले.
- ऑशविझ प्रदर्शनासाठी मदतीची विनंती करण्यात आली.
- फ्रान्समध्ये झालेल्या अणुचाचणीच्या विरोधात एक अहवाल होता.
- ख्रिसमस पार्टी करावी असं ठरलं.
- पियानोच्या तासासाठी कोणत्या वेळा ठरवायच्या यावर चर्चा झाली.
- कधीही शाळेत न गेलेल्या एका व्यक्तीने निर्मिलेल्या नाटकाविषयी घोषणा झाली.
- वकिलांच्या एका पथकाला शूरेला भेट देण्याची परवानगी देण्यात आली.
- सिंथेसाइझर काळजीपूर्वक वापरण्याची सर्वांना विनंती करण्यात आली.
- शाळेत होणाऱ्या दमदाटीविषयी शाळेतील लोकांच्या मुलाखती घेण्याची टी.व्ही. कर्मचाऱ्यांना परवानगी देण्यात आली.
- कलाविषयातील एका नवीन अभ्यासक्रमाची घोषणा झाली.

मी सभेत चर्चिल्या गेलेल्या विषयांची संपूर्ण यादी दिली याचं कारण मला आश्चर्य वाटलं म्हणून नव्हे; तर मला ते विषय परिचित वाटले.

सभा संपल्यावर युकिजी आणि मोठ्या मुलांच्या एका चमूसोबत मी बोलायला बसलो. ज्या तरुण मुलांनी शाळेत जाण्यास नकार देऊन बंडखोरी केली होती; तीच मुलं आता जबाबदार, गंभीर आणि निश्चित बनली होती, याचा माझ्या मनावर ठसा उमटला होता. समाजाने बहिष्कृत केलेल्या गटामध्ये आपण आहोत

अशी भावना त्यांच्यामध्ये अजिबात नव्हती. संभाषणासाठी मिळालेल्या थोड्याशा अवधीत मला जो प्रश्न विचारायचा होता तो सविस्तर उत्तरे देण्याच्या दृष्टीने गुंतागुंतीचा होता. शिवाय प्रत्येकाचे म्हणणे भाषांतरित करायचे होते. म्हणून प्रश्नाचे सुलभीकरण करून मी विचारले, “इथे कोणीही अपशब्द किंवा शिव्या कशा वापरत नाहीत?”

त्यांच्या पहिल्या प्रतिसादाने मला अनपेक्षित धक्का बसला कारण मी मुळी त्या दृष्टीने विचारही केला नव्हता. मुलं म्हणाली, “आम्ही शिव्या देत नाही असं तुम्हाला का वाटतं?” खरंच, असं मला का बरं वाटलं? मी त्यांना एवढंच सुचवू शकलो की त्यांच्यातली जी संभाषणं मी ऐकली त्यातला सूर वेगळा होता, त्यामध्ये अपशब्दांना थारा नव्हता म्हणून मला तसं वाटलं. त्यांनी कबूल केलं की ती कधी अपशब्द वापरत नव्हती. पण त्यांनी त्याचं जे कारण सांगितलं ते ऐकून मी पुन्हा चकित झालो. जपानमध्ये शिव्या देत नाहीत, कारण जपानी भाषेत शिव्याच नाहीत.

बंडखोर वागणुकीबद्दल प्रश्न विचारायचा मी प्रयत्न केला, त्याला मिळालेलं हे प्रतिकात्मक उत्तर होतं. कदाचित मी ज्या तरुणांना भेटलो त्यांना बंडखोरीने वागता येत नसावं, कारण तसं वागण्याचा सर्वमान्य असा आखीव साचा त्यांच्यापाशी नव्हता. युरोपमध्ये दिसतात तशी बंडखोर मुलं इथे आहेत, परंतु ती समाजापासून इतकी दूर रहातात की जवळजवळ अदृश्यच झालेली असतात. जपानमधल्या माझ्या संपूर्ण दोन आठवड्यांच्या वास्तव्यात मला थोडीशी बंडखोरी दाखवणारा एकच मुलगा ग्लोबल स्कूलमध्ये भेटला. त्याच्या अगोदरच्या शाळेतून त्याला काढून टाकल्यामुळे तो ग्लोबल स्कूलमध्ये आला होता. तो रस्त्यावर धूम्रपान करत असे. हे धोक्याचं होतं कारण, जपानमधील कायद्याप्रमाणे वीस वर्षांचे होईपर्यंत तुम्ही धूम्रपान करू शकत नाही. तसंच त्याने कानात मोठ्या सेफ्टीपिना डूल म्हणून लटकवल्या होत्या.

मला वाटतं बंडखोरीची इतर लक्षणं ओळखायला लागणारा सांस्कृतिक डोळसपणा माझ्या भिन्न जडणघडणीमुळे माझ्यापाशी नव्हता. उदाहरणार्थ, मला वाटायचं की युकिजी कोणत्याही वयाच्या तरतरीत दिसणाऱ्या शहरी स्त्रीला शोभेल असा वेष परिधान करते. पण तिने मला सांगितलं की इतरांच्या मते ती तिच्या वयाला न शोभणारे, तरुणींनी घालायचे कपडे घालते. तसंच व्यक्तिगत समस्यांची जवळच्या दोस्तांबरोबर चर्चा करण्यास ती तयार असायची म्हणून तिला तऱ्हेवाइक समजलं जात असे.

श्रीमध्ये राहाणं आनंददायी असलं तरी पारंपरिक शिक्षणाकडे पाठ फिरवणं तितकं सोपं नव्हतं.

“मी मार्च महिन्यात शाळा सोडली आणि त्याच वर्षी ऑक्टोबरमध्ये पुन्हा त्याच शाळेत रुजू झालो. मी शूरे सोडण्याचं कारण असं की माझी जेव्हा हायस्कूलचा विद्यार्थी बनण्याची वेळ जवळ आली तेव्हा आपण इथे जो सतत खेळण्यात वेळ घालवतो त्यामुळे आपलं भविष्यात कसं होणार ही चिंता मला पोखरू लागली. कोणत्याच विषयाचा अभ्यास गंभीरपणे न केल्यामुळे विद्यार्थिदशा संपल्यावर प्रत्यक्ष समाजाला सामोरं जाण्याची वेळ येईल तेव्हा माझ्यात चांगली नोकरी मिळवायची कुवत आलेली असेल का? पुढल्या दहा वर्षांत माझी जीवनशैली कशी बनलेली असेल? पारंपारिक शाळेत न गेल्यामुळे मला इतरांसारखं सर्वसाधारण जीवन जगता येईल का? या सान्या गोष्टींचा मी रात्रंदिवस विचार करू लागलो.

हायस्कूलला जायचं म्हणजे शाळा बदलायला हवी आणि मला वाटलं पुन्हा नेहमीच्या शाळेत जाण्याची हीच संधी आहे.

...

त्या शाळेत मी सुरुवातीचे काही महिने कोणत्याही समस्येशिवाय व्यवस्थित घालवले, पण जसजसे दिवस जाऊ लागले तसतसा एक विचार सतत मनात येऊ लागला - ‘मी जे इथे शिकत आहे त्याचा उपयोग मला समाजात स्वतःच्या पायावर उभं रहाण्यासाठी होईल का?’

उदाहरणार्थ, मी जरी प्राचीन जपानी वाङ्मयाचा अभ्यास केला तरी मला नाही वाटत की त्याचा फारसा उपयोग होईल. रासायनिक सूत्रं जरी पाठ केली तरी त्यांचा वापर करण्याच्या संधी कधी येत नाहीत. इंग्लिश भाषेचा उपयोग होईल आणि तिचा वापर होण्याचा संभवही खूप आहे, पण जोपर्यंत आम्ही जपानमध्ये राहातो तोपर्यंत इंग्लिशची गरज भासत नाही. कलेविषयी म्हणावं तर ती अंगात असावी लागते, एरव्ही छंद म्हणून ठीक असते.

त्यावेळी माझ्या डोक्यात घोळणारे हे विचार कदाचित चुकीचे असतील, पण अभ्यासाकडे माझं दुर्लक्ष व्हायला ते पुरेसे होते.

जेव्हा हे विचार माझा पिच्छा सोडेनात तेव्हा माझं मन अभ्यासात अजिबातच रमेनासं झालं आणि मी शाळेत जाणं सोडून दिलं. तेव्हा मला शूरेची आठवण झाली आणि मी पुन्हा तिथे बळलो. शूरेमध्ये अगोदर होती तीच माणसं होती, फक्त काही जण सोडून गेले होते. त्यामुळे मला पुन्हा शाळेत रुळायला सोपं गेलं.

मी शूरेमध्ये ऑक्टोबर महिन्यात पुनर्प्रवेश केला. (कारण मला थोडकपट्टी करायला लावणाऱ्या वर्गात हजेरी लावत असताना आपल्याला काय करायचं

आहे याचाही विचार करायचा होता.)”

- आओकी हिरो

मी इथे दिलेली विद्यार्थ्यांची सर्व अवतरणं शूरेचा दहावा वर्धापन दिन साजरा करताना प्रकाशित केलेल्या पुस्तकातून घेतलेली आहेत. साहजिकच बरेचसे अभिप्राय शूरेला अनुकूल असेच आहेत. तथापि, त्या पुस्तकात असंही एक अवतरण आहे ज्याचा सारांश खाली दिला आहे :

“मी प्राथमिक शाळेच्या सहाव्या इयत्तेत असताना शूरेमध्ये आलो. मला माझी अगोदरची शाळा आणि शिक्षक आवडत नव्हते म्हणून मी त्या शाळेत जाण्याचं सोडून दिलं. म्हणजे असं की शाळेत असताना इतर विद्यार्थी जे करतात तेच आम्हाला करावं लागतं आणि माझी अशी भावना आहे की जी मुलं अभ्यासात चांगली असतात तीच शिक्षकांच्या मर्जीतली असतात. म्हणून मला ती शाळा आवडली नाही.

माझ्या आईवडलांना शूरेबद्दल माहीत होतं. त्यांच्या तोंडूनच मी शूरेचं नाव ऐकलं. खरं तर मी चौथीत असताना शाळेत जाणं टाळू लागलो. कधीकधी मी शाळेत जात असे; पण मला शाळा आवडत नव्हती.

नंतर जेव्हा मी शूरेत दाखल झालो तेव्हा मला वाटलं की इथे खूप मजा असेल. आपण चौथीत असतानाच शूरेत यायला हवं होतं असं मला वाटू लागलं.

शूरेमध्ये माझ्या मनावर उमटलेला प्रथमदर्शी ठसा असा होता की इथली माणसं खूप वेगळ्या प्रकारची आहेत. माझं आताचं मत मात्र बदललं आहे. व्यक्तिवैशिष्ट्यांपेक्षा गटवैशिष्ट्यांना महत्त्व आलं आहे असं मला वाटतं.

असो. सध्या मी शूरेच्या दहाव्या वर्धापनदिनाच्या निमित्ताने आमच्या बँडचा/वाद्यवृंदाचा जो कार्यक्रम होणार आहे त्याच्या तालमीसाठी जात असतो.

मी फूटबॉलदेखील खेळतो. खरं तर मी एक फूटबॉल क्लब स्थापला आहे, साहजिकच मी कर्णधार आहे.

...

मला वाटतं शूरे पूर्वी होतं तसं राहिलेलं नाही. ते बदललं आहे. आम्ही शूरेला बदललं आहे.

काही जण म्हणतात की हल्लीचं शूरे चांगलं आहे. पण मला तसं वाटत नाही. मला वाटतं आम्हाला शूरेत आणखी बदल घडवून आणायला हवेत.”

- नारू कुरोकावा

आम्ही शाळेचं स्वरूप बदललं आणि आम्हाला अजूनही खूप बदलायचं आहे असं जाहीरपणे सांगायला विद्यार्थ्यांत जबरदस्त आत्मविश्वास असावा लागतो. मी माझ्या शाळांमध्ये बदल घडवून आणू शकतो असा विचार माझ्या मनाला कधीही शिवला नाही. आणि ज्या पारंपरिक शाळांत मी शिक्षकाच्या नात्याने शिकवलं त्यांमध्येदेखील मी कधी काही बदल घडवून आणू शकलो असतो असं मला वाटलं नाही. आणि समजा, असा विचार कधी माझ्या डोक्यात आला असता तरी त्याला शाळेचे ऐतिहासिक क्षण साजरे करण्यासाठी प्रकाशित केलेल्या पुस्तकांत निश्चितच स्थान मिळालं नसतं. पण ते इंग्लंड होतं, हे जपान आहे.

माझ्या जपानसंबंधीच्या माहितीचे मुख्य स्रोत असलेले जॉन पॉटर एका इंग्लिश भाषेतील नियतकालिकासाठी अधूनमधून संगीतकारांच्या मुलाखती घेतात. कित्येक वर्षांपासून एकत्रितपणे लोकसंगीत गायलेल्या चार बहिणींच्या मुलाखती घेण्याची त्यांची इच्छा होती. गाण्यांच्या निवडीवरून कधी त्या चौघीत विसंवाद घडले का असं जेव्हा पॉटरनी त्यांच्यापैकी एका बहिणीला विचारलं तेव्हा तिने त्यांनाच प्रतिप्रश्न केला, “आमच्यात विसंवाद होईलच कसा?” पुढे ती म्हणाली, “कारण मी सर्वात मोठी बहीण आहे.”

टोक्यो शूरेने खरोखरच आश्चर्यकारक बदल घडवून आणले आहेत.

१३. द डेमॉक्रेटिक स्कूल ऑफ हडैरा

मी जून १९९३ मध्ये हडैराला पहिली भेट दिली. ‘सांस्कृतिक विविधता असलेल्या समाजातील लोकशाहीसाठी शिक्षण’ अशा शीर्षकाची काहीशी शैक्षणिक स्वरूपांची जागतिक परिषद जेरुसलेममध्ये भरली होती आणि त्या परिषदेत भाग घेण्यासाठी आलेल्या व्यक्तींच्या एका छोट्या पथकाबरोबर मी हडैरा शाळा प्रथम पाहिली. लोकशाहीसाठी प्रत्यक्ष शाळेतील शिक्षण कसे असते हे पाहण्यास मी उत्सुक होतो. परंतु मी ज्यांच्या घरी उतरलो होतो त्या यायरा गोलन नावाच्या शिक्षकाने जेव्हा मला हडैरामध्ये नेलं तेव्हा नेमकी कोणती अपेक्षा ठेवावी हेच मला समजत नव्हतं.

आमची गाडी तारेच्या कुंपणाच्या उंच बाजूने जात होती, कुंपणापलीकडे किशोरवयीन मुलांचा मोठा घोळका आडदांडपणे रेंगाळताना दिसला. हडैरातील माझं वास्तव्य बऱ्याच दिवसांसाठी असणार होतं त्यामुळे मी काहीसा चिंतेत पडलो. सुदैवाने, आम्ही तिथे थांबलो नाही. गाडी दोन-चारशे मीटर धावली आणि डांबरी रस्ता संपला. पायथ्याशी शेतजमीन असलेल्या एका धीम्या उताराच्या माथ्यावरील दाट झाडीपाशी आम्ही थांबलो. जवळ असलेल्या एकुलत्या एक कुंपणाला भगदाड पडलं होतं. आम्ही त्यातून आत शिरलो आणि एका मोकळ्या रेंगाड जागेवर पोचलो. भोवतालच्या वर्तुळाकार जागेत अनेक कॅरव्हॅन्स आणि एक-मजली इमारती उभ्या होत्या. सर्व वयोगटांतील मुलं धावत होती, फुटबॉल खेळत होती, काही बोलण्यात दंग होती, काहींचं फिरणं चालू होतं, काही नुसतीच बसून होती. लहान मुलांचा उत्साह ओसंडून वाहात होता. प्रचंड धाईत असल्यासारखी त्यांची गडबड चालू होती.

हडैराची स्थापना १९८७ मध्ये झाली. ३५० विद्यार्थी पटावर असलेली ही सरकारी शाळा आहे. तरीदेखील शाळेचा अतिरिक्त खर्च भरून काढण्यासाठी

पालकांना प्रत्येक मुलापायी वर्षाकाठी ६०० पौंड फी भरावी लागते. आश्चर्य म्हणजे शाळा बऱ्यापैकी महागडी असून देखील प्रत्येक रिक्त जागेसाठी असंख्य प्रवेशअर्ज येतात. असंख्य एवढ्याचसाठी, की एका विशिष्ट संख्येनंतर प्रतीक्षायादी बंद केली जाते. प्राथमिक मुलाखतीत अर्जदार मुलं आणि त्यांचे पालक यांना 'आपण नेमकं कशासाठी अर्ज करत आहोत याची जाणीव आहे ना' याची शहानिशा केली जाते. नंतर अर्जदाराचा पत्ता, त्याची/तिची भावंडं त्याच शाळेत शिकतात का इत्यादी बाबी ध्यानांत ठेवून नंतर एका सोडतीद्वारे प्रवेश दिला जातो.

प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांना या शाळेत शिकण्यासाठी पाठवलं जातं. शिक्षण-खात्याने १९९५ मध्ये 'इझायलमधील पहिल्या दहा सर्वात चित्तवेधक शाळांपैकी एक' म्हणून या शाळेचा पुरस्कार देऊन गौरव केला होता. शिवाय शिक्षण खात्याने या शाळेचे संस्थापक आणि प्रमुख याकोव्ह हेक्ट यांची देशातील इतर सरकारी शाळांतील लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेवर पर्यवेक्षक म्हणून नियुक्ती केली होती. हडेरच्या धर्तीवर अनेक नवीन शाळा सुरूही झाल्या होत्या.

या पुस्तकात वर्णन केलेल्या इतर शाळा आणि हडेरामध्ये दोन मुख्य फरक आहेत. पहिला असा की या शाळेला सरकारचं भक्कम पाठबळ आहे आणि ते या शाळेला मिळणाऱ्या सरकारी आर्थिक मदतीद्वारा व्यक्त होतं. या शाळेला इतर पारंपरिक शाळांपेक्षा प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे जास्त अर्थसाहाय्य मिळतं. दुसरा फरक म्हणजे फक्त या शाळेची असलेली प्रत्येक बाबतीत मोकळेपणाने वादविवाद घालण्याचं आव्हान देण्याची विलक्षण पद्धत. इथे कोणतीही गोष्ट अटळ बनण्या-इतकी पवित्र नाही. कोणतीही गोष्ट अपरिवर्तनीय म्हणजे कायमस्वरूपी नाही. इथे प्रत्येक गोष्ट चर्चेस अनुकूल खुली आहे.

शाळेची निर्देशपुस्तिकादेखील कशी प्रक्षोभक आहे ते पहा :

शाळेत लोकशाही नांदू शकते का?

जो दृष्टिकोन उघडपणे

निवडीच्या स्वातंत्र्यावर

विचारांच्या, विवेकाच्या आणि धर्माच्या स्वातंत्र्यावर

मत बनवण्याच्या आणि अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर

श्रद्धा ठेवू शकतो

... 'शाळा' नामक संस्थेच्या चौकटीत कार्यरत असू शकतो का?

आणि पुस्तिकेच्या पहिल्या पानावर असंही म्हटलं आहे :

प्रौढांनी-शिक्षकांनी सांगितल्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी/विद्यार्थिनीने वागायला हवं हे पारंपरिक शाळांचं पायाभूत तत्त्व आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचं म्हणजे आज्ञाधारकपणावर आधारित शिक्षण. जो विद्यार्थी त्याला सांगितल्याप्रमाणे तंतोतंत वागतो तो चांगला. आणि जो हा आज्ञाधारकपणा इतरांपेक्षा चांगल्या तऱ्हेने दर्शवतो तो सर्वोत्तम विद्यार्थी. थोडक्यात, सर्वोत्तम विद्यार्थी/विद्यार्थिनी आज्ञापालनात पारंगत असतो/असते.

पुढल्या दोन पानांत लोकसभा, न्यायसंस्था इत्यादी विषयांची सविस्तर माहिती दिली आहे, तसंच शिक्षणाचा प्रश्नही हाताळला आहे.

डेमॉक्रेटिक स्कूलमध्ये विद्यार्थी अगदी सुरुवातीपासून "शिक्षकांना माझ्याकडून काय हवं आहे?" या साचेबंद प्रश्नाला 'घूमजाव' करतो आणि विचारतो...

"माझ्या योजना काय आहेत?"

माझी उद्दिष्टं काय आहेत?"

मुलांना त्यांची उद्दिष्टं साध्य करण्यात मदत करण्यासाठी शाळेच्या निर्देश-पुस्तिकेत एक चारकलमी पद्धत वर्णिली आहे. पहिल्यात, विविध विषयांच्या रीतसर घ्यावयाच्या तासांचं वेळापत्रक आहे. दुसऱ्यात, विद्यार्थी स्वतः बनवलेल्या अभ्यासक्रमांविषयी संबंधित विषयांच्या शिक्षकांशी चर्चा करू शकतात. तिसऱ्यात, अभ्यासकेंद्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या, विविध विषयांसाठी राखून ठेवलेल्या, अनेक खोल्या शाळेत दिवसभर उघड्या असतात. चौथ्यात, तुमच्या शिक्षकांशी अगोदर ठरवून, शाळेच्या बाहेर स्थानिक व्यावसायिकांबरोबर किंवा संस्थांबरोबर किंवा संपूर्ण स्वतंत्रपणे काम करणं तुम्हाला शक्य असतं.

पुढच्या पानात पुन्हा वक्रोक्तीपूर्ण काथ्याकूटाचा अवलंब केला आहे.

क्षणभर आपण 'असं झालं तर?' चा खेळ खेळूया.

शिक्षणाचं खरं रूप वेगळंच असतं तर?

आणि सगळ्याच शाळा लोकशाही पद्धतीच्या असल्या तर?

आणि सगळेच देश हुकूमशहांच्या ताब्यात असते तर?

... मग त्यांनी म्हटलं असतं - लहान गटामध्ये - म्हणजे समजा, शंभर माणसांच्या गटामध्ये - लोकशाही ठीक असते, पण लाखो लोक राहात असलेल्या देशांसाठी ती निष्प्रभ ठरते.

... मग त्यांनी म्हटलं असतं - विद्यार्थ्यांशी निगडित असलेल्या बाबी

हाताळायला शाळांमध्ये लोकशाही चपखलपणे नांदू शकते. परंतु अज्ञानी आणि अशिक्षित लोकांच्या हातात देशाची धुरा देणं आणि जीवनमरणाच्या प्रश्नांवर त्यांना तोडगा काढावयास सांगणं अत्यंत बेजबाबदारपणाचं आहे. ... मग त्यांनी म्हटलं असतं - लोकशाही वगैरे तत्त्वतः ठीक आहे, पण देव करो आणि युनिव्हर्सिटीच्या प्राध्यापकाला आणि एखाद्या निरक्षराला एकाच तराजूत तोलण्याची वेळ न येवो.

... मग त्यांनी म्हटलं असतं - लाखो नागरिकांना कायदे समजतील आणि ते त्यांच्या लक्षात राहतील यावर तुमचा खरोखरच विश्वास बसतो का? सर्वांना लोकशाहीची मूलतत्त्वं समजतील? या गोष्टी केवळ बुद्धिवंतांना झेपणाऱ्या आहेत!

... मग त्यांनी म्हटलं असतं - जर प्रत्येक जण स्वतःचं कार्यक्षेत्र निवडू लागला तर कोणालाच तापदायक कष्ट घ्यायला आवडणार नाही. आणि मग देश भंगेल!

... मग त्यांनी म्हटलं असतं - आपल्याला कुठे रहायचं, कुठे घर बांधायचं, गाडी कशी चालवायची, आपल्याला जे योग्य वाटतं तेच वर्तमानपत्रांत कसं छापून आणायचं इत्यादी जर प्रत्येकाने निवडायचं ठरवलं तर, सगळीकडे अनागोंदी माजेल!

... मग त्यांनी म्हटलं असतं - शाळेसारख्या किरकोळ ठिकाणी लोकशाही योग्य आहे. परंतु प्रत्यक्ष दुनियेच्या खडतर वास्तवात तिचा टिकाव लागणार नाही.”

लोकांना त्यांची उद्दिष्टं गाठण्यास मदत करणारी शाळेची चार कलमी पद्धत प्रत्यक्षात पाच कलमी आहे. पाचवं कलम म्हणजे मित्रमैत्रिणींच्या गाठीभेटीत वेळ घालवण्याची, शाळेच्या शिक्षकवर्गाबरोबर तसेच कर्मचाऱ्यांबरोबर गप्पा मारण्याची, विविध खेळ खेळण्याची, स्वप्नात रमण्याची, आत्मशोध घेण्याची, तसंच गंमत म्हणून इतरांविषयी मतं बनवण्याची संधी उपलब्ध केली जाते. शाळेच्या आवारात बसलेल्या पाहुण्यांना असं वाटतं की इथली मुलं एवढंच काय ते करतात. पण त्यामागचं खरं कारण असं, की इतर चार कलमी कार्यात दंग असलेली मुलं त्यांच्या दृष्टिआड असतात.

या शाळेला जेव्हा मी पहिली भेट दिली तेव्हा इथल्या तरुण मुलांमधील उत्साह आणि उपक्रम करतानाची तत्परता पाहून मी विलक्षण प्रभावित झालो होतो. तुम्ही चार वर्षांचे असताना शाळेत येऊ शकता. कुठल्याही इथलेच्या वर्गात बसणं वैकल्पिक असतं. पण किंडरगार्टनमध्ये तुम्ही सर्वात जास्त काळ म्हणजे

वयाच्या आठव्या वर्षापर्यंत असता. तिथे मात्र वर्गच नसतात. तरीदेखील ही मुलं टेबलावर बसून वर्ग चालू व्हायची वाट बघत नाहीत किंवा शिक्षक त्यांच्यापाशी येऊन त्यांना मदत करतील अशी अपेक्षाही करत नाहीत. एवढंच नव्हे; तर त्यांना जे काही करायचं असतं त्यासाठी त्यांना वेळ अपुरा पडतो. माझ्या दुसऱ्या भेटीच्या वेळी ‘करण’ आणि ‘कार्यरत असणं’ यांमधल्या फरकाकडे माझं लक्ष वेधलं गेलं. स्कू ड्रायव्हरचा वापर कसा करायचा ते दाखवून मला ते सोदाहरण स्पष्ट करून सांगितलं गेलं. जेव्हा तुम्हाला शिक्षक पेच असलेल्या खिळ्याच्या (म्हणजे ‘स्कू’च्या) डोक्यावर असलेल्या खाचीत स्कू ड्रायव्हर चपखल बसवून कसा फिरवायचा म्हणजे खिळा आत ढकलला जातो हे शिकवतो (हे झालं ‘करण’) तेव्हा तुम्ही एक कसब शिकता परंतु जेव्हा तुम्ही स्वतःच ठरवता की लाकडाचे दोन तुकडे तुम्हाला जोडायचे आहेत आणि ते कसे जोडायचे हेदेखील तुम्हीच ठरवता तेव्हा तुम्ही या नवीन कौशल्याची उपयुक्तता तसंच ती करण्याची नेमकी पद्धत या दोन गोष्टीदेखील समजून घेता, त्यालाच ‘कार्यरत असणं’ म्हणतात. हडेरांमधील तरुण मुलं केवळ ‘करत’ होती असं नाही; तर ‘कार्यरत’देखील होती.

इसायलमध्ये शाळा फक्त सकाळी भरतात. हडेराची सकाळ दुपारी एक वाजता संपते. सगळ्या स्कूल बसेस निघून जातात आणि शाळा रिकामी होते.

माझ्या पहिल्या भेटीच्या वेळी हिब्रू भाषेत ‘एव्हरीमन’ नाटक बसवलं जात होतं आणि माझ्यासाठी तो सुखद अनुभव होता. रात्री उशिरापर्यंत रंगीत तालीम चालू असायची. विद्यार्थ्यांनीच प्रकाशयोजना केली होती आणि त्या तंत्रावरची त्यांची पकड निर्विवाद होती. नाट्यकलेची शिक्षिका असलेली दिग्दर्शिकाच मुळी विद्यार्थ्यांमध्ये मिसळून गेली होती. या निर्मितीचा मी मनमुराद आनंद लुटला. तरी बरं, मला त्यातला एक शब्ददेखील समजत नव्हता. वातावरणात जोष होता, वैविध्य होतं आणि कष्टपूर्वक तालमी घेतलेल्या होत्या. दिग्दर्शिकेची तिच्या पात्रांवर पूर्ण पकड होती, शाळेत लोकशाही असली तरी दिसाळ कारभाराला थारा नव्हता.

शाळांमध्ये जेव्हा मोठ्या प्रमाणात नाट्यनिर्मिती होते तेव्हा साधारण शाळा आणि हडेरासारख्या शाळा यांच्यातील फरक दिसून येतो. ज्यांना नाटकांत भाग घेण्यात स्वारस्य आहे केवळ तीच मुलं त्यात काम करत असली तर परस्पर सहकार्याची गरज प्रत्येकाला असते आणि प्रत्येक जण त्यासाठी लागणारी स्वाभाविक शिस्त स्वीकारतो. ज्या शाळेत शिक्षकांना वर्चस्व गाजवायची सवय असते, तिथे त्यांचा अशा स्वयंशिस्तीवर विश्वास नसतो. त्यांना वाटत असते की त्यांच्या नियंत्रणाखालीच सारं सुरळीत पार पडतं. याचा सर्वात विपरीत परिणाम नवख्या आणि कच्च्या रंगकर्मींवर होतो - ही मुलं आपल्या भूमिका उत्तमरीत्या वठवण्यासाठी प्रयत्न करणं सोडून देतात आणि त्यांना जसं व जितकं सांगितलं

जातं, तसं व तितकंच करतात. परिणामी, ती कृत्रिम आणि हबकलेली आढळतात. यश आनंददायी असतं. खरं तर नाट्यक्षेत्रांतील यश नेहमीच सुखकारक असतं. परंतु अपयश मात्र पार कोलमडून पडायला लावतं. अशा वेळी जर फासे उलटे पडले तर मुलं शरमेने काळवंडून जातात; आपल्याला जे कधीच समजलं नाही आणि करावसं वाटलं नाही ते आपल्यावर लादलं गेल्याने आपली छी थू झाली हे शल्य त्यांना सतत सलत राहातं.

मुलांना जाणूनबुजून ती मूर्ख असल्याचा समज करून देणारी अशा प्रकारची परिस्थिती अनेक सामान्य शाळांत निर्माण केली जाते. सतेशेवटी ही मुलं खेळाच्या मैदानात बऱ्याचदा इतरांना दमदाटी करण्याची संधी साधण्यासाठी दबा धरून बसलेली असतात. झेझायलमधील मी भेट दिलेल्या पहिल्या मैदानात मी हे पाहिलेलं आहे. आपण सर्वासमोर मूर्ख ठरू, या नुसत्या कल्पनेनंच त्यांनी असा ताठरपणाचा मुखवटा चेहऱ्यावर चढवलेला असतो.

इंग्लंडमधील सँड्स स्कूलमध्ये लोकशाही तत्त्वावर चालणाऱ्या शाळांनी भरवलेल्या परिषदेला हडेरामधील विद्यार्थ्यांचं एक पथक १९९४ मध्ये गेलं होतं. त्यावेळी एका ब्रिटिश मुख्याध्यापकांनी स्वतःच्या शाळेचं वर्णन केलं आणि शाळेचे महत्त्वाचे सर्व निर्णय त्यांच्या एकट्याच्या जबाबदारीवर घेतले गेले असं जाहीर करून आपल्या भाषणाची सांगता केली. जेव्हा हडेरातील नोआ बेन शालोम नावाच्या विद्यार्थ्याने त्यांना नम्रपणे पण सरळसरळ बिचारलं की असं करण्याचा अधिकार त्यांना कोणी दिला, तेव्हा ते दिडमूढ आणि निरुत्तर झाले. आपल्याकडून जे अपेक्षित आहे ते करण्याची भूमिका वठवत असताना अचानक भूमिकेतले संवादच विसरून जावं, अशी त्या शिक्षकांची गत झाली.

दैनंदिन जीवनात हडेराच्या विद्यार्थ्यांना संवाद ठाऊक असण्याची गरज नसते. कारण त्यांना कोणतीच भूमिका करायची नसते. परंतु नाटकातले संवाद त्यांना पाठ करावे लागतात, त्यासाठी कोणी त्यांच्यावर दडपण आणतं म्हणून नव्हे; तर त्या ठिकाणी त्याची स्पष्टपणे गरज असते म्हणून. प्रौढांच्या अधिकारवाणीचा अडसर दूर झाल्यामुळे मुलं वास्तवाच्या अधिक जवळ आणली जातात. प्रौढांनी हस्तक्षेप केला नाही तर मुलांना मिळणारा अनुभव कसा अस्सल आणि स्वाभाविक असतो याचं हे उदाहरण आहे.

मी हडेराला १९९६ मध्ये दुसऱ्यांदा गेलो. त्यावेळी प्रकर्षाने माझ्या लक्षात आलेला संघर्ष म्हणजे 'लादली गेलेली शिस्त आणि वास्तवाला सामोरं जाताना बाळगावी लागणारी शिस्त' यांमधला नव्हता; तर वेगळ्या प्रकारचा होता. योआड एलियाझ नावाच्या माजी शिक्षकाचा ज्या शाळेशी अजूनही जवळचा संबंध असल्यामुळे त्याने तो संघर्ष माझ्या नजरेस आणला. हा संघर्ष काल्पनिक

सुराज्य/रामराज्यवादी आणि वास्तववादी यांच्यातला होता. अशा प्रकारचा संघर्ष या पुस्तकात वर्णन केलेल्या बहुतकरून सगळ्याच शाळांमधून दिसून येतो.

शाळेतील वातावरण नेहमीसारखं आनंदी होतं, परंतु बदल मात्र खूप दिसून आले. आता शाळेभोवती भक्कम कुंपण होतं आणि समोरच्या प्रवेशद्वारासमोर सशस्त्र पहारेकरी होता. दहशतवाद्यांपासून संरक्षण करण्यासाठी तसं कायदेशीर बंधन होतं - परंतु मागच्या प्रवेशद्वारावर फक्त एक विद्यार्थी एका बाकावर बसून पहारा देण्याचं काम करत होता. बसल्याबसल्या मित्रांबरोबर कधी काही काम करत होता आणि कधी खेळत होता. नाट्यकलेसाठी नवीन इमारत उभी होती, चार दालनांचं विज्ञानसंकुल नुकतंच बांधून पूर्ण झालं होतं. शाळेच्या वाचनालयात एक डझन संगणक होते आणि इतक्यातच त्यांची इंटरनेटला जोडणी झाली होती. प्रत्येक संगणकावर दोन किंवा तीन विद्यार्थ्यांचा गट काम करत होता. आवारात मोठ्या आशेने हिरवळ लावली होती; परंतु उन्हाळ्याच्या झळा लागण्यापूर्वीच एप्रिल अखेरपासून हिरवळ करपू लागली होती. मी पहिल्यांदा इथे आलो तेव्हा सर्वात लहान मुलांना मार्गदर्शन करणाऱ्या चारही शिक्षकांनी/शिक्षिकांनी आता नवीन जबाबदाऱ्या उचलल्या होत्या. एकाने स्वतःची शाळा काढली होती आणि दोघे मोठ्या मुलांना मार्गदर्शन करत होते. चौथे योआड एलियाझ लोकशाही पद्धत राबवत नसलेल्या इतर शाळांमधून हडेराला प्रशिक्षणा-साठी येणाऱ्या शिक्षकांना शाळेसंबंधी माहिती देण्याचं काम करत होते आणि त्याचवेळी मानसोपचाराचा अभ्यासक्रमही पुरा करत होते. या गृहस्थानीच माझं काल्पनिक सुराज्यवाद/रामराज्यवाद आणि वास्तववाद यांमधल्या संघर्षाकडे लक्ष वेधलं होतं. किंडरगार्टन विभागातील नवीन शिक्षिका ओम्री गेटेन तीन वर्षांपूर्वी भूगोल शिकवत असे. अशा प्रकारचे बदल परिवर्तनशीलता, सुबत्ता, आधुनिकता किंवा राजकीय अपरिहार्यता सुचवतात, पण त्यांनी शाळेच्या मूलतत्त्वांना धक्का बसत नाही. वास्तववाद्यांना समाधान मिळालं आणि काल्पनिक सुराज्य/रामराज्यवाद्यांना काहीच फरक पडला नाही. (असं असलं तरी जीवशास्त्र शिकवणाऱ्या शिक्षकाला आशा वाटत होती की विज्ञानसंकुल म्हणजे एक पांढरा हत्ती ठरावा, कारण केवळ सुखसोयीमुळे त्याच्या विषयाकडे मुलांनी आकर्षित झालेलं त्याला मान्य नव्हतं.)

रामराज्यवादी आणि वास्तववादी यांच्यातील काही वाद अजूनही शिल्लक होता. एक गट 'बायुत'ला (राष्ट्रीय शालांत परीक्षा) खूप महत्त्व देत होता. दुसऱ्या गटाच्या मते ती परीक्षा अप्रस्तुत होती. इतर काही महत्त्वाच्या मतभेदांत रामराज्यवाद्यांचा विजय झालेला होता. वाळवंटात सहल घेऊन जाणाऱ्या एका शिक्षकाने सहलीत भाग घेणाऱ्यांवर किमान वयाची मर्यादा घालावी, असा आग्रह धरल्यावर जो गदारोळ उठला होता त्यामुळे वयाप्रमाणे भेदभाव करावयाचाच

नाही असं ठरलं. मुलांना लिहायला आणि वाचायला शिकायचं असेल तर त्यांनी वर्गात तासांना बसायलाच हवं ही कल्पना अनुभवाने खोटी सिद्ध झाली. 'बायुत'ची समस्या मात्र सुटली नाही.

तुमच्या शिक्षणाची सुरुवात तुम्ही हडेरामधून करत असाल, तर बहुधा तुम्ही पहिली तीन-चार वर्षे तुमचा बराच वेळ तुमच्या खास वयोगटासाठी तयार केलेल्या जागेत घालवाल. तिथे तुम्हाला सांभाळण्याचं काम करणारे प्रौढ असतात. तिथे कपडेपट, हस्तकलेचं सामान, सटरफटर वस्तू, खेळणी आणि विविध खेळ असतात. तिथे तुम्हाला निर्धास्त वाटू शकतं. वयाप्रमाणे भेदभाव न करण्याच्या तत्वाचा अर्थ असा की शाळेच्या आवारात तुम्ही कोठेही जाऊ शकता. पण त्याचा उलट परिणामच ठळकपणे दिसून येतो. कितीतरी मोठी मुलं सदैव लहान मुलांच्या सहवासात रमलेली असतात किंवा ओप्रीला नवीन बांधकामात हातभार लावताना दिसतात. गमतीचा भाग म्हणजे हाच तो भूगोलाचा शिक्षक ओप्री, ज्याला लहान मुलांना वाळवंटाच्या सहलीला न्यायचं नव्हतं.

शाळेच्या पहिल्या विद्यार्थ्यांमध्ये असफ लेस्टर हा आताचा संगीतकार होता. तो सात वर्षांचा असताना या शाळेत दाखल झाला होता. तेव्हापासून शाळेत कसे बदल घडत गेले त्याचं त्याने मला वर्णन करून सांगितलं :

असफ : शाळा सुरू झाली तेव्हा आम्हाला गणित, बायबल, लिट्रिगिंग आणि वाचणं यांसारख्या काही गोष्टी शिकाव्या लागत. मला वाटतं हे तीन विषय शिकण्याची आम्हाला गरज होती. नंतर त्यांत इंग्लिश भाषेचीही भर पडली असावी. पण शाळेचा विकास होत गेला आणि काळाबरोबर लोकांच्याही लक्षात आलं की याची काही आवश्यकता नाही आणि उगाचच कोणावर सक्ती करण्यात काही हशील नाही. खरं तर मला नीट आठवत नाही पण असंच काहीतरी होतं एवढं मला माहीत आहे.

मी : आणि तुझ्या भावाचं काय? (तो वयाच्या चौथ्या वर्षी शाळेत जाऊ लागला.)

असफ : नाही, त्याच्यावर त्यांनी सक्ती नाही केली, तो आपला असाच - म्हणजे, खरं तर हे फारच आश्चर्यकारक होतं. मुलांना ते कसं जमतं हे तुम्हाला खरोखर समजत नाही. पण त्यांना सगळ्या गोष्टी बरोबर कळतात, म्हणजे हे सगळं नेमकं कसं घडतं त्याचं आकलन होत नाही, पण ती मुलं ते करतात - ती वाचायला लागतात. तुम्ही जर त्यांना शिकवू लागलात - म्हणजे निश्चितपणे सांगता येईलच असं नाही, पण माझा भाऊ तसा होता, पण असंही घडू शकतं ही काही मुलांना ते जास्त कठीण जातं; तर काहींना कमी. पण मला वाटतं माझ्या भावाला अभ्यासात/शिक्षणात चांगली गती होती, कारण इंग्लिश भाषादेखील अचानक एक दिवस तो वाचायला लागला. हे देखील त्याला नेमकं कसं जमतं ते काही स्पष्ट झालं नाही. पण

तो वाचायला लागला हे बाकी खरं... खरं तर तुम्ही किंडरगार्टनमध्ये जाऊन पाहायला हवं, तुमचा विश्वासच बसणार नाही. ही बच्चे मंडळी वहा घेऊन तिथे जातात आणि त्यांना शिकायची हौस असते. कोणाला खरं वाटणार नाही, म्हणजे मी कसं सांगू - म्हणजे ती खरोखर - त्यांना शिकवण्यासाठी ती प्रौढांना भाग पाडतात, आणि त्यांना त्यात मजा वाटते. पुस्तकातील एखादं पान वाचून झाल्यावर किंवा संपूर्ण पुस्तक वाचून संपवल्यावर "अहाहा, मी पुस्तक संपवलं; ओहोहो, मला काय समजलं, ते तुम्हाला ऐकायचं आहे का?" असं आनंदाने आरोळ्या मारत, पुस्तक हातात नाचवत ती शाळाभर मिरवत असतात. आणि हे सर्व त्यांना - निदान त्यांच्यातील काहींना - आपोआप स्फुरतं. पण अशीही काही मुलं असतात ज्यांना जे जमत नाही, तेव्हा मात्र जरा कठीण जातं. पण इथे कोणावरही सक्ती केली जात नाही. आणि या मुलांनादेखील शिकायला आवडतं, म्हणजे मला तसं स्पष्ट करून सांगता येणार नाही. पण त्यांना शिकायला आवडतं हे मला ठाऊक आहे. त्यांना लिहायला, वाचायला आवडतं आणि ते करताना त्यांना मजा येते, कारण त्यांना तो एक गमतीशीर खेळ वाटतो. तो खेळच आहे. ती सुबक, सुंदर अक्षरं... खूप छान असतं.

स्वतः वाचायला शिकण्याचे आश्चर्यकारक परिणाम दिसून येतात. यायराची मुलगी नोगाने तर खरंच स्वतःला इंग्लिश उलटीकडून वाचायला शिकवलं, जेणेकरून ती नेहमीच्या हिब्रू पद्धतीने पानं उलटवू आणि हिब्रू लिपी वाचतात तशी उजवीकडून डावीकडे वाचू शकायची; फक्त सुरुवात वरून खाली करण्याऐवजी खालून वर करायची. (ती इंग्लिश नेहमीच्या पद्धतीनेही वाचू शकते.)

वेळापत्रक अगदी भरणेच असतं. पण शिक्षकवर्गातील काही आदर्शवाद्यांना ते आवडत नाही. डग कलम नावाच्या इंग्लिश शिकवणाऱ्या अमेरिकन शिक्षकाने माझ्यासाठी त्याचं भाषांतर केलं. तो म्हणाला की असलं वेळापत्रक नसतं, तर बरं झालं असतं. म्हणजे मग जी मुलं स्वतः त्यांच्यापाशी येऊन त्याला शिकवायची विनंती करतील त्यांनाच त्याने शिकवलं असतं. यायरा म्हणाला, की अशा वेळापत्रकामुळे मुलांनी स्वभावतः जे केलं नसतं ते करायची भुणभुण त्यांच्यामागे लावायला पालकांना आयती संधी मिळते. वर्दा यारी नावाची आणखी एक इंग्लिशची शिक्षिका म्हणाली की, बहुतांश मुलांसाठी हे वेळापत्रक त्यांनी काय करावं याचं प्रतिनिधित्व करतं आणि परिणामी, त्यांना प्रत्यक्षात काय करावंसं वाटतं याचा विचार करण्यापासून त्यांना परावृत्त करतं/थोपवतं.

पुढे दिलेलं एका दिवसाचं वेळापत्रक वर्दाचा मुद्दा स्पष्ट करण्यास पुरेसं आहे. इतक्या आखीव संधी उपलब्ध असताना स्वतःचा वेगळा कार्यक्रम बनवण्याची तसदी तरी कशाला घ्यायची, असाच विचार मुलं करतील असंही ते सुचवतं.

तुम्ही या शाळेचे विद्यार्थी असता तर या ठराविक दिवशी तुम्ही तुमचा वेळ कसा बेतला असता?

८.३० - ९.१०	
	नवशिक्यांसाठी छायाचित्रीकरण/फोटोग्राफी
	उच्च पातळीवरील फ्रेंच भाषा
	अरेबिक
	पुरातत्त्वशास्त्र
	हिब्रू केंद्र खुले
	इंग्लिश - ७
	कलाविभाग सुरू
९.१५ - ९.५५	
	छायाचित्रीकरण/फोटोग्राफी
	उच्चतम पातळीवरील फ्रेंच भाषा
	लोकवाङ्मय
	नवशिक्यांचा संचार/हालचाल
	नवशिक्या मुलभ्यांसाठी शारीरिक शिक्षण
	हिब्रू केंद्र खुले
	पुरातत्त्वशास्त्र
	गणितविभाग खुला
	इंग्लिश - ७
	कलाविभाग खुला
	इंग्लिश बागुत
	अरेबिक
१० - १०.४५	
	मधली सुट्टी
१०.४५ - ११.२५	
	शिल्पकला
	गणित विभाग खुला

	तरुण मुलामुलींसाठी सृजनशील लेखन
	माध्यमिक शाळेसाठी शारीरिक शिक्षण
	इंग्लिश नववी ते दहावीसाठी
	अरेबिक
	यांत्रिकी कार्यशाळा
	उच्च पातळीवरील छायाचित्रीकरण/फोटोग्राफी
	कलाविभाग खुला
	हालचाली आणि नाट्य यांवर सामूहिक उपक्रम
११.३० - १२.३०	
	शिल्पकला
	हिब्रू विभाग खुला
	यांत्रिकी कार्यशाळा
	कलाविभाग खुला
	अरेबिक
	छायाचित्रीकरण/ फोटोग्राफी
	बागुतसाठी फ्रेंच
	नरसंहारावरील साहित्य
	सृजनशील लेखन
१२.१५ - १२.५५	
	सृजनशील लेखन
	कलाविभाग खुला
	उच्च पातळीवरील छायाचित्रीकरण/फोटोग्राफी
	नरसंहारावरील साहित्य
	अरेबिक
	गणित विभाग खुला
	इंग्लिश वैयक्तिक
	बागुतसाठी त्रिस्तरीय गणित (पंचस्तरीय बागुतपेक्षा सोपी)

आपल्याला संपूर्ण दिवस शाळेत व्यस्त ठेवायचं आहे आणि वेळापत्रकातील काही विसंगती आपल्याला पसंत नाहीत याची जाणीव ठेवूनच मला त्याचं परिशीलन करायला हवं. तथापि या वेळापत्रकातील थोडेच आखीव तास निवडणारी किंवा वेळापत्रकाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करणारी मुलंदेखील असतात; ती नुसतीच गप्पा मारताना, धूम्रपान करताना, टेबलटेनिस आणि बास्केटबॉल खेळताना आढळतात आणि तरीदेखील त्यांचा इथे येऊन फायदा होतो. उदाहरणार्थ, कसं कोण जाणे, परंतु सर्व मुलं इंग्लिश बोलायला शिकतात असं दिसतं. वेळेचा उपयोग कसा केला जातो यावर काही विद्यार्थ्यांचे अभिप्राय असे आहेत :

शिराझ ग्रिनबोम : माझी सुरुवातीची वर्ष उनाडक्या करण्यात गेली. माझा बहुतेक वेळ मी मित्रांबरोबर घालवत असे. देशातील कानाकोपऱ्यांतून आलेल्या आणि सर्व वयोगटांतील मुलांचा असा आमचा दांडगा मित्रपरिवार होता. त्यावेळी शाळा लहान होती आणि आमच्यापाशी इथेतिथे भटकायला भरपूर वेळ होता. त्या दोन वर्षांत मी फक्त साहित्याचा अभ्यास केला. त्यानंतर बायुत अस्तित्वात आलं आणि तेव्हापासून मला समजायला लागलं की मला स्वतः खूप तयारी करायला हवी. कारण बऱ्याच गोष्टी कशा करायच्या हेच मला ठाऊक नव्हतं. परीक्षेची तयारी कशी करायची, उत्तरपत्रिका कशा लिहायच्या वगैरे काहीच मला समजत नव्हतं. “बाप रे, आता हे काय असतं?” असं म्हणतच कित व्हायची वेळ वारंवार येऊ लागली. परंतु या सर्वांवर मी मात करू शकलो आणि या वर्षी मी स्वतःच अभ्यास करत आहे आणि सगळ्या परीक्षांची तयारी करत आहे. मला वाटतं की माझी उद्दिष्टं गाठण्यासाठी लागणारी शिस्त आणि जबाबदारी यांची पुरेशी जाणीव मी अंगी बाणवली आहे. माझ्यातल्या या बदलाविषयी मी अतिशय समाधानी आहे, कारण मी आजूबाजूला अशा अनेकांना बघतो ज्यांना शाळेत दुसऱ्यांच्या ओंजळीने पाणी प्यायची सवय लागल्यामुळे जबाबदारीची जाणीव फारशी आलेली नसते.

मी : मग आता तू कसला अभ्यास करत आहेस?

शिराझ : आता मी पाच परीक्षांची तयारी करत आहे. इंग्लिश, कलेचा इतिहास, ज्यू लोकांचा इतिहास, निबंधलेखन आणि बायबल.

मी : आणि तू सेलो (तंतुवाद्य) वाजवायलाही शिकतोस ना?

शिराझ : हो, आणि मी नृत्यदेखील करतो.

मी : इथे शाळेत नृत्य करतोस?

शिराझ : आमच्याकडे एक उत्तम शिक्षक आहेत. पण मी सेलो वाजवायला शाळेच्या बाहेर शिकतो. ...त्या पहिल्या दोन वर्षांनी तसं पाहिलं तर माझं भलंच

केलं. त्या काळात मी परिपक्व होत होतो. विचार करायला माझ्यापाशी भरपूर अवधी होता.

मी : बहुतेक दिवशी तू निदान दोन तासांना बसायचास की तू कधीकधी एकाही तासाला बसायचा नाहीस?

शाय टॅवोर : छे, छे, बहुतेक दिवशी मला दोनाहून जास्त तास असायचे, म्हणजे कधी चार तर कधी पाच.

मी : आणि तुला वेळापत्रक पाळायला आवडतं का? की तुला स्वतःसाठी वेळ द्यायला आवडलं असतं?

शाय : कधीकधी वर्ग चांगले वाटतात. कधीकधी मला बाहेर आवारात मोकळ्यावर जावंसं वाटतं. तेव्हा मी स्वतःशीच म्हणते की ठीक आहे. आज मी कलेच्या तासाला जाणार नाही. जे तास फार महत्वाचे नसतात तेच मी बुडवते. म्हणजे गणिताचा तास मी बुडवत नाही पण कलेचा बुडवते कारण तिथे मी फक्त पेंटिंग करते. तेच मी माझ्या घरीदेखील करू शकते, त्यामुळे जेव्हा कलेचा तास असतो तेव्हाच मी बाहेर जायचा बेत करते.

मी : तुझ्यासाठी वर्गाबाहेर करण्याजोग्या खूप गोष्टी आहेत का?

शाय : नाही, खूप गोष्टी वगैरे काही नाहीत. असंच मित्रमैत्रिणींसोबत गप्पा मारणं वगैरे. खरंच, फक्त तेवढंच.

...

शाय : हो, म्हणजे मला असं म्हणायचं आहे की दिवसभर शाळेच्या आवारात वेळ घालवणारी मुलं इथे आहेत, त्यामुळे मला त्यांच्यापेक्षा जास्त शिकायला मिळतं पण काही अशीही आहेत - म्हणजे तसं सांगणं सोपं नाही, पण काही मुलं संपूर्ण वेळ वर्गात असतात. मी आपली या दोन टोकांच्या मध्यावर आहे, संबंध वेळ वर्गात बसणाऱ्यांच्या बाजूला थोडीशी झुकलेली म्हणा ना!

मी : जी मुलं कायम वर्गाबाहेर असतात ती काय करतात?

शाय : नुसतंच खेळतात आणि असंच काहीतरी करत असतात. आमचे हेडमास्तर याकोव्ह म्हणतात की तुम्ही शाळेच्या बाहेर आवारात असता तेव्हादेखील शिकत असता. पण मी हे माझ्या आईला सांगते तर तिला ते पटत नाही.

मी : मी शाळेतल्या मोठ्या मुलांशी बोललो तेव्हा त्यातला एक मला म्हणाला की वर्गात तासाला बसण्यासाठी मुलांवर जास्त दबाव आणायला हवा. शाळेबाहेर रेंगाळणाऱ्या मुलांची वर्गात बसण्यासाठी मनं वळवायला हवीत. तुला हे पटतं का?

शाय : मला नाही वाटत की मुलांवर अशा प्रकारची सक्ती करायला हवी, कारण लोकशाही शाळेच्या मूलतत्त्वांत ते बसत नाही. तसंच, तुम्हाला वर्गात जावंसं

वाटत असेल तर तुम्ही जाताच ना? तुम्हाला वर्गात बसायचं नसेल तर उगाचच तिथे बसून काय साधणार? मला सहसा तासांना बसायला आवडतं म्हणून मी वर्गात जाते. दुसरं असं की, असं वेळापत्रक हवं असा मीच आग्रह धरला होता. असं पहा, गेल्या दोन वर्षात - तीन वर्षात नाही, दोन वर्षातच मी गणित अजिबात शिकले नाही आणि माझ्या लक्षात आलं की त्यामुळे माझ्या शिक्षणाला एक मोठं भगदाड पडलं आहे, म्हणून मी गणित शिकायला सुरुवात केली आणि आता मी इतर सामान्य शाळांतून मुलं जेवढं गणित शिकतात त्याहून जास्त शिकते.

वर्गात ४० मिनिटांचे तास असलेलं वेळापत्रक आणि वर्गाबाहेर अगदी मोकळं, पण सतत कोणत्या ना कोणत्या उपक्रमांत व्यग्र असलेलं वातावरण यांचा वरकरणी घालता न येणारा मेळ मला गोंधळात पाडत होता. शाळेत कोठेही घंटा नाहीत आणि ठळकपणे दिसणारं घड्याळही नाही. तुम्हाला जर वेळेवर तासाला जायचं असेल तर तुमचं किंवा इतर कोणाचं घड्याळ बघूनच जावं लागतं. मी जेव्हा मुलांच्या मुलाखती घेत होतो तेव्हा ती वारंवार मला किती वाजले म्हणून विचारायची. कारण त्यांना नंतर तासाला जायचं असायचं. माझी तिथली भेट संपत आली तेव्हा मी मिरियम बर्नस्टेनला याबद्दल विचारलं.

मी : शाळेत येणाऱ्या लोकांना बघत मी इथे नुसताच बसलो आहे. पण कोणीही कुठेही जाताना दिसत नाही. सर्व जण नुसतेच भटकत आहेत. पण थोडी मुलं तरी काही करत आहेत का?

मिरियम : हो, काही जण काहीतरी करत आहेत, पण फारसे नाहीत. पण नुसतंच रेंगाळणं आणि गप्पा मारणं आणि झाडीजवळ धूम्रपान करणं यातूनसुद्धा मुलं शिकतात असं जे याकोव्ह म्हणतात ते तसं असावं. त्यामुळे प्रत्येकजण आपापल्या पद्धतीने शिकत आहे असंच म्हणायला हवं, नाही का?

मी : या मुलांना कसं समजतं की वर्गात कधी जायचं? म्हणजे समजा एखाद्याने भूशास्त्र किंवा असाच एखादा विषय निवडला असेल तर तो बरोबर त्यावेळी कसा वर्गात पोहोचतो, याने मी पार चक्रावून गेलो आहे. का कोणास ठाऊक, पण मला तर ही एक जादूच वाटते.

मिरियम : तसं नाही. आम्हाला हे वेळापत्रक वर्षाच्या सुरुवातीलाच दिलं जातं आणि तुम्हाला प्रत्येक तासाला काय करायचं आहे याची तुम्ही निवड केलेली असते. तुमच्यापाशी भरपूर पर्याय असतात आणि त्यातून तुम्ही निवड करता आणि एकदा निवड झाली की त्याप्रमाणे तुम्ही वर्षभर वेळापत्रक पाळता. म्हणजे

साडेनऊ वाजता तुम्हाला कलेचा किंवा असाच एखादा तास आहे हे तुम्हाला ठाऊक असतं आणि त्याप्रमाणे तुम्ही जाता.

मी : आणि हे सर्व करणं कठीण जात नाही?

मिरियम : हो तर, अर्थातच कठीण जातं ना. मला कठीण जातं कारण शाळेबाहेर मोकळ्या जागी थांबून मित्रांबरोबर नुसतंच बसणं, संभाषणात भाग घेणं, गप्पा मारणं यात मला खूप मजा येत असतानाच मध्येच उठून जावं लागतं. पण तुम्हाला ते करावंच लागतं.

मी : का? करावंच का लागतं?

मिरियम : कारण तुम्ही तसं केलं नाहीत तर - म्हणजे मला तरी करावं लागतं. कारण मी जर वर्गात गेले नाही तर आपण आपला वेळ वाया घालवत आहोत असं मला वाटतं. कधीकधी फार कठीण जातं आणि मी त्यामुळे खूप निराश होते, कारण मला गणित अगदी मनापासून शिकायचं असतं असं नाही. पण एखाद्यावेळी वाटलं तर मला कोणाची मदत मिळत नाही. म्हणजे “तुला गणिताच्या तासाला जायलाच हवं” असं खडसावून सांगणारे शिक्षक तुमच्याकडे नसतात. असे काही क्षण येतात जेव्हा मला वाटत असतं की त्यांनी मला तसं अधिकारवाणीने सांगावं, पण इथे तसं कोणीच नसतं. त्यामुळे सगळं तुमच्यावरच पडतं, तुम्हाला तुमचे निर्णय स्वतःच घ्यायचे असतात आणि त्यांच्या परिणामांनाही तुम्हालाच सामोरं जायचं असतं, म्हणून हे सर्व कठीण वाटतं.

असफ लेस्टरने मला सांगितलं की शाळेच्या लोकसभेत जाणंदेखील त्याला अवघड वाटायचं.

मी : तू जातोस अधूनमधून?

असफ : हो, मी अधूनमधून जात असतो, म्हणजे माझ्या अंगात तेवढं बळ असतं किंवा मला तेवढा अधिकार असतो तेव्हा मी जातो. कारण तिथे जे चालतं ते सगळं झेपणारं नसतं. तिथे सगळेच सतत बोलत असतात. कधीकधी शाळेत तुम्ही जे काही करत असता ते सर्व अचानक थांबवून उठून जाणं त्रासदायक असतं. शाळेत कशी एक प्रकारची शांतता असते. सगळ्या गोष्टी एका विशिष्ट ओघाने घडत असतात. त्या प्रवाहाबरोबर जात असताना अचानक आपण त्यातून बाजूला व्हायचं आणि लोकसभेत जायचं म्हणजे आपण जे करण्यात रमलेले असतो ते एखादी कळ दाबून झट्टिशी बंद करायचं आणि दुसरंच काही करू लागायचं हे सर्व फार विचित्र असतं. पण म्हणूनच मी ते कधीतरीच करतो. वर्षाच्या सुरुवातीला मी तिथे क्वचितच जात असे. काही महत्वाचं घडणार असेल

तरच मी फक्त हजेरी लावत असे. पण गेल्या चार महिन्यांपासून मी जवळजवळ प्रत्येक बैठकीला जातो.

मी : आताच तू म्हणालास त्याप्रमाणे एखाद्या झोक्याच्या लयीसारखं तुम्ही काहीएक करत असता आणि ती लय मध्येच तोडणं फारच जिकीरीचं होऊन बसतं; तर मग समजा एखाद्या तासाला जावं लागणार असेल तर तू काय करतोस? म्हणजे भूगर्भशास्त्राचा किंवा अशाच एखाद्या विषयाचा तास असला तर?

असफ : त्याचं असं आहे की कधीकधी हे तास तुमच्या त्या दिवसाच्या दिनचर्येत चपखल बसणारे असतात. बहुधा ते तुमच्या आवडीचे तास असतात. तुम्हाला ते अपेक्षित असतात. इतकंच नव्हे तर तुमच्या आवडीच्या तासांना जाण्याची तुम्ही आतुरतेने वाट बघत असता. इथे असं घडतं. कधी अशीही वेळ येते की तुम्हाला तुम्ही जे करत असता त्यातून बाहेर पडायची उर्मी आलेली असते - या अवस्थेला तुम्ही काय म्हणता मला माहीत नाही, पण आमच्या हिब्रू भाषेत 'स्टालबेट' नावाचा एक शब्द आहे. जेव्हा तुम्ही स्टालबेटमध्ये बसलेले असता, नुसतंच स्वस्थ बसून बोलत असता, सैलावलेले असता अशावेळी देखील तुम्हाला त्या शांततेच्या अवस्थेतून बाहेर पडायची तीव्र इच्छा होत असते. चक्क त्या शांततेचा भंग व्हावा असं वाटत असतं. म्हणजे मला नीट सांगता येत नाही, पण त्या स्वस्थपणाचा तुम्ही मनसोक्त आनंद लुटलेला असतो. त्यामुळे भरल्या पोटी कुठेही जायची आणि काहीही करायची तुमची तयारी असते.

ओरी खार्त शाळा सोडण्याच्या तयारीत आहे. आणि मी त्याला विचारलं की नऊ वर्षे या शाळेत घालवल्यामुळे त्याच्या काही संधी हुकल्या, असं त्याला वाटतं का?

ओरी : निश्चितच नाही. इथे मी माझे विचार निःसंदिग्धपणे मांडू शकतो. मी बायुतच्या परीक्षांची तयारी करतो. पण त्याचबरोबर माझे कलागुण विकसित करू शकतो. माझ्यातील प्रतिभा जोपासू शकतो. या शाळेत भरपूर संधी उपलब्ध आहेत. इतर शाळांच्या मानाने कितीतरी जास्त. आमच्या सरकारविषयी आम्ही बरेच बौद्धिक वादविवाद करतो. परंतु आमच्याकडे हिंसाचाराला थारा नसतो. इस्रायलमध्ये लष्कर सर्वेसर्वा असल्यामुळे इतर ठिकाणी खूप हिंसाचार होतो. आणि म्हणूनच मला वाटतं की मला जे काही साधायचं आहे ते मी या शाळेत साधू शकतो... शेवटी, इतकी सगळी मजा करूनदेखील माझा बायुतचा निकाल

खूप चांगला लागला. मला खूप चांगले गुण मिळाले.

मी : तू कोणते विषय घेतले होतेस?

ओरी : सक्तीच्या सर्व विषयांच्या परीक्षा मी दिल्या, विसाव्या शतकाचा युरोपचा इतिहास, ज्यूंचा इतिहास, साहित्य, इंग्लिश, गणित, हिब्रू व्याकरण. आमच्यापैकी ६० ते ७० टक्के मुलं बायुतला बसतात.

ओरीने मला सांगितलं की त्याने मानसिक प्रसन्नतेसाठी तत्त्वज्ञान आणि योग विषयांचे अतिरिक्त अभ्यासक्रम पुरे केले. तसंच स्वतःच्या अभिव्यक्तीची गरज पुरी करण्यासाठी संगीतवादनासारखे - विशेषतः प्रबोधनकाळातील संगीताचे रेकॉर्डर (बासरीसारखे वाद्य) वादन - छंदही मनसोक्त जोपासले. शाळेतील माझ्या शेवटच्या दिवशी शाळेच्या चार जाझ संगीतवादकांसोबत सहज म्हणून थोडा वेळ पियानो वाजवला आणि ओरीने जेव्हा मर्दानी उंच आवाजाच्या रेकॉर्डवर दर्दभरं सुरेल आणि डोलायला लावणारं संगीत वाजवलं, तेव्हा त्याने पियानो, ड्रम्स आणि सेक्सोफोन वादकांच्या पंगतीत बसूनदेखील स्वतःच्या वेगळेपणानं श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध केलं - हे सारं माझ्यासाठी अकल्पित होतं. बायुत परीक्षेबाबतची त्याची भूमिका पूर्णपणे वास्तववादी होती. परंतु शाळेचं त्याच्या मते असलेलं 'ज्ञानाचं सुपरमार्केट'चं स्वरूप त्याला व्यथित करत होतं आणि या बाबतीत मात्र तो काल्पनिक सुराज्यात वावरत होता, 'जिथे सारे शाळेशी बांधिलकीचं नातं जपत एकमेकांबरोबर सौहार्दाने नांदत आहेत' अशा स्वरूपाच्या शाळेसाठी त्याचं मन आसुसलं होतं. त्याच्या मते, शाळेकडून आपल्याला हवं ते मिळविण्यासाठी सर्व जण घाईगर्दी करत होते.

ओरी : या शाळेत जे काही करण्याजोगं होतं ते सर्व मी करून संपवलं आहे. पुढल्या वर्षीदेखील मला इथे यायचं आहे. परंतु लोकांच्या उद्दिष्टपूर्तीचं साधन यापलीकडे जर शाळेचं स्वरूप असणार असेल तरच मला इथे थांबायचं आहे. तुम्हाला माहीत आहे की माझं या शाळेवर प्रेम आहे. पुढल्या वर्षी मी इथे खूप वेळा येईन. मला तर वाटतं मी दर आठवड्यातून एकदा येत जाईन. मला ही जागादेखील खूप आवडते. इथल्या पाइन वृक्षांच्या मी प्रेमात पडलो आहे.

तत्त्वतः शाळेची लोकशाही पद्धत तिच्या वेळापत्रकापेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे. तथापि, वेळापत्रक विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक गोष्टींची यादी देण्याऐवजी विविध पर्यायांची रूपरेषा देतं. हे प्रत्येकाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचं वास्तव आहे. योआड एलियाझ म्हणाला होता की शाळेची लोकसभा ही देशाच्या

लोकसभेसारखी महत्वाची आहेही आणि नाहीही - काही ठराविक माणसंच लोकसभेत कार्यरत असतात, परंतु तिच्या अस्तित्वाला प्रत्येकाच्या जीवनात महत्वाचं स्थान असतं. याकोव्ह हेक्ट म्हणाला होता की लोकशाही पद्धतीच्या शाळा 'स्टेनर शाळा'च्या पूर्णपणे विरोधात आहेत. कारण स्टेनरचा विश्वास होता की त्याला सत्य ठाऊक आहे आणि तुम्हाला जर सत्य ठाऊक आहे तर लोकशाही हवीच कशाला?

मी ज्या मुलांशी बोललो त्यांच्यापैकी काहींना लोकसभेबद्दल बरंच बोलायचं होतं. असफने ते अशा शब्दांत मांडलं :

असफ : हा फारच कठीण आणि गुंतागुंतीचा विषय आहे. या भागात काय चालतं हे मी तुम्हाला सांगू शकतो, तसंच लोकांना काय वाटतं आणि मला काय वाटतं हे देखील मी सांगू शकतो. तर सध्या असं चाललं आहे की आमच्याकडे दर आठवड्याला शाळेची लोकसभा कार्यान्वित होते. ती एक तासभर किंवा दीड तास चालते आणि तिच्या कामकाजात भाग घेणारे अगोदर ठरवलेला विषय मांडतात - त्यांना तो अगोदर प्रमुखांसमोर म्हणजे चेअरमनसमोर ठेवावा लागतो. म्हणजे तो लोकसभा भरायच्या आधीच प्रमुखांसमोर ठेवावा लागतो. बरेचदा त्याचा प्रतीक्षायादीत समोवशा होतो. त्यासाठी एक पार्लमेंट कमिटी असते आणि तिचे सभासद लोकसभेत चर्चितल्या जाणाऱ्या विषयाची निवड करतात आणि तशी नोटीस शाळेत पाठवतात. नोटीस पाहून लोकसभेत हजर राहायचं किंवा नाही हे लोक ठरवतात. लोकसभेत सामान्यतः तीस सभासद असतात, त्यांपैकी पाच किंवा फारतर सहा-सात शिक्षक असतात. उरलेल्यांपैकी किमान पंधरा जण नियमित येतात. विषय कोणताही असो; ते हजर असतात. तसंच असेही खूप लोक आहेत जे लोकसभेची पायरी कधीच चढत नाहीत.

लोकसभेच्या कामकाजात पालकांना भाग घेण्याचा अधिकार असतो हे मला असफने सांगितलं नाही. मी ज्यांच्याशी बोललो त्यांपैकी कोणीही सांगितलं नाही. शाळेच्या कारभारात पालकांची भूमिका नगण्य असावी असं दिसतं.

मी ज्यांच्या मुलाखती घेतल्या त्यामध्ये मिरियमला शाळा चालवण्याच्या पद्धतीवर खूप काही बोलायचं होतं. तिचं बोलणं नापसंती दर्शवणारं होतं :

मिरियम : माझी पहिली तक्रार अशी की आमच्यावर पुरेसा विश्वास ठेवला जात नाही आणि विद्यार्थी लोकसभेमध्ये सहसा येत नाहीत कारण त्यांना वाटतं की त्यांच्यापाशी पुरेसे अधिकार नाहीत. विद्यार्थी शाळेसाठी काहीही न करता निष्क्रियपणे

बसून राहात असल्यामुळे मुळांतच फारसा बदल घडून आलेला नाही. तसं पाहिलं तर आमच्याकडे प्रत्येक गोष्टीसाठी कमिटी आहे. पण सगळी सत्ता शिक्षकांकडे असते. त्यामुळे शाळेत खरोखरच काही चांगले बदल आम्ही घडवून आणू शकू असं मला वाटत नाही. आणि शेवटी याकोव्हच्या नेतृत्वाखाली भविष्यातले सगळे बेत आखले जातात. एकतर शिक्षकांना चर्चा करायला शाळेत जागा उपलब्ध असते, आणि आमच्यापाशी संपूर्ण आठवडाभर अजिबात वेळ नसतो. त्यामुळे शाळेत काय चाललं आहे याबद्दल शिक्षकांशी संवाद साधणं शक्य होत नाही. लोकसभेत फक्त नियम बनवले जातात, तिथे तुम्ही वैयक्तिक प्रश्न उपस्थित करू शकत नाही. तिथेच तर सगळं अडतं. थोडक्यात काय, तर इथेदेखील बरेच अनुत्तरित प्रश्न आहेत. पण तरीदेखील मी इथे राहाण्याचं ठरवलं आहे. आम्ही इथली घडी सुरळीत करण्याचा प्रयत्न करत आहोत. मी त्यात जातीनं लक्ष घालायचं ठरवलं आहे. हे सर्व वाटतं तितकं सोपं नाही. पण माझा विश्वास आहे की मला ते जमेल.

मी : त्यासाठी तू काय करायचं ठरवलं आहेस?

मिरियम : म्हणजे आता या परिषदेपासून (मागच्या आठवड्यात भरलेली डेमोक्रेटिक शाळांची आंतरराष्ट्रीय परिषद) आम्हाला शिक्षकांची शिफारस कमिटी नको; तर लोकसभेच्या बैठकीत कोणाला नेमायचं आणि कोणाची उचलबांगडी करायची हे ठरवलं जाईल असा कायदा मला लोकसभेत बनवायचा आहे आणि मला असंही हवं आहे - म्हणजे मला सगळे नियम कायद्याच्या चौकटीत बसवायचे आहेत. मला शाळेच्या वेळापत्रकात मोकळ्या वेळाची तरतूद करायची आहे म्हणजे त्या वेळात प्रत्येक जण शाळेबद्दल चर्चा करू शकेल. म्हणजे ऑस्ट्रियातील डब्ल्यूके (WUK) शाळेत गप्पामंडळं असतात तशा पद्धतीचं काहीसं मला या शाळेत आणायचं आहे. सध्या आमच्याकडे तशी गप्पामंडळं नाहीत आणि आमच्या शाळेसाठी ती फार महत्वाची आहेत. म्हणून आता मी त्या दृष्टीने काम करणार आहे. मला तसं मंडळ हवंच आहे.

मी : तुला इथल्या बऱ्याच गोष्टी पसंत नाहीत तरीदेखील इथे का राहायचं आहे?

मिरियम : मी इथे का रहाते? कारण इतर शाळांमधली परिस्थिती याहून वाईट आहे. खरं तर मला दुसरा पर्यायच नाही कारण इस्रायलमधील शाळा खूप म्हणजे खूपच वाईट आहेत. आणि इथे आम्हाला वाटतं की कोणीतरी आमचं म्हणणं ऐकून घेतं - कदाचित तसं वाटणं म्हणजे आभास असेल. नक्की सांगता येत नाही - तरीदेखील आम्हाला मनोमन तसं वाटतं. सर्व विद्यार्थ्यांत आत्मविश्वास असला तर त्याच्या बळावर आम्ही बदल घडवून आणू शकतो. पण समस्येचं मूळ तिथेच आहे. विद्यार्थ्यांचा स्वतःवर पुरेसा विश्वास नाही. पण आम्ही नेटाने

प्रयत्न करणार आहोत आणि शेवटी सगळं चांगलंच होईल. मी त्याबद्दल आशावादी आहे.

मी : म्हणजे 'तू शाळेत चांगले बदल घडवून आणशील असा तुला विश्वास वाटतो' हे तुला शाळा आवडण्यामागचं एक कारण आहे का? इतर सामान्य शाळांमध्ये असे बदल करणं शक्य झालं नसतं. पण या शाळेत ते शक्य आहे असं तुला म्हणायचं आहे का?

मिरियम : हो, तसंच काहीसं. मला आशा आहे, नक्कीच आहे.

शाळेचा सूचना फलक, विद्यार्थ्यांवर कितपत विश्वास ठेवला जातो आणि ते शाळेचा कारभार कितपत सांभाळू शकतात, याचा बऱ्यापैकी द्योतक होता. मिरियमची टीका लक्षात घेता (सूचनाफलक) रामराज्याचंच चित्र दर्शवत होता म्हणा ना!

सूचना फलकावर झळकणाऱ्या गोष्टी अशा होत्या :

- तुम्ही शाळेत कधी आला हे खुणेने दर्शवणारी यादी.
- दुपारच्या इतिहासाच्या तासाविषयी निवेदन. हा तास सामान्य तासाहून पूर्णपणे वेगळा असणार असा जोरदार खुलासा.
- एक शिक्षक गैरहजर आहेत असं निवेदन. त्यांच्या गैरहजेरीत काय करावयाचे याविषयी सूचना.
- त्या वेळी चालू असलेल्या इमारतलयाच्या लेबेनॉनवरील हल्ल्यांचा निषेध करणारं निवेदन राष्ट्रीय वृत्तपत्रांत देण्याचा प्रस्ताव.
- शाळेच्या बाहेरील कार्यक्रमांच्या काही जाहिराती.
- वेळापत्रक.
- शाळेच्या न्यायपद्धतीचे सुधारित नियम आणि त्यांनुसार न्यायविषयक कमिटी आणि अपील कमिटी यांच्या भूमिकांचे नव्याने स्पष्टीकरण : न्यायविषयक कमिटी विद्यार्थ्यांना शाळेतून काही काळासाठी निलंबित करू शकते किंवा कायमचं हाकलून देऊ शकते. आणि अपील कमिटी शाळेच्या लोकसभेने घेतलेले निर्णय मानवी हक्कांच्या विरोधात जात असतील तर ते रद्द करू शकते.
- संगीत दालनाचा कारभार पहाणाऱ्या कमिटीने घेतलेले निर्णय. त्यातील काही असे होते :
 १. आठवड्यातील प्रत्येक दिवशी एक जबाबदार व्यक्ती खोलीत हजर असेल. अशा सर्वांकडे खोलीच्या किल्ल्या असतील.

२. खोलीत खाण्यापिण्यास, धूपपान करण्यास, दंगामस्ती करण्यास किंवा वाद्यांची तोडफोड करण्यास सक्त मनाई आहे. जर तुम्ही वरीलपैकी कोणतीही गोष्ट केली तर त्याची स्वाभाविक शिक्षा म्हणून एका महिन्यासाठी तुम्हाला संगीताच्या खोलीतील प्रवेश नाकारला जाईल. तसंच तुमच्याकडून तोडफोड केलेल्या वाद्यांची नुकसानभरपाई वसूल केली जाईल.

३. तुम्हाला संगीत दालन वापरायचे असेल तर ते ज्या व्यक्तीच्या देखरेखीखाली आहे तिच्याशी संपर्क साधून तशी व्यवस्था करावी लागेल.

४. काम संपल्यावर दालन आवरून न ठेवता निघून गेलात तर एका आठवड्यासाठी प्रवेशबंदी आपोआपच लादली जाईल.

५. कमिटीचे दोन सभासद ठराविक दिवशी दालन अंशतः आवरून ठेवतील आणि नंतर लगेचच एखाद्या दिवशी इतर दोन सभासद उरलेलं आवरतील.

- बायुत परीक्षांचं वेळापत्रक.
- एका हरवलेल्या अंगठीबद्दल जाहीर निवेदन.
- लोकांनी आपल्या तक्रारी एका ठराविक तारखेपर्यंत पाठवाव्यात अशी स्टाफ कमिटीकडून विनंती. (ही शिक्षकांची कमिटी नाही तर शिक्षकांची नेमणूक करणारी, त्यांना शिस्त लावणारी आणि त्यांना बडतर्फ करणारी कमिटी आहे.)
- दहशतवाद्यांच्या बसमधील बॉम्बहल्ल्याबद्दल 'अरारा'मधील अरबांकडून सहानुभूतीचं पत्र.
- लोकसभेत चर्चेसाठी अपेक्षित असे दोन प्रस्ताव :
 १. शाळेत झालेल्या एका मोठ्या चोरीच्या तपासासाठी एखाद्या खाजगी अन्वेषकाची ५००० शेकेल्स एवढी फी देऊन नेमणूक करावी आणि चोराला अपील करण्याची सवलत न देता शाळेतून हाकलून द्यावं.
 २. लोकसभेत खाजगी प्रश्न उपस्थित करण्यास परवानगी द्यावी (संबंधित व्यक्तींची त्यास परवानगी असेल तरच)
- चित्रपट पाहून त्यांचे रसग्रहण आणि त्यावर चर्चा करण्यासाठी एक गट स्थापन करण्याच्या उद्देशाबद्दलचे एका विद्यार्थ्याने बनवलेलं घोषणापत्र. त्यात भाग घेण्यास इच्छुक विद्यार्थ्यांनी घोषणापत्राच्या खाली ठेवलेल्या मोकळ्या जागेत सहाया कराव्यात अशी अपेक्षा.
- शाळेसाठी लागणाऱ्या लेखन साहित्याची मागणी, सहलींची तयारी, वेळापत्रकाची मांडणी यांसारख्या शिक्षकांकडून अपेक्षित कामांची यादी.
- शाळेच्या मागील बाजूच्या फाटकावर पहारा देण्यासाठी दिवसाला १० शेकेल्सच्या मोबदल्यावर काम करण्याची स्वयंसेवकांना विनंती.

वरील यादीत दोन कमिट्यांचे संदर्भ येतात : संगीत दालन कमिटी आणि शिक्षक कमिटी. शाळेत इतरही अनेक कमिट्या आहेत. उदाहरणार्थ, न्यायनिवाडा कमिटी, स्वच्छतागृह कमिटी, प्रवेशनिर्णय कमिटी, उत्सव कमिटी, निधी कमिटी, वाचनालय कमिटी आणि संगणक कमिटी. वर्षाच्या सुरुवातीला निवडून आलेल्या सभासदांची कमिट्यांवर नेमणूक होते. कमिट्या आणि लोकसभा एकत्रितपणे नियम बनवतात. पण मी जेव्हा नियमावली मागितली तेव्हा एकालाही ती सापडली नाही. तुम्ही शाळेत आल्यावर लोकांच्या अनुकरणावरून आणि कर्णोपकर्णी झालेल्या गोष्टींवरून तुम्हाला त्यांची कल्पना येते.

एके दिवशी मला न्यायनिवाडा कमिटीच्या बैठकीला नेण्यात आले. मला या कमिटीच्या कारभारात रस असेल असा त्यांचा समज होता. त्या दिवशीच्या कामकाजासाठी एक शिक्षक सभापतीचे पद भूषवीत होते आणि न्यायदानासाठी तीन न्यायमूर्ती उपस्थित होते. त्यातील वयाने खालचे दोन अनुक्रमे बारा आणि नऊ वर्षांचे होते. एका आठ वर्षांच्या मुलीच्या तक्रारीची सुनावणी व्हायची होती. तिने सांगितले की तिच्याच वयाच्या एका मुलाने तिच्याकडून पैसे घेतले होते, आणि तिला ते परत देताना त्याने तिचा 'गळा दाबला'. फिर्यादी, साक्षीदार आणि न्यायाधीश सगळे उपस्थित होते. पण आरोपी मात्र कोठेच दिसत नव्हता. शेवटी जेव्हा तो उगवला तेव्हा त्याने आपल्याला आजच्या सुनावणीची कल्पनाही नव्हती अशी सारवासारव केली. परंतु तोपर्यंत फिर्यादी आणि तिचे दोस्त निघून गेले होते. सुनावणीची तारीख पुढे ढकलण्यात आली जेणेकरून आरोपीला त्यांच्यावरील फिर्याद सविस्तर ऐकता आली असती. लहान मुलांच्या एका घोळक्याने सभापती - शिक्षकांना गोष्ट वाचून दाखवण्यासाठी पाचारण केले. वातावरणात औपचारिकता आणि अनौपचारिकता यांचं सौजन्यपूर्ण आणि समुचित मिश्रण जाणवत होतं. परंतु तो मुलगा नेहमीच हाणामान्या करून असले समप्रसंग ओढवून घ्यायचा असं मला सांगण्यात आले. त्यामुळे त्याला आणखी अधिक काळ ठेवून घेण्यास शाळा तयार होईल का याबद्दल अनिश्चितता होती. न्यायनिवाडा कमिटीचं रंगरूप वरपांगी जरी अनौपचारिक वाटत असलं तरी तिच्याकडे भरपूर सत्ता आणि त्याचबरोबर जबाबदारीही होती.

शिक्षकांच्या दृष्टीने शाळेची संघटना अतिशय महत्त्वाची आहे आणि ती अधिक सुदृढ बनवण्यासाठी ते सतत दक्ष असतात. वास्तववादी आणि आदर्शवादी यांमधील खटके चालूच असतात. तरीदेखील मला असं का वाटतं की विद्यार्थ्यांना ना शाळेच्या कारभारात (मग तो पूर्णपणे लोकशाही पद्धतीने का चालत असेना) स्वारस्य आहे, ना वेळापत्रकांविषयी (मग ते कितीही वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध का असेना) औत्सुक्य आहे. त्यांना केवळ तिथल्या सामाजिक वातावरणाचा आनंद

उपभोगायचा आहे. पुन्हा एकदा माझ्या म्हणण्याला पुष्टी देणाऱ्या मी घेतलेल्या काही मुलाखती खाली उद्धृत करत आहे.

मी : मी ज्या शिक्षकांशी संवाद साधला त्यांच्यापैकी एकाने मला सांगितलं की या शाळेत विद्यार्थ्यांना जे स्वातंत्र्य मिळतं ते त्यांच्यादृष्टीने सर्वात मोलाचं आहे. यावर तुझं काय म्हणणं आहे?

मिरियम : इथे स्वातंत्र्य आहे? मला ठाऊक नाही. स्वतंत्र व्यक्ती कोठेही असू शकते. स्वातंत्र्य म्हणजे ज्या व्यक्तीसमोर तिच्या समस्या सोडवण्याचे अनेक मार्ग मोकळे असतात, केवळ एक नव्हे. तिला गणिताच्या तासाला जायचं किंवा नाही हे ठरविण्याची सवलत/मुभा असणं म्हणजे स्वातंत्र्य असं मला वाटत नाही.

मी : तुला शाळेत काही बदल घडवून आणावे असं वाटतं यापलीकडे शाळेतलं काही आवडत असेलच ना? तर इथलं तुला काय आवडतं?

मिरियम : मला मित्रमैत्रीणी आवडतात, शाळेतलं सामाजिक जीवन, इथे जुळलेली नाती मला फार मोलाची वाटतात. इथले काही शिक्षक/शिक्षिका मला मनापासून आवडतात आणि त्यांच्याशी माझे खूप सलोख्याचे संबंध जुळले आहेत. मला काय आवडतं सांगू? (बाहेरील आवाराकडे बोट करून) इथे पाहिलंत? इथे सगळं काही शांत, स्वस्थ आहे, जणू इथे कसलेही ताणतणाव नाहीत, आणि जरी असले तरी तुम्ही त्यांना सामोरे जाऊ शकता, ते दूर करू शकता.

मी : इतर ठिकाणी तू करू शकला नसतास असं इथे तुला काय करता आलं?

असफ : मी काय करत आहे, मी जे करत आहे ते योग्य की अयोग्य यापेक्षाही मला खरोखरच काय आवडतं, इथल्या कोणत्या गोष्टी मला भावतात याचा मी विचार करतो. आणि मला असं वाटतं की इतर ठिकाणी मला मोठ्या माणसांशी नाती जुळवता आली नसती. माझ्या दृष्टीने ते फार महत्त्वाचं आहे...

जेव्हा मुलं शाळेतून बाहेर पडतात तेव्हा त्यांना सर्वप्रथम सैन्यात दाखल व्हावं लागतं, नोआ बेन शॅलोमने तिचे अनुभव कथन केले आहेत :

मुक्त आणि लोकशाही पद्धतीच्या शिक्षणाविषयी जेव्हा लोक चर्चा करतात, तेव्हा ते म्हणतात की असं शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या ताब्यात अध्ययनाची साधन-सामग्री देतं, परंतु अध्ययन म्हणजे इतिहासाचं पुस्तक कसं वाचावं हे शिकण्याहून खूप वेगळं आहे असा माझा अनुभव आहे. (इतिहासाच्या पुस्तकाबद्दल मला कोणताही अनादर दाखवायचा नाही.)

शाळेत असं काय होतं की ज्याने मला ताकद दिली हे मला स्पष्ट करून

सांगता येणार नाही, पण शाळेने मला जे काही दिलं त्यामुळे मी समर्थ बनले हे निश्चित!

वास्तविक पाहता शाळेच्या लोकशाही पद्धतीमुळे माझ्या मनाची कवाड उघडली गेली.

मला अजून बराच लांबचा पल्ला गाठायचा आहे. तरीदेखील मला विश्वास वाटतो की माझ्या वयाची मुलं समाजात जागोजागी पेरलेल्या सापळ्यात जशी सहजपणे अडकतात; तसं माझ्या बाबतीत होणार नाही. त्यातले निदान काही सापळे हेरून त्यांना टाळण्यासाठी लागणारा विवेक माझ्यापाशी आहे.

मी मोठा आव आणून बोलते असं कदाचित तुम्हाला वाटेल, परंतु माझ्यामध्ये विचार करण्यास आवश्यक असलेली बैठक आहे असं मला वाटतं. उदाहरणार्थ, इस्रायलमध्ये उच्च माध्यमिक शिक्षण संपल्यावर आयडीएफ (इस्रायली डिफेंस फोर्स) मध्ये म्हणजे सैन्यात भरती व्हावं लागतं. महिलांना एक वर्ष आणि नऊ महिने; तर पुरुषांना तीन वर्षं सैन्यात सेवा करावी लागते. माझ्या मुक्त आणि लोकशाही पद्धतीच्या शिक्षणाच्या पार्श्वभूमीवर मला ही सैन्यातली हडेलहप्पी जड जाणार नाही का असं मला बऱ्याच जणांनी विचारलं. माझी सैन्यातली सेवा संपून आता दोन महिने झाले आहेत. मागे वळून पाहता मी अजूनही म्हणू शकत नाही की त्या सेवेने मला आनंद मिळाला, परंतु ज्या पद्धतीने मी ती केली आणि ज्या कारणांसाठी केली त्यांबद्दल मी खूप समाधानी आहे.

तिथे सुरुवातीला तीन आठवड्यांचं प्रशिक्षण होतं. अतिशय सौम्य शब्दांत वर्णन करायचं तरी ते तीन आठवडे हे एक क्लेशदायक दुःस्वप्न होतं असं म्हणता येईल. शारीरिकदृष्ट्या नसलं तरी मानसिकदृष्ट्या ते अतिशय खडतर प्रशिक्षण होतं. अचानक तुम्ही स्वतःला चहूकडून असंख्य गणवेशांच्या आणि बंदुकांच्या अजस्र विळख्यात अडकलेले पाहाता आणि त्यातली प्रत्येक व्यक्ती तुमचा शत्रू आहे असं तुम्हाला सांगितलं जातं. तिथे तुमचा बुद्धिभ्रंश केला जात नाही. परंतु नव्या उमेदीचे स्त्री-सैनिक घडवण्याचा प्रयत्न केला जातो - दुर्दैवाने त्या सर्व स्त्रिया यथावकाश केवळ कारकून बनतात ही गोष्ट वेगळी - असा विचार करून पहा की देशाचं रक्षण करण्यासाठी आवश्यक असं अतिशय संवेदनशील आणि महत्त्वाचं काम केलं जात आहे, परंतु त्याचा पूर्ण विचका होतो, सारं काम वाया जातं.

तरुणांना हे सारं करावं लागतं हे पाहून मन विषण्ण होतं. मला ते करावं लागलं याचं मला दुःख होतं. माझ्या सर्व दोस्तांना ते करावं लागतं याच्या मला यातना होतात.

असं पहा की मला जे काम प्रत्यक्ष करायला दिलं होतं ते फारसं कठीण नव्हतं, पण अतिशय कंटाळवाणं होतं आणि नेमकं त्यामुळे ते कठीण वाटत होतं.

सैन्याच्या विधी आणि न्याय विभागात मुख्य सचिवाच्या पदावर माझी नेमणूक झाली होती. तेल अवीवमधील आयडीएफच्या कायदेविषयक सल्लागारांच्या प्रमुख कार्यालयात हा विभाग आहे. माझी कमांडर एक स्त्री होती आणि ती खूप चांगली होती. माझ्या हाताखाली पाच कनिष्ठ सचिव होते. इतर सर्व अधिकारी पेशाने वकील होते; युद्धभूमीवरचे सैनिक नव्हते आणि ते सर्व सज्जन देखील होते. आमच्यात छान मैत्री जमली होती. माझ्याइतकाच त्यांनादेखील सैन्याचा तिटकारा होता, काहीना तर सैन्याचा माझ्याहूनही जास्त. द्वेषच होता म्हणा ना!

सैन्यात असल्यामुळे, त्यातूनही ज्या विभागात मी काम करत होते त्यामुळे, मला सर्वत्र फोफावलेला अन्याय पहायला मिळाला.

महत्त्वाचे निर्णय कसे घेतले जातात, सैन्याचे 'कायदे' कसे बनतात हे मला पहायला मिळालं. बड्या अधिकारपदावरील अनभिज्ञ आणि मूर्ख अधिकारी आणि त्यांच्या हाताखालचे असहाय सैनिकही मी पाहिले आणि हे सारं चुकीचं आहे हेही माझ्या लक्षात आलं.

याशिवाय सैनिकाला काही मूलभूत हक्क नाकारले जातात हेदेखील एक वास्तव आहे. माझं सुदैव म्हणून मी काम करत होते ते पद मला मिळालं. पण बरेचसे इतर लोक इतके भाग्यवान नसतात.

माझ्या सैनिकी सेवेचं स्वरूप फारसं शारीरिक कष्टाचं नसलं तरी बरेचदा मला अतिशय अनपेक्षित प्रसंगांना तोंड द्यावं लागायचं आणि कधीकधी त्यातून सहीसलामत सुटणं कठीण व्हायचं. आता आठवतं की ज्यांच्याशी माझा काडीचाही संबंध नव्हता, इतकंच नव्हे तर जे समजून घेणंदेखील अतिशय मुश्किलीचं होतं असे नियम पाळत त्यावेळी मला जगावं लागत होतं. सैन्यात भरती होण्यापूर्वी मी सैन्यातील हुकूमशाही कार्यपद्धती आणि जाचक नियम समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आणि या साच्यात मी कशी काय बसणार याविषयी साशंक झाले. सैन्याच्या हडेलहप्पी पद्धतीचं मुक्त शाळेत रूपांतर करावं या इच्छेतून तिथल्या एकाधिकारशाही पद्धतीवर माझं हे विचारमंथन सुरू झालं असं नव्हे; तर ते मी स्वतःशी प्रामाणिक राहून इथे कसा तग धरायचा याच्या प्रयत्नात असताना सुरू झालं. कारण मी स्वतःचा पूर्ण कायापालट करावा असंच जणू तिथल्या वातावरणाला अभिप्रेत होतं. मी ही सैन्यातली सेवा का करत आहे, इस्रायलमध्ये ती सक्तीची का केली

आहे, माझ्या कुटुंबासाठी माझी ही नोकरी का महत्त्वाची आहे इत्यादी गोष्टी माझ्या लक्षात आल्या होत्या. म्हणूनच केवळ नोकरी सुरू ठेवण्यासाठी म्हणून काही गोष्टी मी का करू नयेत आणि माझी सेवा पूर्ण करण्यासाठी कोणत्या बाबतीत मी तडजोड करावी, या गोष्टी माझ्या लक्षात आल्या होत्या.

माझ्या सक्तीच्या सेवेतील अनेक कठीण प्रसंगी मला 'का?' या प्रश्नाने प्रचंड सतावलं. पण त्याचं उत्तर मलाच शोधावं लागायचं. दोष देण्यासाठी आसपास कोणीही नव्हतं. माझ्या उमेदीची चार वर्षे लोकशाही पद्धतीच्या शाळेत घालवल्यामुळे मला नेहमी स्वतःच्या योजना आखायची, स्वतः निर्णय घेण्याची, योग्य निर्णयांचा आनंद अनुभवायची आणि चुकीच्या निर्णयांची जबाबदारी घेण्याची सवय होती. या जडणघडणीतून मला जे मानसिक सामर्थ्य लाभलं होतं, त्याचा उपयोग मी स्वतः निवडलेल्या अतिशय कठीण आणि पूर्णपणे वेगळ्या प्रसंगांना तोंड देताना असा अकल्पितपणे होत होता.

सैन्यात नोकरी करावी की नाही, हा माझ्यासाठी कळीचा प्रश्न होता. पण जेव्हा मी होकारार्थी निर्णय घेतला तेव्हा कोणतीही अपेक्षा न ठेवता घेतला. सैन्य (कोणतंही) संरक्षणासाठी असतं, शिक्षण देण्यासाठी नाही. हडेर्याच्या शाळेत जाण्यापूर्वी मी जेव्हा सामान्य पारंपरिक शाळेत जात होते तेव्हा मला स्वतःच्या हक्कांसाठी लढावं लागेल याची कल्पना नव्हती. नंतर जेव्हा सतत युद्धसदृश परिस्थितीशी सामना द्यावा लागला तेव्हा द्वेष आणि भीती या भावनांनी माझ्या मनाचा ताबा घेतला. सैन्यात प्रवेश घेताना आपल्याला कंटाळवाण्या आणि कधीकधी अप्रिय गोष्टी कराव्या लागतील याचा मला अंदाज होता. कारण ती 'सैन्य' नावाची संस्था होती, मुलांना त्यांच्या मनासारखं स्वतःला घडवायला मोकळीक देणारी शाळा नव्हती. माझी या सर्व गोष्टींसाठी पूर्ण तयारी होती. मी त्यावर खूप विचार केला, माझ्या सीमा काळजीपूर्वक आखल्या. आणि कोणामुळेही आणि कोणत्याही गोष्टीमुळे आपण दुखावले जाऊ नये, याची पुरेपूर काळजी घेतली.

पौगंडावस्थेत असताना मोठी माणसं 'माणसं' असतात हे समजून घ्यायला मला वेळ लागला. कारण लोकशाही पद्धतीच्या हडेर्याच्या शाळेत येईपर्यंत ती मला शत्रूसारखी वाटत आणि त्यांना मी शत्रू वाटे. (मी हुशार विद्यार्थ्यांत गणली जात होते.)

काही लोकांवर सैन्यापेक्षा सौम्य असलेली परिस्थितीदेखील मानसिक आघात करते. उदाहरणार्थ, सामान्य शाळेत मुलांना हवा असलेला मानसिक आधार बरेच वेळा मिळत नाही. (याची मीच स्वतः साक्षीदार आहे.)

पारंपरिक शाळेतल्या शिक्षण-पद्धतीने माझ्यावर ज्या जखमा केल्या होत्या त्या तर हडेर्याने प्रेमाने फुंकर घालून आणि भक्कम आधार देऊन भरून काढल्याच. शिवाय विचारमंथन करण्याची संधी आणि त्यासाठी लागणारी सामग्री आणि बैठक माझ्यासमोर ठेवली. त्यामुळे मी ज्या काही गोष्टी करते त्या कोणीतरी सांगितलं म्हणून न करता समजून उमजून करण्याची मला सवय लागली.

याकोव्ह हेक्ट हडेर्याच्या शाळेसंबंधी एक पुस्तक तयार करत आहे. त्यात अठराव्या वर्षापर्यंत शाळेत राहिलेल्या तसंच शाळा लवकर सोडून गेलेल्या मुलांच्या, समाधानी-असमाधानी पालकांच्या, शाळेवर प्रेम करणाऱ्या तसंच शाळेतून काढून टाकलेल्या शिक्षकांच्या वगैरे विविध प्रकारच्या व्यक्तींच्या मुलाखती आहेत. तो म्हणतो की या पुस्तकातील एक प्रकरण वाचल्यावर तुम्ही म्हणाल की ही जगातील सर्वात उत्तम शाळा आहे आणि दुसरं एखादं प्रकरण वाचल्यावर म्हणाल की ही जगातील सर्वात वाईट शाळा आहे. हे पुस्तक लोकोत्तर प्रामाणिक तर आहेच, कारण एरवी शिक्षक पेशानच स्वतःच्या यशाची फुशारकी मारणारे आणि चुकांवर पांघरुण घालणारे असतात असं दुःखानं म्हणावं लागतं. परंतु या पुस्तकात विलक्षण आत्मविश्वास जागोजागी ठळकपणे दिसून येतो आणि हा आत्मविश्वास पूर्णपणे समर्थनीय आहे याबद्दल माझ्या मनात तसभरही शंका नाही.

१४. सँड्स स्कूल

विद्यार्थ्यांची दोन अवतरणं खाली देत आहे.

“सँड्स स्कूलचं वेगळेपण ती ज्या पद्धतीने चालवली जाते त्यात आहे. शाळेचे प्रश्न तिच्या सभेमध्ये मांडून सोडवले जातात. विद्यार्थी सर्व मुद्द्यांवर चर्चा करतात आणि विविध योजनांविषयी निर्णय घेतात.

प्रत्येकाला स्वतःचे मत मांडण्याचा हक्क असल्यामुळे अनेक वाद निर्माण होऊ शकतात. तरीदेखील गुंता सोडवला जातो. एखादा निर्णय चुकला तर तो कधीही बदलता येतो.

लोकांनी असे वाद घालणं आणि चर्चा करणं मला आवडतं. कारण त्यात न्याय दडलेला असतो. सँड्स स्कूलमध्ये सर्वांना, त्यांना हवं ते बनायची, मुभा असते. एखाद्या गोष्टीची फॅशन आहे किंवा मागणी आहे म्हणून ते करण्याची आमच्यावर सक्ती नसते. आमची शाळा एक मोठं कुटुंब आहे. इथे कोणतीही गटबाजी नसते. प्रत्येकाला बोलण्याचा आणि आपले मुद्दे मांडण्याचा समान हक्क असतो.”

- हेट्टी होलबना

“सँड्स स्कूल माझ्यासाठी खूप काही आहे, मुख्य म्हणजे इथे शिकण्याची मजा घेता येते. इथलं शिक्षण म्हणजे ‘अटळ छळ’ नसतो. पूर्वी मी बिछान्यात जागा झालो की त्राग्याने स्वतःशीच म्हणत असे, “शी! आज पुन्हा शाळेत जायचं आहे...” पण आता सँड्समध्ये आल्यापासून दर सोमवारी सकाळी उठल्यावर सर्वांना सांगेन “वा! आता आठवडाभर शाळेत जायला मिळणार, मजा येणार!” मला या शाळेत शिकायला खरोखर खूप आवडतं.”

- टॉम करंट

अशा प्रकारच्या अवतरणांची रेलचेल आतापावेतो आपल्या चांगल्याच परिचयाची झाली आहे. कोणत्याही निर्णयात आपलाही वाटा असणं, स्वतःची तळमळ जोपासण्याचा हक्क असणं आणि पारंपरिक शाळेपासून लांब असल्यामुळे सुटकेचा निःश्वास सोडणं. मग त्याच त्या गोष्टींचा पुनरुल्लेख करून काय साध्य होणार आहे?

मी या शाळेच्या संस्थापकांपैकी एक असल्यामुळे ही शाळा माझ्या सर्वात जास्त परिचयाची आहे हे तर या प्रश्नाचं एक उत्तर आहेच. मी इथे पाच वर्षं शिकवलं आहे आणि आता मी संस्था (शाळा) चालकांच्या सभांच्या अध्यक्षपदी असतो. या प्रश्नाचं दुसरं उत्तर असं की या ठिकाणी मी जो विशिष्ट धडा शिकलो तो इतर कोणत्याही शाळेबद्दलच्या माझ्या लिखाणातून इतक्या स्पष्टपणे व्यक्त झालेला नाही. अर्थात काही शाळांच्या ज्या पद्धती आणि प्रथा आहेत त्यांतून तो सूचित होत असेलही. त्यातली तर्कशुद्धता अगदी साहजिक असली तरी तो क्वचितच समजून घेता येते. माझ्या अध्यापनाच्या कारकिर्दीतला कदाचित हा सर्वात महत्त्वाचा धडा असावा.

डार्टिंग्टन हॉल स्कूल बंद पडल्यावर लगेचच सँड्स स्कूलची स्थापना झाली. डार्टिंग्टनमधल्या दहा-बारा स्थानिक मुलांना त्यांचं शालेय शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी साजेशी शाळा नव्हती. सँड्स स्कूलने ती गरज पूर्ण केली. परंतु सँड्स स्कूल केवळ या कारणासाठी अस्तित्वात आली असं नाही.

डार्टिंग्टनच्या ट्रस्टींचा असा समज होता की त्यांची शाळा पूर्णपणे अपयशी ठरली आहे आणि म्हणून तिला ताबडतोब इतिहासजमा करावं. परंतु आम्हा सँड्सच्या संस्थापकांना वाटत होतं, की ट्रस्टींनी त्यांच्या ट्रस्टचा विश्वासघात केला आणि म्हणून आपण डार्टिंग्टनमध्ये जे काही शिकलो त्याच्या आधारावर नवीन शाळा सुरू करण्याबाबत आम्ही ठाम होतो. ज्यांचा डार्टिंग्टनशी फारसा संपर्क आलाच नाही आणि त्यामुळे ज्यांना ती नीट समजलीच नाही अशा लोकांनी ती शाळा बंद पाडली. डार्टिंग्टन शाळा चालवण्याची पद्धत आणि एकंदर दृष्टिकोनच सदोष असल्यामुळे सगळं काही चुकत गेलं अशी त्यांनी सोयीस्कर समजूत करून घेतली होती. चुका सगळीकडेच होतात हे काही त्यांच्या लक्षात आलं नाही. खरं तर कौशल्याने प्रश्न हाताळण्याचं तिचं वैशिष्ट्य हेच तिचं वेगळेपण होतं. ट्रस्टचे चेअरमन मॉरिस अॅश यांनी लिहिलं आहे की डार्टिंग्टनसारख्या शाळा ‘एखाद्या क्षुल्लक आडगावासारख्या असतात : सुरक्षित, लाडावलेल्या, आभासी; कोणतीही कामगिरी फत्ते करून दाखवण्यात कधी अप्रेसर नसलेल्या, परंतु केवळ औत्सुक्य चाळवणाऱ्या, वेगळेपण जपणाऱ्या (डार्टिंग्टनवरील प्रकरण वाचावं). डार्टिंग्टन आणि इतर पारंपरिक शाळांत काही फरक राहिलेला नाही

असं सांगण्यात आलं, तेव्हा बऱ्याच शिक्षकांचा त्यावर विश्वास बसला. परंतु मुलांनी डार्टिंग्टनचं महत्त्व जाणलं होतं, इतर शाळांतून होणारा त्रास त्यांनी अनुभवला होता. त्यामुळे डार्टिंग्टन किती चांगली आहे याची त्यांना कल्पना होती. शाळा बंद करण्याचा निर्णय घेतला गेला, तेव्हा मुलांशी चर्चा झाली नव्हती.

सँड्सची निर्मिती मात्र अगदी सुरुवातीपासून चर्चेतूनच झाली. डार्टिंग्टन हॉल स्कूलच्या शेवटच्या सत्रात आणि त्यानंतरच्या उन्हाळ्याच्या सुटीत शिक्षक आणि विद्यार्थी यांनी त्यांना कोणत्या पद्धतीची शाळा हवी यावर एकत्रितपणे चर्चा केली. कोणत्याही गटाच्या - मग तो संचालकांचा असो, शिक्षकांचा असो, पालकांचा असो किंवा विद्यार्थ्यांचा असो - ताब्यांत शाळा जाऊ द्यायची नाही यावर आमचा प्रामुख्याने कटाक्ष होता. शाळा - जिला शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे कुटुंब म्हणता येईल - पूर्णपणे स्वतंत्र आणि स्वयंचलित असायला हवी; त्यासाठी लागणारी प्रमुख यंत्रणा म्हणजे शाळेच्या सभा असणार होत्या आणि या सभांमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना प्रत्येकी एकेक मत देण्याचा हक्क मिळणार होता.

डार्टिंग्टन बंद पडली त्यावेळी तिथे असलेली चौदा मुलं आणि तीन शिक्षक, शिवाय इतर ठिकाणांहून आलेल्या सहा मुलांनी मिळून १९८७ मध्ये सँड्स शाळा सुरू केली. एका विद्यार्थ्यांच्या घराच्या तळमजल्यावर पहिली दोन सत्रं चालली. पण नंतर अँशबर्टन गावातील एका जुन्या खानदानी घरासकट "भोवतालची थोडी जागा शाळेने विकत घेतली. अँशबर्टन हे लहानसं टुमदार गाव एक्झेटर आणि प्लीमथ या गावांच्या साधारणपणे मध्यभागी आहे. शाळेच्या इमारतीत सहा मुख्य खोल्या आहेत. त्या खोल्या घरातल्या खोल्यांच्या तुलनेनं मोठ्या असल्या तरी शाळेच्या वर्गाच्या मानानं लहानच आहेत; शिवाय अनेक लहान खोल्या आहेत. शाळेभोवती दोन एकरची बाग आहे आणि तिथे अनेक लहान बैठी घरं आहेत. त्यांचं रूपांतर कलादालन, सुतारकामासाठी कार्यशाळा, विज्ञानविषयांची प्रयोगशाळा, गिर्यारोहणासाठी नमुना-भित आणि कॉंबड्याचं खुराडं यांमध्ये केलेलं आहे. शिवाय तिथे हिरवळी (अँस्ट्रोर्टर्फ) वरचं टेनिस कोर्ट आहे. कधीकधी त्याचा उपयोग खेळांच्या मैदानासारखा होतो.

सँड्स दहा ते अठरा वर्षांच्या मुलांसाठीची दिवसशाळा आहे. तिच्या पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या १९९६ मध्ये अठ्ठेचाळीसपर्यंत पोहोचली. शिवाय पाच पूर्णवेळ शिक्षकांना समतुल्य असा काही पूर्णवेळ आणि काही अर्धवेळ शिक्षकांचा मिश्रवर्ग होता.

वेळापत्रकात शाळांमधून शिकवले जाणारे सर्व पायाभूत विषय उपलब्ध आहेत आणि जपानी भाषा, प्रतिक्रियाशास्त्र (रिफ्लेक्सॉलॉजी), ताइ-इचि आणि

भूमिका वठवण्याचा खेळ (रोल प्लेइंग गेम) यांसारखे अपारंपरिक विषयही आहेत. शाळा सुरू झाली तेव्हा विद्यार्थ्यांनी ठरवलं की वर्गात बसणं सक्तीचं करायचं आणि इतर शाळांप्रमाणे पंचेचाळीस मिनिटांचा प्रत्येक तास दाखवणारं वेळापत्रक बनवायचं. परंतु गेल्या काही वर्षांत ती पद्धत बदलली आहे. आता तुमची इच्छा नसेल तर वर्गात बसणं सक्तीचं नाही, तरीदेखील जवळपास सगळेच तासांना बसतात. बहुतेक विद्यार्थी जीसीएसईच्या थोड्या तरी परीक्षांना बसतात. जी मुलं सोळाव्या वर्षांनंतरही शाळेत थांबतात त्यांचं उच्च शिक्षणाचं उद्दिष्ट असतं.

शिक्षकांचं अध्यापनाचं वेळापत्रक भरगच्च असतं. परंतु बहुतेक मुलं दर आठवड्यातून थोडे तरी मोकळे तास निवडतात. काही मुलं मात्र खूपच तास स्वतःसाठी ठेवतात. पाककला, क्रीडा, हस्तकला, सुतारकाम, इंग्लिश भाषा, संगीत किंवा पारंपरिक शाळांत असतात तसे विविध उपक्रम काही मोकळ्या तासांमध्ये निवडले जातात; तर काही गप्पा मारण्यात, खेळण्यात व्हिडिओ पहाण्यात आणि रस्त्याच्या पलीकडून खायचे पदार्थ विकत आणण्यात घालवले जातात.

शाळेची सभा अतिशय प्रभावशाली असून तिच्यापाशी प्रचंड सत्ता केंद्रित असते. उदाहरणार्थ, तिच्यापाशी शिक्षकांना नियुक्त किंवा बडतर्फ करण्याचे, तसेच मुलांना प्रवेश देण्याचे अथवा शाळेतून काढून टाकण्याचे सर्वाधिकार असतात. सर्व विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना या सभेत भाग घेण्याचा हक्क असतो आणि नेहमी साधारणपणे पंचाहत्तर टक्के उपस्थिती असते. आमंत्रित पालक आणि पाहुणे सभेला हजर राहू शकतात. काही जबाबदाऱ्या व्यक्तींवर सोपवल्या जातात. उदाहरणार्थ, शाळेचा आर्थिक व्यवहार एखादा शिक्षक सांभाळत असतो. परंतु इथेदेखील कोणत्याही नवीन योजना शाळेच्या सभेने संमत कराव्या लागतात.

शाळा सुरू झाली तेव्हा मी प्रमुख शिक्षक होतो. परंतु लवकरच स्पष्ट झालं की प्रमुख या नात्याने जे निर्णय सामान्यतः घेतले जातात ते माझ्याकडून अपेक्षित नव्हते. त्यामुळे तो हुद्दाच बदलला. आता त्याचं नामांतर 'प्रशासक' असं झालं आहे. ज्या बाबींवर निर्णय घेणं गरजेचं आहे त्या बाबी शाळेच्या सभेत उपस्थित करणं आणि सभेत घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करणं या प्रशासकाच्या मुख्य जबाबदाऱ्या आहेत.

शाळेच्या सभेने फारसे नियम बनवलेले नाहीत. सर्वांनी संध्याकाळी शाळा आणि परिसर स्वच्छ करणं आणि नीटनेटका ठेवणं अपेक्षित असतं. पण ही गोष्ट काही नियम म्हणून लादली जात नाही. कारण त्यासाठी कोणी नोकर नसल्यामुळे सर्वांनी ते करणं आवश्यक बनतं. अर्थात काही कडक नियम आहेत. शाळेच्या

आवारात अंमली पदार्थ आणि मद्य आणण्यास मनाई आहे. तुम्ही फक्त समरहाऊसमध्ये किंवा बागेच्या तळाशी जाऊन धूम्रपान करू शकता आणि तुम्हाला दिवसभर शाळेच्या आवाराच्या बाहेर जायचं असेल तर शिक्षकाला तशी पूर्वसूचना द्यावी लागते. सामान्यतः शिक्षा दिली जात नाही. परंतु एखाद्याने अमली पदार्थ न आणण्याविषयीचा नियम मोडला किंवा इतरांना त्रास होईल असं सतत वर्तन केलं तर मात्र शाळेच्या सभेत त्यावर चर्चा करून संबंधित व्यक्तीला निलंबित करण्याची किंवा शाळेतून काढून टाकण्याची तरतूद आहे. बागकाम आणि लहानसहान दुरुस्त्या मुलं, शिक्षक आणि पालक करतात; तर कधीकधी विद्यार्थी आणि शिक्षक मिळून दुपारचं जेवण बनवतात.

वरील सर्व बारीकसारीक गोष्टींची यादी शक्य तितक्या अलिप्तपणे मी दिली आहे. परंतु या बारकाव्यांपेक्षा शाळेचं वातावरण हे तिचं खरं वैशिष्ट्य आहे. मी जेव्हा शाळेला भेट देतो तेव्हा तिथल्या वातावरणातला मोकळेपणा, दिलदारपणा आणि आत्मविश्वास मला जाणवतो. शाळेत दाखल झाल्यावर थोड्याच काळात मुलांना त्या वातावरणाचा जणू संसर्ग होतो. कधीकधी शाळेला धावती भेट देऊन जेव्हा मी घरी परततो तेव्हा आपण एखादा कल्पित प्राणी असल्यासारखं मला वाटतं. हा प्राणी जणू पृथ्वीवरील खऱ्याखऱ्या मानवाची अल्पजीवी भूमिका वठवून दिवास्वप्नांच्या धुक्यात विरून जाण्यासाठी आलेला असतो. स्वतःच जपण्याचं स्वातंत्र्य मिळालेल्या तरुणांचं जगण्यावरचं प्रेम इतकं उत्कट असतं की त्यांच्या असोशीपुढे लेखनकार्यात आणि व्यावहारिक तपशिलात व्यस्त असं माझं आजचं साठीतलं अस्तित्व निव्वळ कस्पटासमान वाटतं.

विद्यार्थ्यांच्या अभिप्रायाचे तीन स्रोत आहेत :

१. हेट्टी हॉलबोर्न, टॉम करंट, मॅट विलियम्स आणि क्लोअे डफ यांनी लिहिलेले लेख;
२. अमेलिया वॉर्ड, लिओनी बर्नार्ड, लॉरेल सिल्स, टॉम करंट आणि जेसन हगिन्स यांच्या मुलाखती, आणि
३. ऑलिव्हिया क्रॉस, बॉनी हिल आणि मॅट विलियम्स यांच्यामधलं पॅट हिल यांनी ध्वनिमुद्रित केलेलं मेरी जॉनच्या 'चिल्ड्रन इन चार्ज : द चाइल्ड्स राइट टु अ फेअर हिअरिंग' शीर्षक असलेल्या पुस्तकात पूर्ण स्वरूपात प्रकाशित झालेलं संभाषण.

जेसन : शाळेबद्दल जे आतून वाटतं ते महत्वाचं आहे. कारण, तुम्ही सँड्स शाळेत येता तेव्हा तिथलेच होऊन जाता. शाळा म्हणजे एक कुटुंब किंवा घट्ट-

विणीचा छोटा परिवार असून आपण त्याचा एक भाग आहोत अशी भावना निर्माण होते. शाळेत जाणाऱ्या मुलांच्या समूहापैकी आपण एक आहोत अशी अलिप्तपणाची भावना नसते. सामान्य शाळेत जेव्हा तुम्ही प्रवेश करता तेव्हा आपलं इथलं स्थान 'फळ्यावर लिहिलेल्या आकड्यांपैकी एक आकडा किंवा अक्षरांपैकी एक अक्षर' इतपतच आहे असं मनात येत असतं. अशा शाळेत तुमच्याकडे विशेष लक्ष पुरवायची गरज असेल तरच ते दिलं जातं. पण माझ्या स्वतःच्या खास गरजा नसल्यामुळे मला तसा वैयक्तिक अनुभव आला नाही. परंतु सँड्समध्ये सर्वांना समान वागणूक मिळते आणि सामान्य शाळेपेक्षा इथे खूप चांगलं आहे. इथे खूप प्रसन्न वाटतं.

टॉम : मी सँड्समध्ये का आलो? तसं पाहिलं तर या शाळेबद्दल मला पेपरमधील जाहिरात पाहून समजलं. त्यावेळी मी ज्या शाळेत होतो ती मला अजिबात आवडत नव्हती. माझ्या आयुष्यातला अतिशय तापदायक काळ होता तो. माझी आई अगोदर इथे आली आणि शाळा पाहून झाल्यावर मला म्हणाली, "शाळा खरंच छान आहे, जागा सुरेख आहे, वातावरण मस्त आहे." मी विचार केला, "ठीक आहे, आपण स्वतः जाऊन एकदा पाहून यावं." अशा प्रकारे अस्मादिकांनी या शाळेत सरावासाठी - मंगळवार आणि बुधवार असे दोन दिवस - प्रवेश केला आणि मी या शाळेच्या प्रेमात पडलो. तेव्हापासून कायमचे ऋणानुबंध जुळले.

मी : तुझ्या अगोदरच्या शाळेच्या कोणत्या उणीवा होत्या?

टॉम : सगळ्याच उणीवा होत्या. मी कामाच्या प्रचंड तणावासाठी असायचो, अभ्यासाची टांगती तलवार तर असायचीच, पण त्याहून वाईट म्हणजे मला सतत दमदाटी व्हायची.

मी : कोण करायचं?

टॉम : माझ्या बरोबरीची मंडळी. म्हणजे कोणी शारीरिक इजा करत नसत, पण सारे जण मला टाळत असत. मला तरी त्यामागे कोणतंच कारण दिसत नव्हतं आणि माझ्या समजुतीप्रमाणे असा कोणताही प्रसंग उद्भवला नव्हता, असं काहीही माझ्या तोंडून बोललं गेलं नव्हतं किंवा असं कोणतंही कृत्य माझ्या हातून घडलं नव्हतं की ज्यामुळे मला असं वाळीत टाकलं जावं.

मी माझ्या आईवडलांपाशी माझ्या मनातली खंत बोलून दाखवली. माझे आईवडील, विशेषतः त्यावेळी, अतिशय समजूतदार होते. सतत माझ्या पाठीशी उभे रहायचे. मी त्यांचा खरोखर ऋणी आहे. त्यांनी माझी समस्या 'वर्गप्रमुखां'-समोर मांडली तेव्हा ते संबंधित विद्यार्थ्यांशी बोलले. नंतर त्यांनी मला बोलावून घेतलं आणि सांगितलं की मी सगळ्या गोष्टी विनाकारण 'अतिसंवेदनशील'

आणि 'अतिप्रतिक्रियात्मक' बनून घेत आहे. त्यांनी सफाईदारपणे होत्याचं नव्हतं करून टाकलं आणि मीच कसा आगाऊ आहे आणि मला इतरांचं लक्ष वेधून घ्यायची हौस आहे, असा देखावा तयार केला.

या साऱ्या प्रकाराने मी कमालीचा अस्वस्थ झालो. फसवणूक झाल्याच्या, अव्हेरला गेल्याच्या, संतापाच्या भावनांनी डोकं भणभणू लागलं.

मला त्या शाळेत राहायचं नव्हतं.

माझे आईवडीलदेखील माझ्याइतकेच चिडले होते. खरं तर त्यांनीच मला सुचवलं की मी ही शाळा सोडून द्यावी आणि एखादी नवीन शाळा शोधावी. सुरुवातीला मला नवीन शाळेची कल्पना रुचली नाही - कारण तसं केलं तर तो पळपुटेपणा ठरला असता. परिस्थितीला तोंड देण्याऐवजी सोपा मार्ग निवडला असं झालं असतं. आणि तसंच झालं, पण वाईटातून चांगलं निष्पन्न झालं..."

सामान्य शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांकडून केवळ अनुकरण आणि आज्ञाधारकपणा अपेक्षित असतो. टॉमचं कथन हेच दाखवून देतं की शिक्षकांपाशी विद्यार्थ्यांकडे लक्ष द्यायला फारसा वेळ नसतो आणि तसा त्यांचा कलही नसतो. आपल्या अगोदरच्या शाळेवर नाराज असलेले टॉमसारखे अनेक विद्यार्थी सँड्समध्ये होते.

लिओनी : मी बऱ्याच म्हणजे बऱ्याच शाळांतून शिकलो आहे. (प्राथमिक शाळांची यादी) शेवटची जी शाळा होती तिथे माझ्यावर दादागिरी केली जाऊ लागली आणि मी मनाशी ठरवलं की प्राथमिक शाळेतल्या या शेवटच्या वर्षी अशी दमदाटी खपवून घ्यायची नाही. तेव्हा माझ्या डोक्यात सँड्सचा विचार आला, तसा मी सँड्समध्ये आलो आणि इथे स्थिरावलो. ही शाळा ज्या पद्धतीने चालते तिची संपूर्ण कल्पनाच मला आवडली. शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना एकाच तराजून मापायची. हे पठडीबाहेरचे विचार आकर्षक वाटले. शिक्षकांना कोणत्याच स्वरूपाचा वरचा दर्जा बहाल केलेला नसायचा. सँड्स इतर कोणत्याही शाळेहून चांगली होती.

मी : तुझी अगोदरची शाळा तुला का आवडली नाही?

लॉरेल : बाप रे! ती शाळा भयानक होती. तिथली करडी शिस्त अमानुष होती. शिस्त लावणं म्हणजे गुलामांसारखं वागवणं असा त्यांचा समज होता. सगळंच भयंकर होतं.

मी : तरी पण अशी एखादी गोष्ट लक्षात राहिली आहे का की जिला खास करून

भीषण म्हणता येईल?

लॉरेल : हो. म्हणजे अगदीचं भयावह म्हणता येणार नाही पण एक प्रसंग आठवतो. एका मुलाचा टाय सैल होता म्हणून त्याला शाळेत उशिरापर्यंत बसून राहाण्याची शिक्षा झाली. मी आणि माझी मैत्रीण हना सारखे हसत असू. म्हणून आम्हालादेखील जवळजवळ तशीच शिक्षा मिळाली होती. खरं तर मला हे सारं मूर्खपणाचं वाटलं.

मी : तू या शाळेत कसा आलास?

जेसन : इथे येण्यामागचं मुख्य कारण म्हणजे अगोदरच्या शाळेत होणारी दमदाटी. ती इतक्या थराला गेली की शाळेत जाऊच नये असं वाटू लागलं."

सँड्स शाळा अनेक बाबतीत इतर शाळांहून चांगली होती हे त्यांच्या लक्षात आलं.

ऑलिव्हिया : आता सँड्समध्ये जायला लागल्यापासून मला वाटू लागलं आहे की माझी जी माध्यमिक शाळा होती ती सर्जनशीलतेला नाकारत होती. तुमच्यातल्या 'स्व'त्वाला वाव देत नव्हती आणि हे खरोखर लाजिरवाणं आहे. कारण मुलांना त्यांचं हरवलेलं 'स्व'त्व नंतर सापडतं, आयुष्यात खूप उशिरा हाती लागतं. सँड्समधली एक गोष्ट मला खूप भावते आणि ती म्हणजे इथे पूर्णपणे भिन्न प्रवृत्तीची माणसं दिसून येतात. तसं पाहिलं तर सरकारी शाळेतदेखील विविध प्रकारची माणसं असतातच पण तिथे ते लक्षात येणं शक्य नसतं... तुमच्या मित्रमैत्रीणींच्या परिघापलीकडे असलेल्यांशी फारसा संपर्क साधता येत नाही. आयुष्याचे अनुभव अनेकरंगी, अनेक तऱ्हेचे असतात आणि त्यातला समन्वयदेखील लक्षणीय असतो. त्याचा आल्हाददायक अनुभव सँड्समध्ये घेता येतो. इतरांच्या समस्या समजून घेण्याची संधी इथे जास्त असते.

बोनी : मी म्हणून की वर्गात बसायचं किंवा नाही याची निवड करण्याचा आम्हाला अधिकार असल्यामुळे सँड्समध्ये शिकताना आनंद मिळतो. काही काही तासांना खूप मजा येते, पण शिक्षक तशी मजा आणतात असा त्याचा अर्थ नाही; तर काही प्रमाणात वर्गातल्या मुलांमुळेदेखील मजा येते. तासाला खेळीमेळीचं रूप विद्यार्थ्यांमुळे येतं. एक मात्र खरं की तुम्ही परीक्षा देण्याचं ठरवलं असेल (वास्तविक सर्वच मोठी मुलं तसं करतात) तर काही कंटाळवाण्या गोष्टीदेखील कराव्या लागतात. माझ्यासाठी सँड्सची महत्त्वाची देणगी म्हणजे मला इथे इतरांच्या सहवासात कसं वागावं आणि कोणत्याही गोष्टीचा गुंता कसा सोडवावा हे शिकता आलं. मी आता सोळा वर्षांचा आहे, पण मी या वर्षी जी.सी.एस.ची परीक्षा

द्यायची नाही असं ठरवलं आहे. माझ्या लेखी सँड्सचं महत्त्व केवळ परीक्षा पास होण्यासाठी उपयुक्त साधन इतकं मर्यादित नाही. तसं असतं तर मी एफ. ई. कॉलेजमध्ये दाखल झालो असतो.

लॉरेल : सँड्स इतर शाळांहून खूप चांगली आहे. माझ्या जुन्या शाळेत 'अरे वा! नुकताच मी शाळेचा नियम मोडला. आता लवकरच पुन्हा असं करू या. खूप मजा येते' असं वागण्यात प्रत्येकाला धन्यता वाटायची. पण सँड्समध्ये फारसे नियमच नाहीत. इथे मनसोक्त स्वातंत्र्य असल्यामुळे बंडखोरीतील गंमत अनुभवण्या-साठी वगैरे नियम मोडण्याची गरज नसते. इथे खूप छान वाटतं.

अमेेलिया : तुम्हाला तुमचं आयुष्य स्वतःच्या ताब्यात ठेवण्यासाठी, इतरांशी कसं वागावं हे शिकण्यासाठी, इतरांबरोबरचे संघर्षाचे प्रसंग कसे हाताळावेत हे समजून घेण्यासाठी प्रौढपणा किंवा प्रगल्भता अंगी आणावी लागते. शाळा कशी चालवली जाते, तिथे निर्णय कसे घेतले जातात हे शिकावं लागतं. तुम्हाला जर सतत दुसऱ्यांच्या बुद्धीने सांगकाम्यासारखं वागायची सवय असेल तर अशा प्रसंगी तुम्ही कमी पडता. स्वातंत्र्य कसं पेलायचं हे ठाऊक नसल्यामुळे तुम्ही अडचणीत येता. तुम्ही जर कडक शिस्तीच्या शाळेतून आला असाल तर एखादी गोष्ट न करण्याची संधी मिळाली तर तुम्ही ती गोष्ट टाळता.

याचा अर्थ सँड्समध्ये सर्वच आलबेल होतं असा नाही. माझ्या प्रौढवयीन स्वप्नातून मला जागं करून मला वास्तवाचं भान आणून देणाऱ्या घटना मी सँड्सला अलीकडे भेट दिली तेव्हा घडल्या. मी दोन मुलांना शिक्षकांच्या कवेत रडताना पाहिलं. दोघांच्याही बाबतीत घरच्या समस्या कारणीभूत होत्या. एकाच्या मनावर कौटुंबिक कलहाने आघात केला होता; तर दुसरा कौटुंबिक जाचाला त्रासून आक्रमक बनलेल्या कुणा तिसऱ्यामुळे आसवं ढाळत होता. अशा वेळी इतर मुलांनी दाखवलेला समजसपणा, आदरभाव आणि त्यांना वाटणारी काळजी कौतुकास्पद होती. त्या दोघांसाठी संबंधित शिक्षकांनी आपला वेळ काढणं आणि त्यांचं सांत्वन करण्यावर पूर्ण लक्ष देणं निश्चितच प्रशंसनीय होतं. त्याचबरोबर त्या दोन दुःखी जिवांनी शिक्षकांवर टाकलेला विश्वासही उल्लेखनीय होता. प्रसंग मनस्ताप देणारे होते परंतु शाळेकडून आलेल्या प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या प्रतिक्रिया - योग्य शब्द सापडणं कठीण आहे पण - उत्कृष्ट किंवा परिपूर्ण नव्हत्या. स्फूर्तिदायक नव्हत्या. परंतु काहीशा योग्य, वास्तववादी, विश्वासाहं आणि नैसर्गिक मनुष्य-स्वभावास साजेशा होत्या. शाळेच्या या पैलूचं वर्ण बोनी माझ्यापेक्षा जास्त प्रामाणिकपणे करतो.

बोनी : बहुतेक वेळा शाळेतलं वातावरण छान असायचं, पण कधीकधी ते तणावपूर्ण आणि तापदायकही असायचं. मला ते ठीक वाटतं. कारण इतर वेळी किंवा शाळेच्या सभेच्या ठिकाणी असे तणाव कसे निर्माण होतात आणि ते दूर करण्यासाठी काय करता येईल यावर विचार करता येतो. काही विद्यार्थ्यांच्या मते सँड्स आदर्श शाळा आहे, पण मला तसं वाटत नाही. आणि ती तशी असू शकेल किंवा असायला हवी हेही मला मान्य नाही.

या पुस्तकात मी वर्णन केलेल्या शाळांचं वेगळेपण कशात आहे? त्यांच्यापाशी सर्व प्रश्नांची निर्दोष आणि बिनचूक उत्तरं नाहीत, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत शक्य असेल तितकी उत्कृष्ट उत्तरं शोधण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात त्यांचं वेगळेपण आहे. याउलट जगाची चमत्कारिक वहिवाट काय आहे? तर कोणत्याही परिस्थितीत 'जैसे थे' व्यवस्थेला कमीत कमी धक्का पोहोचेल अशा पद्धतीने एखादी समस्या सोडवायची. माणसं जशी वयाने मोठी होतात तसा 'जैसे थे' वृत्ती कुरवाळत बसण्याकडे आणि इतर नावीन्यपूर्ण कल्पनांना 'हवेतले इमले' म्हणून तुच्छ लेखण्याकडे त्यांचा कल असतो. आम्ही तरुण होतो तेव्हा अशा अदभुतरम्य कल्पनांकडे वास्तवात गाठता येणारी उद्दिष्टं या दृष्टीने पाहत होतो. आम्ही बरोबर होतो याची साक्ष सँड्स आणि इतर सर्व शाळा देतात. पीडितांविषयी कणव वाटणं, इतरांवर विश्वास ठेवणं, जग सुंदर बनवता येईल याविषयी आशावादी असणं या काही अवास्तव कल्पना नाहीत.

एलिझाबेथ हर्लोक नावाच्या मानसशास्त्रज्ञ बाईनी शैशव आणि पौगंडावस्था यावर भरपूर लिखाण केलं आहे. त्यांनी "पौगंड सुधारक/किशोर सुधारक" नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या एका प्रकाराचा उल्लेख केला आहे. अशा व्यक्तींची त्यांना खूप चीड येते. कारण अशा त्यांच्या धारणेनुसारच जगाने वागावं असा हेका धरतात - शाकाहारी बना, अण्वस्त्र निःशस्त्रीकरण करा, रस्ता बांधण्यास विरोध करा किंवा असंच काहीतरी - आणि म्हणून त्या अशा व्यक्तींना बालिश आणि अप्रगल्भ समजतात. कल्पना करणं सोडून देणं आणि समाजाने आखून दिलेल्या मूल्यांना जसंच्या तसं स्वीकारणं म्हणजे प्रगल्भता येणं असा त्यांचा समज झालेला दिसतो.

सँड्समधील विद्यार्थ्यांनी शाळेच्या सभेत व्यक्त केलेल्या दृष्टिकोनांबद्दल एलिझाबेथ बाईनी कोणता ग्रह बनवला असता याची मला कल्पना नाही. मुलांमधली कल्पनाशक्तीला वाव देणारी परिपक्वता पुढे दिलेल्या चर्चेत प्रतिबिंबित होते असं मला वाटतं. त्यांच्यातील समस्यांचं वास्तव स्वरूप समजून घेण्याची त्यांची कुवत या चर्चामधून दिसून येते. त्याचबरोबर या समस्यांची आदर्श उत्तरं शोधण्याची

त्यांची तळमळही आपल्याला भावते.

मॅट : शाळेच्या सभेला खूप महत्त्व आहे. कारण तिथे शाळेच्या दुसऱ्या वैशिष्ट्याचा (अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे पहिले वैशिष्ट्य - खाली पहा) म्हणजे समतेचा आनंददायी साक्षात्कार होतो. सँड्समध्ये शाळेसंबंधीच्या कुठल्याही बाबीतला शेवटचा शब्द म्हणजे ही सभा. सभा सुरू होण्यापूर्वी सभापती (हा/ही प्रत्येक सत्राच्या सुरुवातीला निवडून आलेला/ली विद्यार्थी/विद्यार्थिनी असतो/असते.) शाळाभर हिंडून कोणाला काही चर्चा करावयाची आहे का अशी विचारणा करतो आणि त्याप्रमाणे सभेसाठी कार्यसूची बनवतो. तुम्हाला एखादा मुद्दा कार्यसूचीत घालायचा असेल तर सभापतींना फक्त तसं सांगायचं. सभेत सभापतींनी ठरवलेल्या क्रमवारीने सर्व मुद्द्यांवर चर्चा होते आणि नंतर मतदान केलं जातं. प्रत्येकापाशी एका मताचा अधिकार असतो. प्रत्यक्ष आताच्या सभेत मी आता सांगतो तसा काही सुरळीत आणि थंड कारभार नसतो. मला स्वतःला चर्चा करण्याचे हुकूम सोडलेले आवडत नाहीत. तरीदेखील मला वाटतं अशा सभा भरवणं ही चांगली गोष्ट आहे. याचाच अर्थ या सभा मजा आणतात.

बोनी : मी वर्षभरापूर्वी जेव्हा प्रथम या शाळेत आलो तेव्हा सभेमध्ये तोंडदेखील उघडत नसे, कारण तसं केल्याने आपल्यावर सारे जण तुटून पडतील अशी भीती वाटायची. पण आता माझं म्हणणं मांडण्यास मी सुरुवात केली आहे. कधीकधी ते वादग्रस्त असतं आणि मला गप्प बसवलं जातं, पण तरीदेखील मी हिरिरीने आपले मुद्दे मांडतो. कारण आता मी इतरांना काय वाटेल याची फारशी फिकीर करत नाही. हे असं करणं पटकन् जमत नाही, त्यासाठी काही काळ जावा लागतो. पण मला वाटतं की असं करण्यास शिकणं ही चांगली गोष्ट आहे.

ऑलिव्हिया : दुर्दैवाने, तुम्ही आपलं म्हणणं मांडल्यावर सभेत उपस्थित असलेल्यांपैकी बहुतेक जण तुमच्याशी सहमत असतील असं नाही. तुमच्या आधी बोललेली व्यक्ती तुमच्याहून खंबीर असेल आणि त्या व्यक्तीने राणाभीमदेवी थाटात आपले मुद्दे मांडले असतील तर तिचं पारडं जड होतं.

बोनी : तरीदेखील एक चांगली गोष्ट म्हणजे आता माझी अशा सभांविषयी वाटणारी भीती कमी झाली आहे. शिवाय इतरांना आवडो न आवडो; पण आपल्याला जे सांगायचं आहे ते सांगून मोकळं झालं की खूप बरं वाटतं.

मॅट : सर्वांना सांभाळून घेण्याची कसरत मात्र सभापतींना करावी लागते.

ऑलिव्हिया : काही मुलं भिडस्त स्वभावाची असतात. सभेत ज्या समस्येवर चर्चा चालू आहे त्याबद्दल त्यांना काय वाटतं आणि ती कोणत्या पद्धतीने सोडवण्याची त्यांची इच्छा आहे हे सांगण्यास ती कचरतात. असं जेव्हा घडतं तेव्हा फारच कठीण होऊन बसतं. कारण त्यामुळे प्रश्न जास्तच गहन बनतो आणि

विद्यार्थी तसेच शिक्षकांसाठी डोकेदुखी होऊन बसतो. ज्या विद्यार्थ्यांचा सभेवर विश्वास असतो तेच तिचा लाभ घेऊ शकतात; ज्यांना सभेच्या कामकाजाविषयी भ्रमसा नसतो, त्यांच्यासाठी ती नाही. संस्थेच्या स्तरावरील बहुतेक सर्व निर्णय सुटसुटीत असतात, म्हणजे शाळेचा निधी कसा खर्च करावा, वगैरे. परंतु काही निर्णय गुंतागुंतीचे असतात. म्हणजे ज्या मुलांनी शाळेत अमली पदार्थासंबंधीचे नियम मोडले त्यांना निलंबित करायचं की हाकलून द्यायचं हे ठरवताना खूप विचार करावा लागतो. आम्ही निर्णय घेण्यापूर्वी अनेक तास चर्चा करण्यात घालवले, त्याचा सर्वांवर खूप ताण आला. शेवटी बहुमताने असं ठरलं की त्यांना एका आठवड्यासाठी निलंबित करावं. “तुम्ही नियम मोडला, तेव्हा तुम्ही शाळेतून निघून जा” असं एका फटक्यात फर्मान सोडलं नाही, तर प्रत्येकाचं मत लक्षपूर्वक ऐकून घेतलं आणि नंतरच त्या मुलांना आणखी एक संधी द्यावी असा निर्णय घेतला. कधी मुलं शिक्षकांपेक्षा जास्त संवेदनशील असतात, कधी शिक्षक मुलांहून जास्त हळवे असतात; तर कधी याबाबतीत सरमिसळ असते. काही विद्यार्थ्यांना आणि बहुधा सर्व शिक्षकांना वाटतं की शाळेचं स्वास्थ्य आणि तिची प्रतिमा यांना सर्वाधिक महत्त्व द्यावं. इतर काहींना, सहसा विद्यार्थ्यांना वाटत असतं की सतत अडथळे आणणाऱ्या आणि नियम मोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या समस्यांना अग्रक्रम देऊन त्यांवर सभेत अगोदर चर्चा व्हावी. त्यामुळे कधी कधी सभेत दोन तट पडतात. शब्दांचे डोंगर उभे ठाकतात आणि शेवटी सर्व जण थकून जातात. परंतु सर्व दृष्टिकोन समजून घेणं महत्त्वाचं असतं. त्यावर गंभीर चर्चा करणं तितकंच गरजेचं असतं, कारण त्यानंतर घेतलेला निर्णय एखाद्याच्या जीवनावर कायमचा ठसा उमटवणारा असतो. एखाद्या विद्यार्थ्याला किंवा शिक्षकाला शाळेतून हाकलण्यापूर्वी हजारवेळा विचार करावा लागतो. अशा प्रसंगी बहुधा सहृदयी आणि मवाळ मंडळींचा विजय होतो, जहाल आणि आवाज चढवणाऱ्यांचा नाही.”

स्वभावतःच सँड्सचा पायाच मुळी पारंपरिक मूल्यांशी होणाऱ्या संघर्षातून घातला गेला आहे. इथल्या विद्यार्थ्यांना - आपल्या आदर्शांचा पाठपुरावा करण्याची संधी मिळते. त्यांच्याहून मोठ्या असलेल्या व्यक्तींच्या नीतिमूल्यांच्या तुलनेत तरुणांची नीतिमूल्यं सहसा उच्च असतात. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांपेक्षा शाळेच्या प्रतिमेला जास्त महत्त्व देणारे सँड्समधले बहुतेक सर्व प्रौढ आहेत, असं ऑलिव्हियाचं निरीक्षण आहे.

जुलमी शिस्त राबविणाऱ्या प्रणालीपेक्षा खुल्या चर्चेस वाव देणारी प्रणाली मुलांना सामाजिक नातेसंबंध समजून घेण्यास मदत करते हे उघडच आहे. तथापि

काहींना समाजशास्त्रीय कौशल्यांपेक्षा शैक्षणिक विद्वत्ताच जास्त मोलाची वाटते. 'सँड्समध्ये विषयनिवडीचे स्वातंत्र्य असल्यामुळे मुलांना पदव्या प्राप्त करण्यास उपयुक्त असं शिक्षण प्रत्यक्षात मिळत नाही' असा त्यांचा समज आहे. लिओनीच्या अगोदरच्या शाळेतील मुख्याध्यापकांचं असंच मत असावं.

लियोनी : माझे मुख्याध्यापक मला खोदून खोदून विचारत होते. "कोणत्या माध्यमिक शाळेत जाण्याचा तुझा विचार आहे?"

मी म्हणालो "सँड्स." "छे छे, तू तिथे जाऊ शकत नाहीस, तुझ्यासारख्या हुशार विद्यार्थ्यांसाठी ती शाळा योग्य नाही!" म्हणजे पहा, मी हुशार असल्यामुळे शाळेविषयी अपेक्षा अधिक...

ते पुढे म्हणाले, "पण साउथ डार्टमूर शाळा जास्त चांगली आहे." "पण मला तसं वाटत नाही. मला या (सँड्स) शाळेची स्वयंप्रेरणेने शिकण्याची कल्पना आवडली." त्यावर त्यांनी "ओह" असा तुच्छतादर्शक उद्गार काढला. त्यांना माझी निवड अजिबात पसंत नव्हती, खरं तर माझ्या वर्गातील सर्वांनाच माझी निवड नापसंत होती.

ज्या मुलांना शैक्षणिक समस्या आहेत त्यांना सँड्समध्ये प्रगती करता येते. त्यामुळे केवळ अशा विद्यार्थ्यांसाठी सँड्स योग्य आहे असा सार्वत्रिक समज आहे. लिओनीबरोबरच्या माझ्या वर उल्लेखिलेल्या संभाषणांचा उर्वरित भाग आणि पुढे दिलेले इतरांचे अभिप्राय मात्र हा समज कसा खोटा आहे हे दाखवून देतात.

मी : तुझ्या गटातल्या इतर मुलांहून तू खूपच हुशार आहेस असं तुला वाटतं का?

लियोनी : म्हणजे आताच्या 'वाय' गटात? नाही!! (हसतो) मी वयाने सर्वात लहान आहे. अखड्या शाळेत. हे मात्र गमतीशीर आहे.

मी : तुला बऱ्याच परीक्षा द्यायच्या आहेत. होय ना?

लियोनी : हो, द्यायच्या आहेत. कारण मला बालगुन्हेगारांचा वकील बनायचं आहे.

मी : त्यासाठी तुला बऱ्याच परीक्षा द्याव्या लागतील.

लियोनी : हो. जी.सी.एस.इ.च्या परीक्षांच्या थप्याच्या थप्या द्याव्या लागतील.

मी : तुझ्या अगोदरच्या शाळेत तुझी चांगली प्रगती होत होती, होय ना? तुला नाट्यकलेतदेखील 'बी' श्रेणी मिळाली आहे.

टॉम : हो, हो. माझ्यापाशी नाट्यकलेतील 'बी' श्रेणी आहेच, पण विकी म्हणतो की मला 'ए' श्रेणी सहज मिळेल. मी त्यासाठी इथेच प्रयत्न करेन. एकाच वर्षी

दोनदा नाट्यकलेची परीक्षा देता येते का ते मला माहीत नाही, पण...

मी : तू इथे खूप काम करतोस का?

टॉम : मी सर्व तासांना बसतो.

मी : कोणकोणते विषय घेतले आहेस?

टॉम : या वर्षी मी पाच विषयांचा अभ्यास करत आहे. पुढल्या वर्षी आणखी दोन विषय घेईन. शिवाय या वर्षी शाळेच्या बाहेरून मी एक विषय घेतला आहे. ज्युलियनकडे मी संगीत शिकतो.

मी : शाळेतील कामाविषयी तुला आस्था आहे?

टॉम : हो. शाळेचं काम मला महत्वाचं वाटतं. प्रामाणिकपणे सांगायचं तर (हसतो) असं का वाटतं ते मला नक्की सांगता येणार नाही. पण काही का असेना; माझ्या लेखी ते महत्वाचं आहे.

मी : शाळेतून बाहेर पडल्यावर तुला काय करायचं आहे?

टॉम : मला शिक्षक बनायला आवडेल.

मी : सकाळी जेव्हा तू शाळेत येतेस तेव्हा काय काय गोष्टी करायच्या असं मनाशी ठरवून येतेस?

अमेलिया : माझ्या मित्रमैत्रिणींना भेटायचं. वर्गात बसून शिकायलाही आवडतं. शिवाय मला प्रकल्प करायला आवडतात. कला-विषयात मी पेंटिंग शिकत आहे - छान असतं, चौकटीत कॅनव्हास बसवायचा आणि रंगवायला लागायचं, मजा असते. पेंटिंगमध्ये माझं मन रमतं.

मी : तू शाळेत जास्त वेळ वर्गात घालवतेस का दोस्तांबरोबर?

अमेलिया : मला वाटतं बहुतेक वेळ मी वर्गात असते. पण मधल्या सुटीत, तसंच जेवणाच्या वेळी मी माझ्या दोस्तांसोबत असते. अधूनमधून आम्हाला मोकळे तासही मिळतात.

मी : पण असे मोकळे तास फारसे नसतात ना?

अमेलिया : नसतात. कारण त्या वेळात मी इंग्लिशच्या अतिरिक्त तासांना जाऊन बसते. ते मला आवडतं. कारण खूप मोकळे तास असले तरी ते कंटाळवाणं होतं.

मी : सध्या तू कोणते विषय शिकत आहेस?

जेसन : यावर्षी मी जी.सी.एस.ई.साठी साहित्य जी.सी.एस.ई.साठी मानसशास्त्र, ए.एस. स्तराचं समाजशास्त्र आणि ए.एस. स्तराचं गणित शिकत आहे.

मी : पुढल्या वर्षी काय करायचा विचार आहे?

जेसन : आर.ए.एफ. मध्ये दाखल व्हायची इच्छा आहे. सर्व सुरळीत झालं तर ऑगस्टमध्ये दाखल होईन.

बोनी : मुद्दा असा की, शैक्षणिक काम करायचं की नाही याची निवड करण्याचं स्वातंत्र्य तुम्हाला मिळतं. अमुक इतक्या जी.सी.एस.ई. स्तराच्या परीक्षा द्यायलाच हव्या अशी सक्ती नसते. शिवाय या परीक्षांसाठी स्पर्धेचं वातावरण नसतं. एखाद्याने खूप कष्ट घेऊन यश मिळवलं तर मला त्याचा आनंद होतो पण जर तुमची परीक्षेतील कामगिरी फारशी चांगली नसेल तरी अपयशाचा बट्टा लागत नाही. एखाद्या विद्यार्थ्याला पदविका किंवा पदवी मिळवायची असेल तर तो त्यासाठी कष्ट घेतो, पण त्याची तशी इच्छा नसेल तर कितीही तास वर्गात जाऊन बसला तरी तो प्रेरित होणार नाही. वेळापत्रकात खचून भरलेले तास आहेत. कारण बहुतेक विद्यार्थ्यांनी त्यासाठी मतदान केलं होतं. मी इथे येण्यापूर्वीच लोकशाही पद्धतीने तसा निर्णय घेतला होता. आता पुन्हा या विषयावर मत मागितलं तर मी जास्त मोकळा वेळ मिळण्यासाठी कौल देईन. एखाद्या विशिष्ट विषयाची वेळापत्रकात तरतूद केलेली नसेल किंवा शाळेतील शिक्षकांना तो विषय हाताळणं जमत नसेल तर आम्हाला त्या विषयाची मागणी करावी लागते आणि मग ती पुरवण्यासाठी शिक्षक शक्य तेवढे प्रयत्न करतात.

ऑलिव्हिया : मला वाटतं वेळापत्रकात जास्त मोकळा वेळ बसवायला हवा. वेळापत्रक बनवताना शिक्षकांच्या सभा होतात, पण मला वाटतं की मुलांचादेखील त्यात सहभाग हवा. प्रत्येक विषयासाठी आपल्याला किती तास हवेत हे प्रत्येक विद्यार्थ्याने लिहून द्यायला हवं.

मॅट : मला वाटतं शिक्षणाच्या नाबतीत सँड्स खूप चांगली आहे. इथे मिळत असलेल्या प्रेरणेमुळे तर मी अभ्यास करू शकतो. स्वयंप्रेरणेची विचारधारा केवळ पन्नास टक्के लोकांना लागू पडते. उरलेल्या पन्नास टक्क्यांमधील आम्हासारख्यांची विचारधारा नेमकी तिच्या उलट आहे. आमची शिकायची इच्छा असते पण त्यासाठी आम्हाला बाह्यप्रेरणा मिळावी लागते. वर्गात आपल्या आवडत्या व्यक्तींच्या सहवासात मन रमतं तेव्हा आम्हाला शिकण्याचा उत्साह येतो आणि या व्यक्ती म्हणजे आमचे शिक्षक. सर्व गोष्टी एकट्याने करायची कल्पना मला कशीशीच वाटते, त्यात मुळीच मजा नसते. कारण त्याचा अर्थ असा होतो की, माझ्यापाशी लोकांसोबत बसायला, बोलायला, त्यांच्यात मिसळायला, त्यांच्याशी संबंध वाढवायला वेळ नसतो. सँड्समध्ये वर्गात आणि वर्गाबाहेर सारखंच वातावरण असतं. त्यामुळे वर्गात तास कधी सुरू होतो आणि कधी संपतो हे वेळापत्रकावरूनच माझ्या लक्षात येतं.

तिथे लोकांच्या वागणुकीवरून बरीच चर्चा होत असली तरी त्या चर्चेला तत्त्वाची झालर लावण्याच्या फंदात कोणी फारसं पडत नाही. सँड्समधील वातावरण

सदोदित आनंदी असतं. हसण्याखिदळण्याने भरून राहिलेलं असतं, गंभीर आणि लांब चेहऱ्याचं अजिबात नसतं. सहसा जेव्हा मी सँड्सला भेट देऊन घरी परततो तेव्हा खरोखरच एखाद्या छान समारंभाला जाऊन आल्याच्या भावनेने मन टवटवीत होतं. त्या समारंभात आपल्या अत्यंत आवडीच्या अनेक दोस्तांना मनसोक्त भेटल्याचं समाधान मिळतं. या दोस्तांपैकी अनेकांची तरुण वयं पाहता असे समारंभ मन फारच उलहसित करतात. मी जरी साठी पार केलेली असली तरी आमच्या चर्चेत आणि विनोदांत दडलेली मूल्यं समान असतात. युरोपमधील मुक्त वातावरणाच्या शाळांमध्ये आणि भारत आणि जपान-सारख्या आशिया खंडातील देशांच्या मुक्त वातावरण असलेल्या शाळांमध्ये होणाऱ्या नीतिमूल्यांच्या देवाणघेवाणीइतकीच सँड्समधील देवाणघेवाण महत्त्वाची आणि अर्थपूर्ण असते.

सँड्स कधीच चुकत नाही म्हणून ती जगावेगळी आहे असं मुळीच नाही. आणि समजा, ती स्वप्नवत आदर्श असली तरी इथल्या भरणच्च घडामोडींच्या बहुवृत्ती वातावरणात - जिथे दरवर्षी नवीन विद्यार्थी येतात आणि त्याचबरोबर बाहेरच्या जगातील प्रश्नांचा गुंता वाढतच असतो - अयोग्य घटना घडू शकतात हे उघडच आहे. पण अडचणींना सामोरं जाण्याची, त्यांबद्दल चर्चा घडवून आणण्याची आणि त्यांच्यावर मात करण्याची सँड्सची जी पद्धत आहे, ती तिची विस्मयकारक खासियत आहे.

सँड्सचं मर्म कशात आहे हे ठरवणं अवघड आहे, कारण शाळेच्या नेमक्या एकाच वैशिष्ट्यावर बोट ठेवणाऱ्या शाळेशी संबंधित दोन व्यक्ती कदाचित शोधूनही सापडणार नाहीत. मॅट आणि जेसन यांचा या शाळेशी बराच काळ संबंध आहे. त्यामुळे त्यांची मतं विशेषकरून प्रस्तुत आहेत.

मॅट : सँड्सची मला आवडणारी गोष्ट म्हणजे इथलं वातावरण. इथल्या वातावरणात मन प्रसन्न करणारं सामंजस्य भरून राहिलं आहे. मुळात शाळा इतकी लहान आहे की प्रत्येकजण एकमेकाला चांगलं ओळखतो. आपल्या सर्वात जवळच्या व्यक्तींच्या सहवासात जास्तीत जास्त वेळ घालवावासा वाटणं साहजिक आहे. याचा अर्थ असा नाही, की प्रत्येक व्यक्ती दररोज प्रत्येकाला भेटते. परंतु सँड्सच्या मातीतच असा काही गुण आहे की असं घडू शकतं. उदाहरणार्थ, वेगवेगळ्या विषयांचा अभ्यास करणारी आणि पूर्णपणे वेगळ्या वयोगटांतली मुलं एकत्र मजेत वेळ घालवताना आढळतात. मला माहीत आहे की इतर सामान्य शाळांत अशा गोष्टींना बंदी नसते. पण त्याचबरोबर हेही तितकंच खरं आहे की अशा गोष्टी इतर शाळांत घडत नाहीत. कारण तिथे असलेल्या निर्बंधामुळे वेगवेगळ्या वयोगटांतील मुलांना एकमेकांत मिसळण्याची संधी मिळत नाही.

सँडसमधील दुसरी महत्वाची मला भावलेली गोष्ट म्हणजे इथलं अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य आणि त्यातून उद्भवणारी समानता. इथे कोणीही कोणाशीही कोणत्याही विषयावर बोलू शकतं. अर्थात अशा काही गोष्टी असतात ज्या तुम्हाला काही विशिष्ट व्यक्तींना सांगायच्या नसतात. पण याचा असाही अर्थ होतो की इतर शाळांच्या तुलनेने इथे शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील अंतर खूप कमी असतं. तसं पाहिलं तर प्रौढांत आणि मुलांत फरक असतोच. याचं कारण प्रौढांपाशी जवळजवळ प्रत्येक मुलापेक्षा जास्त अनुभव असतो. याउलट मुलांची संख्या प्रौढांपेक्षा कितीतरी पटींनी जास्त असल्यामुळे आणि त्यांच्यापाशी बरेचदा कित्येक प्रौढांपेक्षा जास्त कल्पकता असल्यामुळे अनेक नवीन कल्पनांचा खजिना असतो.

मी : कधीपासून तू इथे आहेस ?

जेसन : दिनदर्शिकेप्रमाणे म्हणाल तर आठ वर्ष. शाळेच्या वेळापत्रकाप्रमाणे म्हणाल, तर साधारण सात वर्ष आणि तीन महिने.

मी : शाळेत खूप बदल झाले आहेत का ?

जेसन : नक्कीच. मला तर वाटतं अगदी लक्षणीय बदल झाले आहेत. तसं पाहिलं तर शाळा फारशी बदललेली नाही. परंतु लोकांची वृत्ती, आणि शाळेतील व्यक्तींचे दृष्टिकोन बदलले आहेत. अगदी नाट्यमय म्हणता येईल असे बदल गेल्या आठ वर्षांत घडून आले आहेत.

मी : कोणत्या बाबतीत ?

जेसन : तसं मला सांगता येत नाही. खरं तर लोकांना शाळेबद्दल खूप आपुलकी वाटते. असं दिसतं की सर्वांची काळजी घेणारा एखादा गट असेल - मग तो अग्रभागी असलेला ०१ स्तरावरील असो किंवा तळातील म्हणजे अगदी समजा, सहाव्या क्रमांकावरचा असो - पण असा गट असेल तर शाळेतील वातावरण अगदी सकारात्मक असतं. परंतु असा काळजीवाहू गटच जर विसविशीत असेल आणि शाळेविषयी कसलीच आस्था नसलेला, शाळेत येऊन आपल्यापुरतं जे काही साधायचं असेल ते मिळवलं की सटकायचं अशा वृत्तीचा हा गट असेल तर अशा वेळी शाळेत बऱ्यापैकी विस्कळीतपणा जाणवतो.

मी : इतकी वर्ष इथे राहिल्यामुळे इतर लोकांपेक्षा आपल्याला शाळा जास्त चांगली समजली आहे असं तुला वाटतं का ?

जेसन : मला माहीत नाही. बदलण्याकडे तिचा कल असतो. या शाळेत जी माणसं आहेत त्यांना शाळेबद्दल काय वाटतं हे समजायला हवं. त्या दृष्टीने मला वाटतं मला शाळा समजली होती. पण आता ती पुन्हा बदलली आहे; कारण आता इथे वेगळाच वरचा गट आहे आणि खालचा गटदेखील पूर्वीसारखा राहिलेला नाही. पुन्हा एकदा शाळेचा दृष्टिकोनच बदलला आहे. आता शाळेतील सर्वांना

शाळेबद्दल काय वाटतं याचा मला नव्याने शोध घ्यावा लागेल. म्हणजे मला त्यांच्या नजरेतून तसंच माझ्या चष्म्यातून शाळेकडे बघता येईल.

मी : शिक्षकांपेक्षा मुलं शाळेचं स्वरूप जास्त बदलू शकतात का ?

जेसन : निश्चितच. मला वाटतं शिक्षक माझ्यासारखे आहेत. मुलं आपापल्या दृष्टिकोनातून शाळेशी कसं नातं जोडतात हे शिक्षकांना समजून घेता येतं. शिक्षक स्वतःची मतं मुलांच्या गळी उतरवत नाहीत. मुलांचे मनोव्यापार त्यांना समजून घ्यावे लागतात, वगैरे.

हे सर्व पुन्हा वाचल्यावर माझ्या लक्षात आलं की शाळेविषयी माहिती देताना एकाही विद्यार्थ्याला शिक्षकांची नावं घेऊन उल्लेख करणं गरजेचं वाटलं नाही. यावरून असं दिसून येतं की शाळेला तिने नेमलेल्या शिक्षक आणि इतर प्रौढ कर्मचाऱ्यांशिवायदेखील स्वतंत्र अस्तित्व आहे. जेसनने मुद्दाम म्हटलं आहे की, “मुलं आपापल्या दृष्टिकोनातून शाळेशी कसं नातं जोडतात हे शिक्षकांना समजून घेता येतं. शिक्षक स्वतःची मतं मुलांच्या गळी उतरवत नाहीत.”

मॅट म्हणतो, “बहुतेक सर्व नव्या कल्पना मुलांकडून येतात.”

शाळा सुरू झाली तेव्हा शिक्षकांपेक्षा विद्यार्थी जास्त पारंपरिक वृत्तीचे होते. बोनी आणि ऑलिव्हिया यांचा ज्याला सक्त विरोध होता अशा मोकळ्या तासांना वाव न देणाऱ्या भरणच्च वेळापत्रकाला तेव्हाच्या विद्यार्थ्यांची मान्यता होती. एवढंच नव्हे तर त्यांनी वेळापत्रक सक्तीचं केलं. तथापि एका विद्यार्थ्यानेच “विवेक नियमांना वेसण घालतो” या ‘संतवाक्या’ची कल्पना मांडली. आता तास सक्तीचे नाहीत परंतु नियमांची भुतावळ मात्र चक्रवादीने विस्तारत आहे.

प्रौढांचा सामान्यतः असा समज असतो की त्यांच्या आणि तरुणांच्या आवडीनिवडींमधील संघर्ष अटळ आहे. त्यामुळे त्यांना वाटत असतं की कोणत्याही निर्णय प्रक्रियेत मुलांना सहभागी करून घेणं म्हणजे शरणागती पत्करणं. तथापि जर विश्वासार्ह समानता असेल तर अशा प्रकारच्या संघर्षाची वेळच येत नाही हे उघड आहे. त्यामुळे अशा वेळी जय पराजयाचा प्रश्नच उद्भवत नाही. खरी गरज प्रामाणिक सहकार्याची आहे. तुम्ही जर केवळ आदर्शवाद्यांनी दाखविलेल्या स्वप्नांत रममाण झालात तर तुमची व्यावहारिक सत्यापासून फारकत होते; आणि जर अनुभवाच्या डोहात डुंबत राहिलात तर कोणताही बदल घडवून आणण्यात तुम्ही अपयशी ठरता. सँड्सच्या सभामध्ये आदर्श आणि व्यवहार यांचा समतोल राखण्याचा प्रयत्न असतो.

जेव्हा शाळा सुरू केली तेव्हा मला वाटत होतं की जिथे मुलांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणं अयोग्य होईल अशी काही क्षेत्रं असतात. परंतु पाच

वर्षात माझी खात्री पटली की अशा प्रकारचं कोणतंही क्षेत्र नाही. प्रौढांपाशी ज्ञान आणि अनुभव असतो. तो त्यांना तरुणांबरोबर वाटून घेता येतो. परंतु मुलांपाशी असलेला कल्पना, मोकळेपणा, समवेदना, आदर्शवाद इत्यादींचा खजिना बयाबरोबर आक्रमसतो. जेव्हा शाळा सुरू होते तेव्हा शाळेच्या सभामधून तरुणांना लोकशाहीचं प्रात्यक्षिक मिळतं, तसंच मुलांनीच लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार करण्यात पुढाकार घेतल्यास अशा सभामधून शाळा सुरळीतपणे चालवण्याची शक्यता दुणावते. या प्रमुख कारणांस्तव शाळेच्या सभांना महत्त्व आहे असं मला वाटायचं. वास्तवात दोन्ही कारणं अगदी बरोबर आहेत. परंतु अशा सभामधून शिक्षक आणि मुलं एकत्रितपणे विचारांचं प्रामाणिकपणे मंथन करतात आणि त्यातून निघालेली निर्णयरूपी रत्नं एकट्या शिक्षकवर्गाने किंवा एकट्या विद्यार्थिवर्गाने मंथन करून मिळवलेल्या रत्नांहून निश्चितच तेजस्वी असतात हे सर्वात महत्त्वाचं कारण आहे.

सँड्समध्ये मला जे शिकायला मिळालं ते मला इतक्या स्पष्टपणे समजलं आहे की त्याची पुनरुक्ती करावी असं मला मुळीच वाटत नाही. परंतु एक गोष्ट मला कबूल केलीच पाहिजे; जेव्हा शाळा सुरू झाली त्यावेळी मला स्वतःला यातलं काही समजत नव्हतं याचा स्पष्ट पुरावा माझ्यापाशी आहे. अगदी सुरुवातीच्या शाळेच्या निर्देशपुस्तिकेत (प्रॉस्पेक्ट्स) मी लिहिलं होतं :

ज्या मुलांवर विश्वास ठेवला जातो तीच विश्वासाह बनतात.

ज्या मुलांचा आदर केला जातो तीच स्वाभिमान जपण्यास शिकतात.

ज्या मुलांना प्रेम मिळते त्यांनाच इतरांविषयी आस्था वाटते.

त्यावेळी मला वाटले की मी शाळेच्या कृतिकार्यक्रमांची तत्त्वे सारांशाने मांडली. पण आता मला समजतं की माझी ती बोधवाक्यं बालपणाचा अवमान करणारी होती. वास्तवात हे असं आहे :

मुलांवर जोपर्यंत कोणी अविश्वास दाखवत नाहीत तोपर्यंत ती विश्वासाह असतात.

मुलांना जोपर्यंत इतरांचा आदर मिळतो तोपर्यंत ती स्वाभिमान जपणारी असतात.

मुलं जोपर्यंत इतरांकडून हेटाळली जात नाहीत तोपर्यंत ती इतरांवर प्रेम करतात.

सँड्समध्ये मुलांनी एखादं उद्दिष्ट गाठावं यासाठी त्यांचा आदर केला जात नाही, त्यासाठी त्यांच्यावर विश्वास ठेवला जात नाही किंवा त्यांची काळजी घेतली जात नाही; तर तशा प्रकारच्या वागणुकीला ती लायक असतात म्हणून

त्यांना ती मिळते.

या प्रकरणातील अनेक विषय सोदाहरण पटवून देणारा क्लोअेचा संपूर्ण लेख इथे देऊन मी हे प्रकरण संपवतो.

मी सँड्स शाळेत दाखल होण्यासाठी बार्चेस्टर कम्युनिटी कॉलेज (हे कॉलेजचं खरं नाव नाही) सोडलं, तिथून या पर्वाची सुरुवात होते. आम्हाला माझ्या आईच्या एका मैत्रिणीकडून या शाळेबद्दल समजलं होतं. शाळेचं नाव कानांना गोड वाटलं, पण खरं सांगायचं तर बार्चेस्टरविषयीचा माझ्या मनातला संताप या शाळेचा अनुभव घेण्याच्या निर्णयामागची प्रमुख प्रेरणा होती.

मी जेव्हा माझ्या बार्चेस्टरमधल्या दोस्तांना सांगितलं की सँड्सला जाण्यासाठी मी हे कॉलेज सोडत आहे. तेव्हा त्यांच्यापैकी काहींनी कुत्सितपणे हसून “हो, मी ऐकलं आहे त्या जागेबद्दल” अशी मोघम प्रतिक्रिया व्यक्त केली. एक मुलगा मात्र म्हणाला, “जिथे सगळी मंद बुद्धीची मुलं जातात ती हीच शाळा ना?” सँड्स चांगली शाळा आहे असं त्यांना सांगण्याचा मी प्रयत्न केला, पण ते काही ऐकून घेण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते. मी मात्र सँड्सला जाण्यासाठी बार्चेस्टर सोडलं हे खरं!

माझ्या जुन्या मित्रांच्या संपर्कात मी होते. सँड्स एक वाईट शाळा असल्याचा जो किडा त्यांच्या डोक्यात होता त्यावरून आमच्यात बरेच वादविवाद झाले. त्यांनी माझं म्हणणं ऐकून घ्यावं आणि सँड्सबद्दल विस्ताराने त्यांना सांगण्याची मला संधी द्यावी अशी माझी इच्छा होती. कारण सँड्स खरोखर खूप चांगली शाळा आहे. काहींनी मला ते स्वतः पूर्वी तिथे असल्याचं खोटंच सांगितलं. प्रत्यक्ष शाळा पाहिल्यावरच ती किती वाईट आहे हे आपण ठरवलं असं सांगण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. पण काही काळानंतर हे सारं विस्मृतीत जमा झालं आणि अधूनमधून रस्त्यावरून येताजाता एकमेकांना पाहण्यापलीकडे मी त्यांच्यापैकी एकालाही भेटलेदेखील नाही. जुन्यावर पडदा पडला आणि मला बरेच नवे दोस्त मिळाले.

बऱ्याच अवधीनंतर पुन्हा एकदा जुन्या गोष्टी उकरून काढल्या गेल्या. त्याचं असं झालं, एक दिवस माझा धाकटा भाऊ शाळेतून आल्यावर म्हणाला की माझ्या काही जुन्या मित्रांची लहान भावंडं माझ्या आणि माझ्या बहिणीच्या शाळेवरून त्याला चिडवत असतात. गोष्टी इतक्या थराला जातील यावर माझा विश्वासच बसेना. “इतरांच्या गोष्टीत नाव खुपसू नका” असा त्यांना सल्ला देण्यास माझ्या भावाला मी सांगितलं. त्याही घटनेला आता बरेच दिवस झाले. परंतु अधूनमधून असे प्रसंग येतच असतात आणि मला वाटतं

की हे सर्व आता माझ्या अंगवळणी पडलं आहे.

एकदा मी इथल्या स्थानिक मूकनाट्याच्या कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी अभिनयाची चाचणी देण्याचं ठरवलं. तिथे मी बऱ्याच जुन्या, नावापुरते मित्र म्हणवणाऱ्यांना भेटले. “शाळा कशी आहे” अशी जुजबी चौकशी करण्यापलीकडे त्यांनी शाळेचा विषय काढला नाही. पण एका तालमीच्या वेळी मी एक मोठी चूक केली. मी कपडेपटात जाऊन माझा पोशाख अंगावर नीट बसतो की नाही हे पाहात होते. बाहेर आल्यावर मी माझ्याहून लहान मुलांशी इकडल्या तिकडल्या गप्पा मारू लागले आणि नकळत गप्पांचा ओघ माझ्या शाळेकडे वळला. त्यानंतर जेव्हा जेव्हा ती मुलं मला भेटायची तेव्हा ती माझ्याशी उगाचच वाद उकरून काढायची. एखादा जालीम उपाय योजण्यास माझं मन मला चिथावत होतं. एक तर जे चाललं होतं ते सगळंच चीड आणणारं होतं. शिवाय मूकनाट्याच्या कार्यक्रमाची जी मजा मला अनुभवायची होती तिचा पार विचका झाला होता. त्यावर मी एक क्रांतिकारक पाऊल उचलायचं ठरवलं. टेलिव्हिजनच्या एका विशिष्ट कार्यक्रमात भाग घेऊन त्या माध्यमातून या सर्वांना फैलावर घ्यायचं असा माझा विचार होता. कारण वाद घालण्याचा आता मला कंटाळा आला होता. ‘शहाणे व्हा’ नावाचा एक टीव्हीवरचा कार्यक्रम असतो; त्यातून मुलांना आपली मतं मांडता येतात; मला त्या कार्यक्रमात भाग घ्यायचा होता.

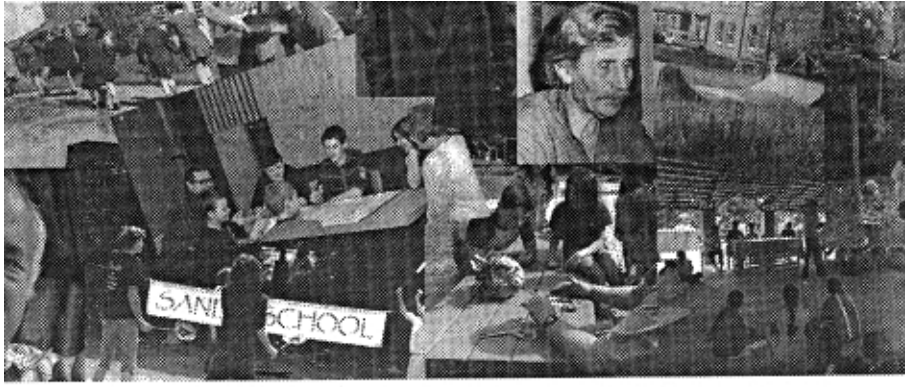
मी तो कार्यक्रम करणाऱ्या टी.व्ही. वाहिनीला पाठविण्यासाठी पत्र लिहून तयार केलं. मला जे बोलायचं होतं ते सर्व नीट पाठ केलं पण शेवटी पत्र पाठवलं गेलंच नाही. मी सर्वांना सांगितलं होतं की मला क्रांती घडवून आणायची आहे. पण हळूहळू माझ्या लक्षात आलं की मला ही एकच नाही तर हजारो क्रांती करायच्या होत्या; मला मुळी अख्खं जगच बदलायचं होतं. सुरुवातीला माझ्या अंगात खरोखरच उत्साह संचारला होता; पण मग मूकनाट्याचा कार्यक्रम झाला आणि माझेही पाय जमिनीला लागले. मी ठरवलं की इतक्या गंभीर गोष्टींविषयी आतापासून विचार करण्यात काही हशील नाही.

अजूनही त्या मुलांबद्दल जेव्हा मी विचार करते तेव्हा मनात चीड येते, कारण त्यांनी मूकनाट्याच्या कार्यक्रमाची माझी मजा घालवून टाकली होती. पण त्याचबरोबर ते सँड्सला जात नसल्यामुळे तिथल्या मजेचा अनुभव त्यांना मिळत नाही हे त्यांचं दुर्दैव, असं मला वाटतं.

कदाचित असंही असेल की त्यांना माझा मत्सर वाटत असेल.

क्लोअेच्या मनात तिच्या पारंपरिक शाळेबद्दल द्वेष होता. तिने सँड्समध्ये प्रवेश घेतला आणि तिला सँड्स आवडली. बाहेरच्या जगाने नेहमीप्रमाणे आपला दूषित पूर्वग्रह व्यक्त केला. सत्य समजून घेण्यास नकार दर्शवला, हेकेखोरपणे स्वतःला शाळेचं अंतरंग परिचित असल्याचा आव आणला आणि क्लोअेच्या शाळेवरील विश्वासाला तडा देण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला. इतकं होऊन देखील क्लोअे आपल्या निर्णयाशी ठाम राहिली. या सान्या घडामोडीतून एक गोष्ट तिच्या निदर्शनास आली. ती अशी की पारंपरिक आणि जात्यातून निघणाऱ्या पिठासारख्या शिक्षणाव्यतिरिक्त समाजात अनेक गैर गोष्टी आहेत.

तिचं निरीक्षण अचूक आहे. आपल्याला जग बदलायचं आहे.

उपसंहार

आदर्श शाळा कशी असावी हे मला अजूनही नीटसं समजलेलं नाही. परंतु शाळेबद्दल नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न कसे चुकीचे आहेत हे आता स्पष्ट झालेलं आहे अशी मला आशा वाटते.

अनेक महत्वाकांक्षी पालकांचा प्रश्न असतो, “आमच्या मुलांनी जास्त अभ्यास करावा यासाठी आम्ही काय करायला हवं?” परंतु वास्तवात मुलं सतत शिकत असतात; नाटकांतून, सर्जनशील उपक्रमांतून, संभाषणांतून, पुस्तकांतून, टीव्हीवरील कार्यक्रमांतून, चित्रपटांतून आणि मुख्य म्हणजे भोवतालच्या जगाकडून. ज्या शाळा मुलांच्या मानगुटीवर बसून शिकवण्याचा अट्टाहास करतात त्या मुलांमध्ये शिकण्याविषयी तिटकारा निर्माण करण्याचा धोका पत्करतात.

“आम्ही मुलांना चांगलं काय आणि वाईट काय याची पारख करण्यास कसं शिकवायचं?” अशी जागरूक लोकांना चिंता लागलेली असते. परंतु मुलांना भल्याबुन्यातला फरक ठाऊक असतो आणि जेव्हा त्यांच्या आयुष्याचा लगाम त्यांच्या हातात दिला जातो तेव्हा स्वतःची आणि इतरांची काळजी कशी घ्यायची आणि एकमेकांना कसं जपायचं हे त्यांना पक्कं ठाऊक असतं.

“आम्ही शाळेच्या शिस्तीत सुधारणा कशी करायची?” असा परंपरावाद्यांचा सवाल असतो. परंतु बऱ्याचशा शैक्षणिक तसेच सामाजिक समस्या हडेलहप्पी पद्धतीने नव्हे; तर आदर, जबाबदारी, प्रेम आणि स्वातंत्र्य देऊन सोडवता येतात.

“आम्ही मुलांना विचार करण्यास कसं शिकवायचं?” असं बुद्धिजीवी विचारतात. या पुस्तकात वर्णिलेल्या प्रत्येक शाळेतील विद्यार्थ्यांनी स्पष्टपणे म्हटलं आहे की ‘मुलांच्या हातात त्यांच्या आयुष्याची सूत्रं दिली तर ती आपसूकच स्वतः विचार करायला शिकतात.’

तथापि, या पुस्तकात वर्णन केलेल्या विविध शिक्षणपद्धतींनी अनेक अनुत्तरीत

प्रश्न उभे केले आहेत.

शाळेच्या परिसरात जर सामाजिक मूल्यांचं उल्लंघन करणारे प्रसंग घडले तर त्यांना मुलांनी कसं सामोरं जायचं? तामारिकी शाळेत व्हायच्या तशा लहान बैठका भरवून? की सड्बरी व्हॅली शाळेसारखी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि ती राबवणारी न्यायसमिती यांची स्थापना करून? की समरहिलसारखी संपूर्ण शाळेची सभा भरवून?

सुमावनम् आणि नील बागसारखं गरिबातील अतिशय गरीब मुलांपासून सुधारणांना सुरुवात करणं किंवा क्लेनग्रप्प ल्युफिन्जेनसारखं टोकाच्या समस्यांनी ग्रस्त असलेल्या मुलांना घेऊन सुधारणेचा श्रीगणेशा करणं यापैकी जास्त महत्वाचं कोणतं? मिरांबिकाने निवडक मुलांना घेऊन शाळा चालवण्याचा प्रयोग अगोदर यशस्वी करून दाखवला, तसं करणं श्रेयस्कर होईल का?

टोकयो शूरूमध्ये होती तशी शाळेतली हजेरी स्वेच्छेची करावी का?

जर शाळेतली हजेरी सक्तीची केली तर डार्टिंग्टन हॉलमधील माध्यमिक शाळेसारखं वर्गात बसणंही सक्तीचं करावं की हडोरासारखं स्वेच्छेचं ठेवावं? की सड्बरी व्हॅलीत नव्हते तसे वर्गात घ्यावयाचे तासच नसावेत?

सँड्ससारखी शाळेत घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेची जबाबदारी मुलांनी घ्यावी की समरहिलसारखी त्यांनी ती फक्त त्यांच्या सामाजिक जगापुरती मर्यादित ठेवावी? पेस्टामधली, मुलांनी फक्त त्यांना आखून दिलेल्या परिघाच्या आत वाटून घेतलेल्या वैयक्तिक निर्णयांची जबाबदारी उचलायची पद्धत अनुकरणीय आहे का?

सर्वसामान्य मुलांच्या संधी न डावलता समस्याग्रस्त मुलांची विशेष काळजी घेणं कितपत शक्य आहे? की या प्रश्नाला दिलेल्या उत्तरांतून डोकावणाऱ्या फाजील आशावादानेच बार्बारा टेलर शाळेच्या नशिबाची कवाडं कायमची बंद केली?

ब्रँबलवुडमध्ये मुलं सतत कुटुंबीयांसमवेत असायची, त्यामुळे शाळेचं सत्र संपल्यावरच सुट्टीत घरी येणं वगैरे प्रकार नसायचा. याउलट समरहिलसारख्या निवासी शाळांमुळे मुलांची पालकांच्या सततच्या पहान्यातून सुटका व्हायची. मग यातलं कोणतं चांगलं?

कॉंटेस्टॉर्फ, तामारिकी आणि क्लेनग्रप्प ल्युफिन्जेनसारखं, मुलांना विविध प्रेरणा आणि संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या आवडीनिवडी शोधण्यास त्यांना प्रवृत्त करावं की सड्बरी व्हॅलीसारखं मुलांना त्यांच्या आवडीनिवडीची स्वाभाविक जाण होईपर्यंत वाट पाहावी?

शाळेचं वेळापत्रक असणं याचा अर्थ केवळ त्यांत समाविष्ट केलेले विषयच

महत्वाचे असा निघतो आणि त्यामुळे मुलांच्या आवडीच्या इतर विषयांचं नकळत अवमूल्यन होतं अशी हडेराच्या शिक्षकांना वाटणारी चिंता सार्थ आहे का?

सँड्स आणि डार्टिंग्टनप्रमाणे मुलांना परीक्षांची तयारी करण्यास शाळेत मदत करणं महत्वाचं आहे का? पेस्टामधल्या मुलांना निश्चितपणे बालपणाचा आनंद घेण्याचं स्वातंत्र्य असतं, ज्यांना शाळेतून बाहेर पडल्यावर पदवी हवी असते तीच मुलं परीक्षापद्धती स्वीकारतात; म्हणजे मग पेस्टा जास्त चांगली शाळा म्हणायची का?

मिरांबिकामधले श्री अरबिंदो म्हणाले तसं कोणतीही गोष्ट शिकवून येत नाही हे खरं आहे का? तसं असेल तर शिक्षक हवेतच कशासाठी?

मी वर्णन केलेल्या शाळांसारख्या शाळांची संख्या दिवसेंदिवस वाढतच आहे. टोकयो शूरेला दोन नव्या शाखा उघडाव्या लागल्या. सड्बरी व्हॅली शाळेच्या धर्तीवर अमेरिका, कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलियात डझनभर नवीन शाळा कार्यरत आहेत. या पुस्तकाच्या शेवटी काही समविचारी शाळांची आणि शाळांच्या समूहांची यादी दिली आहे. परंतु तीदेखील अपुरीच आहे.

या पुस्तकात सगळ्याच प्रश्नांची उत्तरं दिलेली आहेत असं नाही. वॉशिंग्टन राज्यातील पजेट साऊंड कम्युनिटी शाळेकडे स्वतःची जागा नाही; ती वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळ्या ठिकाणी अगोदर ठरवून त्याप्रमाणे भरते. थायलंडमधील मू बान डेक शाळा बँकॉकमधल्या झोपडपट्टीतील दीडशे पीडित मुलांशी काळजी वाहते. या शाळेने समरहिलच्या कल्पना आणि बौद्ध तत्त्वज्ञान यांचा सुरेख समन्वय साधला आहे. उत्तर भारतातील राजस्थान राज्यातील काही रात्रशाळांकडे निवडून आलेल्या व्यक्तींची लोकसभा आहे. तिच्यापाशी स्थानिक सत्ता असते आणि ती केवळ शिक्षणविषयक प्रश्नांतच नव्हे; तर पिण्याचे पाणी, आरोग्य, शेती, ऊर्जा आणि स्त्रियांचा विकास यांसारख्या इतर विषयांतही लक्ष घालते.

अनेक देशांतील सरकारेदेखील आता शिक्षणाकडे अशा प्रकारच्या वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहू लागली आहेत. कौंटेस्थॉर्प आणि क्लेनग्रुप ल्युफिन्जेन या दोन्ही सरकारी शाळा होत्या; तर हडेरा अजूनही सरकारी शाळा आहे आणि इतर शाळांमध्ये लोकशाही पद्धत राबवण्याचा उपक्रम हाती घेण्याची तिला विनंती केली जात आहे. तामारिकी सुरुवातीला खासगी शाळा होती पण आता तिला सरकारी साहाय्य मिळते. डेन्मार्कमध्ये पुरेसं संख्याबळ असलेल्या कुठल्याही शाळेला सरकारकडून साधारणपणे प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे ३००० पौंड इतकी आर्थिक मदत मिळते आणि मी वर्णन केलेल्या शाळांसारख्या एखाद्या शाळेचा जवळजवळ ७५ टक्के व्यवस्थापन खर्च उचलण्यास एवढी रक्कम पुरेशी आहे.

शेवटी एका गोष्टीची सत्यता सर्वांना पटलेली आहे. ती अशी की बीज-

गणितातील एकसामायिक समीकरणं कशी सोडवायची किंवा बॅबिलॉनमधील **मुलता** बगीचा कोणी बांधला किंवा गायीच्या शरीरांतील अनेक जठरांची विशिष्ट **कार्ये** काय असतात या सर्वांशी बहुतेकांना काहीही देणंघेणं नसतं. सर्वात महत्वाचं असतं ते असं की शाळेत शिकून बाहेर पडलेली मुलं - इथे मी माझ्या प्रास्ताविकात लिहिलेल्या यादीची उजळणी करतो - साक्षर आणि अंकज्ञान असणारे तर अर्थातच व्हायला हवीत परंतु त्याचबरोबर ती समाधानी, संवेदनाशील, प्रामाणिक, उत्साही, सहनशील, स्वाभिमानी, दर्दी, सुस्पष्ट, व्यवहारी, सहकार्य देण्यास तत्पर, लवचीक, सर्जनशील, आत्मभान असलेली व्यक्तिमत्त्वं बनायला हवीत. आपली शक्तिस्थानं, आपल्या आवडी, आपल्या रुची नेमक्या कोणत्या आहेत हे त्यांना पक्कं ठाऊक असायला हवं; त्या गुणांचा विकास करताना मिळणारा आनंद त्यांनी अनुभवायला हवा आणि त्या गुणांना समाजात सार्थकी लावण्याची जिद्द त्यांच्यात असायला हवी. समाजाने या मुलांची काळजी घेतलेली असते, त्यांना योग्य तो आदर दिलेला असतो; म्हणून त्यांनीदेखील समाजातील प्रत्येक व्यक्तीशी आदराने आणि बंधुत्वभावनेने वागून आपली कृतज्ञता व्यक्त करायला हवी.

पारंपरिक शाळांच्या गुन्हाळांतून बाहेर पडणाऱ्या मुलांपेक्षा या पुस्तकात वर्णन केलेल्या शाळांतून शिकून बाहेर पडणारी मुलं वरील अपेक्षा पूर्ण करण्याची शक्यता जास्त आहे.

संदर्भ-सूची

प्रकरण १, समरहिल

- क्रोआल, जोनाथन (संपादक), ऑल द बेस्ट, नील (आंद्रे ड्युरा, १९८३)
- नील, ए. एस., द प्रॉब्लेम चाइल्ड (हर्बर्ट जॅकिन्स, १९२६)
- नील, ए. एस., द प्रॉब्लेम चाइल्ड (हर्बर्ट जॅकिन्स, १९३२)
- नील, ए. एस., समरहिल, द मॉडर्न स्कूल्स हँडबुक मध्ये, संपादक ट्रेव्हर ब्लेबिट (गोलॅन्क्स, १९३४)
- नील, ए. एस., दॅट ड्रेडफूल स्कूल (हर्बर्ट जॅकिन्स, १९३७)
- नील, ए. एस., हार्ट्स नॉट हेड्स इन द स्कूल (हर्बर्ट जॅकिन्स १९४५)
- नील, ए. एस., फ्रीडम नॉट लायसन्स! (न्यूयॉर्क : हार्ट १९६६)
- नील, ए. एस., समरहिल (पेंग्विन, १९६८)

प्रकरण २, डार्टिंग्टन हॉल स्कूल

- अॅश, मॉरीस, हू आर द प्रोग्रेसिव्ज नाऊ? राउटलेज आणि केगन पॉल १९६९)
- करी, डब्ल्यू बी., डार्टिंग्टन हॉल स्कूल, द मॉडर्न स्कूल्स हँडबुक मध्ये, संपादक ट्रेव्हर ब्लेबिट (गोलॅन्क्स, १९३४)
- करी, डब्ल्यू बी., एज्युकेशन फॉर सॅनिटी (हाइनमन, १९४७)
- करी, डब्ल्यू बी., द स्कूल, इन डार्टिंग्टन हॉल, द फॉर-मॅटिक् इयर्स बाय व्हिक्टर बॉनहॅम कार्टर (फीनिक्स हाऊस, १९५८)
- ग्रिबल डेव्हिड (संपादक) दॅट्स ऑल फोकस् (वेस्ट एश पब्लिशिंग, १९८७)
- पंच, मॉरीस, प्रोग्रेसिव्ह रिट्रीट (केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९७७)
- यंग मायकेल, द एल्महर्ट्झ ऑफ डार्टिंग्टन हॉल (राउटलेज आणि केगन पॉल, १९८२)

प्रकरण ४, सड्बरी व्हॅली स्कूल

- ग्रीनबर्ग, डॅन, द सड्बरी व्हॅली स्कूल एक्सपेरियन्स (सड्बरी व्हॅली स्कूल प्रेस, १९८५)
- ग्रीनबर्ग, डॅन, फ्री अँट लास्ट (सड्बरी व्हॅली स्कूल प्रेस, १९८७)
- ग्रीनबर्ग, डॅन आणि सडोफ्स्की, मिम्सि, लीगसी ऑफ ट्रस्ट (सड्बरी व्हॅली स्कूल प्रेस, १९९२)
- ग्रीनबर्ग, डॅन आणि सडोफ्स्की, मिम्सि (संपादकद्वय) किंगडम् ऑफ चाइल्डहुड (सड्बरी व्हॅली स्कूल प्रेस, १९९४)

प्रकरण ७, कॉटिस्थॉर्प कॉलेज

- चेस्सम, लॉर्ना, ए कॉटिस्थॉर्प टेल इन द डेमोक्रेटिक स्कूल, संपादक क्लाइव्ह हार्बर आणि रोनाल्ड मैघन (एज्युकेशन नाउ, १९८९)
- रौलंड स्टीफन, द इन्कायरींग क्लासरूम (द फामर प्रेस, १९८४)
- स्मिथ जेनिफर, अँन एक्सप्लोरेशन ऑफ टीचिंग इन अॅक्शन (एम. फिल. थिसीस साउथ हॅम्प्टन युनिव्हर्सिटी, १९८९)
- वॉट्स जॉन (संपादक) द कॉटिस्थॉर्प एक्सपेरियन्स (युनविन् एज्युकेशन, १९७७)

प्रकरण ८, द पेस्टा

- वाइल्ड, रिबेका, अर्झिहंग झुम सेन (हेडलबर्ग आर्बर बेर्लांग, १९८६)
- वाइल्ड, रिबेका, सेन झुम अर्झिहंग (हेडलबर्ग आर्बर बेर्लांग, १९९०)
- वाइल्ड मॉरिशो आणि वाइल्ड रिबेका, इज्युकार पारा सेर, उना रेस्पुएस्टा फ्रेंटे अ ला क्रायसिस (क्विटो : फर्डिसिऑन एज्युकेटिना पेस्टालॉइझी, १९९६)

प्रकरण ९, क्लेनग्रूप ल्युफिन्जेन

- जेगे, जुर्ग, ड्युमहिट इस्ट लर्नबार (बर्न : झिटग्लॉगे, १९७६)
- जेगे, जुर्ग, अँस्ट माश्ट कुम्म (बर्न : झिटग्लॉगे, १९७९)
- जेगे, जुर्ग, अँबफॉल गोल्ड (बर्न : झिटग्लॉगे, १९९१)

प्रकरण १०, मिरांबिका

- श्री. अरबिंदो, अ न्यू एज्युकेशन फॉर अ न्यू कॉन्शसनेस (पाँडिचेरी : श्री अरबिंदो इंटरनॅशनल सेंटर ऑफ एज्युकेशन)

प्रकरण ११, द बाबारा टेलर स्कूल

- होल्झमन, लुई आणि हॉइल, फ्रेड, लेव्ह वायगाटस्की, रिव्होल्युशनरी सायंटिस्ट (राउटलेज, १९९३)

प्रकरण १२, जपान

- पॉटर, जॉन, जपान - इज देअर अँन अल्टरनेटिव्ह? इन लिव एड् इश्यू २१ स्प्रिंग १९९३.
- पॉटर जॉन, अ येन फॉर फ्रीडम, इन लिव एड् इश्यू २३-२४ स्प्रिंग १९९४.
- काटो कुनिको इन कंपल्सरी स्कूलिंग अँड ह्यूमन लर्निंग, इडिटिड डेल, बेथेल (सॅन फ्रान्सिस्को : कॅड्डो गॅप प्रेस, १९९४)
- योशियाकी, यामामुरा चाइल्ड डेव्हलपमेंट अँड एज्युकेशन इन जपान मध्ये संपादक हेरॉल्ड स्टीव्हन्सन (न्यूयॉर्क : फ्रीमन, १९८६)

प्रकरण १४, सँड्स स्कूल

- क्रोसे, ऑलिव्हिया, हिल, बॉनी आणि विलियम्स, मॅट्ट, रनिंग अवर ओन स्कूल, इन चिल्ड्रन इन चार्ज : द चाइल्ड्स राइट टू अ फेअर टियरिंग, संपादक मेरी जॉन (जेसिका किंग्स्ले, १९९७)

शाळांची यादी

Australia

Acrobatic Arts Community School, PO Box 1101, Wondongo 3690, Victoria.
Brisbane Independent School, 2447 Moggill Road, Kenmore 4069, Queensland.
Kensington Community High School, 393 Macauley Road, Kensington 3031, Victoria.
Marbury School, 160 Mount Barker Road, Aldgate 5154, South Australia.
Sherbrooke Community School, 311 Mount Dandenon Tourist Road, Sassafras 3787, Victoria.

Austria

There are a score of alternative free schools in Austria, all connected through Netzwerk, SchweglerstraBe 43/4, 1150 Vienna.

Belgium

De Weide Free School, Sint. Apolloniastraat, 11, B - 9429 Erpe-mere.

Denmark

There are so many free schools of various kinds in Denmark that there is no point in listing just a few of them. The most relevant organisations are :
Dansk Friskoleforening, Prices Havevej 11, DK 5600 Faaborg.
Frie Grunskolers Fallersraad, Japanvej 36, DK 4200 Slagelse.

Ecuador

Fundacion Educativa Pestalozzi, Casilla 17/11/6679, Quito.

France

State Schools :

Collège Lycée Expérimental, 17 boulevard René Coty - BP 272, 44606 Saint Nazaire.
L'école Décroly, 49 Avenue Daumesnil, 94160 Sainte Mande.
L'école élémentaire Virtuve, 1-3 Passage jousseume, 75020 Paris.
Lycée Autogéré de Paris, 393 Rue de Vaugirard, 75015 Paris.
Lycée Expérimental, 1018 Boulevard du Grand Pare, 14200 Hérouville St. Clair.

Independent Schools :

L'école Jacques Prévert, 32 bis Avenue Carnot, 33200 Bordeaux Cauderan.
École de la Neville, Château de Tachy, 77650 Chalmaison.
Thélème, 2 Rue des Chalets, 66820 Vernet Jes Bains.

Germany

There are 15 free schools that belong to:

Bundesverband der Freien Alternativeschulen, Wiemelhauser StraBe, '44799 Bochum.

Important schools not included in this group are:

Odenwaldschule, 6148 Heppenheim.

Oberstufenkolleg Bielefeld, UniversitätsstraBe 23/25, 3365 Bielefeld.

India

Mirambika, Sri Aurobindo Ashram, Aurobindo Marg, New Delhi 110016.

Sumavanam, Cheegalabailu Post, Madanapalle, Chittoor District, Andhra Pradesh.

Israel

The Democratic School of Hadera, Schunat Brandess, Hadera.

The Meitar School, Kibbutz Beit, Oren 30044.

Japan

Global Free School, 525-3 Imazu-machi, Takasago-cho, Takasago-shi, Hyogo-ken.

Kinokuni Children's Village, 51 Hikotani, Hashimoto City, Wakayama-ken 648.

Nonami Kodomo no Mura, 28-3241 Nonami Tenpaku-cho, nagoya-shi.

Tokyo Shure, 1-9-19 Kisimachi, Kita, Tokyo 114.

New Zealand

Tamariki School, 96 St. Johns Street, Christchurch 6.

Palestine

Al Amal, The Hope Flowers School, POB 732, Bethlehem.

Thailand

Moo Ban Dek, c/o Foundation for Children, 666 Charoennakorn klongsarn, Bangkok 10600.

United Kingdom

Galloway Small School, The Lodge, Kilquhanity House, Castle Douglas, Kircudbrightshire.

Park School, Park Road, Dartington, Totnes, Devon TQ9 6EF.

Sands School, 48 East Street, Ashburton, Devon TQ13 7AX.

Summerhill School, Leiston, Suffolk, IP16 4HY.

USA

Albany Free School, 8 Elm Street, Albany, NY 12202.

City as School, 16 Clarkson Street, New York 10014.

Grassroots Free School, 2458 Grassroots Way, Tallahassee, FL 32311.

Puget Sound Community School, 1715 112th Avenue BE, Bellevue, WA 98004.

Second Foundation School, 1219 University Avenue SE, Minneapolis, MN 55414.

Sudbury Valley School, 2 Winch Street, Framingham, MA 01701.

Sudbury Valley has a list of similar schools on the Internet at SudVal@aol.com.

AERO, 417 Roslyn Heights, NY 11577, email: jmintz@igc.apc.org, publishes a newsletter and the Almanac of Education Choices, giving an enormous range of schools and contacts.

या पुस्तकात जागोजागी व्यक्ती, संस्था इत्यादींची नावे त्यांच्या (शक्यतेवढ्या अचूक) उच्चारप्रमाणे देवनागरीतून उल्लेख केली आहेत. येथे ती देवनागरी नावे व त्यांचे इंग्रजी स्पेलिंग दर्शविले आहे.

प्रकरण १ : समरहिल (Summerhill)

डॅलक्रोझ शूल हेलेराउ	Dalcroze Schule Hellerau
लिलियन न्यूस्टॅटर	Lilian Neustatter
लाइम रेजिस	Lyme Regis
फेस्टिनियांग	Ffestiniog
लायस्टन सफेक	Leiston Suffolk
ओडिपल कॉन्फ्लिक्ट	Oedipal Conflict
हॅक्लॉयट	Hakluyt
मेसी ली	Missee Lee
लान फेस्टिनियांग	Llan Ffestiniog
सित्राँ	Citroen
पोर्ट मिरियाँ	Port Meirion
नेली ल्यूशर	Nellie Lutzer
ओल्ड लॅंग साइन	Auld Lang Syne
झो रेडहेड	Zoe Readhead
सिला अँण्ड कॅरीब्डिस	Scylla & Charybdis

प्रकरण २ : डार्टिंग्टन हॉल स्कूल (Dartington Hall School)

एमहर्ट्स ऑफ डार्टिंग्टन	Elmhirts of Dartington
विचविक जॉन	Wightwick John

प्रकरण ३ : तामारिकी स्कूल (Tamariki School)

मातोरंगा	Matauranga
जून हिगिनबॉटम	June Higginbottom
क्यूकनटी	Kilqunanity
तारंगी	Tuarangi
जिसबोर्न	Gisborne
टेरी प्रॅचेट	Terry Pratchett
बेव्हर्ली क्लिअरी	Beverley Cleary
जॉश कॉले	Josh Glue
ब्रॅडफोर्ड ब्रिझेल	Bradford Brizell
ऑस्टेनियन	Austenian
हेगली	Hegley
क्रिस्सी	Chrissie

प्रकरण ४ : सड्बरी व्हॅली स्कूल (Sadbury Valley School)

हॅन्ना ग्रीनबर्ग	Hanna Greenberg
कॅलहॅन	Callahan
माइक मॅटीस	Mike Matisoo
गिल्फोर्ड कॉलेज	Guilford College
निन्टेंडो	Nintendo
अॅनॅडॅम ब्रेड	Anadam Bread
लेड झेपेलिन	Led Zeppelin
थॉरीयो	Thoreau
बरोक म्युझिक	Baroque Music

प्रकरण ५ : ब्रॅम्बलवुड स्कूल (Bramblewood School)

जेमी (निमवैद्य)	Jamie (paramedic)
विन्स	Vince
लॉक नेस	Loch Ness
हॅलोविन	Halloween
सेल्ट्स	Celts
बाझ लूरमन	Baz Luhrmann

प्रकरण ६ : काँटिस्थॉर्प कम्युनिटी कॉलेज (Countesthorpe Community College)

लॉर्ना चॅसम	Lorna Chessum
रोलंड मेगन	Roland Meighan
पीट गॅरट	Pete Garrat
रस्स	Russ
इंग्लिश मॅडग्रीगल	English Madgrigal
थिस्ली मेडो	Thistley Meadow
थोमॅक एस्ट्ली	Thomac Estley
पो	Poe

प्रकरण ७ : नील बाग आणि सुमावनम्

एडगर अँलन	Edgar Allen
-----------	-------------

प्रकरण ८ : द पेस्टालॉझी स्कूल (The Pestalozzi School)

अझँग झुम सेन	Erziehung Zum Sein
पियाजे	Piaget
फ्रेने	Freinet
ट्रबाजो	Trabajo
एस्टूडिओ लायबर	Estudios Libres

प्रकरण ९ : क्लेनग्रुप्प ल्यूफिनजेन (Kleingruppe Lufingen)

जूर्ग जेगे	Jurg Jegge
डूमहेट इत् लेर्नबार	Dummheit ist lernbar
एच. जे. गॅम	H. J. Gamm
एम्ब्रॅच	Embrach
मॅथायस नॉडिंगर	Mathias Gnadinger
क्लेनग्रुप्प डझलडॉर्फ	Klengruppe Dielsdorf

प्रकरण १० : मिरांबिका (Mirambika)

मत्थेस कॉर्नेलिस	Matthijs Cornelissen
नीलजे हूपेस	Neelatje Huppess
टेलोहार्ड शार्डिन	Teilhard Chardin
कारेन विन्	Karen Wynn

प्रकरण ११ : बाबारा टेलर स्कूल (The Barbara Taylor School)

लेव्ह वायगॉट्स्की	Lev Vygotsky
राउटलेज	Routledge
पीट कार्नी	Pete Carney
विट्गिन्स्टायन	Wittgenstein

प्रकरण १३ : द डेमोक्रेटिक स्कूल ऑफ हडरा (The Democratic School of Hadera)

डग कॅलम	Doug Calem
शाय टॅवोर	Shy Tavori

प्रकरण १४ : सॅंड्स स्कूल (Sands School)

हेटी होलबर्ना	Hetty Holborne
क्लोए डफ	Chloe Duff
जेसन हिगिन्स	Jason Higgins
ऑलिव्हिया क्रोस	Olivia Croce
लियोने	Leonie

उपसंहार

टोक्यो शूरे	Tokyo Shure
पुजेट साऊंड कम्युनिटी स्कूल	Puget Sound Community School
मू बान डेक	Moo Ban Dek

मुसाफिर

सकारात्मक जगण्याची
कला शिकविणारे आत्मकथन
अच्युत गोडबोले

१४ महिन्यांमध्ये

४०,००० प्रतींची

विक्रमी विक्री झालेले पुस्तक!

‘मुसाफिर’च्या लिखाणाला वा:
म्हणायला धीर होत नाही. कारण ते
वाःच्या पलीकडचं आहे...

– अनिल अवचट

समृद्ध जीवनाचा हा निव्वळ
आत्मचरित्रात्मक लेखाजोखा नसून
ज्या प्रवाहात वाहतो आहोत त्या
कालौघाचाही अत्यंत तन्मयतेने
घेतलेला रोचक आढावा आहे.

– अरुण साधू

एक अत्यंत वाचनीय, माहितीपूर्ण
आणि ‘सकारात्मक जगण्याची कला
शिकविणारे’ उपयुक्त पुस्तक!

– रत्नाकर मतकरी

जनआवृत्ती सवलत मूल्य : ₹ २००

गणिती

गणिताची आवड निर्माण करणारी
एक रसिली सफर

अच्युत गोडबोले

डॉ. माधवी ठाकूरदेसाई

गणित या विषयाची भीती घालवून
त्याची गोडी वाढवणारं, गणिताची
मूलतत्त्वं आणि इतिहास अत्यंत सोप्या
आणि सुटसुटीत भाषेत समजावून
सांगणारं हे पुस्तक आहे. या पुस्तकात
प्राचीन संस्कृतीपासून गणिताचा वापर
कसा सुरू झाला हे तर आहेच, पण
त्याचबरोबर आर्यभट्ट, पायथागोरस,
आर्किमिडीज, न्यूटन, रामानुजन
यांच्यासारखे अनेक महान गणितज्ञ येथे
भेटतील. एवढंच नाही, तर अंकगणित,
भूमिती, बीजगणित, कॅल्क्युलस, ग्राफ
थिअरी, वक्र स्पेस, टोपोलॉजी, चौथी
मिती, नॉन-युक्लिडियन जॉमेट्री, सेट
थिअरी, ग्रुप थिअरी, मॅट्रिक्स, तर्कशास्त्र,
संभाव्यताशास्त्र, संख्याशास्त्र, शून्य
आणि अनंत अशा अनेक कल्पना हे
पुस्तक सोप्या भाषेत समजावूनही सांगतं.

पृष्ठसंख्या : ५०८

मूळ किंमत : ₹ ३५०

सवलतीत : ₹ २९०

मला (न) कळलेले बाबा विलास मनोहर

बाबांच्या सोबतच्या शेकडो आठवणी आहेत, त्या लिहाव्या का? त्या लोक वाचतील का? माझ्या आयुष्यातली बत्तीस वर्षं मी ह्या मोठ्या, खऱ्या माणसासोबत घालवली आहेत. मी बाबांना प्रथम भेटलो तेव्हा ३१ वर्षांचा होतो. भारावून जाण्याचं वय नव्हतं. मी बाबांकडे कसा आलो? का आलो? ह्याला अनेक कारणे आहेत. ती पुढे कुठं तरी येतील. पण इतक्या वर्षांनंतर नक्की कोणतं कारण हे सांगता येणार नाही. माझ्यासमोर गेल्या तीस वर्षांत अनेक कार्यकर्ते गेले. मी का राहिलो हेही सांगता येणार नाही, कारण बाबांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रचंड भोवऱ्यात मी अनेकसांसारखा गरगर फिरत राहिलो आहे.

पृष्ठे : १७६, किंमत : ₹ २९०

सलाम मलाला संजय मेश्राम

“९ ऑक्टोबर २०१२ रोजी तालिबानींनी माझ्या कपाळावर डाव्या बाजूला गोळी झाडली. माझ्या मैत्रिणींनाही गोळ्या मारण्यात आल्या. आमचा आवाज बंदुकीच्या गोळ्यांनी शांत करू, असं त्यांना वाटलं होतं. यात ते यशस्वी झाले नाहीत. त्यांच्या विरोधात हजारो आवाज पुढे आले. दहशतवाद्यांना वाटलं, ते मला महत्त्वाकांक्षेपासून परावृत्त करतील... उलट मी अधिक निर्भय, धैर्यवान आणि धाडसी झाले.

एक मूल, एक शिक्षक, एक लेखणी आणि एक पुस्तक सारं जग बदलू शकतं, यावर माझा ठाम विश्वास आहे.”

- मलाला युसुफझई

पृष्ठे : १२४ किंमत : ₹ १००

मनोविकास प्रकाशनाच्या अभिजात साहित्यकृती

गावाकडं

इंद्रजित भालेराव । किंमत : ₹ ८०

झीमरनर

ऑस्टर पिस्टोरिअस । किंमत : ₹ १७०

ताई, मी कलेक्टर व्हयनू

राजेश पाटील । मूळ किंमत : ₹ १५०

माझा देश माझी माणसं

दलाई लामा । किंमत : ₹ २००

सलाम मलाला

संजय मेश्राम । किंमत : ₹ १००

बराक ओबामा

संजय आवटे । किंमत : ₹ ९९

टीचर

सिल्व्हिया अश्टन वॉर्नर । किंमत : ₹ १५०

एका समृद्ध शाळेचा प्रवास

कबीर वाजपेयी । किंमत : ₹ ४००

माय कंट्री स्कूल डायरी

ज्युलिया वेबर गॉर्डन । किंमत : ₹ २५०

शिकू या आनंदे

रेणू दांडेकर । किंमत : ₹ १२०

परीक्षेला पर्याय काय?

हेरंब कुलकर्णी । किंमत : ₹ २८०

धोका शाळा

अनु. हेमलता होनवाड । किंमत : ₹ ८०

शिक्षण प्रवाहाच्या उगमापाशी

सुचिता पडळकर । किंमत : ₹ १८०

प्रिय बाई,

बार्बियानाची शाळा । किंमत : ₹ १२०

दिवास्वप्न

गिजुभाई बघेका । किंमत : ₹ १००

मुलं नापास का होतात?

जॉन होल्ट । किंमत : ₹ २००

शिक्षणाचे जादूई बेट

डॉ. अभय बंग । किंमत : ₹ ५०

वक्तृत्व : तंत्र आणि मंत्र

अरविंद रेडकर

किंमत : ₹ ९०

मुसाफिर

अच्युत गोडबोले

मूळ किंमत : ₹ २५०

मनात

अच्युत गोडबोले । मूळ किंमत : ₹ ३७५

गणिती

अच्युत गोडबोले, माधवी ठाकूरदेसाई

मूळ किंमत : ₹ ३५०

गुलाम

अच्युत गोडबोले, अतुल कहाते

मूळ किंमत : ₹ ३७०

बखर इंटरनेटची

अतुल कहाते । किंमत : ₹ १५०

बखर मोबाईल फोनची

अतुल कहाते । किंमत : ₹ १५०

कधीतरी हे बोलायलाच हवे

डॉ. अमोल अन्नदाते । किंमत : ₹ १५०

संस्कार

वि. गो कुलकर्णी । किंमत : ₹ १३०

मनाच्या अंतरंगात

डॉ. मिलिंद पोतदार । किंमत : ₹ १९९

उत्कृष्ट इंग्रजी कसे बोलावे आणि लिहावे

आय. पी. अत्तरदे । किंमत : ₹ २२५

मनोविकास प्रकाशनाच्या अभिजात साहित्यकृती

अचूक इंग्रजी कसे बोलावे आणि लिहावे आय. पी. अतरदे । किंमत : ₹७०	मुलांसाठी मेडिकल जनरल नॉलेज (भाग १ ते ५) (सचित्र ५०० प्रश्न व उत्तरे) डॉ. जगन्नाथ दीक्षित । किंमत : ₹३५०
भारतीय सण आणि उत्सव प्रा. मधु जाधव । किंमत : ₹८०	गणितातल्या गमतीजमती डॉ. जयंत नारळीकर । किंमत : ₹५०
निर्मितीचं आकाश रेणू दांडेकर । किंमत : ₹६०	अवयव बोलू लागतात डॉ. यश वेलणकर किंमत : ₹१३०
८०० शालेय प्रकल्प रेणू दांडेकर । किंमत : ₹८०	बहुरूप गांधी अनु. बंदोपाध्याय मूळ किंमत : ₹१३५
शोधांच्या कथा विज्ञानाची १८ पुस्तकांचे सहा संच आयझॅक अँसिमो । किंमत : ₹१२६०	डार्विनचे आत्मचरित्र अनु. सविता घाटे । किंमत : ₹६०
स्टोरी ऑफ फिजिक्स थनू पद्मनाभन । किंमत : ₹६०	शाळेपासून मुक्ती वर्षापुरती राहुल अल्वारिस । किंमत : ₹९०
आळशी माणसाचा विषय गणित प्रकाश जोशी । किंमत : ₹१६०	हेही दिवस जातील डॉ. आनंद कुलकर्णी किंमत : ₹१००
का, कसं, किती? कोण? काय? केव्हा? कुठं? डॉ. बाळ फोंडके । प्र. किंमत : ₹८०	किमया गणितमैत्रिची जेन पोर्टमन, जेरेमी रिचर्डसन किंमत : ₹१००
गोष्ट रसायनांची अनिर्बन हाजरा । किंमत : ₹१२०	सोपे विज्ञान प्रयोग अँण्डी बायर्स, अँन चाइल्ड्स, ख्रिसलेन किंमत : ₹१३०
आपले विश्व आनंद घैसास । किंमत : ₹१५०	Hands On करून पहा अरविंद गुप्ता । किंमत : ₹१२०
आपली सूर्यमाला आनंद घैसास । किंमत : ₹१५०	प्रोजेक्ट फंडा हेमंत लागवणकर । किंमत : ₹९०
दुर्बिणी आणि वेधशाळा आनंद घैसास । किंमत : ₹१५०	खेळण्याचा खजिना अरविंद गुप्ता । किंमत : ₹४०
आकाश कसे पहावे आनंद घैसास । किंमत : ₹१७०	
खगोलशास्त्रज्ञ आनंद घैसास । किंमत : ₹१५०	